

ПОЛІТОЛОГІЧНИЙ ВІСНИК

58

**Київ
2011**

Політологічний вісник. Зб-к наук. праць. – К.: «ІНТАС», 2011. – Вип. 58. – 520 с.

Редакційна колегія:

- Адрушенко В. П. – доктор філос. наук, професор
Бабкіна О. В. – доктор політ. наук, професор
Головатий М. Ф. – доктор політ. наук, професор
Горбатенко В. П. – доктор політ. наук, професор
Губерський Л. В. – доктор філос. наук, професор
Денисенко В. М. – доктор політ. наук, професор
Кирилюк Ф. М. – доктор філос. наук, професор
Кресіна І. О. – доктор політ. наук, професор
Обушний М. І. – доктор політ. наук, професор
Сазонов М. І. – доктор філос. наук, професор
Ткач О. І. – доктор політ. наук, професор
Токовенко С. О. – доктор філос. наук, професор
Хилько М. І. – доктор філос. наук, професор
Цвих В. Ф. – доктор політ. наук, професор
Чемшит О. О. – доктор політ. наук, професор
Шульга М. А. – доктор політ. наук, професор

Редакція часопису:

Відповідальний редактор – Кирилюк Ф. М., доктор філос. наук, професор

Заст. відповід. редактора – Хилько М. І., доктор філос. наук, професор

Видано на замовлення Політологічного центру при Київському національному університеті імені Тараса Шевченка.

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації КВ №4631, видане Державним комітетом інформаційної політики, телебачення та радіомовлення України.

Згідно постанови президії ВАК України від 13. 12. 2000 р. № 1-01/10 часопис «Політологічний вісник» визнано фаховим виданням у галузі політичних та філософських наук.

ББК 66. 0 я 43

© Політологічний центр при Київському національному університеті імені Тараса Шевченка

Зміст

I. Історико-філософські студії

- [8-16] **Вдовиченко Г. В.** Філософські та суспільно-політичні погляди В. Винниченка в дослідженнях В. Юринця
- [17-27] **Бойченко О. І.** Формування єдиної державної ідеології Давнього Китаю на основі конфуціанства
- [28-36] **Поперечна Г. А.** Авсенєв і Карпов: два проекти психології
- [37-48] **Васик Г.** Екстаз як екзистенція, або екзистенція як екстаз: типологія екстатичності у Кіркєгора, Ясперса, Гайдеггера та Сартра
- [49-56] **Дулин П. Г.** От системно-космических императивов к мировоззренческому плюрализму
- [57-65] **Маханьков В. І.** Візуальне сприйняття: версії концептуалізації
- [66-74] **Бережна С. В.** Особливості застосування історичної компаративістики як методології та антропологічної епістемології

II. Філософський дискурс

- [75-101] **Крисаченко В. С.** Антроповіталізм – світоглядна парадигма ХХ століття
- [102-113] **Шедяков В. Є.** Стан людського капіталу та вирішення завдань розвитку країни
- [114-124] **Касьянов Д. В.** Поняття сталого людського розвитку в контексті нанотехнологічного прогресу
- [125-134] **Чемшит Д. О.** Характеристики основних етапів розвитку модернізаційних теорій
- [135-144] **Попович М. Д.** Основні парадигми теорії та історії культури

- [145-162] **Суший О. В.** Психосоціальна культура національно-державних утворень
- [163-172] **Полисаєв О. О.** Соціальна девіація як модератор суспільних трансформацій
- [173-178] **Дербак Ю.** Екологічна свідомість як чинник формування екобезпечної парадигми суспільного розвитку
- [179-188] **Бойченко Н. М.** Толерантність у професійній етиці викладача
- [189-198] **Санжаровець В.** Соціально філософський контекст корупційних діянь у сучасному суспільстві
- [199-207] **Швед З. В.** Методологічні підходи у філософсько-релігієзнавчих дослідженнях
- [208-215] **Хілько Є. В.** Методологічні аспекти відносин УПЦ-КП і УПЦ-МП у першому десятилітті ХХІ сторіччя
- [216-221] **Панченко М.** Вплив протестантизму (реформатів) на культурно-політичне життя українського суспільства

III. Філософія освіти

- [222-230] **Уваркіна О. В.** Французька і британська система освіти: їх особливості та значення для України
- [231-241] **Макаренко С. О.** Особливості залучення обдарованих дітей до інформаційних навчальних технологій
- [242-249] **Линовицька О. В.** Проблема забезпечення відповідності змісту освіти загальнолюдським цінностям і стандартам
- [250-257] **Коломієць О. Г.** Соціо-культурний аспект упередження агресивності
- [258-266] **Загарницька І. І.** Дитинство як ранній етап соціалізації

IV. Теорія політики

- [267-276] **Малярчук К. В.** Проблеми реформування та перспективи української науки в сучасних суспільно-політичних умовах
- [277-286] **Батрименко О. В.** Розуміння бюрократії в розробках сучасних зарубіжних науковців
- [287-295] **Зарицька І. В.** Теоретичний контекст дослідження опозиції в політичній науці
- [296-304] **Марченко Ю. В.** Система безпеки підприємництва: політологічний і міждисциплінарний контекст дослідження
- [305-315] **Федорчук В. А.** Політичний компроміс: самообман, чи рятівна альтернатива?
- [316-325] **Кудрявський І.** Україна і СОТ: політичні наслідки та нові перспективи
- [326-335] **Рафальський І. О.** Феномен самовизначення націй в європейській політичній традиції
- [336-346] **Федорук П. І.** Політична модернізація як важливий чинник перетворення країни на суб'єкт геополітики
- [347-357] **Єрмак В. В.** Громадянське суспільство в політичній системі: феноменологія, компаративістика, соціодинаміка
- [358-367] **Крицкалюк Н. І.** Громадянське суспільство у культурно-історичному аспекті

V. Політичні технології

- [368-376] **Неліпа Д. В.** Основні способи формулювання цілей при проведенні системного аналізу політичних явищ та процесів
- [377-386] **Внучко С. М.** Застосування комунікативних технологій в сучасних політичних процесах
- [387-396] **Петренко І. І.** Суб'єкти експертно-аналітичної діяльності в структурі політичних відносин

- [397-407] **Крюкова К. Г.** Вплив політичної реклами на електоральні уподобання
- [408-418] **Волік К. Ю.** Засоби реалізації державної іміджевої політики в міжнародній практиці

VI. Публічна політика

- [419-426] **Хилько М. І.** Легітимність політичної влади
- [427-433] **Примуш М. В., Ключев О. В.** Виборчий бар'єр як виклик парламентської кампанії 2012 року
- [434-443] **Дмитренко О. С.** Референдум в Україні: минуле і сучасність
- [444-451] **Батрименко В. І.** Дефініція «місцевого самоврядування» у розробках сучасних вітчизняних науковців
- [452-459] **Толстоухова І. О.** Репутація політичної партії як соціальний феномен
- [460-470] **Матвійчук А. В.** Концептуальні засади визначення та моделі громадянського суспільства

VII. Політична культура

- [471-478] **Шандор Ф. Ф.** Основні етапи становлення національної свідомості українців
- [479-486] **Дмитренко С. П.** Етносоціальні суб'єкти формування демократичної політичної культури в сучасній Україні
- [487-498] **Сащук Г. М.** Інформаційна детермінанта загально-національного суспільно-політичного розвитку

VIII. Світова політика

- [499-509] **Седляр Ю. О.** Кнутрішньополітичні перетворення в Ірані у контексті політики міжнародної ізоляції держави
- [510-517] **Корюкалов М. В.** Використання зовнішньої допомоги у політиці ЄС стосовно держав, що розвиваються
- [518-519] **ДО ВІДОМА АВТОРІВ!**

УДК 14 (477): 329.73 «18/19

ФІЛОСОФСЬКІ ТА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПОГЛЯДИ В. ВИННИЧЕНКА В ДОСЛІДЖЕННЯХ В. ЮРИНЦЯ

Вдовиченко Г. В. ©

Кандидат філософських наук, доцент кафедри української філософії та культури Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Ця стаття подає перший комплексний аналіз дослідження провідним представником філософської думки УСРР 1920-х рр. академіком В. Юринцем філософських і суспільно-політичних поглядів В. Винниченка. Окрему увагу присвячено розгляду В. Юринцем впливу на погляди В. Винниченка західноєвропейських філософії та письменства епохи модерну.

Ключові слова: *суспільно-політична думка, філософська думка, модернізм, «філософія життя», марксизм, націоналізм*

Ця публікація є третьою із циклу статей, присвячених комплексному аналізу дослідження професором Українського інституту марксизму-ленінізму (УІМЛ) та Інституту філософії і природознавства Всеукраїнської асоціації марко-ленінських науково-дослідних інститутів (ВУАМЛІН), академіком Всеукраїнської академії наук (ВУАН) Володимиром Юринцем (1891–1937) філософських та суспільно-політичних поглядів низки чільних діячів українського наукового, культурного і громадського життя XIX — початку XX ст. На сторінках двох публікацій цього циклу нами було вперше висвітлено результати дослідження В. Юринцем філософських та суспільно-політичних поглядів Т. Шевченка, П. Куліша, С. Єфремова і М. Грушевського. Цю статтю ми присвячуємо першому комплексному аналізу дослідження В. Юринцем філософських та суспільно-політичних поглядів видатного українського культурного і політичного діяча Володимира Винниченка. Його постать уперше потрапила в поле уваги В. Юринця ще на сторінках рецензії «Українська Жовтнева література в марксистському освітленні. Жовтнева література в освітленні Коряка. (З приводу книжки «Організація Жовтневої літератури»)» (1926), де вчений навів лаконічну характеристику українського марксизму і, зокрема, суспільно-політичних поглядів В. Винниченка. Невдовзі, вже в 1928 р., побачила світ передмова В. Юринця до російськомовного перекладу роману В. Винниченка «Записки Кирпатого Мефістофеля» — власне, центральна винниченкознавча роз-

відка вченого, в якій він навів свою чи не першу відому нам розгорнуту характеристику автора «Записок Кирпатого Мефістофеля» як відомого політичного і культурного діяча. В цій же публікації, у контексті докладного літературознавчо-філософського аналізу персонажів цього роману, В. Юринець уперше в своєму доробку висвітлив специфіку філософських і суспільно-політичних поглядів В. Винниченка, зокрема відзначив вплив на їх формування засад «філософії життя» Ф. Ніцше. Повертаючись уже в статті «Український філософський фронт» (1932) до пояснення «філософського сенсу» художніх творів В. Винниченка, В. Юринець

запропонував підсумковий панорамний критичний аналіз його філософських і суспільно-політичних поглядів.

Головна наукова проблема нашої публікації лише один раз, і до того ж досить побіжно, була актуалізована в юринцезнавчих дослідженнях, а саме на сторінках статті «Володимир Юринець — дослідник мистецтва» (1970) І. Іваньо, який лаконічно прокоментував винниченкознавчий напрям наукового пошуку вченого на матеріалах його передмови до російськомовного перекладу роману «Записки Кирпатого Мефістофеля». Враховуючи це, ми пропонуємо далі панорамний огляд усіх етапів винниченкознавчих досліджень В. Юринця середини 1920-х — початку 1930-х рр., зосереджуючи окрему увагу на висвітленні зауваженої ним зумовленості філософських та суспільно-політичних поглядів В. Винниченка «філософією життя» Ф. Ніцше і етичними поглядами Г. Ібсена.

Протягом останньої третини 1920-х — першої третини 1930-х рр. В. Юринець звернув свою увагу в тому числі і на філософські та суспільно-політичні погляди В. Винниченка, в першу чергу — в зв'язку із проведенням літературознавчо-філософського аналізу роману «Записки Кирпатого Мефістофеля». Написану вченим для виданого в Харкові в 1928 р. російського перекладу цього роману передмову відкриває загальна така оцінка постаті В. Винниченка як політичного та культурного діяча: «В політичних подіях України останніх десятиліть Винниченко займав досить важливе і видне місце. Як один із найвидатніших діячів української соціал-демократичної робітничої партії, активний співробітник її теоретичних журналів, він у високій мірі впливав на її ідеологію, чимало сприяв її зісковзуванню з рейок революційного марксизму до трясовини дрібнобуржуазних поглядів. Це і було природньо для партії переважно інтелігентської, що не нараховувала в своїх лавах будь-якого значного робітничого ядра, яке групувалось навколо російської соціал-демократичної робітничої партії. Вже тоді помітні були у його творчості ідеологічні хитання, різкі відходи від строго марксистських позицій, дивні коливання в загальнотеоретичних поглядах і свого роду політичний імпресіонізм, оцінка великих суспільних подій не на основі холодного наукового аналізу, а під впливом часто

неусвідомлених вражень, імпульсів. У його творах, поруч із прекрасними реалістичними, вихопленими із товщі життя, картинами царистського свавілля, гніту, з бурхливими нотами протесту, проривалися погляди, теорії, уламки світогляду, який жодним чином не можна класифікувати як пролетарське, а саме як дрібнобуржуазно-інтелігентське. У своїх численних п'єсах він проповідує принцип «чесності з собою», принцип абстрактний, індивідуалістичний, у якому не помітно віяння великого колективу, який не є продукт глибокого соціологічного аналізу. Знаменно: цей принцип керував у високій мірі художньою творчістю Ібсена, він пронизує численні його драматичні твори. У своєму чудовому критичному етюді про Ібсена Плеханов майстерно довів, що цей принцип наскрізь дрібнобуржуазний, що його генеалогія починається з пресловутого категоричного імперативу Канта, батька дрібнобуржуазних хитань та ідеологічних компромісів. Співставлення цього твердження Плеханова з тим, що ми сказали про Винниченка, кидає яскраве світло на соціальне підґрунтя творчості українського автора. Але все-таки на блідому українському літературному горизонті, — що було наслідком нечуваного свавілля царату по відношенню до українців і слабкої соціальної диференціації українського суспільства, — Винниченко був великим і незвичним явищем, представником «Європи» на Україні. Цей «європейський» характер творчості Винниченка мав і свій поганий бік: він впливав на маси української інтелігенції у небажаному для дійсної революції напрямі. Вказана вище половинчастість поглядів і політичної діяльності Винниченка відкрилась із особливою силою та рельєфністю під час революції, під час перебування Винниченка в Українській Центральній Раді, де він, як лідер української соціал-демократії, грав провідну роль. «Марксизм» Винниченка був прекрасною ширмою для таких контр-революційних починань Центральної Ради, як переслідування Рад, душіння аграрної революції, служіння Антанті, мобілізація сил проти соціалістичної революції у Росії. Сам Винниченко, вже пізніше, в своїй великій книзі «Відродження нації» таврував і свою поведінку і поведінку своєї партії, звинувачуючи її у мішанстві, в «хуторянстві», у відсутності справжнього революційного духу. Але, — і це характерно для автора, — ці викриття і сувора критика не тягли за собою визнання з його боку ні Жовтня, ні всіх його гігантських наслідків. Таким чином, цей великий письменник, безсумнівно, одна з найбільших культурних сил України, залишився по той бік барикад, залишився чужим для небаченого в історії процесу економічного і культурного відродження українського народу» [1, с. 3–5].

В цій передмові В. Юринець звернув окрему увагу на низку дуже суттєвих, з його точки зору, аспектів світогляду В. Винниченка, зокрема провів паралель між «теорією революції» В. Винниченка та «теорією Ніцше про

«вічне повернення всього». Вбачаючи у першій з них розуміння революції, як «частини процесу природи, вічно німої, іраціональної» і як «природного процесу, свого роду глухого, вродженого інстинкту, що штовхає нас на небезпеку і боротьбу з перепонами», учений співставив «безвихідний песимізм» цієї теорії із «трагічним оптимізмом» ніцшеанського «*amor fati*»: «Революційна свідомість, революційна діяльність — природний процес, свого роду глухий, вроджений інстинкт, який штовхає нас на небезпеку і боротьбу із перешкодами. Революціонери — певна порода людей, як метелики, створена, ймовірно, шляхом тривалого природного відбору. І цей природний відбір наперед визначив і життєвий шлях революціонера: він повинен, нарешті, обпалити собі крила, поступаючись місцем іншим, на яких очікує та ж доля. Революція — не фаза, яка дає початок новій суспільній формації, не стрибок до нової соціальної якості, а вічне повторення злету й загибелі. Якась комедія приливів і відливів, позбавлена внутрішнього сенсу (бо вона керується інстинктом), завершення, що не веде ні до чого нового. Якесь прокляття монотонності, позбавленої сенсу одноманітності, механічної повторюваності ширяє над революцією, як і над усім життям. Революція — частина процесу природи, вічно німої, іраціональної, байдужої до долі людства. Від цих, на перший погляд дуже піднесених і патетичних рядків Винниченка віє невтомним песимізмом. Кожний читач побачить зв'язок такої теорії революції з теорією Ніцше про «вічне повернення всього». Різниця полягає лиш у тому, що Ніцше у вічному поверненні черпав з джерел якогось трагічного оптимізму, життєрадісності з прикушеними губами, «*amor fati*», любові до долі, тоді як над теорією Винниченка висять тумани безвихідного песимізму. Чим пояснити таку дивну зміну тону ідей? Вочевидь, змінами суспільних взаємовідносин. Ніцше був пророком войовничого імперіалізму в той час, коли він вступав до початкової сфери свого буття. Правда, можна було б заперечити, що Винниченко все ж таки є соціалістом, і жодне порівняння його з Ніцше не має підстав. Але це тільки позірність. Маркс уже ччив нас не дивитись ніколи на те, що люди думають про себе, а ретельно придивлялись до того, що вони мають робити завдяки невимовній логіці речей. Ми знаємо, що легальний марксизм у Росії був однією з форм апології капіталізму і провісником його приречення. І соціалізм дрібнобуржуазної інтелігенції, можливо, теж і був в українському модернізмі формою його переходу на службу капіталізму... Я повинен підкреслити, що паралелі, які я проводжу між Винниченком і Ніцше, не є випадковими: у творах нашого українського автора можна знайти дуже багато ніцшеанських ідей, іноді досить чудернацько переламлених у його свідомості» [1, с. 9–10].

На сторінках багатьох публікацій В. Юринця 1920-х — початку 1930-х рр. зустрічаються оцінки постаті визнаного ним за декадента,

«герольда войовничого імперіялізму» та «ідеолога войовничої захватницької буржуазії, її лірика і одухотвореного апологета» засновника «філософії життя» Фрідріха Ніцше. Прикметно, що В. Юринець кілька разів проводив філософсько-літературознавчі паралелі між, з одного боку, світоглядно-філософськими настановами визначних представників вітчизняних письменства та літературної критики модерну і, з іншого, вченням Ф. Ніцше. Згадуючи у передмові до роману «Записки Кирпатого Мефістофеля» про вплив ідей Ф. Ніцше на О. Кобилянську, В. Юринець зауважив, що вона чомусь призабула, що німецький мислитель «гнав жінку кнутом знов на кухню, в дитячу». Засуджуючи в статті «Український філософський фронт» «українське ніцшеанство», а саме критикуючи «модерністичний маніфест» «хатянства» — збірку статей «Утопія і дійсність (До характеристики української інтелігенції)» А. Товкачевського, В. Юринець визнав ніцшеанство за складник філософії усіх представників українського модернізму і оприлюднив таку історико-філософську оцінку постаті Ф. Ніцше: «Українське ніцшеанство перейняло від Ніцше гасло конструктивної людини, що його серед численних звалищ, вагань і теорій Ніцше будував із сциентифічних ідей ренесансу та картезіанського механіцизму, як патосу холодної науковости (в протизвагу неясним і м'якотилим півтіням німецької ідеалістичної філософії, від Ляйбніца); конструктивної людини, як архівзору сучасного капітана індустрії, з позитивним відтіненням чисто розбишацьких моментів, отже, взору архідільця, який так легко могли сприйняти українські апологети капіталістичних авантюристів ... Але як у Ніцше, так і в українських модерністів продиралися на поверхню «дві душі» капіталізму («З журбою радість обнялась», так назвав свою збірку Олесь, дон-Кіхот українського міщанства); і дійсно, побіч діонісійського співу біологічного оптимізму надморальної конструктивної людини йде в них квиління, плач буржуа над тим, що не все йде гаразд у цьому світі, виступає психічне поранення від виступу пролетаріяту, чуються прокльони революції і відповідна філософія символізму, містицизму, культ Метерлінка» [2, с. 186].

Прикметно, що в цій же статті за «рушійну силу філософського погляду» В. Винниченка було визнано «стихийний біологізм», який, на думку вченого, «виквітав» у письменника «в одягах», по-перше, «учення про «чесноту з собою» Ібсена (письменника, що прозу імперіялізму востаннє старався перетопити в поезію індивідуалістичної романтики)» і, по-друге, «в культурі Ніцше, герольда войовничого імперіялізму». Ще в рецензії «Українська Жовтнева література в марксистському освітленні. Жовтнева література в освітленні Коряка. (З приводу книжки «Організація Жовтневої літератури)», оцінюючи український «марксизм», зокрема погляди В. Винниченка, В. Юринець зауважив, що письменник «марксизм пого-

джував з крайнім індивідуалізмом, Ібсенівською теорією про «чесність з собою». Вчений не оминав увагою і в інших своїх публікаціях постаті визнаного ним за «центральної фігури» в європейській літературі другої половини XIX — початку XX ст. і, водночас, за «цілком аполітичну натуру», «історичного ідеаліста», видатного норвезького письменника Генріка Ібсена. Пропонуючи наприкінці статті «Значіння Плеханова для марксівської соціології мистецтва» (1927) висвітлення світоглядно-філософських настанов Г. Ібсена, зокрема наголошуючи, що письменник «поклав усі свої надії» не в політиці, а в моралі, що, завдяки «формальності» і «беззмістовності», «повисла в повітрі» та перетворилась на «вічний й понадлюдський» фантом, В. Юринець піддав критиці етичні погляди Г. Ібсена: «Дрібнобуржуазній мирноті, половинності Ібсен протиставляє гасло: «Будь самим собою!». Це гасло виникло в нього під впливом ідеалістичного данського мораліста Серена Кіркегорда. І дійсно, багато спільних рис наближають Ібсена до данського письменника. І Серен Кіркегорд яскраво підкреслює значіння саморозвитку середовища автономії, неповторимості й тому метафізичного, виключного значіння кожної одиниці. І перші і другі називають себе аристократами» [3, с. 107]. Вдаючись, у контексті загальної оцінки дослідження Г. Плехановим Г. Ібсена як «однієї з найцікавіших письменницьких фігур», до розгляду його суспільно-політичних поглядів і, передусім, «ворогування Ібсена проти держави», В. Юринець визнав за одну з головних ідейно-світоглядних засад етики Г. Ібсена соціал-дарвінізм: «Свою теорію Ібсен намагається підкріпити фактами з біології. Подібно як природний добір створює свою аристократію в світі тварин, так і серед людства є своя природна «аристократія», вибранці. Вони — продукт не економічного, а природного середовища. Ібсен — соціальний дарвініст, а не анархіст, хоча ці обидві течії дуже часто сплітаються, і перехід анархістів у табір закоренілих і рішучіших ідеологів буржуазії явище не рідке. А ми знаємо, як близько від соціального дарвінізму до імперіялізму. «Бунтар людського духа» опинився нарешті в лавах ворогів працюючих мас. Ібсен — схематик і формальний логік, який не розуміє діалектичних переходів історії. Правда й неправда у нього вічні, абсолютно протилежні собі поняття. Носієм правди може бути тільки меншість, люди освічені, вибрані спеціалісти. В дійсності це не так» [3, с. 106].

Згодом, вже в статті «Український філософський фронт» В. Юринець приділив увагу розгорнутій оцінці «філософського сенсу» творчості В. Винниченка, зокрема дослідив такі три основні «елементи» філософських настанов письменника — «стихийний біологізм», «зоологічний націоналізм» і «соціал-дарвінізм»: «Безсумнівно, рушійною силою філософського погляду Винниченка є *стихийний біологізм*. Він протиставить свою правічну елементарність, невгамовану, космічну

течійність усім історичним закономірностям, які уявляються йому мимохідними й мінливими, непотрібними умовностями. Такого типу біологізм якнайкраще надавався для буржуазної мімікрії. Він, власне, й міг стати і став спірним підмурком для *зоологічного націоналізму*, що пишсно росте на болотах *соціал-дарвінізму*, такого характерного для Винниченка, і адекватно виражає стихію буржуазної конкурентної боротьби. А перед масами він виблискував привабливими веселками «матеріялізму». Його двозначність дозволяла йому виступати у різному одязові, правлячи завжди вірну службу буржуазії. Цей біологізм був відгуком, з одного боку, всяких расових імперіялістичних теорій, з другого боку поширених тоді емпіріокритичних течій, які жваво розповсюджувалися тоді в Європі і на фоні російської реакції захоплювали й деякі «марксівські» кола. На українському ґрунті цей біологізм визначав собою теорію раси, національного цілого, як певного біологічного комплексу, із своїми «плеємними» критеріями «правди й неправди». Винниченків біологізм особливо ясно виступає в його філософії історії. Діяльність окремої людини, як історичного агента, має в нього циклічний характер, що залежить від її біологічного підґрунтя. Як це широко розвинено в «Кирпатому Мефістофелі», революція не є явище історичне, а певний природний вибух життєвих сил, властивий певним молодечим епохам життя людини. Юнак так же неминучо є вроджений революціонер, як зріла людина — вроджений опортуніст і консерватор. Звідси два висновки: по-перше, революція — явище незрілості, по-друге, революція не має об'єктивного, клясового сенсу, а є тільки зовнішня умова, рампа для розгортання індивідуальних проблем, розрядження суб'єктивних напружень, драм, трагедій, конфліктів, які виростають на біологічному, в першу чергу, сексуальному тлі. Революції — неминучі видатки юнацької хмільності. Ця високоаристократична «теорія» революції, що в ній трупи пролетаріату є тільки життєоздатним угноєнням для пишноквіту виняткових проблематичних натур незрівняна щодо свого брутального цинізму» [2, с. 184–185].

Вчений також піддав у цій статті критиці низку «світоглядно-історичних моментів винниченківства», як-от його «свідомо протипоставлене Леніновій засаді масового проінняття революційного руху» модернізоване «видання філософії героя й маси» і «вчення про абсолютну випадковість історичного й всякого процесу», що, за словами В. Юринця, тісно збігається з сучасними антидетерміністичними фашистськими течіями. Вчений, виходячи у своєму винниченкознавчому пошуці з тих самих, описаних у попередніх наших статтях, ідейно-світоглядних настанов, що й під час розгляду філософських та суспільно-політичних поглядів С.Єфремова і М. Грушевського, знову сполучив кілька різновекторних підходів до аналізу цієї проблематики. Виступаючи передусім із позицій україн-

ського націонал-комунізму і, з огляду на це, розглядаючи у своїх публікаціях 1920-х рр. український марксизм і погляди його ідеолога В. Винниченка як один із етапів формування національної самосвідомості вітчизняної інтелігенції, В. Юринець провів низку доволі оригінальних паралелей між ідейно-художніми настановами творчості письменника та світоглядами Ф. Ніцше і Г. Ібсена. Констатуючи вплив на світогляд В. Винниченка філософських та етичних ідей цих двох видатних представників західноєвропейських філософії та письменства епохи модерну, вчений проаналізував у контексті висвітлення головних персонажів роману «Записки Кирпатого Мефістофеля» основні тенденції вітчизняного громадського життя *fin de siècle* — зламу XIX — XX ст. та типові образи українських інтелігентів того часу. Проголошуючи В. Винниченка одним із найвидатніших діячів УСДРП і одним із найталановитіших сучасних українських письменників, В. Юринець визнав його за «представника «Європи» в Україні і спробував на прикладі творчості письменника висвітлити настанови українського марксизму як важливого елемента «українських історично-політичних програм» XIX — першої третини XX ст. Проте, вже з початком сумнозвісного «реконструктивного періоду» в історії СРСР, що був позначений згортанням в УСРР політики «українізації» та активізацією державної політики масового антинародного терору, вчений був змушений вдатись до виразно популістської критики ідейно-світоглядної позиції В. Винниченка. Ці ж самі тенденції визначали дослідження В. Юринцем філософських та суспільно-політичних поглядів чільного учасника української літературної дискусії 1925–1928 рр. М. Хвильового, про що йтиметься в нашій наступній статті.

Література:

1. Винниченко В. Записки Курносого Мефістофеля. — Х., 1928. — С. 3–10.
2. Юринець В. Український філософський фронт. // Прапор марксизму-ленінізму. — 1932. — № 5–6.
3. Юринець В. Значіння Плеханова для марксістської соціології мистецтва. // Молодняк. — 1927. — № 6–7.

Вдовиченко Г. Философские и общественно-политические взгляды В. Винниченко в исследованиях В. Юринца.

Ета стаття представляє перший комплексний аналіз дослідження ведущим представителем філософської думки УСРСР 1920-х гг. академиком В. Юринцем філософських і общественно-політичних поглядів В. Винниченко. Особое внимание уделено рассмотрению

В. Юринцом влияния на взгляды В. Винниченко западноевропейских философии и литературы эпохи модерна.

Ключевые слова: *общественно-политическая мысль, философская мысль, модернизм, «философия жизни», марксизм, национализм*

Vdovychenko G. Philosophical and social and political looks of V. Vynnytchenko in studies of V. Urynets.

This article presents first complex analysis of studying by leading representative of the philosophic thought in the Ukrainian SSR of the 1920s ac. V. Urynets of philosophical and social and political looks of V. Vynnytchenko. Special attention is dedicated to considering by V. Urynets of influence on V. Vynnytchenko's looks of the modern westeuropean philosophy and literature.

Key words: *social and political thought, philosophical thought, modernism, «philosophy of life», marxism, nationalism.*

УДК: 130.122

ФОРМУВАННЯ ЄДИНОЇ ДЕРЖАВНОЇ ІДЕОЛОГІЇ ДАВНЬОГО КИТАЮ НА ОСНОВІ КОНФУЦІАНСТВА

Бойченко О.І.[©]

Розглядаються філософські позиції конфуціанства, моїзму та легізму щодо утворення єдиної ідеології Давнього Китаю. Аналізуються вчення мислителів Китаю епохи Чжань Го на предмет висвітлення соціальних аргументів щодо утворення та функціонування держави.

Ключові слова: *держава, конфлікт, управління, конфуціанство, легізм, моїзм, ідеологія.*

Проблема формування державної ідеології Давнього Китаю, що відбувалось за умов гострих дискусій багатьох тогочасних філософських напрямів є напролюд цікавою і, безумовно, потребує спеціального дослідження. Цікава найперше тому, що починаючи з другої половини ХХ сторіччя вона не один раз розглядалась в умовах формування нової ідеології червоного Китаю. І у світлі того, що Китай поступово, але впевнено займає одне з чільних місць у сучасному світі, дослідження поглядів як самих давніх учень про виникнення та функціонування держави, так і полеміки, котра розгорнулася довкола цієї проблематики в сучасному Китаї видається досить актуальною. Адже саме два тисячоліття тому були сформовані основні механізми державності, котрі допомагали Китаю раз у раз вирішувати надзвичайно складні, життєво важливі завдання. Слід зазначити, що проблема формування єдиної державної ідеології Давнього Китаю на основі конфуціанства ще не була предметом спеціального комплексного дослідження західних чи російської синологічних шкіл. Але різні аспекти цієї проблеми розглядалися в деяких працях відомих сходознавців. Серед них можна згадати роботи В. М. Алексеєва, Л. С. Васильєва, А. Грехема, М. Й. Конрада, Х. Г. Кріла, В. В. Малявіна, Дж. Нідема Л. С. Переломова, М. Л. Титаренка та інших.

Слід зазначити, що вже пізні легісти на службі у Цінь Шихуана намагались пом'якшити вчення Шан Яна, залучивши до нього деякі елементи конфуціанства. Зростаючий соціальний неспокій у країні спонукав їх знайти спосіб пом'якшити жорсткі (а подекуди неблаганні) вимоги законів у державі. Те, що було гіркими ліками в умовах гострої державницької кризи династії Чжоу перед загибеллю, перетворилось в умовах молодого династії Цінь на отруту. Тому, починаючи з Шень Бу-хя і Хань Фей-цзи, легісти почали активно виробляти компромісне вчення, яке складалося б як з елементів легізму, так і конфуціанства. Але, час і історична справедли-

вість випередили їх — незадоволення народу зросло до критичної межі, і в 209 році до н. е., після смерті Цінь Шихуана, розпочалось повстання, котре й закінчилось в 206 році до н. е. падінням Ціньської імперії. А в 202 році до н. е. Гао-цзу (Лю Бан) закладає основи нової імперії, котра на тисячоліття залишилась у пам'яті нащадків. Навіть самоназва китайців як народу звучить і зараз як «хань», ханьці, хоча увесь західний світ воліє називати їх «China», як вважає більшість дослідників походить від Цінь. Для самих китайців значуща цінність ханської династії якраз і пов'язується з остаточним утворенням теорії і практики великої централізованої імперії. Причому без зайвої жорстокості і надмірного контролю з боку держави. А це стало можливим якраз завдяки формуванню єдиної державної ідеології на основі конфуціанства.

Конфуціанство, ще з часів свого заснування, було відверто поміркованим вченням. Принцип «золотої середини», один з наріжних принципів запропонованих Конфуцієм своїм учням, дозволив наступним поколінням його послідовників уникати крайнощів, запобігати надмірній жорсткості у виробленні управлінської стратегії і створити ідеологію, котра влаштовувала всі прошарки тогочасного суспільства. Від володаря імперії до рядового общинника. Врешті саме такий підхід дозволив конфуціанству не відкидати зопалу життєздатні принципи інших вчень (зокрема моїзму та легізму), а помалу, після необхідної трансформації, використовувати їх у суспільному житті. Це при тому, що протягом декількох століть всі ці вчення жорстко конкурували між собою, і часом їхні дискусії завершувались кров'ю. Саме й лише конфуціанство могло здійснити цю місію. Адже моїзм волів жити й правити своєю мрією, котра на диво мала опиратись на систему досить жорсткого суспільного розподілу і контролю. Звісно ця соціальна мрійливість закінчилась врешті повним ідеологічним крахом, але деякі елементи вчення були використані легізм, конфуціанством і, навіть, військово-стратегічними вченнями Китаю. Наприклад ідеї щодо розмежування громад на господарства з декількох сімей, пов'язаних взаємною відповідальністю, принцип відбору управлінців, елементи соціального контролю, принцип покарань і нагород, система доносів, принцип запобігання воєн тощо. Найбільше, як це не парадоксально, з вчення моїстів запозичив ідеї легізм. Хоча моїзм проголошував високі принципи суспільної рівності і благоденства, обґрунтовані усезагальною любов'ю та користю, а легізм проголошував нікчемність всіх і вся окрім правителя, і тих, хто служить йому всіляко зміцнює державу. Незважаючи на абсолютну протилежність цінностей і ідеалів, котрі ставились на меті цими вченнями, досягнути їх легісти та моїсти хотіли за допомогою досить подібних методів. Конфуціанство прийняло більшість цих ідей моїзму, через аналіз і переробку вже легістського вчення, але один моїстський принцип

було використано (звісно частково) без посередництва. Це — принцип відбору управлінців. Конфуціанство врешті прийшло до розбудови власної системи складних державних іспитів, котрі давали підстави обійняти державні посади (і навіть досить вагомі). Але народжувалась ідея цієї системи досить повільно, часто в полеміці з мислителями інших філософських напрямів. Зокрема можна згадати взаємну критику конфуціанців і легістів: Конфуцій — Мо-цзи, Мо-цзи — Мен-цзи. Зокрема й з питання відбору управлінців. Саме тоді й була спродукована та загальна ідея, що потому утворила феномен державних іспитів Китаю. До речі саме їй ми й завдячуємо тій системі іспитів, котра існує в сучасному світі. А для конфуціанців та моїстів (хоча, так само як і для легістів) проблема відбору достойних кандидатів на управлінські посади була взагалі однією з найважливіших. Досить згадати те, що одним з основних завдань, котре стояло перед усіма цими вченнями на момент їхнього утворення, було подолання засилля родової аристократії у владних структурах. Тому всі вони й шукали засобів відбору нового управлінського персоналу, котрий не мав би відношення до старої аристократії. В цьому плані меритократичні ідеї моїзму (з рядом обмежень і застережень) трапились у нагоді конфуціанству. Адже Конфуцій, його найближчі учні й послідовники робили основну ставку не на умлість, а не моральність кандидатів. Фактично подібний підхід панував майже до Сюнь-цзи, котрий дещо критичніше ставився до людської природи загалом.

Що стосується аспекту запобігання воєн (здебільшого грабіжницьких), котрий був одним з лейтмотивів моїстського вчення, то він чудово вписувався (а з позицій часу створення військових канонічних текстів, подекуди й впливав) на військово-стратегічне вчення Китаю. Розуміння того, що найліпше вигравати війни без збройних сутичок, загибелі війська та народу було вельми розповсюджено у військових трактатах старого Китаю. Згодом воно взагалі стало елементом китайської культури і свідомості. Відповідно його гуманістичні спрямування стали невід'ємним елементом конфуціанства, котре стояло на позиціях уникнення військових конфліктів по можливості. Звідси й загальний підхід до стосунків з оточуючими країнами і культурами: неухильна, але непомітна мирна експансія, ідея якої виникла й розвинулась в конфуціанському середовищі.

Зважаючи на це, можна сміливо стверджувати, що після свого ідеологічного банкрутства найбільш життєздатні ідеї моїзму продовжили існування у вченні конфуціанців. Звісно, в значно трансформованому вигляді, адаптованому до умов нового суспільства, котре існує вже не в умовах державної кризи. Взагалі ж подібне сприйняття ідей гостро конкуруючого вчення (це стосується також і легізму) стало можливим лише завдяки тим особливостям конфуціанства, котрі були закладені ще Конфуцієм. Ми вже згадували

про принципову поміркованість конфуціанства, обґрунтовану принципом «золотої середини», але головним, що дозволило здійснити таке було інше. Це — освітянський принцип Конфуція, його освітянська «матриця», котра дозволяла доволі спокійно і без зусиль змінювати «наповнювач» виховання і освіти конфуціанству зокрема, і китайській культурі загалом протягом тисячоліть. Тоді це дозволило йому адекватно сприйняти функціональні ідеї інших вчень, які, до того ж, на той час, були вже досить вагомими для існування суспільства. Потому саме це дозволило нормально сприйняти вчення буддизму (хоча спочатку саме конфуціанці-вчені найбільш активно протистояли його появі у Китаї). І не тільки сприйняти, але й оцінити, знову відібрати найкраще й, нарешті, трансформувати у щось нове, китайське. Те саме ми можемо неодноразово побачити в історії конфуціанства, котре інколи змінювало навіть етичну компоненту «наповнювача» (хоча й досить обережно і помірковано) в нових коментарях та інтерпретаціях класичних канонів. І все це як реакція на внутрішні зміни суспільства і зовнішній тиск «варварів». При всьому цьому конфуціанство завжди залишалось конфуціанством, а китайці — китайцями.

Що стосується запозичень конфуціанством суттєвих елементів з легістського вчення, то тут питання набагато складніше, оскільки тривав цей процес доволі довго, а мислителі котрі його здійснювали стояли фактично на межі цих двох вчень, хоча формально вони були конфуціанцями.

Як ми вже побачили, ще останні легісти намагались змінити власне вчення, пом'якшити його, включити до нього певні норми конфуціанства та даосизму. Тим самим вони започаткували процес певного злиття ідей конкуруючих вчень. Конфуціанці продовжили цей процес і довели його до логічного завершення. Фактично, вони не мали особливого вибору, особливо на момент утворення імперії Хань.

Як вірно зазначає Переломов Л. С. ханські імператори і управлінці запозичували багатий досвід своїх «попередників». Багато порядків і законів Цінь були без істотних змін перенесені в громадське і політичне життя Хань. Система управління ханської імперії багато в чому будувалася на підставі концепцій, розроблених Шан Яном, Шень Бу-хаєм і Хань Фей-цзи. Про це свідчить Бань Гу (39–92), автор «Цянь Хань-шу» ("Рання історія династії Хань"). Він повідомляє, що уся система посадовців (тобто методи управління державним апаратом) була запозичена у Цінь без всяких змін [8, с.205] Ряд конкретних даних підтверджує правдивість повідомлення Бань Гу. У II ст. до н. е. існував закон про взаємну відповідальність. У разі скоєння злочину усі особи, пов'язані круговою порукою із злочинцем, — батько, мати, дружина, діти, старший і молодші брати, тобто усі члени великої сім'ї, становили державними рабами. І, незважаючи на едикт імператора Вень-ді (Лю Хуаня, 179–157) від 179 р. до н. е.

про відміну цього закону, він продовжував діяти, набуваючи інколи просто іншої форми. При Хань, так само як і при Цінь, існував закон про покарання за критику імператора ("за лукаві розмови і осуд [8, с. 05]). Але на початку Хань ні легізм, ні конфуціанство не були офіційною ідеологією. У цей період, що іменується в китайській історіографії «періодом заспокоєння народу», при дворі процвітало даоське вчення. Проте легізм не втрачає привабливої сили — його викладають навіть в конфуціанських школах. Наприклад, відомий політичний діяч II ст. до н. е. Чао Цю познайомився з трактатами Шан Яна і Шень Бу-хая в самій школі конфуціанця Чжан Хуея. Окремі імператори взагалі зверталися до легізму. Вень-ді, якого цікавила проблема управління адміністративним апаратом, із захопленням займався вивченням саме легістської теорії уточнення імен. До середини II ст. до н. е. у міру посилення бюрократії при дворі знову відроджується інтерес до конфуціанства. Бюрократії була потрібна ідеологія, яка обґрунтовувала б її право на владу в країні. І легізм, що постійно обмежував роль чиновництва, вже не міг розраховувати на повну перемогу. Але й ханське конфуціанство не було простим зліпком з вчення Конфуція; воно запозичувало багато легістських положень, особливо ті, що втілювалися в законах і були пов'язані з системою управління державою.

Формування так званого ортодоксального конфуціанства, що стало на багато сотень років офіційною ідеологією китайської держави, пов'язане в першу чергу з ім'ям Дун Чжуншу (приблизно 179–104 рр. до н. е.). Синтезувавши і розвинувши вчення Конфуція, Мен-цзи, Сюнь-цзи і інших представників, цієї школи, Дун Чжуншу створив фактично нове вчення. Канонізація конфуціанства повинна була неминуче супроводжуватися критикою його ідейних супротивників — легістів та моїстів. Тому цілком природно, що при дворі У-ді (Лю Че, 140–87) знову посилюється інтерес до ідей мислителів цих шкіл, особливо Шан Яна.

Переломов зазначав, що в прагненні згнати свого ідейного супротивника, Дун Чжуншу звинувачує Шан Яна в порушенні багатьох традиційних норм. Можна навести повністю ту частину доповіді Дун Чжуншу імператорові У-ди, яка торкається оцінки діяльності Шан Яна: «При династії Цінь усе стало по-іншому, ввели закони Шан Яна, змінили систему [управління давніх] імператорів і царів, відмінили цзін тянь. Народ отримав [вільне право] купувати і продавати [землю]. Поля багатів тягнулися межа за межею, а у бідного люду не залишилося землі, куди можна було б увіткнути навіть шило. До того ж в одних руках зосередилися багатства річок і озер, гір і лісів. У своїй розпусті люди перейшли усі межі, вони змагалися в марнотратстві. У містах зустрічалися люди, які користувалися такою ж шанною, що і правителі; у громадах зустрічалися люди, що мали багатства гунів і хоу. Як міг малий люд не страждати! Він відбуває місячну військову

повинність у повіті, потім службу в регулярних військах. Військові і трудові повинності у тридцять разів більші, ніж у давнину. Земельний і подушний, податки, збори на сіль і залізо в двадцять разів більші, ніж в давнину. Деякі обробляють поля багатіїв, і платять за це половину врожаю. Тому бідний люд постійно одягається в той же одяг, яким покривають волів і коней, їсть їжу собак і свиней. Усе це посилюється ще і тим, що пожадливі і жорстокі чиновники свавільно карають їх і вбивають. Люди страждають і не мають опори, тому вони ховаються у горах і лісах і стають розбійниками. Засуджених натовпи; за рік число їх досягає тисяч і десятків тисяч. Коли запанувала династія Хань, вона наслідувала це і нічого не змінила. Хоча давню систему колодязних полів і важко відновити, але потрібно помалу наближатися до старовини. Слід обмежити приватне володіння землею, щоб зрівняти багатіїв з тими, у кого [землі] не вистачає. Слід закрити дорогу тим, хто займається поглинанням земель. Слід повернути народу і сіль і залізо. Слід відмінити рабство, відмінити право на вбивство рабів. Слід знизити податки і скоротити повинності, щоб звільнити сили народу. І тільки тоді можна буде добитися хорошого управління» [8, с.206–207].

Цікаво, що в цій гнівливій доповіді Дун Чжуншу маса неточностей і перебільшень. Наприклад, вчення Шан Яна, як і його конкретні заходи, було спрямоване на всемірне збільшення числа дрібних і середніх землеробів, що являли, на думку Шан Яна, основний продуктивний прошарок суспільства. Дун Чжуншу просто не міг не знати цього. Взагалі, оцінюючи діяльність Шан Яна, Дун Чжуншу освітлює лише негативні наслідки його перетворень. Мабуть, не без допомоги конфуціанців в 140 р. до н. е. був виданий спеціальний імператорський едикт, що забороняв приймати на державну службу прибічників легізму. «Якщо серед тих, кого висувають в число мудрих учених, знайдуться люди, які стануть заважати управлінню країною, використовуючи вчення Шень Бухаючі, Хань Фейцзи, Су Циня і Чжан Иб, то просимо усіх їх залишити службу [при дворі]» [8, с.206].

В період правління У-ді було проведено низку загальнодержавних заходів, спрямованих на відновлення конфуціанських культів і ритуалів. Проте, незважаючи на всі строгі укази і критику діянь Шан Яна, легістське вчення не зникло безслідно. Воно здійснило великий вплив на становлення ортодоксального конфуціанства. І це було цілком природно: багато ханьських законів, уся система організації державної влади і управління народом були запозичені у легістів. Тодішня державна машина могла бути ефективною лише у тому випадку, якщо вона запускала в рух уже випробуваними, звичними їй методами управління, заснованими на насильстві, підпорядкуванні закону тощо. І ханьське конфуціанство здійснює «аморальний» по відношенню до пам'яті свого основоположника вчинок — воно

потихеньку сприймає ці методи, бо тільки з їх допомогою можна було на той час контролювати Піднебесною.

Дослідники вже відмічали, що політична програма Дун Чжуншу випробувала сильний вплив ідеологів легістської школи. Він запозичив багато що з концепції Шень Бу-хая про мистецтво управління державним апаратом. На відміну від Конфуція і Мен-цзи, які проповідували гуманні методи правління, засновані на моральній дії, Дун Чжуншу, продовжуючи лінію Сюнь Цзи, вже не засуджує насильство. Він виступає за застосування легістського методу нагород і покарань, вважаючи його найбільш ефективним засобом управління народом. У своєму трактаті «Чунь-цю фань-лу» ("Щедра роса висловлювань, народжена «Літописом весни і осені"») він радить правителеві дотримуватися наступного правила: «Досконаломудрий, керуючи державою прагне змусити народ полюбити щось; коли народ полюбить, то на нього можна впливати. Тому засновують нагороди, щоб впливати на народ. Коли люблять, то і неодмінно і ненавидять щось, і можна налякати народ лише за допомогою того, що він ненавидить. Тому засновують покарання, щоб злякати народ. А коли є те, чим впливають і лякають, то можна управляти народом. Керуючи, використовують те, що народ любить, тому впливають нагородами, але їх не повинно бути багато» [8, с.208]. Як бачимо, погляди Дун Чжуншу, якого називали «ханьським Конфуцієм», істотно відрізнялися від переконань засновника вчення. Але наведений уривок надзвичайно нагадує аналогічні місця з «Шан цзюнь шу». Ханьське конфуціанство запозичувало у Шан Яна також ідею соціальної мобільності, замінивши лише відданість правителеві, що лежить в основі легістського принципу рівних можливостей, сліпою вірою у всемогутність свого вчення, яку конфуціанці стверджували за допомогою системи іспитів.

Легізм вплинув не лише на формування ханьської ідеології, але і на економічну політику двору. Легістська концепція зосередження усіх важелів економічної влади в руках держави знайшла своїх прибічників і в імперії Хань. Особливо виразно проявилось це при введенні державної монополії на сіль і залізо. На початку правління династії Хань, у зв'язку з тим що центральна влада була ще не міцна, здобич солі і заліза, так само як і їх реалізація, перейшла в руки приватних осіб. У 158 р. до н. е. Вень-ді навіть видав указ, що відміняв які-небудь обмеження відносно здобичі заліза і солі. Проте у міру посилення імператорської влади при дворі неминуче постало питання про відновлення минулої монополії, бо монополія — одне з найбагатших джерел фінансування державної казни.

Джерела свідчать, що ханьські конфуціанці негативно поставились до введення державної монополії на сіль і залізо. З тексту згаданої доповіді Дун Чжуншу видно, що він, як і Мен-цзи, виступав проти монополії,

пропонуючи правителів «повернути народу і сіль і залізо». Проте, в 119 р. до н.е. у Китаї знову була введена державна монополія на сіль і залізо. Ця реформа зіграла дуже велику роль в посиленні позицій імператорської влади і зміцненні її економічної могутності.

Незабаром, після смерті У-ді, при його наступнику імператорові Чжао-ді (86–74 рр. до н.е.) у 81 р. до н.е. у столицю імперії, Чанань, було запрошено 60 сановників і відомих учених з числа видатних конфуціанців і легістів для обговорення проблем внутрішньої і зовнішньої політики. У центрі полеміки стояли важливі проблеми, пов'язані з долею державних монополій на сіль, залізо і вино. Конфуціанці, які лобіювали інтереси торгового капіталу, зажадали відміни державної монополії. Прибічники ж легістської школи наполягали на зміцненні регулюючої ролі держави в економічному житті країни і на збереженні в силі указів 119 р. про державні монополії, введені при імператорові У-ді. Дискусія йшла в традиційному дусі: і конфуціанці і легісти, від думки яких залежало прийняття нового курсу в сфері внутрішньої і зовнішньої політики, аргументували свої положення посиленнями на приклади з давньої історії країни. Ця полеміка є наочною ілюстрацією функціонування інституту «історія — політика» в політичній культурі і політичному житті ханьського Китаю. Дуже характерно, що оскільки саме Шан Ян вніс багато нового в концепцію державних монополій, то всі учасники суперечки зверталися до Шан Яна набагато частіше, ніж до інших ідеологів легістської школи. Як зазначає Переломов, котрий спеціально досліджував це питання, у трактаті Хуань Куаня «Янь-те лунь» ("Дискусія про сіль і залізо") імена Шень Бу-хая і Хань Фей-цзи згадуються усього лише по два рази, тоді як ім'я Шан Яна згадується 29 разів. Така увага до Шан Яна пояснюється ще і тим, що обидва табори пов'язували установу монополії на сіль і залізо саме з його ім'ям. Намагаючись зганьбити реформи Шан Яна, конфуціанці звинувачували його в тому, що він зійшов з шляху досконаломудрих, порушив старі звичаї Цінь, увів жорсткі закони тощо [8, с.210].

Відомий ханьський державний діяч, один з найближчих радників У-ді, легіст Сан Хунъян, котрий зберіг свою посаду і при імператору Чжао-ді, доводив конфуціанцям, що саме завдяки перетворенням Шан Яна царство Цінь зуміло в короткий термін перетворитися на могутню державу і підкорило усі сусідні царства. Виступи Сан Хунъяна свідчили про те, що він був добре знайомий не лише з реформами Шан Яна, але і з основним легістським канонам — «Книгою правителя області Шан». Серед інших внутрішніх проблем (окрім економічних) істотна увага приділялася також питанням покарань і заходам морального виховання народу.

Зовнішньополітичні питання сконцентрувалися на проблемі взаємин з сюнну (північно-західними сусідами), причому протиріччя між конфуці-

анціями і легістами не торкалися стратегічного курсу китайського двору і основних зовнішньополітичних функцій імператора, а розгорілися з чисто тактичних питань: як краще упоратись з сунну — військовим шляхом, на чому наполягали легісти, або мирними засобами, на яких наполягали конфуціанці. При цьому і конфуціанці і легісти дотримувалися в основному єдиних поглядів на характер зовнішньополітичних функцій китайського імператора [10, с.167]. Вже склалася загальнодержавна зовнішньополітична доктрина про основоположні стосовно оточуючого світу функції глави китайської держави. Цікаво, що в своїй аргументації легісти досить часто апелювали до морального вчення конфуціанців. Дискусія врешті закінчилася перемогою прибічників Сан Хунъяна в рішенні як зовнішньополітичних, так і внутрішньополітичних проблем, зокрема конфуціанцям так і не вдалося добитися відміни монополії на сіль і залізо, була скасована лише монополія на вино.

Згодом легізм продовжує здійснювати вплив на конфуціанство, відбувається тривалий процес синтезування конкуруючих ідеологій. І хоча часом боротьба між ними загострюється (іноді окремі конфуціанці закликають навіть спалити «Шан цзюнь шу» і «Хань Фей-цзи»), але ніхто не був в змозі призупинити цей процес, бо управлінці були зацікавлені в новому конфуціанстві, збагаченому ідеями Шан Яна. Ханьські конфуціанці все частіше починають відкрито пропагувати насильство в якості одного з легальних методів управління народом. Покарання і закони допомагають управлінню на основі моралі, більш того добродесність і покарання складають єдине в суспільному житті — ось що почали практикувати новітні конфуціанці. Вони вже не вели боротьби проти законів. Багато хто з них стверджував, що гарне правління можливе лише там, де є закони. Поступово новітні конфуціанці прийшли до думки, що навіть моральні здобутки цзюнь цзи стають невагомими для управлінської кар'єри — і сяо жень міг отримати певну посаду, якщо був гарним управлінцем Мабуть, не випадково відомий ханьський філософ Ван Чун (27–100 р.) якось помітив, що в його час вже зникла яка-небудь істотна різниця між легістами і конфуціанцями [4, с.267].

Отже, легізм зіграв велику роль у формуванні ортодоксального конфуціанства, ставши однією з його основних частин. Збагативши конфуціанство, це вчення не зникло. У різні періоди історії, в середні віки і в новий час, державні і політичні діячі Китаю не раз зверталися до легізму у пошуках рецепту для виведення країни з критичного становища. Легізм приваблював багатьох державних і політичних діячів, що мріяли про створення сильної централізованої імперії. XX сторіччя не виняток: і нацистська Німеччина (запозичуючи японський досвід тотального контролю над суспільством), і червоний Китай (особливо часів Мао Цзедуна) з задоволенням використовували елементи легістського вчення у власній ідеології та управлінні.

Але для нас суттєвим є те, що саме певні ідеї легізму та моїзму, запозичені свого часу конфуціанством, дозволили йому врешті сформувати єдину державну ідеологію, яка сама пройшла через тисячоліття, і провела Китай через низку величезних суспільних криз і потрясінь.

Література:

1. Беседы и суждения Конфуция — СПб.: ООО «Изд. «Кристалл», 1999. — 1120 с. — (Б-ка мировой лит.)
2. Васильев Л. С. Древний Китай. В 3 томах. — Том 3. Период Чжаньго (V—III вв. до н. э.)/Л. С. Васильев. — М.: Изд. фирма «Вост. лит-ра» РАН, 2006. — 680 с.
3. Древнекитайская философия. Собрание текстов: В 2 т. — Т. 1. [Текст]. — М.: Мысль, 1972. — 363 с.
4. Древнекитайская философия: Эпоха Хань; [Текст] [Сост. Ян Хиншун; вступ. ст. В. Г. Бурова]. — М.: Наука, 1990. — 522 с.
5. Духовная культура Китая: Энциклопедия Том 4. Историческая мысль. Политическая и правовая культура; [Редакторы тома М. Л. Титаренко, Л. С. Переломов, В. Н. Усов, С. М. Аникеева, А. Е. Лукьянов, А. И. Кобзев]. — М.: Восточная литература, 2009. — 935 с
6. Книга правителя области Шан; [Текст] [Перевод Л. С. Переломова]. — М.: Наука, 1968. — 351 с.
7. Переломов Л. С. Конфуцианство и легизм в политической истории Китая [Текст]/Л. С. Переломов. — М.: Наука, 1981. — 331 с.
8. Сыма Цянь. Исторические записки (Шицзи). Т. VI./Цянь Сыма [Текст] [Пер. с кит. Р. В. Вяткина]. — М.: Наука, 1992. — 483 с.
9. Титаренко М. Л. Древнекитайский философ Мо Ди, его школа и учение [Текст]/М. Л. Титаренко. — М.: Наука, 1985. — 245 с.
10. Хуань Куань. Спор о соли и железе (Янь те лунь)/Куань Хуань [Текст] — Т. 1 [Пер. с кит., введ. и коммент. Ю. Л. Кроля]. — СПб.: Центр «Петербургское Востоковедение», 1997. — 416 с.

Бойченко А. И. Формование единой государственной идеологии Древнего Китая на основе конфуцианства

Рассматриваются философские позиции конфуцианства, моизма и легизма относительно создания единой идеологии Древнего Китая. Анализируются учения мыслителей Китая эпохи Чжань Го для детального рассмотрения социальных аргументов касательно образования и функционирования государства.

Ключевые слова: *государство, конфликт, управление, конфуцианство, легизм, моизм, идеология.*

Boychenko O.I. Shaping of single state ideology of Ancient China on the basis of Confucianism

Philosophical positions of Confucianism, moism and legism are examined, in relation to creation of single ideology of Ancient China. It is analyzed doctrines of thinkers of China of epoch of Chzhan' Go for the detailed consideration of social arguments concerning education and functioning of the state.

Keywords: *state, conflict, management, Confucianism, legism, moism, ideology.*

УДК 1 (091)

АВСЕНЄВ І КАРПОВ: ДВА ПРОЕКТИ ПСИХОЛОГІЇ*Поперечна Г. А.*©*Кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії та економічної теорії Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка*

Здійснено спробу порівняльного аналізу поглядів П. Авсенєва та В. Карпова на сутність, предмет і структуру психології, її мету та практичні завдання.

Ключові слова: *психологія, антропологія, самопізнання, внутрішній досвід, душа, свідомість, умовляд, форми морального життя.*

Київська духовно-академічна філософія — один із найяскравіших феноменів вітчизняної філософської культури. Оригінальність і самобутність думки, самостійність мислення, високий професіоналізм — ознаки, що характеризують не одного з її представників. Усе це повною мірою стосується таких вихованців, а згодом і викладачів Київської духовної академії, як Василь Миколайович Карпов та Петро Семенович Авсенєв.

В історії української філософської думки Авсенєв здобув славу автора одного з найкращих курсів психології, прочитаних в Київській духовній академії та Університеті Святого Володимира. Карпов визнаний найкращим в Росії перекладачем творів Платона. Проте, не менше значення в його спадщині відводиться проблемі побудови вітчизняної філософії та психології. Характеризуючи його філософію, сучасна дослідниця київської духовно-академічної філософії Н. Г. Мозгова відзначає, що: «В. Карпов, разом зі своїми академічними вчителями І. Скворцовим та І. Борисовим (Інокентієм) стояв біля витоків виникнення й становлення київської релігійно-філософської школи» [7, с. 64]. Практично те саме можна сказати і про Авсенєва.

В Київській духовній академії В. Карпов навчався у складі другого курсу, з 1821 по 1825 роки, з 1825 по 1833 викладав спочатку в духовній семінарії, а згодом у КДА, після чого був переведений до Санкт-Петербурзької духовної академії. Авсенєв навчався дещо пізніше. Він був зарахований до складу шостого курсу, (1829–1833 роки) й увесь свій життєвий і творчий шлях пов'язав із alma mater. Кар'єра обох мислителів доволі одноманітна. Вона пов'язана з роботою в духовно-академічних закладах. З філософських дисциплін Карпов викладав філософію, історію філософії, логіку, психологію. Авсенєв читав у академії курси психології та історії новітньої філософії, а в Університеті Святого Володимира — логіку, історію душі,

моральну філософію та філософію історії. Слід відзначити, що обидва філософи за своїми внутрішніми переконаннями від початку й до кінця були релігійними мислителями. Це зумовило особливий характер їхньої філософії і психології.

Авсенев приступив до викладання психології у 1836 році, після того, як В. Карпов і О. Новицький, які вели цей курс до нього, перейшли працювати в інші навчальні заклади. Про те, який великий обсяг робіт належало йому здійснити, відзначає А. Ф. Замалеев у передмові до сучасного видання «Нотаток із психології»: «Ніякої традиції викладання вони (Карпов і Новицький — Г.П.) після себе не залишили, і Авсеневу прийшлося все починати з чистого аркуша» [4, с. 3]. Відсутність традиції цілком зрозуміла, адже психологія, яка набирала все більшої популярності на Заході, лише робила перші кроки в Росії. Відтак при створенні власних курсів вітчизняні мислителі були змушені звертатись до західноєвропейських джерел. При цьому вони не просто засвоювали передові ідеї з психології, але й намагались їх критично переосмислити і творчо застосувати на ґрунті національної культури.

У першій половині XIX ст. в Західній Європі найбільший вплив мали німецька та англійська школи психології. Перша з них акцентувала увагу на дослідженні психологічних процесів, поєднанні різноманітних сил і здібностей душі та при цьому схилилась до філософського методу, друга зосереджувалась на вивченні безпосереднього змісту психічних явищ і віддавала перевагу досвіду й експерименту. У вітчизняній філософії більше зацікавлення отримала німецька школа. Це пояснюється особливістю тлумачення сутності та призначення самої психології, яка в духовно-академічній традиції розглядається передовсім як засіб самопізнання і складає невід'ємну частину вчення про людину. Яскравим прикладом такого підходу якраз є і Авсенев, і Карпов. Психологію вони обидва розуміють насамперед як засіб самопізнання, і у цьому випадку ототожнюють її з антропологією. Так, у своєму «Вступі до психології» Авсенев наголошує, що психологія — це «наука, предметом якої є пояснення устрою і життя душі з чистого її єства, з метою приведення людини в істинне самопізнання. Її ще називають антропологією і філософією суб'єктивного духу» [1, с. 20].

Про те, що читав із курсу психології Карпов у Києві, відомо досить мало. Але очевидно, що роботу над цією дисципліною він не припиняв упродовж всього життя. Відтак працю «Вступна лекція з психології», яка вийшла в світ у 1868 році, вже після смерті автора, можна вважати своєрідним підсумком його багаторічної науково-пошукової діяльності у цій царині. З іншого боку це підтверджує і його позиція, висловлена у передмові до «Вступу з філософії»: «На мою думку, теорію науки слід було б

публікувати за день до смерті, як пожиттєвий звіт нащадкам в розумовій діяльності їх предка» [5, с. 59].

Психологічні погляди Авсенєва навряд чи можна визнати остаточними і завершеними, позаяк свій курс психології він переробляв та доопрацьовував упродовж всієї викладацької кар'єри. Короткий вік і тяжка хвороба не дали йому змоги здійснити задумане. За життя філософа цей курс не видавався; лише в 1869 році під назвою «Нотатки з психології» його було включено до «Збірника з лекцій колишніх професорів Київської Духовної Академії», присвяченого п'ятдесятиріччю діяльності останньої. «Нотатки» включають «Вступ до психології» та основну частину, яка складається з двох розділів.

Приступивши до роботи з великим завзяттям, Авсенєв намагається надати психології такого спрямування, який би відповідав як загальним науковим вимогам, так і духу академічної освіти. В результаті ознайомлення та опрацювання ідей багатьох західноєвропейських мислителів (це засвідчують його «Нотатки»), він віддає перевагу вченню Г. Шуберта, послідовника філософії Шеллінга. Його психологію молодий професор називає «найкращою із психологій». Однак в процесі роботи він дещо відходить від концепції німецького психолога, вказуючи при цьому на ряд недоліків, допущених у ній. Так, український філософ підкреслює, що вчення Шуберта про паралелізм душевних сил і явищ із тілесними органами та їх роботою лише заводить нас у сферу випадкових аналогій, а не веде до пізнання законів духовного життя. Іншим слабким місцем його психології Авсенєв вважає залежність і тісний зв'язок її з натуралістичним світоглядом, який, на його переконання, містить багато хибних уявлень про душу. І, насамкінець, віддаючи перевагу аналітичному методу, архімандрит Теофан визнає неприйнятним чисто синтетичний метод побудови шубертівської психології.

Працюючи над курсом, філософ приходить до висновку, що психологія повинна спиратись на природничі науки — фізіологію, медицину, хімію тощо. Але разом з тим вона повинна і тісно співпрацювати з богослов'ям: «Вчення Богослов'я про людину не може знайти такого легкого прийому і засвоєння в нас без психологічного про нього вчення, бо первинний стан невинності людини нам незрозумілий, поки ми не побачимо і тепер в душі своїй прагнення всіх сил її до взаємної злагоди, до належного підпорядкування нижчих сил вищим і до звільнення її від чуттєвості» [1, с. 42]. Мислитель переконаний, що допомагаючи богослов'ю, психологія у своїх дослідженнях повинна водночас спиратись на істини Одкровення.

У своєму «Вступі до психології» Авсенєв чітко формулює предмет, мету і завдання даної науки, її методи та практичне значення, структуру. Так, основним предметом психології для нього є людська душа: «справжній

предмет її (психології — Г.П.): істинна сутність людини є дух, який проявляє себе в істотному зв'язку з тілом, або — душа» [1, с. 20]. Головна мета психології полягає у тому, щоб показати душі глибинну потребу єднання з Єдиним верховним добром. Досягнення цієї мети пов'язане із рядом завдань пізнавально-практичного характеру: 1) здійснення самопізнання, задоволення бажання душі знати себе, як позитивні свої сторони, так і свою недостатність, що зрештою приводить її до усвідомлення потреби єднання з верховним добром; 2) пошук способів підпорядкування душевних сил і прагнень волі, досягнення самовладання над собою, так необхідного для здійснення даної мети; 3) застосування знань про душу як в життєвих ситуаціях, так і у мистецтві, науці, суспільному житті.

З методів, які поширені на той час у психології, київський мислитель виділяє опис, аналіз, телеологію, паралелізм та абсолютний метод. Водночас він наголошує, що кожен із них має свої переваги та недоліки, а тому може бути застосований лише при певних умовах.

Характеризуючи теоретичне і практичне значення даної науки, Авсєнев підкреслює, що психологія повідомляє людині знання про неї саму, розкриває їй багатства власної душі: «Одна наука, а саме філософська наука про душу, у власному значенні розкриває нас нам самим і віддає нам приховане в нас духовне багатство в руки» [1, с. 46]. Самопізнання дозволяє усунути власні недоліки, надає людині духовної впевненості та самостійності, усвідомлення свого призначення, зрештою, спонукає до виконання своїх обов'язків щодо Бога, ближніх та самих себе.

У «Вступі до психології» автор зазначає, що елементарні знання своєї душі є достатньо поширеними на рівні повсякденного життя. Відтак слід розрізняти психологію буденну і психологію теоретичну. Під першою маються на увазі практичні знання людей, набуті ними в процесі життя. Такі знання здебільшого відображають спосіб поведінки і схильності окремих груп людей. Хоча людина користується ними досить часто, такі знання є розрізненими, неповними і недостатніми. Повне і всебічне висвітлення сторін і здатностей людської душі покликана здійснити теоретична психологія.

Теоретична психологія або психологія як наука займається вивченням всезагального людського типу, загальнолюдського характеру. Він осягається на трьох рівнях, які мислитель ще називає способами пізнання: 1) безпосереднє спостереження (внутрішнє і зовнішнє); 2) умогляд, або абстрактний рівень, що передбачає споглядання чистою думкою повного досконалого зразка душі як первообразу розмаїття людських душ; 3) Одрокровенне пізнання, яке людина отримує зі Святого Письма, де сам Бог повідомляє про богоподібну природу її душі, про життя і вічне призначення.

На підставі цих способів пізнання філософ розрізняє досвідну, розумову та біблійну психологію. Перша розглядає душу в якості феномена і у своєму розвитку характеризується як сходження від явищ до причин, від багатоманітності до єдності, від часткового до загального. Але оскільки вона ґрунтується на явищах чуттєвого світу, то розкрити справжню сутність душі така психологія не в змозі. Психологія розумова пізнає душу в її сутності як образ Божий. Найвищим щаблем психологічного знання Авсенев вважає Одкровенну психологію. Вона витлумачує сутність душі як первообразу. Усі три вчення взаємопов'язані і складають одну повну науку про душу: «досвід (внутрішній і зовнішній) постачає їй знання про позитивний зміст душі; умогляд пояснює їй внутрішній зміст і значення його, а одкровенне вчення про душу служить їй керівництвом і критерієм, застерігаючи її від помилок» [1, с. 27–28].

Щодо структури психології, то в ній архімандрит Теофан виділяє дві частини: природознавство душі та історію душі. Перша присвячена розгляду душі як цілісного феномену, котрий наділений єдиною незмінною сутністю, яка відрізняє її від всього іншого. У цьому випадку вона постає як певний організм духовних сил та дій, що поєднуються у самосвідомості і одухотворюються свободою. Однак незмінна у своїй сутності душа проявляє себе по-різному в процесі життя: у різному віці, статі, темпераменті, під час сну та діяльності тощо. Все це стає предметом розгляду другої частини психології Авсенєва — історії душі. Остання зосереджується на вивченні найважливіших видозмін і станів людської душі, які переживаються нею впродовж життя під впливом тіла. Зміни душі походять із самої її природи і мають істотне значення в її земному житті. Відтак зрозуміло, що обидві частини психології тісно пов'язані між собою. При цьому друга є важливим доповненням першої, позаяк, через різні форми та стани розкривається природа душі, здійснюється пошук шляхів і способів утвердження в ній найважливіших істин. Кожна із частин поділяється в свою чергу на розділи. Так, перша частина містить два розділи: 1) загальне природознавство душі; 2) про різні сили та дії душі. В загальному природознавстві душі філософ спочатку характеризує роль та значення людини в контексті світобудови, після чого переходить до з'ясування місця людської душі в ієрархії ступенів духовного буття і, насамкінець, розкриває її природу. «Історія душі» складається з трьох розділів: 1) видозміни особистості людини; 2) безособові стани душі; 3) природний розвиток і життя душі. Розглядаючи видозміни особистості людини, Авсенев акцентує увагу на всезагальному її характері, що визначається життям природи, а також ознаками племен та статі. Серед безособових станів душі він достатньо детально описує сон та сновидіння, божевілля та магічні прояви. В тре-

тому розділі «Історії душі» автор зосереджується на проблемі походження душі, феномені життя і смерті.

Своє бачення сутності та ролі психології Карпов викладає у праці «Вступна лекція з психології». Для нього, як і для Авсенєва принципово важливо чітко окреслити межі даної науки, визначити її предмет, об'єкт, методи, мету та завдання. При цьому привертає увагу використання цими мислителями у назві праць слова «вступ». Судячи зі змісту їх вступу, йдеться не тільки про ознайомлення з даною дисципліною, яке, зазвичай є метою першої лекції, а про намір дати чітку відповідь на запитання: для чого ця наука? І для Авсенєва, і для Карпова вступ — це не формальність; вони переконані у його необхідності, позаяк у цій царині ще багато недослідженого, нез'ясованого, а відтак і багато розбіжностей. У зв'язку з цим кожен із них вважає за необхідне спершу пояснити, як він розуміє значення її основних моментів, з яких основ вона виводиться. Очевидно, що в цьому випадку обидва автори дотримуються одного і того ж методологічного принципу: не розпочинати суперечки, не окресливши межі самого предмета суперечки. Це є яскравим свідченням єдиного вишколу обох мислителів — навчання у Київській духовній академії, в якій важливого значення надавалось формуванню та розвитку логічної культури випускників. З іншого боку, вступ — це не претензія на виключність та остаточність, а окреслення загального напрямку з передбаченням можливості розвитку.

У «Вступній лекції з психології» Карпов, як і Авсенєв виходить із з'ясування місця та ролі людини в ланцюгу живих істот. При цьому він наголошує, що світ, жива й нежива природа, в тім числі й людина підлягають передовсім природознавчому дослідженню та пізнанню — пізнанню за допомогою зовнішнього досвіду. Однак для повного і цілісного розкриття сутності людини такого пізнання недостатньо. Унікальність людини полягає в тому, що вона пізнає не тільки зовнішній світ, але й саму себе. Цей процес можливий лише через звернення людського суб'єкта до самого себе, через самоспостереження, або, як стверджує мислитель, через досвід внутрішній. Однак внутрішній досвід — це всього лише досвід, який тільки розкриває людині багатства її внутрішнього світу, але не пояснює їх взаємозв'язок та природу. Це здатна здійснити лише спеціальна наука. Отже, Карпов розуміє психологію як науку, «яка розглядає різноманітні факти самопізнання і, відповідно до характеру й особливостей кожного з них, гармонійно поєднує їх в начало морального життя людини, щоб таким чином пояснити по можливості її природу, походження, а відтак визначити закони всебічної її діяльності» [6, с. 203]. Характеризуючи зв'язок психології з іншими науками, мислитель наголошує, що, з одного боку, вона тісно пов'язана з філософією релігії, а з другого — з фізіологією людського

організму, відтак посідає середню ланку серед наук, які розкривають двосторонню природу людини.

Вихідним началом і основним критерієм самопізнання автор «Вступної лекції з психології» вважає свідомість. «Свідомість в природі людського духу є фактом, що засвідчує про себе саму через саму себе, вона є єдиною безпосередністю або єдиним безпосереднім явищем, для пізнання якого не вимагається нічого іншого, крім неї самої, тоді як сама вона, безумовно, вимагається для пізнання всього іншого» [6, с. 207]. Свідомість для Карпова — це своєрідний світильник, який не тільки освітлює глибини душі, але й допомагає відділити все те, що є чужим для морального життя людини.

Характеризуючи предмет психології, мислитель підкреслює, що матеріальна природа душевних явищ однакова у всіх людей, різноманітними є лише форми її прояву. При цьому філософ зауважує, що дослідження форм нічого не говорить про те, хто така людина сама по собі, в істотних властивостях своєї природи, відтак предметом вивчення психології повинна стати душа в істотних і основних явищах її природи. «Маючи на увазі таку відмінність між матеріальними і формальними явищами морального життя, ми обмежуємо предмет своєї науки лише першими із них... бо не форми життя повинні давати психологію її досліджень, а навпаки — матерія її досліджень повинна визначати, в яких формах належить розвиватися життю» [6, с. 217]. Інакше кажучи, в центрі психології повинні постати душевні сили і здібності у їх гармонійному співвідношенні в людському духові. Об'єктом досліджень в душі повинно стати все те, що відповідає на питання «що?».

Розмірковуючи над методом психології, Карпов підкреслює її досвідний характер і наголошує, що саме науку про душу слід покласти в основу всієї енциклопедії філософських наук. Відтак, проаналізувавши популярний як у вітчизняній, так і західноєвропейській думці синтетичний метод, він, як і Авсенєв, віддає перевагу аналітичному методу. Водночас філософ застерігає, що аналізуючи факти, психологія не повинна перетворитися на літопис духовного життя людини. В міру їх накопичення необхідно здійснювати узагальнення, які в свою чергу мають стати підґрунтям для філософського синтезу. Відтак, якщо вихідним методом психології є аналітичний, то на вищому щаблі її розвитку неабияку роль відіграє залежний від аналізу синтетичний метод. «Як в методиці синтетичній при пануванні ідеї досвід буває лише службовим засобом побудови науки, доставляючи їй матерію, так в методиці аналітичній при пануванні досвіду, ідея зі своїм синтезом є тільки допоміжним засобом її розвитку і надає їй форми» [6, с. 230].

Згідно Карпова, мета психології впливає із загальної мети, що стоїть перед будь-якою людиною, — досягнення якомога більшої особистої досконалості та гармонізація стосунків зі всім тим, чим обумовлене її життя. Відтак дана наука є своєрідною діагностикою нормального стану душі, що розкриває основи для самовдосконалення. У зв'язку з цим мислитель порівнює її з призначенням більшого засновку в силогізмі — подавати загальну теорію, під яку можна підвести певне часткове явище чи випадок. При відсутності такого засновку (загальної теорії) його місце посідає «Я», в результаті цього у висновку слідує егоїзм; відсутність меншого засновку (небажання звертати увагу на свої вчинки) зумовлює формалізм. Якщо ж в людини нема ні того, ні іншого, то така людина є істотою, дії якої визначаються лише зовнішніми обставинами. Іншою, не менш важливою метою психології є здійснення контролю за умовами розвитку людського життя, щоб різні форми свавілля, замасковані під звичай, дух часу тощо, не набрали характеру всезагального правила.

Значення психології полягає передовсім у тому, що слідуючи законам, які розкриває наука про душу, людина надає своїй діяльності і взаєминам з іншими людьми певного спрямування. В ширшому значенні вона допомагає гармоніювати відносини суспільного життя.

Щодо структури психології, то в ній Карпов виділяє три частини. Ту частину, яка займається дослідженням і розподілом окремих явищ духовної природи, він називає «феноменологією душі». Друга частина під назвою «біологія душі» вивчає душу як начало, що виявляє себе діяльністю всіх розглядуваних досвідом сил і обумовлює собою їх єдність. Третя частина — «патологія душі» займається вивченням відхилень душі від нормального стану.

Як бачимо, і Авсенев, і Карпов розуміють психологію як науку про душу, особливий інструмент філософії, що дозволяє здійснювати самопізнання. При цьому очевидно, що для обох мислителів головна мета — людина, а не створення чистої науки. Обидва прагнуть виробити за допомогою психології правильний погляд на відношення до світу, Бога і людей. Попри це, у Авсенєва психологія виявляється більш залежною від богослов'я. Важливе місце в ній посідають різноманітні видозміни і стани душі, зокрема, значну увагу він приділяє вивченню несвідомих станів та впливу тіла на душу. В психології цього мислителя спостерігається певний ухил у бік містицизму. Карпов же акцентує на свідомих станах людського суб'єкта, на зв'язку психології з мораллю та її ролі в гармонізації стосунків суспільного життя.

Література:

1. Авсєнев П. С. Введение в психологию./П. С. Авсєнев. Из записок по психологии. — СПб.: Тропа Троянова, 2008. — С. 19–51. — ISBN 978–5–89978–060–4
2. Авсєнев П. С. Психологии часть первая: о естестве души./П. С. Авсєнев. Из записок по психологии. — СПб.: Тропа Троянова, 2008. — С. 51–113. — ISBN 978–5–89978–060–4.
3. Авсєнев П. С. Психологии часть вторая: история души./П. С. Авсєнев. Из записок по психологии. — СПб.: Тропа Троянова, 2008. — С. 113–324. — ISBN 978–5–89978–060–4.
4. Замалєев А. Ф. Его имя было синонимом философа (Петр Семенович Авсєнев)/П. С. Авсєнев. Из записок по психологии. — СПб.: Тропа Троянова, 2008. — С. 3–19. — ISBN 978–5–89978–060–4.
5. Карпов В. Н. Введение в философию/Карпов В. Н. Избранное. — СПб.: Тропа Троянова, 2004. — С. 59–199. — ISBN 5–89798–4.
6. Карпов В. Н. Вступительная лекция в психологию/Карпов В. Н. Избранное. — СПб.: Тропа Троянова, 2004. — С. 199–251. — ISBN 5–89798–4.
7. Мозгова Н. Г. Київська духовна академія, 1819–1820: Філософський спадок./Наталія Мозгова — К.: Книга, 2004. — 320 с. — ISBN 966–8314–09–3.

Поперечна Г. А. Авсєнев и Карпов: два проекта психологии

Осуществлена попытка сравнительного анализа взглядов П. Авсєнева и В. Карпова на сущность, предмет и структуру психологии, ее цель и практические задания.

Ключевые слова: *психология, антропология, самопознание, внутренний опыт, душа, сознание, умозрение, формы моральной жизни.*

Poperehna H. A. Avseniev and Karpov: two projects of psychology.

Is dedicated to the scrutiny of P. Avseiev's and V. Karpov's points of view on essence, subject and structure of psychology, its purpose and practical meaning.

Keywords: *psychology, anthropology, self-knowledge, inner experience, soul, consciousness, speculation, forms of moral life.*

УДК 13.1 (091)+291.1

ЕКСТАЗ ЯК ЕКЗИСТЕНЦІЯ, АБО ЕКЗИСТЕНЦІЯ ЯК ЕКСТАЗ:ТИПОЛОГІЯ ЕКСТАТИЧНОСТІ У КІРКЕГОРА, ЯСПЕРСА, ГАЙДЕГГЕРА ТА САРТРА

Васик Г.[©]

*Аспірантка кафедри філософії філософського факультету
Київського національного університету імені Тараса
Шевченка*

Здійснюється аналіз виходу людини за межі існування у концепціях західноєвропейських екзистенціалістів на основі ряду критеріїв для визначення характеру (напрямку) екстатичності.

Ключові слова: *екстатичність, екзистенціалізм, екзистенція, трансценденція, ніщо, самоподолання.*

Специфіка екзистенціалізму, як чи не найгуманістичнішої філософії, що, досліджуючи онтологічні проблеми, відштовхується перш за все від людини, та й взагалі розглядає будь-яке питання крізь призму людського існування, дає нам матеріал для глибокого вивчення феномену екстатичності як виходу за межі людського існування. Адже, починаючи від Платона та Арістотеля протиставлення та розрізнення понять *essentia* та *existentia* слугувало не на користь останньому, підпорядковуючи існування сутності. І лише філософія екзистенціалізму загострила увагу на проблемі існування та визначила людину через її відкритість екзистенції.

Спільним для екзистенціалістів є переконання, що людина постійно знаходиться поза собою, проектує себе на своє майбутнє. Згадаємо вульгарний за словами Сартра приклад з віслоком та візочком: віслок тягне за собою візок, просуваючись уперед завдяки прагненню упіймати морквину, що висить перед ним на мотузці. Відштовхуючись від екзистенціалів існування (заданих апріорних умов існування, що обмежують, або задають ситуацію людині в універсумі) людина прагне трансцендентних цілей, безперервно долаючи межі свого існування. Проте, у випадку зі справжнім віслоком відповідь на питання напрямку його пересування лежить на поверхні — його рух відбувається завжди «вперед», і аж ніяк не «вгору». Якщо ми відштовхуємось від того, що екстатичність є виходом людини за межі свого існування, то очевидно, що цей виход так само має відбуватись у якомусь певному напрямку, мати певну спрямованість, як одну з визначальних своїх характеристик. А тому виявити, якою є екстатичність,

горизонтальною чи вертикальною, у концепціях західноєвропейських екзистенціалістів — і є одним із наших першочергових завдань.

Загальноприйнятною є думка (згадаємо, що такої ж думки дотримувався і сам Гайдеггер), що поштовхом, імпульсом до розвитку екзистенціалізму була філософія Кіркегора. Його погляди стали не лише натхненням для Ясперса та Гайдеггера, а і послугували поштовхом до глибоких змін тогочасного філософування, повернули його у антропологічне русло, поставивши до центру уваги людину та її складові, що раніше були предметом розгляду психології та релігії. Завдяки Кіркегору глибинні людські переживання набули статусу основоположних категорій онтологічної структури людського існування. У цьому полягає новизна його підходу до одвічних людських проблем, адже він побачив світ людини замкненим та самодостатнім, а людську долю та буття — унікальними та неповторними.

Глибоке осмислення скінченності людини, її меж, її гріховності здійснюється в психологічних, за класифікацією Тілліха, роботах Кіркегора, де під психологією він має на увазі «діалектичний опис деяких основоположних елементів людського існування, таких як «страх», «відчай», «індивідуальність», «меланхолія» тощо» [10]. Відчай є кінцем буденності — стану, властивому навіть геніальним людям, навіть філософам, якщо вони покладаються лише на могутність власного розуму. Буденність є сферою обмеженого банального досвіду і закінчується вона лише з усвідомленням людиною свого безсилля, «де розум показує зі своєю очевидністю, що людина стоїть перед неможливим, що все для неї закінчено раз і назавжди, що подальша боротьба безглузда» [11].

Людське буття обмежується Ніщо, крім того Ніщо позбавляє людину свободи та невинності, наділяючи її страхом та тривогою. Усвідомлення своєї скінченності породжує в людині глибокий відчай, проте саме (і лише) цей відчай дозволяє людині відкрити Бога та віднайти зв'язок із ним — такою парадоксальною є природа релігійної віри за Кіркегором — завдяки усвідомленню своєї скінченності людина віднаходить зв'язок з нескінченним. А тому однозначно відповісти на питання, чи є людина скінченною чи все ж таки нескінченною, не можна, оскільки кожне людське Я є синтезом скінченного та нескінченного — обмежене людське буття знаходиться поруч з нескінченною трансценденцією. Продовжуючи традиції неоплатонізму та містцизму, Кіркегор дійшов висновку про необхідність для індивіда не знеособленого, нейтрального абсолюту, а надінтимного Бога, оскільки трагічний діалог з особистим, власним Богом відкриває людині шлях до нескінченності, вічності, одночасно представляючи її очам бездонну страхітливу прірву. Разом з тим, очевидним є те, що у суєтстві обмеженого людського буття та нескінченного трансцендентного Богу останній знаходиться безумовно вище за людину. Сходження від естетичної стадії

до етичної, і далі — до релігійного існування — це однозначно поступовий висхідний рух з найвищим «пунктом призначення» — Богом. Це дозволяє нам визначити Кіркегорову екстатичність як вертикальну, де людина долає себе, кожного разу підвищуючись над своїм попереднім станом у несвідомому прагненні з'єднатися з божественною трансценденцією.

Наступним з екзистенціалістів, хто наблизив людину до трансценденції, відкривши їй двері за власні межі, був Ясперс, який здійснив це за допомогою межових ситуацій, назвавши їх основними ситуаціями людського буття. Пошук буття у нього відбувається через конкретну екзистенцію суб'єкта як особистості. Так звана ясперівська онтологічна тріада складається з предметного буття (буття-в-світі), екзистенції (Я-буття) та трансценденції. Перша складова стосується чуттєвого світу, світу явищ і вивчається широким колом наук. Друга — екзистенція — є необ'єктивованою людською самістю, яка не підлягає науковому пізнанню, з неї «відкривається нове бачення буття, виводиться істинне буття, сенс усього сушого» [1]. Екзистенція, будучи джерелом людських думок та дій, ніколи не може стати об'єктом. Таким чином, вона відноситься лише до самої себе, а також до своєї трансценденції, що виходить за межі чуттєвого світу. Трансценденція, що завершує онтологічну тріаду Ясперса, є межею будь-якого мислення і буття, яку не можна досягнути, це може бути як Бог, так і дещо інше, але завжди — щось надчуттєве, а отже — вершина Ясперсової екстатичної вертикалі.

Людську сутність так само можна розкласти на три форми. Людина як буття — як «природна сутність з тіла та душі, включена у загальний взаємозв'язок даного» [1], людина як свідомість: творча та конститутивна, та людина як духовна істота, пов'язана з ідеями, що постають у формі норм та ідеалів. І якщо аналізувати сферу світу за допомогою наукових методів, людина постійно розсіпатиметься на структурні елементи, окремі та розрізнені. Людську сутність можна виявити лише через екзистенцію, котра не має іншого об'єкта, крім людини, що екзистує, людини у своєму становленні.

За Ясперсом людина постійно знаходиться у певній ситуації, частина з яких піддається впливу людини та може бути нею змінена. Проте є ситуації, які людина змінити не зможе і з яких не може вийти (ми змушені страждати, ми маємо померти, ми мусимо боротись), ці ситуації називаються межовими і виступають основоположними для людського існування. Будучи буттєвим ядром особистості, екзистенція максимально розкривається людині у межових ситуаціях. Через усвідомлення своєї кінцевості, слабкості, незахищеності, що з необхідністю супроводжує людину у межових ситуаціях, стає можливим вихід за межі чуттєвого буття, наближення до трансценденції. Цікаво, що Ясперс використовує сумнів не для

того, щоб зорієнтувати людину у світі речей, а для того, щоб уможливити усвідомлення людиною своєї самості, тобто сумнів виступає засобом з'ясування положення людини у конкретній життєвій ситуації.

Для нас цікавість межових ситуацій полягає в тому, що за Ясперсом «саме звідси випливає істинне пробудження: в ситуації краху віднайти шлях до буття» [2]. Тобто для людини такі ситуації — завжди провал, і питання полягає в тому, яким чином людина їх проживає: «чи залишається він (крах, — Г.В.) прихованим для людини і лише фактично у самому кінці захоплює його, чи людина спроможна бачити його неприхованим, як постійну межу свого існування кожної даної миті: чи хапається за ілюзорні рішення і заспокоєння, чи чесно зберігає мовчання перед тим, що не піддається поясненню» [2]. Більше того, саме те, яким чином кожен проживає свій крах і стає засновком того, ким людина стає. Насправді, людині в межовій ситуації відкриваються два шляхи: «або виявляється ніщо, або стає відчутним те, що істинне, незважаючи на всю швидкоплинність світового буття» [2]. Таким чином навіть відчай може стати вказівником, засобом виходу за межі світу, що дарує людині звільнення.

Особливість межових ситуацій полягає у тому, що їх очевидна складність зваблює оминати їх, проскочити, «вимога ситуації до людини видається такою, що задовольнити її може лише істота, що перевищує людину» [3]. Парадокс полягає у наступному: насправді мужнім можна назвати лише того, хто відчуває страх перед досягненням можливого, і в цьому страху знає, що лише прагнучи неможливого, зможе отримати можливе. Водночас той, хто напозір видається мужнім та непохитним, насправді не знає, що попереду на нього чекає прірва, яка не несе у собі нічого, крім загибелі. І якщо свобода виникає лише у пустоті ніщо, то тоді людина має допомогти собі сама: «якщо трансценденція приховується, людина може прийти до неї лише за допомогою самої себе» [3]. Тут перед людиною знов постає два шляхи: або усвідомлення власних меж, що відкриває двері будь-якій можливості, або ніщо.

Отже існування людини — завжди рух, проте рух не по колу, адже людина повинна постійно прориватись крізь «пасивність постійно і знов виникаючих тотожних кіл» [3], у цьому русі людина завжди є більше, ніж вона сама про себе думає, і кожна можливість, що породжується свободою, щомиті дає людині змогу вирішувати, хто вона є. Рух до прірви, або до мети, що насправді є невідомою, залежить від активності людини. У цьому полягає глибинна людська суперечність, що є основою сутнісного розколу, роздвоєння. Людина постійно протистоїть сама собі, проте в цьому самоподоланні і приховується самопроникнення: «те, як вона себе долає, складає спосіб її проникнення в себе» [3].

Ясперсівська екстатичність — це екзистенційне осяяння, що може бути спричинене негативним шляхом (через межові ситуації, про які ми вели мову вище), так і позитивним, через так звану «люблячу боротьбу» — екзистенційну комунікацію з іншим, відверту, ризиковану взаємодію, вільно та внутрішньо обрану. Цей екзистенційний спалах висвітлює трагічність людського буття безвідносно до того, чи позитивними чи негативними засобами його було досягнуто. «Адже після нетривалих спалахів екзистенційного осяяння людина, за Ясперсом, знов поринає у сутінки свого буденного існування, умови якого не дають жодних гарантій для досягнення екзистенційних цілей» [1]. І хоч ясперівський абсолют не має нічого спільного з абсолютом догматиків минулого, все ж таки саме зв'язок людини з цим світом вічного, потойбічного та надприроднього, який не можна ані пояснити, ані описати, і є єдиним подоланням трагізму людського буття. По суті, екзистенційні осяяння і відбуваються у моменти контакту буденного існування людини з Абсолютом, зі світом трансценденції. Цей контакт миттєвий, що закінчується, лише почавшись, а тому тривале єднання людини з Абсолютом неможливе. Крім того, це екзистенційне схоплення знову ж таки не піддається об'єктивації, його не можна визначити жодним поняттям, лише натякнути, сприйняти як шифр, знак.

Відкритість трансценденції, цим миттєвим зустрічам, людина може підтримувати, знаходячись у постійному русі, так званому мисленневому польоті. Істинне буття людини триває доти, доки вона ніде не застрягла, доки її думка не загрузла у будь-якій конкретній ситуації. Шлях людини, що мислить — це життя у філософуванні, яке притаманне людині як такій. Людина — це єдина істота, яка не задовольняється своїм наявним буттям, яка відчуває тугу за чимось вищим, не може отримати насолоду лише від свого наявного буття. «Вона прориває всю немовби завершену в світі дійсність наявного буття» [4]. Людина пізнає себе лише у присутності трансценденції, залишаючись відкритою для буття в цілому. Переживаючи незадоволення наявним буттям, будучи не взмозі погодитись із сприйняттям себе лише як частини історичного процесу, людина постійно наполегливо прагне буття. «Через це вона переступає межі свого наявного буття і світу, досягаючи їх основ, прагнучи туди, де вона стане впевненою у своїх витоках, немовби беручи співучасть у творінні... Вона шукає вічне між витоками та метою» [4].

Ясперс, безумовно, дає і психологічне обґрунтування цього феномену. Глас Божий «звучить» у часі у вигляді судження людини про саму себе. Проте у власних судженнях божественне «слово» може бути почуте лише у моменти надзвичайного піднесення. Все життя людини розгортається виходячи з таких моментів, та у спрямованості до них. Отже, людське існування і у цьому випадку постає сходженням до «вищого» буття, постійним

рухом, спрямованим до виходу за межі чуттєвого буття, з можливістю стати відкритим трансценденції. А тому, повертаючись до нашої типології, можемо припустити, що і дана екстатичність має вертикальний характер.

На відмінності своєї філософії від попередників — Кіркегора та Ясперса, та і від екзистенціалізму у тогочасному розумінні наполягав Гайдеггер, котрий вдався до глибокого аналізу екзистенції у «Бутті та часі» та запровадив поняття «екзистенціалів», що у своїй сукупності і складають екзистенцію. Фундаментальне визначення даного поняття Гайдеггер власне і побудував на протиставленні свого розуміння та Кіркегорового. Почати тут варто з того, що Кіркегор вів мову про екзистенцію лише як про людське буття. Але про буття не звичайної людини, а в першу чергу християнина, для якого завжди існує вища за нього сутність, і, відповідно, прагнення цієї вищої сутності. Екзистенція Кіркегора — це в першу чергу самобуття суб'єктивності. І, так, Гайдеггер теж відносить екзистенцію до людини, але, ні, не до суб'єктивності. А у Гайдеггера екзистенція похідна від буття, тотожна з Dasein. Його буття — завжди ось-буття, будь-що у промінні свідомості перетворюється на суще, що у поєднанні з суб'єктом створює буття. Ось-буття Гайдеггерової людини висувається у ніщо, тим самим перетинаючи межі суцього. Таке трансцендентне поєднання «ніщо» і суцього у людині дозволяє говорити про екзистенцію як про ек-стазис, а не у сенсі екзистенції як властивості, притаманної винятково суцьому, тваринному тощо. Ек-зистенція властива лише людині і саме у ній полягає людська сутність. Через людину буття просвічує, тобто «буття» світлого «ось» позначено основоположною рисою ек-зистенції, тобто екстатичного виходу в істину буття. Екстатична сутність людини перебуває в ек-зистенції» [5].

Прірва, котра прокладається екзистенцією між людиною та рештою живих істот нівелює між ними тілесну подібність і тим самим наближає екстатичну сутність людини до буття божества. Нагадаємо, що Гайдеггєрова екстатично осмислена ек-зистенція — це змістовний вихід в істину буття, і екстатичне стояння в істині буття є єдиноможливим способом, у який людина перебуває поблизу буття у своїй істинній сутності. Така ек-зистенція дозволяє людині оберігати істину буття, виступаючи «пастухом» буття, її охоронцем, опікувачем, про що йде мова у «Бутті та часі» в контексті осмислення екстатичного існування як турботи. Відповідь на питання про співвідношення буття та ек-зистенції також проливає світло на проблему екстатичності, адже за Гайдеггером буття відносить ек-зистенцію до самої себе (в її екстатичній сутності) як до місцевості, де ек-зистенція шукає істину буття, це змушує людину піднятись на ноги, і екстатично винести буття на собі, тобто прийняти його з турботою. Таким чином екстатичним є відношення людини до істини буття, причиною ж

цього відношення є не ек-зистенція, а «навіпаки, сутність ек-зистенції екзистенційно-екстатично здійснюється завдяки істині буття» [5]. Більше того, буття як екстатичний вимір ек-зистенції дозволяє визначити людськість людини саме як ек-зистенцію.

Ще одним важливим поняттям для аналізу екстатичності у філософії Гайдеггера є поняття «проекту» чи «накиду» (рос. набросок). Це проект, накид думки або сенсу, кинутий людині. Через цей, екстатичний за своєю природою проект, буття просвічує, проте ним не створюється. Через це просвічування досягається близькість з буттям, у якому мешкає людина, що ек-зистує. З іншого боку накид є структурою екзистенційного розуміння, котре спрямоване на буття суцього та виступає основною умовою екзистування Dasein-у. Таке розуміння Гайдеггер пояснює через накидування себе у напрямку певної можливості і утримання у такому накиді у певній можливості. Одразу виникає запитання, у якому напрямку, точніше у напрямку чого відбувається цей накид, куди буття накидується? Відповідь на це питання передбачає вихід за межі буття — і у наближенні до цієї межі у Гайдеггера з'являється поняття часовості, що докладно розглянуто ним у «Основних проблемах феноменології». Там знаходимо, що розуміння як накид завжди спрямоване до певної можливості, розуміння завжди таке, що настає, воно наближається до себе, відштовхуючись від обраної можливості. І визначається воно поєднанням трьох екстазисів часовості — майбутнім як тим, що настає, минулим та теперішнім, або актуалізацією. Тут слід знов звернутись до вищезгаданого поняття турботи, щоб додати, що її сенс полягає у єдності трьох екстазисів, або одним словом часовості.

Таким чином, Dasein-у, що спирається на турботу, котра в свою чергу виходить з часовості Dasein-у, належить власна відкритість і разом з тим відкритість світу і суцього. А отже Dasein трансцендентний, ось-буття завжди знаходиться за своїми межами. Більше того, Dasein обумовлений трансценденцією, переступанням за межі. Dasein є лише тому, що він трансцендує. Трансценденція тут визначається не напрямком, куди відбувається цей вихід, до чого він прямує, не, так би мовити, пунктом призначення, а самим виходом. Трансценденція є подоланням меж, виходом, переступанням, і її основою є екстатичний характер ось-буття. Іншими словами, трансценденція ось-буття як переступання назустріч собі, світу та суцього, уможливується природою часовості, а саме єдністю трьох часових екстазисів. Кожен з екстазисів має своє спрямування, певний горизонт, куди він прямує. «Ми називаємо це «куди» екстазису «горизонтом», або, точніше, горизонтальною схемою екстазиса» [6]. Можемо обновили наше узагальнення: трансцендентність ось-буття ґрунтується на часовості як екстатично-горизонтальній єдності часовості, що «є в чистому

вигляді накид-себе, оскільки такий накид як екстатичний взагалі робить можливим накидування у напрямку» [6]. Цей накид-себе у поєднанні з горизонтом, що належить екстазису стає умовою можливості будь-якого «у-напрямку-до», «назовні-до», але з поправкою на те, що цей напрямок не висхідний, «вгору» цього разу відсутнє, Гайдеггера горизонтальність відпочатково горизонтальна.

У поясненні накиду/проекту легко прочитується полеміка Гайдеггера з Сартром (навіть застосування подвійного поняття у перекладі Бібіхіна пояснюється узгодженням німецько-французької термінології). Адже у Сартра проект з'являється з суб'єктивного переживання, з замислу самого себе, у той час як Гайдеггер веде мову про «кинутість» накиду людині. І якщо сенс ек-зистенції Гайдеггера — бути виставленим в істину буття, то Сартрівська людина — завжди те, що вона сама з себе створює. Сам Сартр у «Бутті та ніщо» так говорить про Гайдеггерів проект себе за свої межі: «Він прагне показати Dasein безпосередньо як турботу, що тікає від себе у своєму проекті до можливостей, якими Dasein є» [7].

Точкою перетину з Ясперсом у світлі актуалізованої нами проблеми у Сартра виступає його аналіз межових ситуацій. На відміну від Ясперса Сартр наголошує на необумовленості людської поведінки будь-якими обставинами чи іншими факторами. У психологічному детермінізмі Сартр вбачає і страх відповідальності, і нерішучість, і невпевненість, і спробу самовиправдання — але аж ніяк не істинну передумову людської поведінки. Вчинки, що здійснюються людиною у таких ситуаціях (у стані відчаю або страху) засвідчують свободу людської волі, і знання про цю незалежність закладене в людині відпочатково, безвідносно до досвіду та пізнання.

За детермінізмом може ховатись хворобливий фаталізм, або ж хибна напередвизначеність, властива релігії — все те, що Сартр засуджує. Звідси народжується протистояння світу та людини — світу як «в-собі (буття)», в якому нема нічого тенденційного та схожого на намір, та людини як «для-себе (буття)», тотожної наміру, «проекту», тенденції. Це зовсім не означає, що межові ситуації смерті, страждання тощо не впливають на людину обходячи її стороною. Річ у тім, що вони народжують тугу, яка є основоположним поняттям сартрівської філософії. Туга хоч і є негативною емоцією, проте не психологічною, що означає, що за нею не стоїть жодна з інших людських емоцій, за нею не можна спостерігати збоку. Туга є справжнім, істинним переживанням становища людини в світі, саме в ній людина усвідомлює своє буття та свою свободу. Будь-які ж позитивні емоції — це тимчасова перемога над страхом, спроба обдурити страждання, точніше обдурити себе, переконавши себе ж у його відсутності — це складає основу вітального страху.

На противагу цим хибним емоціям, моментом відвертості, коли людина стає сама собою, себе перевершуючи, виступає у Сартра екстатична у психологічному сенсі авантюра. На цьому «святі екзистенції» людська свобода тріумфує, а індивідуальний проект знаходить свою реалізацію. У такому контексті сартрівський авантюристичний акт посідає таке саме місце як і Гайдеггерівський екстаз. Проте, на відміну від екстазу Гайдеггера, «екзистенційне свято», таким яким його розуміє Сартр, є дуже важким для виконання, майже неможливим, що знов підкреслює приреченість та безнадійність людського існування. Зустрівши неможливість екзистенційної самореалізації, проте відчуваючи її необхідність, людина прориває буття бунтом, революцією, що підігрівається зсередини відчуттям туги, відризи до байдужого світу.

Цікаво, що це відчуття незадоволеності буттям об'єднує людей у «групи, що вільно тоталізуються», що уособлює собою один з типів людської поведінки. Детермінізм, пристосування до світу, вітальний страх — це характеристики протилежного типу людської поведінки, індивіди, що його сповідують не можуть створюють у своїй сукупності колектив. Члени ж «групи, що вільно тоталізується» є суб'єктами істинного існування, вони спроможні діяти всупереч доцільності та розсудливості, і лише у своїй сукупності вони виступають запорукою можливості вищезгаданого екстатичного авантюристичного акту. Учасників такої групи поєднує переживання стану інтеріоральності — внутрішнього єднання, інтеріоральність стає вікном, крізь яке можна побачити істину буття. Лише об'єднавшись з іншими людьми, ставши частиною динамічної структури такої групи, що створюється власною діяльністю, «індивіду вдається скинути з себе іго своєї малодушної раціональності та забезпечити вивільнення екзистенційного «проекту» [8]. Саме така група стає суб'єктом, який може здійснити цей екзистенційний проект, «її дії є діями із колективного впорядкування (і тим самим з надійного соціального забезпечення) екстазу» [8]. Приклад такої групи, точніше майже ідеальна її модель — це групи, об'єднані революційною боротьбою, люди згуртовані довкола своїх ідейних натхненників. Участь у такій групі гарантує індивідові екзистенційне самоздійснення, повноту буття, врешті решт можливість хоча б ненадовго стати самим собою. Насправді, навіть виникнення такої групи обумовлене не нагальними суспільними проблемами, а необхідністю створення умов для виходу людської енергії у момент екстатично-оргіастичного революційного сплеску.

Повертаючись до питання кордонів, що обмежують людську сутність, варто згадати, що Сартр підкреслює неможливість існування ідеальної універсальної сутності, що складала б людську природу. Натомість ситуація людини у всесвіті обмежена напередзаданими кордонами, якими виступає

сукупність умов людського існування. Поруч із історичними змінними, непохитними залишаються певні необхідності людського існування — бути смертним, бути серед інших людей, займатись певною діяльністю тощо. Ці межі мають як суб'єктивний бік так і бік об'єктивний. Оскільки хоч ці межі можна зустріти всюди у світі, все ж таки вони виникають лише у процесі переживання їх людиною, позаяк наше самовизначення відбувається у існуванні відносно цих меж. Ці проекти можуть різнитися між собою, проте «жоден з них мені не чужий, всі вони являють собою спробу подолати межі, або їх розсунути, або не визнати їх, або до них пристосуватись» [9]. Тобто людське існування можливе лише у якомусь із видів відношення до кордонів, котрі це існування обмежують. Однак, незалежно від цього відношення, людина постійно знаходиться поза своїми межами. Здійснюючи свій проект і «гублячи себе назовні» людина існує як людина. Існування тут постає як переслідування трансцендентних цілей, оскільки «будучи цим виходом за межі, вхоплюючи об'єкти лише у зв'язку з цим подоланням самої себе, вона знаходиться у середині, в центрі цього виходу за власні межі» [9]. Сартрівська трансцендентність і є по суті горизонтальним виходом людини за свої межі, і її поєднання із суб'єктивністю, у сенсі необхідності постійної присутності індивіда в людському світі, породжує славнозвісний сартрівський екзистенціалістський гуманізм. Цей, з одного боку безжальний гуманізм, що не дає людині забути про свою самотність і закинутість у світ, постійно нагадує їй про те, що лише пошук цілей поза самою людиною, а не всередині себе, може стати запорукою її реалізації як людини. Такою є безумовно горизонтальна Сартрівська екстатичність.

Зараз ми можемо вважати, що екзистенціалісти кинули виклик попереднім теоретизуванням, положенням, що стали авторитетними та загальноновживаними для того, щоб звернутись до людини у кризових, ірраціональних ситуаціях, у котрих людина наближається до своїх кордонів. Представники екзистенційної філософії, використовуючи різні поняття, різні подекуди аргументи, а інколи і запекло сперечаючись між собою, послідовно виписали модель виходу людини за свої межі, самоподолання як істинний сенс екзистенції. Повертаючись до зазначеного нами на початку завдання визначити напрямок виходу людини за межі свого існування, а відтак з'ясувати характер екстатичності у концепціях західноєвропейських екзистенціалістів, зазначимо, що для побудови такої спрощеної типології необхідно було визначити певні критерії. У нашому випадку такими критеріями стали: наявність або відсутність Бога чи Абсолюту, місце людського існування відносно трансценденції, наявність розмежування буття на вищий та нижчий рівень. Користуючись вищезазначеними критеріями ми дійшли висновку, що екстатичність мала жорсткий вертикальний характер у Кіркегора, залишалась вертикальною у Ясперса,

хоч почала втрачати початкову ригідність. Вже у Гайдеггера екстатичність винятково горизонтальна, де подолання меж відбувається у напрямках, заданих горизонтами часовості, такою (гоизонтальною) вона є і у Сартра. Цікавим для нас є і те, що саме у традиції західноєвропейського екзистенціалізму відбулася зміна пануючого до того часу розуміння екстазу, адже і у античній традиції, і у неоплатоніків, так само як і у середньовічних містиків екстаз сприймався вертикально. Проте це є предметом більш глибоко аналізу, що не є метою даної статті.

Література:

1. Григорьян Б. Т. Экзистенциальная концепция человека
К. Ясперса//http://anthropology.rchgi.spb.ru/yaspers/yaspers_sl.htm
2. Ясперс К. Введение в философию//http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Philos/yasp/vvedfil.php
3. Ясперс К. Духовная ситуация времени//<http://lib.ru/FILOSOF/YASPERS/time.txt#23>
4. Ясперс К. Философская вера//http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Philos/jaspers/index.php
5. Хайдеггер М. Письмо о гумнизме//http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Philos/Heidegg/_Gumanizm.php
6. Хайдеггер М. Основные проблемы феноменологии//<http://elenakosilova.narod.ru/t/grundprobleme.htm>
7. Сартр Ж.-П. Бытие и ничто//<http://www.psylib.org.ua/books/sartr03/txt05.htm>
8. Соловйов Э. Экзистенциализм. Исторический очерк//Прошлое толкует нас: (Очерки по истории философии и культуры)//http://scepstis.ru/library/id_2660.html
9. Сартр Ж.-П. Экзистенциализм это гуманизм//<http://psylib.org.ua/books/sartr01/index.htm>
10. Тиллих П. Кьеркегор как экзистенциальный мыслитель//http://www.catholic.uz/tl_files/reading_room/kkk7/
11. Шестов Л. Кьеркегард — религиозный философ//<http://www.kierkegaard.newmail.ru/biblio/Shestov.html>

Васик Г. Экстаз как экзистенция, или экзистенция как экстаз: типология экстатичности у Кьеркегора, Ясперса, Хайдеггера и Сартра.

Осуществляется анализ выхода человека за границы существования в концепциях западноевропейских экзистенциалистов на основе ряда критериев для определения характера (направления) экстатичности.

Ключевые слова: *экстатичность, экзистенциализм, экзистенция, трансценденция, Ничто, самопреодоление.*

Vasyk H. Existention as ecstasis or ecstasis as existention: typology of ecstasis of Kirkegaardt, Jaspers, Heidegger and Sartre

The article analyses the ecstatic existence in conceptions of European existential philosophers and builds its typology on the basis of discovered peculiarities.

Key words: *ecstasis, existentialism, existention, transcendency, Nothingness, self-overcoming.*

УДК 17.023.35

ОТ СИСТЕМНО-КОСМИЧЕСКИХ ИМПЕРАТИВОВ К МИРОВОЗЗРЕНЧЕСКОМУ ПЛЮРАЛИЗМУ

Дулин П. Г.©

*Доктор философских наук, доцент, зав. кафедры философии
Николаевского национального университета имени
В. А. Сухомлинского.*

Обосновывается возможность утверждения в современном украинском обществе мировоззренческого плюрализма через освоение им императивов системно-космического мышления.

Ключевые слова: *система, космизм, мировоззренческий плюрализм, Богоподобный человек, духовность, ценности, религиозность.*

Современное украинское общество трансформируется от тоталитаризма и воинствующего атеизма к демократии, цивилизованности, воцерковлению и мировоззренческому плюрализму. Последний утверждается как этнический, конфессиональный, региональный, научный. Мы намерены показать релевантность системно-космических императивов в актуализации мировоззренческого плюрализма.

В эволюции человечества чётко идентифицируются три мыслительных эпохи, каждая из которых формировалась предыдущей, имела свои особенности культуры и генезиса — мифологическая, религиозная и научная. Сейчас формируется четвёртая — системно-космическая.

У мифологического сознания проблематично найти опору или корни предыдущего мышления, в недрах которого оно зарождалось. Мифологические герои и персонажи действуют в обстоятельствах, в которых время и пространство иные, а сами действующие лица обладают качествами, мало присущими земному человеку. Мифологические тексты дают основание полагать, что их источником был космос, в котором, возможно, есть миры с более тонкой структурой материи и более высоких измерений, чем наш плотный мир. Вероятно, что изначальная мифологическая информация является космической. Она заложила фундамент наших знаний и основных видов мышления [7]. «Я полагаю радугою Мою в облаке, чтобы она была вечным знамением завета между Мною и между землею» [8].

В начале XX века произошла духовная революция, в результате которой начало формироваться новое мышление, основой которого стало системно-космическое мировоззрение. В этом процессе участвовали выдающиеся

учёные: К. Э. Циолковский, В. И. Вернадский, А. Л. Чижевский, П. А. Флоренский, Н. Г. Холодный, С. А. Аррениус, Н. Ф. Фёдоров, В. С. Соловьёв, Н. А. Бердяев, С. Н. Булгаков, С. Л. Франк, а также крупнейшие деятели искусства: Ф. Тютчев, А. Блок, В. Брюсов, А. Белый, Ю. Балтрушайтис, К. Бальмонт, М. Цветаева, В. Иванов, Д. Мережковский, А. Скрябин, Н. К. Рерих, М. Чюрленис, А. Бенуа, Л. С. Бакст, К. Сомов, М. Врубель, М. Добужинский, К. Петров-Водкин, П. Филонов и многие другие.

Духовная революция, в пространстве и времени которой формировалось новое системно-космическое мироощущение, заключала в себе яркую тенденцию к синтезу научной и вненаучной рациональности. Наиболее яркое выражение эта тенденция получила в трудах философов Серебряного века, педагогов-новаторов, неординарных деятелей искусства и религии, естествоиспытателей, рассматривавших проблемы культурно-духовной эволюции человека.

Так, К. Э. Циолковский писал о "космической философии», об одухотворённом космосе, о разумных силах в нём, о необоримой воле, об иерархии высокоразвитых существ, о бесконечности [11].

Космизм и системность — многофункциональные понятия, однако в научном обиходе они имеют, как правило, преимущественно материалистическую семантику. Люди исследуют космос с древних времён и рисуют картину мира о нём, опираясь на видимую его часть, т. е. на те реалии, которые подтверждаются наблюдениями и расчётами. Объекты космоса, которые не воспринимаются нашими органами чувств, регистрируют летательные аппараты или отражают математические расчёты. Мы немало знаем об архитектонике небесных тел, о том, что в космосе всё взаимосвязано, взаимозависимо и подвержено всепроникающему действию излучения.

Влияние небесных тел на Землю — научный факт. Космос буквально лепит нашу планету. Нет ничего на Земле, в сотворении чего бы, не участвовал космос, который изначально и навсегда включён в развитие и эволюцию земной жизни во всех её проявлениях. Иными словами, наша планета существенно зависит от динамики космических систем. Космос — родина человечества, а планета Земля — общий дом людей.

Научные знания о космосе, гипотезы, вытекающие из этих знаний, в философской литературе часто определяются как проявленный или относительно исследованный космос. Подразумевается, что наряду с последним понятием существует ещё малоизученный или не проявленный космос. Последнее понятие для науки менее естественно и комфортно, т. к. предполагает ответ на вопрос: кем или чем проявляется космос и почему этот «кто-то» или это «что-то» держит часть космоса не проявленной или

скрытой реальностью? Наука оказывается перед эмпирически не обнаруживаемой (неверифицируемой) силой-системой, которую называют Творцом, Абсолютом, Богом. Поэтому первая предпочитает оперировать понятиями — познанный и не познанный ещё космос.

К сожалению, нет пока завершённого системного исследования того, как классики науки понимали непознанный (не проявленный) ещё космос, а также идеи космизма и системности.

Так, Томас Эдисон говорил: «Величайшее моё уважение и восхищение всем инженерам, особенно же самому великому из них — Богу».

Макс Планк показывал, что «естествознание нуждается в вере в Бога. При этом для религии Бог стоит в начале всякого размышления, а для естествознания — в конце».

Макс Берн писал: «Многие учёные верят в Бога. Те, кто говорит, что изучение наук делает человека атеистом, вероятно, какие-то смешные люди».

Антуан Анри Беккерель высказывался о том, что «Именно мои работы привели меня к Богу, к вере».

Н.И. Пирогов не скрывал, что «Мне нужен был отвлеченный, недоступимо высочайший идеал веры. И, принявшись за Евангелие, которое я раньше не читывал, а мне было уже 38 лет от роду, я нашёл для себя этот идеал».

Альберт Эйнштейн: «Знать, что существует скрытая реальность, которая открывается нам как высшая мудрость и блистательная красота, знать и ощущать это — вот ядро истинной религиозности».

Блез Паскаль утверждал, что поверхностное знание удаляет от Бога, глубокое же знание — приближает к Нему.

Н.А. Бердяев доказывал, что идея Бога — самая глубокая идея, которая когда-либо возникала у человечества. Без Бога нельзя создать ничего красивого. Без Бога можно создать одно только безобразие.

В.И. Вернадский обосновывал гипотезу о том, что «Жизнь человека со стороны может и должна представляться — в нашем современном её научном понимании — как бы аналогичной жизни другого организма. Даже учитывая исключительное планетное значение человеческой мысли и сознания, как это вскрывает нам с такой яркостью геохимия, такое решение мировой загадки оставляет чувство неудовлетворённости. Из всех решений может быть наиболее глубокое решение метемпсихоза в его буддийском решении с боготворчеством путём постепенного возвышения поколений — отдельных из них личностей — к сверхчеловеческому состоянию. На это состояние, очевидно, намечается и с ходом планетного времени» [2]. «Самое высокое проявление самосознания, когда мыслящий человек пытается определить своё место не только на нашей планете,

но и в космосе. Научным эмпирическим путём он приходит к сознанию единства всего живого — от микроба и до человека...» [3].

А. Л. Чижевский писал: «Подавляющее число физико-химических процессов разыгрывающихся на Земле, — представляет собой результат воздействия космических сил, которые всецело обуславливают жизненные процессы в биосфере... Перед нашими изумлёнными взорами развёртывается картина великолепного здания мира, отдельные части которого связаны друг с другом крепчайшими узами родства, о которых смутно грезили великие философы древности» [12].

Человечество накопило огромные знания о космосе и подошло к его освоению. Естественно, что эти знания проникли во все сферы культуры, в том числе в систему образования и воспитания.

Знания имеют два источника. Первый — это реальный мир, познаваемый эмпирически. Другим, не менее важным источником, является вера, дающая знания неverifiedируемые — духовные. Их истинность и глубина открываются человеку посредством его индивидуальной (личностной) теоретически-ценностной системы знания, которую одним словом можно назвать — духовность, высшим проявлением которой является благодать.

Чтобы развивать и обновлять сознание, «нужно научиться допускать» [9]. Через допущение объективного существования духовности можно актуализировать системно-космические императивы, которые помогут по-новому взглянуть на разные сферы нашей жизни, в том числе на модернизацию и реформирование воспитания и образования.

Сегодня последние практически на всём постсоветском пространстве основывается преимущественно на материалистических знаниях. В. В. Розанов по этому поводу писал, что «материалистическое образование не воспитательно; будучи даваемо с отроческих лет и до поры возмужалости, оно, конечно, неизмеримо увеличивает количество содержащегося в душе, но замечательно, что оно почти не изменяет при этом самой души, не утончает её требований, не возвышает её стремлений, не делает её более чуткой или отзывчивой при восприятии» [6].

Эту же принципиальную мысль подчёркивал А. Эйнштейн, многократно высказывавшийся о том, что «Настоящая проблема лежит в сердце и мыслях человека. Это не относящаяся к физике проблема, но этическая, нравственная. Проще изменить состав плутония, чем изгнать злого духа из человека. Что нас пугает — это не сила атомной бомбы, но сила злости человеческого сердца, его собственная сила взрыва на злые поступки».

Блез Паскаль доказывал, что не познавшему науки добра и зла, т. е. системы христианской этики, — любая другая наука принесёт лишь вред.

Работа Макса Вебера «Протестантская этика и дух капитализма» корреспондировалась с тем, что западная цивилизация активно рефор-

мировала свої главные структури жизнедеятельности, включая систему образования и воспитания, приводя их в соответствие с новыми реалиями формирующегося системно-космического мышления и мировоззрения.

Современная отечественная система воспитания и образования фактически не опирается на веру и знания, порождаемые верою. Последняя есть аспект всеобщности, системности, космичности, Бога-Творца. Самым прочным фундаментом нравственности являются в первую очередь, основополагающие религиозные и системно-космические идеи, принципы и нормы жизни. Поэтому познание и эволюция, опирающиеся на синтез материалистических и духовных знаний, оптимально позволяют человеку актуализировать процесс формирования и совершенствования Богоподобной личности.

Духовность и вера — это главные составные части семантики космизма и системности. Хранилищем этих идей являются религиозные и духовно-философские учения. Артикулируем главные императивы этих идей.

Человек Богоподобен и его сущность системно-космична. Он — пришелец из космоса (духовного мира, небесного царства), в который вернётся. Каждый из нас несёт в себе вечность Вселенной и является строителем развивающегося космоса. Его строят сущности, достигшие высшего развития, — Учителя, под руководством Создателя. Земная жизнь — это школа, которая готовит нас стать участниками созидания Вселенной. Главная цель жизни состоит в том, чтобы приобрести опыт мышления и познания, созидания и творчества, выработать волю, совершенствовать свой духовный мир и силы и способствовать другим в том же устремлении. В этом смысле следует понимать заповедь Иисуса Христа: «Будьте совершенны, как совершенен Отец ваш Небесный» [4].

Мир един, целостен и взаимозависим. В нём есть 2 нераздельных реальности — материальная и духовная, которые следует понимать диалектически, т. е. как их взаимодействие, взаимообусловленность, взаимопроникновение, взаимопереход.

Необходимо внедрять в сознание представление о вечности жизни, о бессмертии, о смене личной жизни через воплощения и перевоплощения, Рождение и смерть следует понимать как цепь, череду форм жизни, — как путь совершенствования духа. Космос — вечное явление, которое создаёт вечные ценности. Он не может допустить окончательную смерть, ибо тем самым обречёт на смерть самого себя.

Мысль есть творящая сила (энергия), созидаящая и разрушающая.. Человек есть генератор мыслей, и ежеминутно он заселяет пространство огромным количеством мыслеформ и мыслеобразов. Мысль как детище духа наделена его качествами, но имеет свою специфическую жизнь. Рождённая человеком мысль живёт вне времени и пространства, она объединяется

с подобными себе мыслями и по системно-космическим законам влияет на духовный и материальный миры. По тем же законам она возвращается в сообществе уже существующих подобных себе мыслей. Отсюда наша космическая ответственность за свой образ мышления, за качество мыслей, рождаемых каждым человеком. Добромыслие, прекрасномыслие, ясномыслие, устремлённость мышления к духовным ценностям придадут нашим мыслям достойные для человека качества и способствуют восхождению духа. Но, к сожалению, многие мысли оскверняют дух.

Идея об энергетически-творящей силе мысли может и должна радикально изменить многие аспекты воспитания и образования. В частности, она позволяет осознать необходимость формировать, воспитывать у молодого поколения чувство любви, сострадания, сочувствия и сопереживания, терпения, радости, помощи, милосердия. Развивать устремлённость к добродетели и благу, к творчеству и созиданию прекрасного.

Системно-космические императивы углубляют рефлексию закона причинно-следственных связей и отношений. Люди пожинают следствия тех причин, которые создали сами в прошлом, и сеют новые причины, которые в будущем породят новые следствия. Человек сам творит условия своей жизни и судьбы. Такое понимание закона причинно-следственных связей и отношений поможет строить жизнь так, чтобы исключить отрицательные причины и тем самым созидать конструктивное, наполненное духовным смыслом будущее.

Человеку даны — путь эволюции и совершенствования, и свободная воля — право выбора. В свободном выборе и заключены источники будущей судьбы. В Мироздании абсолютной свободы не существует, всё взаимосвязано, одно предопределяет другое. «Познаете истину, и истина сделает вас свободными» [5]. Познавание истины как свободы поможет нам проявлять мудрую волю в выборе жизненных целей и задач, личностных устремлений; научит нас мудрому творящему терпению. «Радость есть особая мудрость» [10]. Владея этой мудростью, человек сможет ограничивать и контролировать себя, т. е. ограждать от радости мнимой.

Необходимо стремиться к духовности, т. е. к Богу. Земля имеет своих Учителей, которые несут ответственность за динамику человечества. Сотрудничество с Учителями есть одно из важнейших проявлений познающей истины. Свободный выбор учителей определяется нашей волей. Учителя предлагают, советуют, указывают, зовут, уговаривают, дают знания. Человек должен освободиться от гордыни, от самости и эгоизма и устремиться к сотрудничеству. Это значит, в первую очередь, что нам следует обратиться к чистым, святым источникам, которые даются свыше: Святые Писания, духовно-философские учения, образы жизней святых и подвижников.

Таким образом, системно-космические императивы ставят перед системой образования и воспитания следующий круг проблем и задач.

Развивать в молодом поколении веру в Бога. Вера есть созидатель личности, и ребёнок рождается с чувством веры. Воспитывать ответственность за свои мысли, а также чувство и понимание суровости долга перед космосом и человечеством. Воспитывать сердце как свыше данный орган. Одинаково равномерно развивать чувственные, рациональные и иррациональные формы познания. Формировать совесть как мерило истинности выбора пути и образа жизни. Разъяснять предназначение каждого человека и необходимость его служения своему предназначению. Как можно больше говорить и писать о духовном и вечном, об эволюции, о космосе и Боге. Защищать детей от разрушительного влияния чувства собственности и дурных общественных проявлений (зрелища, сквернословие, насилие, антикультура, бездуховность). Формировать умение смотреть на мир в целом и все его фрагменты, включая самого себя — через призму единства и нераздельности материального и духовного [1].

Необходимо создать более возвышенный взгляд на ребёнка, школьника, студента, на их духовные силы и предназначение. Внести достойную и достаточную содержательную духовность в изучаемые науки, переоценить методы воспитания и нацелить их на раскрытие духовно-естественной природы каждого воспитуемого и обучаемого, отойти от авторитаризма, обязательности и принуждения.

В Кембриджском университете, например, нет ничего обязательного и поэтому студент должен проявлять чудеса самодисциплины, дабы в совершенстве освоить искусство самообразования. За более 100 лет существования Нобелевской премии её лауреатами стали 60 выпускников этого университета, который в своё время закончили: Бэкон, Ньютон, Байрон, Теккерей, Набоков. Видимо, это говорит о том, что эта система образования является успешной. И её качество определяется, в частности, соотношением обязательного и вариативно-альтернативного. Последнего должно быть максимум, а обязательного — минимум. Это позволяет предложить большой выбор различных методик, технологий, моделей, нацеленных на духовность, компетентность, гражданственность и профессионализм. В модернизации отечественной системы образования и воспитания один магистральный путь — к духовности, к возрождению классических педагогических ценностей и традиций в их новом системно-космическом качестве.

Литература:

1. Амонашвили Ш. А. Идеи космизма в педагогическом сознании. // Перспективы и направления развития науки начала

- 21 века: Материалы 6-й международной научно-практической конференции. г. Севастополь, 15–16 апреля 2005 г. — Севастополь: Издательство СевНТУ, 2005. — 200 с., С. 8–15.
2. Вернадский В. И. Жизнеописание. Избранные труды. Воспоминания современников. Суждения потомков. М., 1993. — 204 с. С. 225.
3. Вернадский В. И. Химическое строение биосферы Земли и её окружения. М.: Наука, 1965. — 375 с. — С. 152.
4. Евангелие от Матфея, глава 5, стих 48.
5. Евангелие от Иоанна, глава 8, стих 32.
6. Зеньковский В. В. История русской философии. — Харьков: Фолио; М.: Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2001.- 896 с. (Серия «Антология мысли»). С. 441–452.
7. Материалы Международной научно-общественной конференции 2003 года «Космическое мировоззрение — новое мышление XXI века». — М. Международный Центр Рерихов, 2004, в 3 т. Т. 1, с. 56.
8. Первая книга Моисеева. Бытие, гл.9, стих 13.
9. Учение Живой Этики. Знаки Агни Йоги. М.: МЦР, 1994. — 416 с. С. 255.
10. Учение Живой Этики. Община. М.: МЦР, 1994. — 240 с. С. 163.
11. Циолковский К. Э. Очерки о Вселенной: Издание второе, дополненное. — Калуга: Золотая аллея, 2001. — 384 с., ил. С. 381.
12. Чижевский А. Л. Земное эхо солнечных бурь. — М.: Мысль, 1976. — 367 с. — С. 27,35.

Дулін П. Г. Від системно-космічних імперативів до світоглядного плюралізму

Доводиться можливість утвердження у сучасному українському суспільстві світоглядного плюралізму шляхом засвоєння їм імперативів системно-космічного мислення.

Ключові слова: *система, світоглядний плюралізм, космізм, Богоподібна людина, духовність, цінності, релігійність.*

Dulin Peter. From system-cosmic imperatives to creed pluralism

Is based on the possibility of converting in modern Ukrainian society through the development of philosophical pluralism by the imperatives of the system-cosmic thinking.

Keywords: *systematic, ideological pluralism, cosmism, a Godlike man, spirituality, values, religiosity.*

УДК 315.774

ВІЗУАЛЬНЕ СПРИЙНЯТТЯ: ВЕРСІЇ КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ

Маханьков В. І.[©]

*Здобувач Центру гуманітарної освіти НАН України
Розкрито основні підходи до філософської концептуалізації
проблеми візуального сприйняття.*

Розкриті основні підходи до філософської концептуалізації візуального сприйняття.

Ключові слова: *візуальне сприйняття, метафізичні концепції візуального сприйняття, інтенціональні концепції візуального сприйняття, трансцендентальні концепції візуального сприйняття, екологічні концепції візуального сприйняття.*

Аналізуючи традицію вивчення феномену візуального сприйняття, виявляємо наявність різних, підчас протилежних традицій його філософської інтерпретації. Цей факт дозволяє висунути гіпотезу щодо різних філософських засад, з яких підходять до інтерпретації візуального сприйняття. Таким чином, можливо, мова йде нерідко не стільки про з'ясування сутності самого візуального сприйняття, скільки його використання в цілях ілюстрування інших теоретичних проблем. Такий утилітарний підхід більшою мірою може затемнювати і деформувати адекватне вивчення феномену, аніж розкривати його власні риси. Дана стаття присвячена виявленню обставин такого непрямого використання феномена візуального сприйняття, що дозволяє, тим самим визначити деякі передумови його подальшої концептуалізації.

Мова йде у історії філософії, передусім, про візуальне сприйняття як опосередковуючу ланку пізнання. Дійсно, починаючи від Давнього світу і до багатьох сучасних концепцій, візуальне сприйняття виявляється тією сполучною ланкою, завдяки якій людина дізнається про оточуючий світ. Сучасні наукові дослідження підтверджують це припущення. Людина отримує понад дві третини інформації з оточуючого світу саме завдяки ланцюжку: зір — візуальне сприйняття, і нема підстав вважати, що у сучасному інформаційному суспільстві суть інформації радикально змінилась порівняно з суспільствами індустріальними чи навіть традиційними: дійсно, обсяги, різновиди інформації зросли, але канали їх трансляції не змінились.

Однак, у якості опосередковуючої ланки пізнання візуальне сприйняття може виявлятися інтерпретованим щонайменше у трьох аспектах: візуальне сприйняття як відображення, візуальне сприйняття як настанова і візуальне сприйняття як явище самого себе. Всі три інтерпретації зустрічаємо з найдавніших часів.

Візуальне сприйняття є відображенням матеріального світу — такою є перша версія концептуалізації візуального сприйняття. Ще Парменід [8] і Зенон, а слідом за ними, значною мірою, Платон [13] схильні вважати візуальне сприйняття одним з двох видів пізнання, а саме — поруч з пізнанням умоглядним. Але якщо умоглядне пізнання відкриває для нас знання істинного буття, то візуальне сприйняття, як сприйняття чуттєве, вводить людину в оману. Таким чином, умоглядне пізнання є посередником між людиною і істинним буттям, а візуальне сприйняття є посередником між людиною і світом видимим. Причому «видимий» вживається як синонім слів «несправжній», «позірний». Пізнання умоглядне і пізнання чуттєве візуальне виявляються несумісними — несумісними настільки, що, за легендою, Демокріт [5, с.67–89] позбавив себе зору для того, щоб воно не заважало його розуму пізнавати сутність речей. Дійсно, візуальне сприйняття, на перший погляд, розкриває нам матеріальний світ як світ нескінченно мінливий, тоді як сутності мають бути незмінними. Пошук незмінних або ж метафізичних сутностей, таким чином, відсуває чуттєве, а отже і візуальне сприйняття на другий план. Пропонуємо назвати цей підхід та властиву йому концептуалізацію візуального сприйняття метафізичними.

Значною мірою метафізичним, схематичним залишається і матеріалізм, який посилається на теорію відображення. Адже відображення матеріальної реальності як джерело істинного пізнання також приписує матерії певні риси вічної сутності. Цілком послідовну і справедливу критику метафізичного матеріалізму дав ще Дж. Берклі [2]. Приписування матерії певних «первинних якостей», які приписував матерії Дж. Локк [7], не має достатніх підстав, а залишаючись без якихось визначених рис, матерія перетворюється на чисту можливість, античне «hyle», яке мало чим відрізняється від інших метафізичних начал (на думку Дж. Берклі, відрізняється найбільшою заплутаністю).

Другий підхід до візуального сприйняття як опосередковуючої ланки пізнання рекомендує розглядати візуальне сприйняття як вияв власне людської сутності, як спосіб олюдження світу — у позитивному сенсі цього слова. Ще Протагор, висуваючи тезу, що людина є мірою усіх речей, пропонує будь-яке чуттєве сприйняття розглядати як істинне, істина стає розмаїтою — скільки людей, стільки істин. Більш науково до розгляду чуттєвого сприйняття як такого, що вносить людське як визначальне у піз-

нанні, підходить традиція, започаткована ще у Середні віки (щонайменше), яку у сучасній філософії представляє феноменологія. Яскравим представником суб'єктивно-ідеалістичної інтерпретації візуального сприйняття є Дж. Берклі: «... відстань за своєю власною природою не може сприйматися, однак вона сприймається зором. Отже, залишається припустити, що вона вводиться у свідомість завдяки якійсь іншій ідеї, яка сама по собі безпосередньо сприймається в акті зору» [1, с. 56]. Відповідно до цієї традиції, людина візуально сприймає лише те, на що спрямовує її бачення світу інтенціональність свідомості. Але на відміну від суб'єктивного чуттєвого сприйняття софістів, феноменологи (Е. Гуссерль [4]) вбачають у чуттєвому (візуальному) пізнанні дію чистих смислів: для того, щоб бачити щось «червоне», слід мати у своїй свідомості досвід «червоного», а також його пов'язаність саме з візуальним сприйняттям, а не зі слухом, наприклад, який і буде відповідним чином спрямовувати увагу нашого сприйняття. Таким чином, візуальне сприйняття у власному сенсі слова має своєю передумовою настанову на такий, а не інший спосіб сприйняття, а також настанову на певний колір (фігуру, насиченість тощо). Такий підхід та версію концептуалізації візуального сприйняття пропонуємо називати інтенціональними.

Втім, наскільки необхідним є саме візуальне сприйняття за інтенціонального підходу? Кожне конкретне використання інтенції до візуального сприйняття є випадковим з точки зору феноменології, яка вивчає власне характеристики свідомості. Таким чином, чи філософи шукають об'єктивні сутності (матеріальні чи ідеальні), чи вивчають свідомість, до сприйняття вони звертаються як до чогось підручного, однак другорядного. Сприйняття постає у ролі своєрідної трансмісії, яку сучасна людина намагається поліпшити — не тільки шляхом спеціальних приладів (оптичних), або навіть замінити (поки що мова йде про експерименти, які покликані хоча б частково повернути здатність бачити людям, які отримали пошкодження органів зору).

Остання версія концептуалізації візуального сприйняття, щоправда, залишає за ним роль самодостатньої трансмісії, яка, таким чином, перестає бути трансмісією. Дійсно, відповідно до теорії І.Канта [6], чуттєве пізнання пов'язує невідоме, що, невідомо з чим, однак відомо, як. Матеріальний світ, як і внутрішній світ людини — світ у собі, тому можливість їх існування — лише ввічливість щодо метафізичної та інтенціональної концепцій. Саме сприйняття є, отже, лише формою сприйняття — з наголосом на слові «форма». Таким чином, самодостатність візуального сприйняття позбавляє змісту сенс цього терміну — як можна сприймати, не знаючи, хто сприймає і що сприймає. Візуальність є лише своєрідною умовною позначкою для певної категорії явищ. Оскільки і зовнішній світ, і внутрішній

світ трансцендентні, доступними пізнанню є лише явища, а «візуальні» їх характеристики — лише зручний, хоча й чомусь властивий всім людям засіб їх впорядкування. Кант називає цей вид загальнопоширених і тому «необхідних» характеристик трансцендентальними, тому й цей підхід до візуального сприйняття та відповідну концептуалізацію пропонуємо назвати трансцендентальними.

Втім, попри свою фактичну беззмістовність (внаслідок крайнього формалізму), трансцендентальна концепція візуального сприйняття, на наш погляд, максимально наближає до спеціальних концепцій візуального сприйняття. Річ у тому, що по-перше, завдяки цій беззмістовності теорія візуального сприйняття позбувається втручання сторонніх теорій — теорій об'єктивної реальності та теорій свідомості. Справа у тому, що останні теорії виходять з уявлення про пізнання як процес принципової дихотомії того, хто (що) пізнає, та того, що (кого) пізнають: перша теорія намагається очистити візуальне сприйняття від «свідомості», а друга — від «об'єктивної реальності». Водночас неявно припускається, що або ж свідомість, або об'єктивна реальність можуть бути самодостатніми. На наш погляд, ці дві інстанції мають сенс лише у взаємодії, тобто разом.

Іншою парадигмою концептуалізації візуального сприйняття є його розгляд як центрального пункту пізнання, у якому свідомість та об'єктивна реальність виокремлюються як моменти самого візуального сприйняття. Візуальне сприйняття розглядається за цього як один із способів укорінення людини в світі і має розглядатися в термінах екологічної теорії.

Дійсно, класичні природничі науки будуються на об'єктивістській матриці пізнання, яка жорстко протиставляє об'єктивний світ як предмет пізнання і людину як спостерігача-дослідника. Втім, уже біологія не може розкрити свого предмета без звернення до іншої парадигми. Якщо фізика припускає ейнштейнові поправки до ньютонівської картини світу, не руйнуючи її, то коли мова йде про життя та все більш високо організовані його форми, ця парадигма входить у пряму суперечність зі способом їх існування: «Ідея взаємозалежності тварини та її довкілля не могла виникнути у фізичних науках. Такі фундаментальні поняття, як «організм» та «довкілля» або «вид» та «середовище його мешкання», неможливо вивести з понять простору, часу, матерії та енергії — понять, які лежать в основі всіх фізичних наук» [3, с. 32].

Отже екологія — не просто інша наука, порівняно з фізикою, але це наука, яка чи не найбільш явно базується на іншій парадигмі пізнання, у якій візуальне сприйняття виявляється одним з ключових елементів, який дозволяє осягнути її суть. Наважимося припустити, що саме ця парадигма дає справжнє уявлення і про саме візуальне сприйняття не лише, як про один з найбільш складних елементів екологічної системи, але й як про

основний спосіб її утворення і корекційного розвитку. Тому варто докладно зупинитись на розгляді засад екологічного підходу до візуального сприйняття, які з позицій психології проаналізував американський дослідник Дж. Гібсон [3, с.33–42]. В свою чергу, спробуємо надати їм філософського осмислення.

Спочатку з'ясуємо, що собою являє довкілля. Земний довколишній світ, на думку Гібсона, неможливо розкласти раз і назавжди на певні особливі, дійсно первинні елементи. Якщо світ розглядати як середовище мешкання, то в ньому не знайти атомарних елементів. Замість них знайдемо елементи, співвідпорядковані одне одному. Вибір елементів для опису середовища залежить від обраного рівня опису. Так само буде і щодо часових частот. Дуже повільні, так само як і дуже швидкі, періодично повторювані в світі явища не доступні сприйняттю. Водночас можна побачити будь-яке коливання маятника механічного годинника, почути будь-яке клацання, яке супроводжує ці коливання. Швидкість будь-яких змін та переміщень на цьому рівні знаходиться в межах, доступних сприйняттю. Слід враховувати, що, з точки зору екологічної парадигми, всередині будь-якої події існують інші події, так само як всередині всякої форми — інші форми. Це справедливо для всіх без винятку подій — від річних зміщень траєкторії руху сонця небосхилом до легкого похитування травинки. З цього випливає, що первинних елементів часової структури не існує, а події в навколишньому світі можна описувати на різних рівнях. Так само і дії самих тварин, подібно до подій в навколишньому світі, які вони сприймають, можна описувати на різних рівнях, по-різному співвідпорядковуючи ці дії. За цього тривалість дій тварин порівнювана з тривалістю подій в навколишньому світі. Елементарних, атомарних реакцій тут також не існує.

Таким чином, можемо зробити таке припущення: оскільки навколишній світ як ціле та поведінка як послідовність взаємопов'язаних дій являють собою специфічні системи, що побудовані за подібним (а можливо в чомусь і однаковим) принципом, тому і їх взаємодія також являє собою багаторівневу систему співвідпорядкованих одне одному елементів. Отже, спостерігач і його навколишній світ не лише взаємно доповнюють одне одного, як вважає Гібсон, але у певному сенсі є продуктом одне одного, а більш імовірно — передусім продуктом того, що їх об'єднує.

Важливими характеристиками довкілля Гібсон називає середовища, речовини, поверхні, а з точки зору візуального сприйняття довкілля додає таку характеристику як їх освітленість, яка також визначається не лише параметрами світла, але й характеристиками самого довкілля та того, хто його сприймає. «Для стимуляції фоторецептора, тобто для його збудження і «спрацьовування», він має поглинути певну кількість світлової енергії, яке перевищує певну величину, яку називають порогом рецептора» [3, с.

90]. Але справа не обмежується «стартом» процесу сприйняття, адже весь процес та спосіб сприйняття залежить від освітленості. Отже, навіть з фізіологічної точки зору, процес візуального сприйняття зв'язує в одне ціле об'єкт сприйняття, умови сприйняття та суб'єкт сприйняття.

Детальніший опис навколишнього світу Гібсоном характеризує його функціональні характеристики з точки зору задоволення необхідних для тварини потреб: «Навколишній світ будь-якої тварини містить речовини, поверхні та їхні композицію, сховища, об'єкти, місця, події та інших тварин. Цей опис є дуже загальним; він вірний для комах, птахів, ссавців та людини» [3, с.70]. І далі: «Неважко помітити, що на будь-якому рівні розвитку тварини навколишній світ може принести їй як користь, так і шкоду» [3, 203]. Зрозуміло, що ці функціональні характеристики, якщо переходимо до аналізу людського довкілля, нерідко набувають вигляду цінностей, які свідомо захищають і утверджують. Гібсон зауважує: «В реальній поведінці насправді мають значення способи взаємного розташування поверхонь, а не абстрактні, формальні, інтелектуальні поняття математичного простору» [3, с.82]. Це розташування важливе не лише як відношення поверхонь між собою, але й їх розташування щодо того, хто їх сприймає.

Підбиваючи підсумок, можна впевнено стверджувати щодо «необ'єктивності» світу під екологічним кутом зору. Так, Гібсон однозначно фіксує, що: «по-перше, плин екологічних подій відрізняється від абстрактного ходу часу, з яким мають справу у фізиці. Плин подій є розмаїтим і розпадається на складові, тоді як вважають, що хода часу однорідна і лінійна». А далі конкретизує цю відмінність: «Плин екологічних подій містить природні одиниці, вбудовані одна в одну, — всередині одних епізодів містяться інші, їм підпорядковані, а ці останні підпорядковують собі інші. Елементарний епізод можна обирати досить довільно, і залежати він буде не від одиниць виміру, а від вибору початку і кінця. Число епізодів у послідовності не можна перелічити, якщо не вирішено, який епізод вважати елементарним» [3, с.153, 156].

Водночас, не є ані об'єктивним, ані суб'єктивним у традиційному сенсі слова спостерігач: «Поле зору тварини — в тому сенсі, в якому я буду використовувати цей термін, — являє собою тілесний кут охоплюючого світла, яке може потрапити у її око. На відміну від охоплюючого ладу поле зору є обмеженим; це щось на зразок вибірки зі всієї сфери» [3, с.169]. Те, що традиційно вважалось суто об'єктивним, та те, що вважалось суто суб'єктивним, пов'язані одне з іншим нерозривно, так що уявити собі процес сприйняття без врахування обох неможливо: «Оптична інформація, яка задає спостерігачу його самого разом з головою, тілом, руками тощо, є супутньою оптичної інформації, яка задає навколишній світ. Ці два джерела інформації співіснують. Вони не могли б існувати одне без іншого. Коли

людина бачить світ, водночас вона бачить і власний ніс; точніше, їй дані і світ, і її ніс, і її увага може переходити з одного на інше» [3, с.175]. Така майже фізіологічна достовірність, по суті, відтворює і по-своєму доводить, здається, те ж саме, що М. Гайдеггер позначав категорією-екзистенціалом «буття-у-світі» [11]. Таким чином, поняття сприйняття більш адекватно можна досягнути на основі фундаментальної онтології Мартіна Гайдеггера з її базовим підходом до буття як розуміння.

Таким чином, екологічна парадигма інтерпретації візуального сприйняття може і, на наш погляд, повинна бути проаналізована у філософській перспективі герменевтичного розуміння, адже їх об'єднує вихідна теза про єдність суб'єкта і об'єкта сприйняття.

Нарешті, варто спробувати оцінити проблему екологічного сприйняття у категоріях синергетичної теорії, яка, хоча й має фізичне походження, здобуває все ширше визнання у гуманітарних науках [10]. Варто звернути увагу щонайменше на такі важливі можливості, які дає синергетична методологія для адекватного розуміння візуального сприйняття. По-перше, тут зустрічаємо ту саму взаємозалежність і невід'ємність суб'єктивного та об'єктивного, духовного і матеріального: «... духовні — чи, висловлюючись точніше, — психічні прояви мозку і матеріальний його стан взаємно обумовлюють одне одного. З цієї точки зору, електричні і хімічні процеси в нейронах обумовлюють виникнення думок, і навпаки» [12, с. 252]. З цієї точки зору синергетичне пояснення постає як загальна основа для розуміння фізичного і ментального, а не як межова теорія, що описує маргінальні, нетипові ситуації обох сфер: «Звісно, всередині власне синергетичного підходу можуть утворюватись власні течії — як матеріалістичні, так і ідеалістичні...» [12, с.250].

По-друге, синергетичний опис функціонування мозку будується на процесах, які на перший погляд видаються циклічними, а після їх докладнішого вивчення — процесами послідовного уточнення, удосконалення взаємодії у нерозривній єдності системи «мозок — органи сприйняття — навколишній світ»: кожен акт візуального сприйняття не є одиничним, а складається з великої кількості оцінок-переоцінок об'єкта спостереження, який, у свою чергу, не є статичним. Спрямовується таке в принципі нескінченне уточнення, за словами синергетиків, певними «параметрами порядку», які виступають у такій ролі не внаслідок своєї матеріальної або ідеальної природи, а лише завдяки тому, що у певній ситуації вони вступають у певну взаємодію з компонентами ситуації, які самі по собі (поза цієї ситуації не створюють синергетичного ефекту. Таким чином, синергетичні процеси мають принципово екологічний (щонайменше відповідно до термінології Дж. Гібсона) характер, а отже їх стійкість подібна до стійкості екологічних

систем: обидві створюють ефект переважання внутрішньої детермінації над зовнішніми чинниками.

Таким чином, повторюваність фізіологічних актів, які у своїй єдності утворюють цілісний психічний акт, нагадує модель герменевтичного сприйняття, яке розкривається повною мірою лише у послідовності різних інтерпретацій певного людського витвору (від художнього твору до історичного вчинку). Така подібність, на нашу думку, є не випадковою, але розкриває однородову, споріднену сутність фізіологічних механізмів роботи мозку та ментальних процесів розуміння, яка особливо яскраво виявляється на прикладі вивчення візуального сприйняття.

Візуальне сприйняття є, на наш погляд, самодетермінованим процесом, який має фізичну (фізіологічну) та духовну (ментальну) сторони. Однак, ані одна, ані інша не відіграють ролі визначального, обов'язкового параметру порядку — хоча за допомогою певних фізичних обставин, або спеціальних духовних вправ (медитацій) може відбуватися спрямування візуального сприйняття у певне русло. Особливо вражаючі приклади такого управління перебігом візуального сприйняття, на наш погляд, досліджує психологія, яка вивчає змінені стани свідомості і зокрема — психологія релігії, адже містичний досвід, ситуативний чи індукований [9]. Філософське вивчення цих станів і може, на наш погляд, значною мірою дозволити здійснити подальше, спеціальне дослідження власної природи візуального сприйняття, а методологічною позицією аналізу даних психології змінених станів свідомості та психології сприйняття.

Література:

1. Беркли Дж. Опыт новой теории зрения/Дж. Беркли [пер. с англ.]/Беркли Дж. Соч. — М.: Мысль, 1978. — С. 49–136.
2. Беркли Дж. Три разговора между Гиласом и Филонусом/Дж. Беркли [пер. с англ.]/Беркли Дж. Соч. — М.: Мысль, 1978. — С. 256–360.
3. Гибсон Дж. Экологический подход к зрительному восприятию/Дж. Гибсон [Пер. с англ.]/Общ. ред. и вступ. ст. А. Д. Логвиненко. — М.: Прогресс, 1988. — 464 с.
4. Гуссерль Э. Картезианские размышления = Cartesianische meditationen/Э. Гуссерль; [Пер. с нем. Д. В. Скляднева]. — СПб.: Наука; Ювента, 1998. — 315 с.
5. Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов/Лаэртский Диоген [Пер. и прим. М. Л. Гаспарова]. Общ. ред. и вступ. ст. А. Ф. Лосева. (Серия «Философское наследие»). — М.: Мысль, 1979. — 624 с.
6. Кант И. Критика чистого разума/И. Кант [Пер. з нім. І. Бурковського]. — К.: Юніверс, 2000. — 500 с.

7. Локк Дж. Опыт о человеческом разумении/Дж. Локк; [пер. с англ.]/Локк Дж. Сочинения: В 3-х тт. — Т. 1. — М.: Мысль, 1985. — С. 78–582.
8. Платон. Парменид [пер. с др.-греч...]/Платон. Сочинения: В 3-х тт. — Т. 2. — М.: Мысль, 1970. — С. 401–477.
9. Самыгин С. И. Религиоведение: социология и психология религии/С. И. Самыгин, В. Н. Нечипуренко, И. Н. Полонская. — Ростов-на-Дону: Феникс, 1996. — 672 с.
10. Синергетическая парадигма. Многообразие поисков и подходов/Отв. ред. В. И. Аршинов, В. Г. Буданов, В. Э. Войцехович. — М.: Прогресс-Традиция, 2000. — 536 с.
11. Хайдеггер М. Бытие и время = Sein und Zeit/М. Хайдеггер; Пер. [с нем. и примеч.] В. В. Бибихина. — М.: Ad Marginem, 1997. — 451 с.
12. Хакен Г. Тайны восприятия. Синергетика как ключ к мозгу/Г. Хакен, М. Хакен-Крелль [Пер. с нем.]. — М.: Институт компьютерных технологий, 2002. — 272 с.
13. Шичалин Ю. А. История античного платонизма в институциональном аспекте/Ю. А. Шичалин. — М.: Греко-латинский кабинет Ю. А. Шичалина, 2000. — 439 с.

Маханьков В. И. Визуальное восприятие: версии концептуализации
Раскрыты основные подходы к философской концептуализации проблемы визуального восприятия.
Ключевые слова: *визуальное восприятие, метафизические концепции визуального восприятия, интенциональные концепции визуального восприятия, трансцендентальные концепции визуального восприятия, экологические концепции визуального восприятия.*

Makhan'kov V. I. Visual perception: versions of conceptualization

In the article basic approaches are exposed to philosophical conceptualization of problem of visual perception.

Keywords: *visual perception, metaphysical conceptions of visual perception, intentional conception of visual perception, transcendental conceptions of visual perception, ecological conceptions of visual perception.*

УДК 101.8:168.522

ОСОБЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ ІСТОРИЧНОЇ КОМПАРАТИВІСТИКИ ЯК МЕТОДОЛОГІЇ ТА АНТРОПОЛОГІЧНОЇ ЕПІСТЕМОЛОГІЇ

Бережна С. В. ©

Кандидат історичних наук, доцент, декан історичного факультету Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди

Розглядаються особливості використання порівняльного методу як методології та антропологічної епістемології.

Ключові слова: *компаративістика, метод, антропологія.*

На сучасному етапі спостерігається значне зростання зацікавленості до порівняльних досліджень через призму культурно-антропологічного аналізу. Інтенсифікація міжкультурних контактів завжди супроводжується порівнянням. Пошуки сучасною людиною свого місця у глобалізованому світі супроводжуються співставленням себе та інших. Історичне порівняння в різних його репрезентаціях має принципове значення для буття людини є чинником самовизначення сучасних націй. Культурна розмаїтість світу та відмінності рівня розвитку та організації суспільного життя вже як онтоантропологічні даності спонукають людину до співставлення якості життя і перспектив розвитку особистості у різних соціокультурних контекстах. Особливо це має значення для тих суспільств, які переживали або переживають болісний період примусового призупинення власної культурної традиції. Так, духовне оновлення України, пробудження її національної самосвідомості неможливо без історичного порівняння та історичної антропології, але його антропологічний статус все ще залишається недостатньо визначеним.

Попри суспільної та культурно-антропологічної значущості історичного порівняння цей феномен ще не став предметом системного історико-філософського аналізу. Відсутня навіть теоретично обґрунтована програма дослідження. Важливу роль відіграють теоретичні нароби сучасної філософії у її екзистенціально-антропологічній і культурно-теоретичних напрямках. Особливо тут треба відмітити праці М. Бахтіна, Ю. Габермаса, Н. Лумана, М. Хайдеггер та ін. [1].

Для дослідження історичного порівняння принципове значення має постмодерний дискурс глобалізації, значний внесок в теоретичній площині

даного зробили У. Бек, З. Бауман, О. Балла В. Іноземцев, М. Култаєва, С. Хантінгтон та ін. [2; 3; 4; 5].

Розвиток історичної антропології, розкрили плідність застосування історичного порівняння як методу широкомасштабних антропологічних досліджень в працях А. Гуревича, Н. Еліаса, К. Леві-Стросс, М. Оссовської [6; 7; 8; 9].

Для розкриття проблеми Свого та Чужого, прийняття або відторгнення відображено в працях Е. Саїд, Е. Кеземан, А. Подольського та інших [10; 11].

Метою дослідження є розробка на основі філософських та загальнонаукових підходів культурно-антропологічних засад історичної компаративістики в умовах становлення компаративізму як світоглядної основи пізнього постмодерну.

Загальна мета дослідження конкретизується у таких специфічних дослідницьких завданнях:

— проаналізувати багатоманітність розумінь антропологічної складової історичної компаративістики в історії та сучасності, здійснити їх синхронічну та діахронічну класифікації;

— з'ясувати природу компаративізму як світоглядного підґрунтя постмодерну;

— обґрунтувати історію і сучасний стан порівняльних досліджень у соціально-гуманітарних науках, можливості використання досвіду їх проведення в порівняльних практиках антропологічних дослідженнях;

— розкрити особливості методології історичної компаративістики.

У розвитку сучасних культурно-антропологічних студій компаративний підхід стає своєрідним стимулятором пізнавальної активності, а також засобом виходу на міждисциплінарний теоретико-методологічний рівень. В даному випадку історична компаративістика виступає як антропологічна епістемологія, що робить внесок до осягнення людства в його еволюційній та коекзистенціальній єдності. Спостерігається перехід від вивчення конкретних об'єктів до нового якісного рівня — розуміння універсалій, інтерпретації структурних властивостей об'єктів, через які ці універсалії дають про себе знати.

О. Шпенглер вказував: «Техніки порівняння нам ще недоступні. Саме зараз вони з'являються масово, але не планомірно і без будь-якого зв'язку; і, якщо вони стають чіткими в глибокому та належному розумінню змісті, то дякувати за це треба щасливому випадку, рідко інстинкту і ніколи — принципу. Ще ніхто не думав виробити тут метод» [12, с. 159].

В якості методологічної процедури компаративістика дозволяє виявити діалектику «свого-чужого» у різних соціокультурних контекстах. За її допомогою можна здійснити виділення спільного та відмінного у порів-

няльних явищах. Е. Саїд в роботі «Орієнталізм» надає порівняльний аналіз бінарної опозиції «свій-чужий» через призму Схід-Захід [див. 10]. Така позиція висуває на перший план так називаємого Іншого, що репрезентовано в західних уявленнях про Схід. На думку автора, протиставлення «ми» та «вони», підтримували західні дослідники сходу. Така ситуація була обумовлена колоніальною західною політикою та необхідністю закріплення панування на Сході. Застосовуючи під час спостережень античний принцип «перевернутого світу», мандрівники порівнювали країни, традиції та звичаї місцевих мешканців з вже усталеним стереотипом. Так, наприклад, єпископ Солсбері, шотландський пуританин Гілберт Барнет порівнює Британію (протестантську, вільну, освічену) з Італією (тиранічною, забобонною, ледачою), де він був у 1680 р.

На думку Н.І. Конрада, для того щоб запобігти усталеному стереотипному мисленню «наші»–«інші» під час аналізу подій, які зачіпають одночасно декілька країн, необхідно порівняти джерела даних країн і тільки після цього створювати картину всесвітньо історичного процесу. Дослідник пише: «... історію» хрестових походів ми знаємо лише як історію «хрестових походів», вона представлена тільки з «однієї сторони» — з боку Європи. Між тим, Хрестові походи є подіями, які ані трохи не менше зачіпають історію і східних народів, і їх можна викладати, підходячи і з «того боку»... Мусульманський історик, напевно розповість про ці події інакше, ніж європейський його колега. Він може назвати їх чимось на зразок «захисту від навали невірних» [13]. Отже, якщо історик ставить собі за мету викласти історію однієї з цих країн, йому достатньо буде спиратися на джерела досліджуваної країни. «Інакше повинна підійти до цих подій всесвітня історія середніх віків, — пише Н.І. Конрад, — вона повинна подивитися на ці події не з «цієї» або «тієї» сторони, а як би «зверху», тобто незалежно від концепції «цієї» і «тієї» сторони. І лише в такому разі ці події постануть перед істориком у своєму загальноісторичному, тобто найбільш правильному світлі» [13]. Отже, таке можливо лише при зіставленні думок із обох боків

Застосування історичного порівняння і використання його як засвоєного уроку історії є передумовою конструктивної компаративістики. Ми не можемо обійти суперечливі моменти, які виникають вже під час відбору порівняльних одиниць (нації, культури, звичаїв, традицій), застосування різних підходів та мети порівняння. О. Шпенглер вважав порівняння благом для історичного мислення «... оскільки вони розкривають органічну структуру історії» [12, с. 159].

В історичній компаративістиці порівняння здійснюється на макро- та мікрорівнях. Макрокомпаративістика спирається на цивілізаційний або

формаційний підхід, на мікрорівні ж домінує краєзнавчий підхід та побутова історія.

Прикладом порівняння на макрорівні є оформлення концепції всесвітньої історії, тобто вироблення на основі цієї картини «загальної лінії» історії. На це вказував Б. Ф. Поршнев, коли говорив про те, що «... історію однієї країни можна поставити в зв'язок то з всесвітньою історією, то лише з історією ближніх сусідів».

Дослідник виділяє три аспекти загальності історичного процесу. По-перше, цей процес є цілісним і єдиним у часі з самого початку історії до нашого часу. По-друге, «історія — єдина спроможна охопити існуюче на землі людство». По-третє, в реальному історичному процесі є безліч варіантів — соціальних та історичних. Отже, вивчення історії багатьох народів у їх одночасному зв'язку, передбачає необхідність їх порівняльного вивчення.

Ідея загальності історичного процесу висуває питання: як співвідносяться ці загальні та специфічні ознаки окремих явищ не тільки один до одного, але й до того цілого, яке вони складають як частини. Принцип взаємозв'язку історичних явищ передбачає, не тільки те, що вони мають подібні, загальні риси, але й вказує що вони складають єдиний і нескінченний історичний процес, в якому дійсно все взаємопов'язано.

На мікрорівні головним є регіональне порівняння. Ф. Ніцше вказує, що для пересічної людини саме ця історія є головною. «Історія рідного міста стає його власною історією, — пише філософ, — міські стіни, башти на міських воротах, постанови міської думи, народні святкування йому так само знайомі і близькі як прикрашений зображеннями щоденник його юності, він відкриває самого собі у всьому цьому, свою силу, свою ретельність, свої задоволення, свої судження, свою дурість і свої чудасії... Тут жилося непогано, — каже він, — і зараз живеться непогано; тут можна буде жити непогано і в майбутньому, бо ми досить наполегливо і з нами не так-то легко впоратися. За допомогою цього «ми» він піднімається над рівнем загадкового індивідуального існування і представляється самому собі генієм свого будинку, роду і міста» [14]. Прикладом компаративних історико-антропологічних досліджень на рівні мікроісторії є робота Еммануеля Ле Руа Ладюрі «Монтайю», в якій надано історичну характеристику мешканців французького села у Піренеях початку XIV століття. Така характеристика стала можливою завдяки тому, що збереглися записи допитів двадцяти п'яти мешканців інквізицією, яких звинуватили в ересі. В книзі досліджуються питання дитинства, моральності, родинних цінностей.

Антропологізація історичних порівнянь на рівні мікроісторії дозволяє проводити аналіз переважно змін в культурі та місце людини в соціумі,

розширює простір для вивчення «окремих особистостей» або «людини з натовпу». Нерідко в порівняльних дослідженнях прослідковується аналітичний еkleктизм. В даному ракурсі історична компаративістика розвивається як антропологічна епістемологія. Частіше за все, порівняння відбувається на синхронічному і асинхронічному рівні (передбачає дослідження певного регіону в різні історичні періоди).

Вадою даного порівняння є поява регіонального провінціалізму, про що попереджав Ф. Ніцше: «Антикварне відчуття окремої особи, міської общини або цілого народу обмежено дуже тісними горизонтами; багато чого вони зовсім не помічають, а то мало, що входить в коло їх зору, вони бачать дуже близько і дуже ізольовано; вони не знаходять відповідного масштабу для останнього, рахують тому все однаково важливим і тим надають дуже велике значення кожному окремому явищу» [14].

Проблема порівняльного аналізу співвідношення одиничного і загального в історичній компаративістиці на мікрорівні поширюється з кінця XIX ст. Саме суб'єктивний характер, А. С. Лаппо-Данилевський вважав результатом людської творчості — «фактів культури», що перетворює кожен з них в єдиний і неповторний. Тим самим заперечувалася можливість генералізації, узагальнень, проявів закономірностей і стійких зв'язків у соціальному світі і його підсистемах. Дослідники-регіоналісти розглядають факти, події та процеси, їхню динаміку, детермінацію суб'єктивними і об'єктивними чинниками, простежують внутрішню логіку їхнього розвитку і їхні особливості. Але при всьому цьому, в центрі уваги науковця, як правило, стоїть людина, яка включена до системи конкретно-історичних взаємозв'язків та існує в межах чітко визначених просторово-часових параметрів [15, с. 259].

Якісна різноманітність шляхів суспільного розвитку, наявних в історичній дійсності, сучасне пізнання підміняється ідеєю про кількісне розмаїття індивідуальної історичності. Звернення до людини як до основної значимої одиниці історичного процесу, постулюється новітніми концепціями людини в історії. Як правило, сама історія, в якій належить виявляти історичну творчість людини, зводиться європейськими філософами традиційно або до суб'єктивної свідомості індивіда, або до знання в об'єктивній формі. «Буття історії, — пише західнонімецький культурантрополог М. Ландман, — так само залежить від людського знання, як і все інше буття».

При такому підході суспільне буття і розвиток розглядаються як похідні від суспільної свідомості. Найбільш чітко розуміння зв'язку між суб'єктом і об'єктом історичного розвитку виявляється вже у визначенні поняття змісту терміну «історія». Проаналізуємо характерне висловлювання Левіта, в якому усвідомлення філософії історії приймає форму критики даної

дефініції. «Історія- пише Левіт, — буквально означає пригода;/, історія ж у грецькій мові значить «довідуватися про що-небудь» або «що-небудь досліджувати і давати довідки шляхом повідомлень, а також зображень або дізнання або розслідування». Ці основні значення слова «історія» перекриваються і об'єднуються за допомогою багатьох побічних значень. Сенс історії настільки віддалився від свого походження, що у сучасних істориків рефлексія «історизму» на історію майже витіснила дослідження.

Настільки конкретний доступний початковий сенс історії і настільки далеко і абстрактно те, що з часів Гегеля вважається «всесвітньою історією». Після Гегеля всесвітня історія починає являти собою щось, що ми як раз не самі побачили і дізналися, вивідали і досліджували» [16, с. 259].

Отже, основним пороком концепцій всесвітньої історії, на думку європейських дослідників є взаємопроникнення понять історизму та історії. Ця думка висловлюється в багатьох роботах сучасних авторів, присвячених аналізу філософії історії. Так, на думку західнонімецького філософа і історика А. Штерна поширення історизму перешкоджає пізнанню зв'язку, що існує між людиною і історією, оскільки цей принцип приховує «природне право і його передумову — поняття універсальної людської природи чи людського розуму, які вічні і незмінні, а також зовсім непідвладні змінам часу, народів, культур...» [16, с. 259].

Характерно, що європейська свідомість пов'язує «сенс» історії зі спрямованістю історичного процесу. Згідно з логікою європейської історичної думки відмова від побудови моделі «розумної історії» є достатньою підставою для зняття питання про спрямованість історичного процесу.

Антропологічний варіант інтерпретації «сенсу» історії сходить до основних ідей «філософії життя» В. Дільтея. У концепції В. Дільтея тлумачення історії ґрунтується на визнанні взаємообумовленості життя та історії. Але цю взаємообумовленість В. Дільтей розглядає як взаємоперехід різних форм індивідуальної свідомості, зводиться до руху по замкненому колу. Основна праця, з якою стикається Дільтей надалі при дослідженні даної проблеми, полягає у вирішенні питання про взаємовідносини об'єктивного і суб'єктивного вже не в реальності, а в рамках самого історичного мислення. Але навіть при такій постановці проблеми Дільтей зазначає, що цілісність історичного процесу в кінцевому підсумку забезпечується єдністю людства. Однак факт історично сформованої єдності людства містифікується В. Дільтеєм. Зв'язок, що впливає з закономірності суспільного буття, підміняється ірраціонально витлумаченими «життєвими зв'язками». Дільтей пише: «У будь-якій точці історії знаходиться життя. І з життя всіх видів сприймається життя з точки зору цілісності людства, яка і утворює взаємозв'язок» [17, с. 259]. Нерозуміння передумов, які обумовлюють цілісність, а разом з нею і спрямованість культурно-історичного

процесу, призводить до визнання якихось універсальних формотворчих властивостей містичної «життя», модусом якого є людство.

Це положення знайшло подальший розвиток у всіх напрямках сучасного ніцшеанства, особливо у філософській антропології. Потрібно зазначити, що цей напрямок філософської думки звертається і до ідей В. Дільтея, сподіваючись шляхом іраціональної інтерпретації історичного процесу подолати телеологічні концепції, що дають спрощену характеристику протікаючого в дійсності процесу [17].

Отже, історичне порівняння у його широкому розумінні є культурним здобутком людства як його специфічна духовна практика. Первинно воно є не методологічною процедурою, а самовизначенням людини на перехресті Свого і Чужого. Воно конституює особливий простір зустрічі людини з історією, створює необхідну дистанцію для встановлення відмінностей та фіксації тотожності між культурними формоутвореннями, подіями, проектами життєтворчості, зрештою — між історичними епохами. У процесі антропосоціогенезу розвивається здатність людини до різного роду співставлень, через які розрізняє або отожднює себе з Іншими. Без цієї здатності неможлива процедура встановлення ідентичності, виділення культурних особливостей, приналежності людини до соціальних груп та інших форм організації суспільного життя. Зрештою уся соціальна екологія ґрунтується на порівняннях. Вони можуть бути латентними і явними, простими і комплексними, свідомими і неусвідомлюваними, практичними і теоретичними.

Зведення історичного порівняння до його теоретико-рефлексивної форми, тобто обмеження рамками історичної науки та філософії історії, криє у собі небезпеки втрати перспективи психогенетичного і соціогенетичного розвитку людства. Зроблена у цьому дослідженні спроба вивести історичне порівняння у площину філософсько-антропологічного аналізу відкриває нові горизонти як для дослідження специфіки людського буття в ускладнених соціокультурних контекстах у сучасній гуманітаристиці, так і у стратегіях життєтворчості.

Література:

1. Хайдеггер М. *Время и бытие*/М. Хайдеггер — М.: Республика, 1993. — 447 с.
2. Бауман З. *Глобализация. Последствия для человека й общества*/З. Бауман. — М.: Наука, 2004.-231 с.
3. Бек У. *Что такое глобализация?*/У. Бек. — М.: Наука, 2001. — 290 с.
4. Иноземцев В. Л. *Современный постмодернизм: конец социального или вырождение социологии?*/В. Л. Иноземцев//Вопросы философии. — 1998. — № 9. — С. 27–37.

5. Култаева М. Д. Интеркультурний діалог у сучасних дидактичних і виховних практиках/М. Д. Култаева//Міжкультурні комунікації та толерантність в освіті: зб. Матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції, 5–6 жовтня 2007 р.–К.: Вид-во імені М. П. Драгоманова, 2007.– С. 27–33.
6. Гуревич А. Я. Историк конца XX века в поисках метода/А. Я. Гуревич//Одиссей. Человек в истории: Ремесло историка на исходе XX века/Гл. ред. А. Я. Гуревич — М.: Coda, 1996. — С. 5–10.
7. Elias N. La civilization des meurs/N. Elias — Paris, 1973. — 267 p.
8. Леви-Стросс К. Структурная антропология/Леви-Стросс К. — М.: Наука, 1985. — 536 с.
9. Оссовская М. Рыцарь и буржуа. Исследования по истории морали/Пер. с пол. К. В. Душенко//Общ. Ред. А. А. Гусейнова/Вступ. ст. А. А. Гусейнова, К. А. Шварцман.– М.: Прогресс, 1987.– 528 с.
10. Саид Э. В. Ориентализм. Западные концепции Востока/Э. В. Саид [Электронный ресурс].- Режим доступа: <http://www.turklib.ru>
11. Подольський А. До проблеми формування міжетнічної толерантності/А. Подольський//Еврейская мысль и цивилизация. Сборник статей. — Дніпропетровськ, 2001. — С. 32–41.
12. Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории/О. Шпенглер. — М.: Мысль, 1998. — Т. 1–596 с.
13. Конрад Л. Восемь смертных грехов цивилизованного человечества/Л. Конрад [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.kli.ac.at>
14. Ницше Ф. О пользе и вреде истории для жизни//Ницше Фририх. Сочинения: В 2 т. — Т. 1. — М., 1990. — С. 158–230.
15. Лаппо-Данилевский А. С. Методология истории/А. С. Лаппо-Данилевский. — Пг.: Российск. Госуд. Академ. типогр., 1923. — Вып. 1. — С. 1–49.
16. Loewith K. Zur Frage einer philosophischen Anthropologie/K. Loewith//Neue Anthropologie. -Bd.7. Philosophische Anthropologie. Zweiter Teil. — Stuttgart: Georg Thieme Verlag. — S. 330–373.
17. Дильтей В. наброски к критике исторического разума/В. Дильтей//Вопросы философии. — 1988. — № 4. — 135–152.

Бережная С. В. Особенности использования исторической компаративистики как методологии и антропологической эпистемологии

Рассматриваются особенности использования сравнительного метода в качестве методологии и антропологической эпистемологии.

Ключевые слова: *компаративистика, метод, антропология.*

Beregnyaya S. V. Features of historical komparativistiki both the methodology and anthropological epistemology

This paper considers the peculiarities of the comparative method as a methodology and anthropological epistemology.

Keywords: *Comparative, method, anthropology.*

УДК 130.3 (32:577.4)

АНТРОПОВІТАЛІЗМ — СВІТОГЛЯДНА ПАРАДИГМА XX СТОЛІТТЯ

Крисаченко В. С. ©

*Доктор філософських наук, професор, завідувач
відділу геополітики та глобалістики Національного
науково-дослідного інституту українознавства та
всесвітньої історії*

Аналізуються інтелектуальні традиції, на основі яких постала концепція про біосферу В. І. Вернадського.

Ключові слова: *світогляд, біосфера, ноосфера, ноосферогенез, антроповіталізм.*

Людство увійшло у третє тисячоліття. Яке майбуття очікує людство і кожного з жителів Землі зокрема? Яким чином узгодити дедалі зростаючі потреби цивілізації з усталеними протягом мільйонів років зв'язками з природою? Подібні запитання дедалі частіше постають перед людством, особливо тепер, на межі тисячоліть.

Справді, протягом своєї історії людство нагромадило чимало засобів та потужностей, котрі у певних обставинах здатні спричинити йому — і спричиняють — чималої шкоди. Цілком імовірно є навіть ситуація, за якої уможлиблюється вселенська катастрофа. В одному випадку це може статися, коли мілітарні сили розпочнуть світову громадянську війну, в іншому — якщо тенденція руйнування біосфери, що спостерігається нині, зберігатиметься і посилюватиметься. В обох випадках вчені прогнозують глобальну екологічну кризу, котра може перерости у катастрофу, а отже — покласти край існуванню людства.

Втім, це не єдині загрозливі примари майбутнього. Маємо також низку глобальних проблем, пов'язаних з нестачею палива, харчів, сировини, інформації, зрештою — моралі та спокою. Зрозуміло, такі проблеми різновартісні для різних країн, проте і ця обставина є також глобальною, котра постає як необхідність справедливого світового устрою. Адже відомо, що декілька країн споживають левову пайку здобутків цивілізації, тоді як багато інших відчужені чи, наразі, відсторонені, від повноти її досягнень. У такому контексті зрозуміло, що розв'язання глобальних проблем до снаги лише сукупному планетному співтовариству, оскільки нагальною є потреба координації зусиль усіх країн світу.

На жаль, Україна знаходиться на вістрі згаданих проблем, свідченням чому слугують бодай два критерії: з одного боку, скорочення середньої тривалості життя української людини, з іншого — від'ємні негативні демографічні показники країни в цілому. Отже, і для нас, нині суших, глобальна загроза постає не примарною, а повсякденним буттям, із якого є лише один вихід — змінити його.

У цьому натхнення та оптимізму додає та обставина, що нині починають дедалі виразніше виявлятися контури та обшири нового мислення, нового ставлення як до людини, так і до її довкілля, на засадах якого і можливе розв'язання нагальних проблем природокористування, гармонізація взаємин людини з природою, досягнення стійкого розвитку людства у майбутньому. Наріжними підвалинами такого нового мислення є наукові та філософські узагальнення великого мислителя ХХ ст., сина України, академіка Володимира Івановича Вернадського.

Життєві кроки Володимира Вернадського. Життєпис Володимира Вернадського добре знаний і в Україні, й у всьому цивілізованому світі. Лише та обставина, що сучасники ставлять його ім'я в один ряд з такими геніями людства, як Ньютон, Дарвін, Ейнштейн, робить зрозумілою цю обставину. Однак, нагадаємо деякі з головних віх його життя, особливо у контексті закономірності постання його як творця нового сітогляду.

12 березня 1863 року — той день, у який Україна подарувала людству свого великого сина.

Корені роду Вернадського, як по батькові, гак і по матері, були досить міцними і здоровими. По батьковій лінії рід Вернадських простежується аж до часів Богдана Хмельницького, коли «шляхтич Верна» боровся на боці повсталого українського народу за національне визволення. Прадід Володимира — Іван Никифорович — вчився в Переяславським колегіумі за часів Григорія Сковороди і в Києво-Могилянській Академії. Дід — Василь Іванович — закінчив медичний факультет Московського університету, служив штаб-лікарем у російській армії часів війни Росії з Францією 1812 р., вражав навіть супротивників своїм гуманним ставленням до хворих, незалежно від їхнього громадянства. Батько — Іван Васильович — знаний економіст, автор численних праць та видавець, був знайомий з багатьма діячами культури України та Росії, певний час очолював кафедру політичної економії Київського університету св. Володимира.

По лінії матері — Ганни Петрівни — Вернадський також належав до старовинного козацько-старшинського роду Константиновичів. Прадід — Христофор Опанасович — був сотником Переяславської сотні, дід — Петро Христофорович — вислужився аж до артилерійського генерала. Мати Володимира Вернадського мала неабиякі музичні здібності, блискуче знала український народний та літературний мелос, співала

у хорі Балакірева в Петербурзі, була майстринею-рукодільницею, любила вишивати рушники і сорочки.

Близькими родичами Вернадських-Константиновичів були Короленки і Гулаки, вони також мали дружні стосунки з Гулак-Артемовськими, Максимовичами, Алчевськими та іншими світочами української науки і культури. В сім'ї панували рівність, антикріпосницькі настрої, потреба бути корисним суспільству. Велика домашня бібліотека, книги, видрукувані у батьківській типографії, і з його крамниці у Петербурзі, завжди були до послуг дітей.

Прикметно, що і сам Володимир Вернадський свій подружній шлях пов'язав з скромною, доброю та освіченою панною Наталкою з Полтави, уродженої славної української родини Старицьких.

Якось, перебуваючи із сім'єю в Мілані, Іван Васильович приніс у готельний номер примірник емігрантської газети «Вперед», яку видавав відомий російський філософ Петро Лаврович Лавров. Юного Володю вразило в ній повідомлення про циркуляр, що забороняв ввозити в Україну з-за меж Російської імперії друковану продукцію українською мовою. Біографи Вернадського, зокрема Лев Гумілевський, пишуть про національне прозріння його: «Володя повернувся додому українцем і залишався ним за своїми вподобаннями і симпатіями все життя» [1, с.19]. І це дійсно так.

Сам Вернадський згадував, що батько розповідав йому історію України зовсім не так, як її викладали у гімназії. Дістаючи по крихтах українські книги, часописи (наприклад «Основу»), Володимир удосконалював свою рідну українську мову, формував своє власне бачення минулого України. Заледве не єдина поетична спроба Вернадського — вірш, написаний 18 жовтня 1880 року, має таку назву: «Україна, рідна моя сторона». Україна, рідна моя сторона, — виливає на папері юна душа свій смуток, — віки ти вже погибаєш, б'єшся, борєшся одна, але у важку хвилину погібелі пробуджується дух у дітей твоїх: приблизно такий лейтмотив твору. Пізніше Вернадський пише спеціальне дослідження з історії Закарпатської України, інші українознавчі праці. У липні — серпні 1915 року з-під його пера з'являється стаття «Українське питання і російська громадськість», що побачила зміст лише у 1988 році — настільки неприйнятною був її зміст і для імперської, і для більшовицької Росії. І справді, як вони могли погодитися хоча б із такими словами вченого: «Сутність українського питання полягає в тому, що українська (малоросійська) народність виробилася в чітко окреслену етнографічну індивідуальність з національною свідомістю, завдяки якій намагання ближніх і дальніх родичів перетворити її на звичайний етнографічний матеріал для посилення панівної народності лишались і лишуються безуспішними.

Національна самосвідомість українців розвинулась на ґрунті етнографічних відмінностей, особливостей психіки, культурних тяжінь та нашарувань, що пов'язують Україну із Західною Європою, та історично зумовленого ладу народного життя, перейнятого духом демократизму» [2].

Це були не лише публічні слова. Існує багато прикладів, що Вернадський і мислив у річищі українських архетипів, українською мовою. У листуванні з дружиною Вернадський у листі, наприклад від 21 червня 1886 р., підкреслюючи свою наполегливість розв'язати якусь важку справу, підкріплює бажання українською приказкою: «Або збуду, або дома не буду». Від тих, хто у цьому сумнівається, Вернадський очікує — за його ж словами — почути таке: «Его, еге, гарний хлопець, та з першого разу і віру потеряв» або «Та я ж думав, що він і зправда що-небудь зробить, а він тільки бреше» [3, с.42].

Безперечно, Володимир Вернадський найвагомніше послугував рідному народу у роки визвольних змагань 1917–18 рр. Заснування Національної Академії наук, Національної книгозбірні, низки спеціальних наукових установ — у ці та інші величні діяння вилився «пробуджений дух» славного сина України.

Та повернемося до формування наукових і світоглядних засад майбутнього академіка. Вернадський вчився в Петербурзькому університеті (1881–85 рр.), коли там викладали вчені із світовим ім'ям: ботанік і географ А. М. Бекетов, орнітолог М. М. Богданов, хімік-органік О. М. Бутлеров, метеоролог О. І. Воейков, рунтознавець В. В. Докучаєв, геолог О. О. Іностранцев, ґрунтознавець П. А. Костичев, хімік Д. І. Менделєєв, хімік М. О. Меншуткін, фізіолог І. М. Сеченов, ботанік-еволюціоніст А. С. Фамінцин. Від кожного з них Володимир Вернадський сприйняв дешицю, багато з наукових напрямів своїх учителів розвинув далі, а головне — синтезував найрізноманітніші галузі знань у єдине вчення про живу природу і людину — теорію біосфери і ноосфери.

Наукові попередники Володимира Вернадського. Центральне поняття біосферології Вернадського — поняття «жива речовина». Вже за допомогою самого терміну вчений об'єднав два світи — живої і неживої природи. Ще більшою мірою таке поєднання виявляється в змістовних параметрах цього вчення. Вернадський, зокрема, неодноразово підкреслював, що жива речовина — це особливе природне тіло: це тіло чи явище, утворене природними процесами. Природними ж тілами, вважав він, є, наприклад, гази атмосфери, гірські породи, хімічні елементи, атоми, вода, рослини, людина, тощо. Таке розуміння живої речовини як природного тіла орієнтує на розгляд її як частини єдиної природи, яка поділена на живу та неживу частину лише силою наукової абстракції.

Початкові аналоги поняття «жива речовина» виразно спостерігаються вже у творчості французького натураліста Ж. Л. Бюффона, зокрема у його ідеї про органічні частинки, або молекули. Та й уявлення німецького філософа Г. В. Лейбніца про монади також знаходяться у річищі цієї традиції. Ідея про синкретизм живого і неживого далі дістає своє продовження у працях французького еволюціоніста Ж.-Б. Ламарка, який власне і ввів у науковий обіг термін «біосфера», як, до речі, і термін «біологія». Та чи не найближче до новітніх уявлень про біосферу підійшов у своїх роздумах німецький географ-енциклопедист Александр фон Гумбольдт, зокрема у фундаментальній багатотомовій праці під назвою «Космос».

Визначальній лінії природознавства Нового часу на пошук індивідуальних особливостей будови та життєвих функцій організмів, найдрібніших відмінностей між ними, описові дедалі нових речей та об'єктів універсуму, Гумбольдт протиставив пошук загальної підстави законів організованості природних тіл, їх єдності та взаємозумовленості: «Узагальнення фізичних законів та виклад загальних висновків належить вченню про Космос, котре, щоправда, є для нас ще й досі індуктивною наукою. Матеріалом для цього вчення слугує опис життя організмів (тварин і рослин) в умовах ландшафтних і місцевих взаємозв'язків з різними формами земної поверхні, кожна з яких являє собою лише незначну частину всього життя нашої планети» [4, с.92–93].

Опис та інвентаризація окремих видів та форм організмів у такому випадку не є самоціллю, а постає засобом для визначення закономірностей динаміки світу в цілому.

За Гумбольдтом, рослини і тварини не ізольовані одні від одних глухою перепоною, а перебувають у тісному функціональному зв'язку між собою та іншими, насамперед, геолого-географічними складниками свого природного оточення. Останнє — також утворення цілісне, строго організоване, динамічне та еволюціонуюче. У живих організмах, вважав вчений, єдність живої і неживої природи реалізується максимальним чином.

Основою такої єдності є для Гумбольдта невинний і нескінченний обмін речовин між живими істотами та їх природнім оточенням. Відповідною такому буттю повинна бути і організація наукового пізнання, бо в протилежному випадку немає сподівання на досягнення прихованих таємниць світу.

Вчення Гумбольдта про Космос фактично являє собою інтегральну науку, в якій синтезовано здобутки численних природничих, суспільних і, певною мірою, технічних наук. Життя як явище космічне — ось головна тема і головний об'єкт цієї науки. Понад те, вчений наполягав на охопленні явищ в єдиному еволюційному потоці, у «висході» від простіших форм існування матерії до найскладніших утворів суцього (зоряних систем,

феномену життя та людської думки). Поза сумнівом, означене необхідно розглядати як провіщення ідей глобального еволюціонізму, космогенезу, так переконливо пізніше обґрунтованого Володимиром Вернадським.

Крім Гумбольдта, ґрунтовний внесок у підвалини біосферології зробив австрійський геолог Едуард-Фрідріх Зюсс, в тритомнику якого «Образ Землі» докладно аналізується феномен біосфери та викладається її розуміння як особливої геологічної оболонки планети, поряд з такими знаними і важливими, оболонками як сфера води (гідросфера), повітря (атмосфера) та мінеральних структур (літосфера.).

Українська світоглядно-натуралістична традиція. Узагальнення подібного масштабу завжди закорінені у глибинні архетипи людського мислення в цілому, а також у особливості ментальності та традицій осягнення довкілля того чи іншого етносу. У цьому контексті вчення про біосферу Вернадського випромінюється з потужної національної світоглядної та наукової традиції.

У першій половині XIX ст. у тодішній столиці Російської імперії Санкт-Петербурзі жило і працювало троє великих українців: Михайло Максимович (1804–73), Данило Велланський (1774–1847) і Микола Гоголь (1809–52). Кожен із них цілком достеменно може вважатися як попередником вчення про біосферу, так і предтечею сучасного антроповіталістичного мислення.

Михайло Максимович закінчив у 1823 р. Московський університет і недовго (по 1834 р., поки він не повернувся на Україну, до Києва, де став першим ректором Університету св. Володимира) працював у Санкт-Петербурзі, де видрукував низку узагальнюючих натуралістичних праць. Він розвивав ідеї систематики та загальної біології, склав оригінальні системи класифікації та устрою рослинного і тваринного царств. Максимович виразно схилився до розгляду живої природи в її цілісності та розвитку. Зокрема, у своїй магістерській дисертації, захищеній у 1827 р. — «Про системи рослинного царства», — він зазначає: «Отже, не з ланцюгом чи драбиною уподібнюється царство рослин; але скоріше його можна уподібнити мережі, у якій, так би мовити, усталене життя рослини і реалізовано її устремління... Природна система є головною та останньою метою пошуків розуму» [5].

Таким чином, Максимович, на чинність панівного на той час таксономічного та есенціалістського підходів до феномену життя, пропонує розглядати спільноту живого на планеті як певну мережу, тканину біоти. Ця ідея була блискуче розвинена Володимиром Вернадським як вчення про «плівку життя», або біосферу у вузькому розумінні цього слова, тобто сукупність власне живих організмів в актуальному відрізку часу.

Відомо, однак, що незабаром Максимович всією душею та розумом віддався національному відродженню, освіті та письменству, і свої біосферні пошуки залишив відкритими для наступників.

Натомість, Данило Велланський повністю присвятив себе медико-біологічним пошукам. Він ще встиг навчатися у Києво-Могиллянській Академії, потім продовжив свою освіту у Петербурзькій медико-хірургічній академії. У 1819 р. був обраний академіком Імператорської академії наук.

Данило Велланський відомий, насамперед, своїми медичними та натур-філософськими трактатами, в яких він намагався синтезувати класичну українську натурфілософію та медицину з новітніми європейськими віяннями, зокрема, філософією природи Шеллінга. Особливо прикметна своїми новітніми тенденціями його узагальнююча праця «Засадничий нарис загальної та прикладної фізіології, або фізики органічного світу» (1836). Тут динаміка живої і неживої природи виступає основою для класифікації всієї системи наук. Вчений робив наголос, що в довкіллі головне — суть зв'язки, функції та зміна, що виразно вказує на засадничі принципи еволюційного та екологічного мислення.

Велланський вживає термін «органічна сфера», яки, по суті, тотожні поняттю «жива речовина» Вернадського: «Єдина сутність життя є внутрішній центр, а нескінченна множина її фори утворює зовнішню периферію органічної сфери, яка в загальному витворі і в конкретних видах постає цілісністю, влаштованої з центру і периферії. Кожен тваринний організм містить у собі весь світ...» [6].

У концепції Велланського людина — також суть невід'ємна частина цього «органічного світу», і, на його думку, в «Історії Земної Планети походження людини складає перемогу життя...» [7]. Ось — виразно антроповіталістична точка зору.

Нарешті — Микола Гоголь, великий український письменник і реформатор російської літератури. Він знаний насамперед тим, що на увесь світ возвеличив український дух та героїзм народу («Миргород», «Вечори на хуторі біля Диканьки», «Тарас Бульба») і, водночас, про — анатомував ірраціоналізм та нехлюйство імперського російського життя («Мертві душі», «Ревізор», «Шинель» тощо). Все життя Гоголя пронизано внутрішньою боротьбою двох начал — генетичного українського, з одного боку, і державно-офіційного петербурзького — з іншого. Ця дилема так і не була розв'язана, що безумовно прискорило смерть мислителя.

Гоголь — не тільки митець, але й науковець, історик та педагог. Певний час (з 1834 р.) він обіймав посаду ад'юнкта-професора кафедри загальної історії Петербурзького університету; палко мріяв про професуру на Україні — у Київському університеті. Та не судилося.

Як історик, Гоголь осмислює всесвітньо-історичний процес і, водночас, аналізує у ньому місце України. Тому він, наприклад, звертається до спадщини німецького філософа-історіософа І.Г. Гердера, обрuntuє свою концепцію викладання всесвітньої історії, інтенсивно працює над фундаментальною історією України. Вже у 1834 р. в № 24 «Севорной пчелы» з'являється його звітлення про готовність перших томів цієї праці. Надрукований у тому ж році «Погляд на укладання Малоросії» має прикметну пагінацію: «Том 1. Книга I. Глава I». На жаль, ця праця Гоголя не оприлюднена до сих пір.

Водночас, Гоголь постає і як натураліст, причому нового типу світогляду. Цей бік його творчості взагалі мало знаний і докладно не проаналізований. А це напрочуд важливо, бо ж за рядками його антрополого-географічних творів постає намір обгрунтувати як системне, так і історичне бачення Землі, враховуючи при цьому і вплив обставин навколишнього природного середовища на минуле, характер і долю народів. До речі, одним із перших саме Гоголь висунув тезу про те, що якраз незахищеність природних кордонів України є однією з головних причин втрати нею власної політичної незалежності.

У праці «Думки про географію» Гоголь викладає власну концепцію цієї науки та метду її осягнення прагнучими. Викладання географії в школі, зокрема, слід зосередити на створенні цілісного образу планети, її основних прикмет, а огляд поверхні слід простежувати відповідно до черговості стадій антропогенезу: від Азії до Африки, потім — до Європи і, насамкінець, до Америки та островів Океанії. Ця схема, до речі, практично відповідає сьогоднішній теорії черговості залюднення в антропогенезі різних континентів та розселення людини по планеті.

Гоголь пише про «фізичну географію», однак, по суті справи, мова йде про загальне землезнавство, котре як об'єкти дослідження включає ландшафти, географічні утвори, царства рослин і тварин, людський рід. У такому контексті «фізична географія» Гоголя концептуально передуде біосферології Вернадського.

Прикметно, що Гоголь закликає вивчати не лише сучасний нам стан поверхні планети, але фактично й ті стани її, які нині іменуються «колишніми біосферами». Вчений наголошує: «Не завадило б трохи торкнутися підземної географії. Мені здається, немає предмета більш поетичного, як вона, хоча достеменно зрозуміти її може тільки вік вищий. Тут всі явища і факти дихають велетенською колосальністю. Тут зустрічаються цілі товщі. Тут на всьому відбиток величних потрясінь землі; душа сильніше відчуває великі справи Творця. Тут лежать похованими цілі гряди підземних лісів. Тут лежить у глибокій самотності мушля і вже перетворюється у мармур.

Тут дихають вічні вогні, і від спалаху їхнього змінюється поверхня землі...» [8, с.98].

Отже, цілком природньо, що у такій інтелектуальній традиції, у річищі цілісного екофільного національного світогляду та вітчизняних набутків на теренах наук про Землю і постає власна концепція про біосферу В.І. Вернадського. Варто порівняти здобутки української думки з тогочасними інтелектуальними процесами у російській культурі, якщо у нас усталювалась парадигма цілісності світу, єдності людини і природи, людиновимірності людських діянь, то у низки провідних російських теоретиків домінантною поставала філософія руйнування, апофеозом якої була соціал-більшовицька доктрина Володимира Ульянова. Та повернемось до творчості Вернадського.

Творчі здобутки Володимира Вернадського. Мінералог, кристалограф, геолог, геохімік, радіолог, біогеохімік, історик науки, філософ — ось далеко не повний перелік «професій Вернадського». За словами його найближчого учня — академіка Олександра Євгеновича Ферсмана — В.І. Вернадський відображав цілу епоху в поступі природознавства. Він заснував низку нових наук — геохімію, біогеохімію, радіогеологію, біосферологію, ноосферологію, істотно розвинув вже існуючі — мінералогію, рунтознавство, геологію, кристалографію. Величезний внесок у науковий прогрес здійснив Володимир Вернадський як організатор науки.

Термін «геохімія», наприклад, був відомий ще з середини ХІХ ст. — ним німецький хімік Х.-Ф. Шенбейн іменував частину геології, метою якої було вивчення хімічної природи та походження мас земної кулі. Проте до Вернадського це був описовий напрямок — переважно перелік хімічних елементів земної кори. Володимир Іванович надав геохімії статусу самостійної науки, яка вивчає геологічні процеси на «атомовому рівні», історію атомів у земній корі і планеті в цілому. Вчений переконливо довів, що в геологічні процеси на Землі втягнуті всі хімічні елементи, їм властивий невинний кругообіг та динаміка, що земні та космічні процеси надзвичайно тісно пов'язані між собою.

У мінералогії Вернадський обґрунтував фундаментальну концепцію парагенези — утворення закономірних поєднань мінералів, гірських порід, хімічних елементів. Це стало основою для цілеспрямованого пошуку скупчень певних сполук (корисних копалин) у земній корі, дослідження особливостей поширення рідкісних розсіяних елементів таблиці Менделєєва. До речі, фундамент практичної і теоретичної радіології — пошук і використання радіоактивних елементів, обґрунтування їх значення в житті суспільства — Вернадський створив само на основі зроблених ним же вітальних узагальнень.

Неможливо переоцінити внесок Вернадського в розробку геометричної кристалографії, вчення про симетрію, теорію будови силікатів, вчення про газовий режим Землі, історію і природу земних вод, проблеми космічної речовини, кристалофізики, кристалохімії, географії, теоретичної геофізики і біології, всесвітньої та української історії науки, методології і логіки наукового пізнання тощо. Ще в 1915 році вчений передбачав можливість виникнення у майбутньому загрози омніциду — самознищення людства, яка стає особливо реальною, на його думку, у випадку використання атомової енергії з метою руйнування.

Велич генія Вернадського блискуче спалахує при його зверненні до будь-яких проблем науки. Для переконання у справедливості такого судження звернемося хоча б до такої, на перший погляд далекої від його наукових інтересів, галузі, як... історія українського друкарства.

У 1902–03 рр. у курсі лекцій «Нариси з історії сучасного наукового світогляду», який Вернадський читав у Московському університеті, вчений зазначає: «... у 1483 р. у Венеції виходить перша слов'янська книга (глаголицею) «Міссал», видрукувана которянином А. Пальташичем, а в 1491 р. гусит Святополк Фіоль (чи Фейль) у Кракові друкує перші слов'янські книги кирилицею із зверненням що читача малоросійською мовою» [9, с.41].

І це було сказано на початку ХХ століття, коли у царській імперії навіть саме українське слово було під забороною. А в галузі історії книгодрукарства лише у 1925 р. Іван Огієнко у Львові друкує спеціальну працю з однією із вступних глав такої назви: «Найперший друкар українських книжок — Швайпольт Фіоль»:

«Для кого друкував Фіоль свої книжки? Через те, що книжки ці — це найперші друковані книжки серед цілого слов'янського світу, честь їх належності нам, українцям, різні вчені не раз намагалися відняти від нас. Але рішає мова цих друків: там, де Фіоль не був зв'язаний традиційним церковно-слов'янським текстом, там мова його видань має дуже багато відзнак живої української мови» [10, с.135].

Так Володимир Вернадський, на ниві конкретних фактів, в такій спеціальній галузі знань як історія друкарства робить надзвичайно важливий для української культури висновок: наше національне книгодрукування не принесене з Москви і не є чи найостаннішим у слов'янському світі, але, навпаки, передує здобуткам усіх інших слов'ян на цій важливій оправі, або виникає водночас з наранішими спробами книгодрукування в Європі.

Організатор науки та громадський діяч. Володимир Вернадський величезного значення надавав питанням організації науки. Влітку 1915 року він вніс пропозицію до Імператорської академії наук про організацію постійної Комісії по вивченню продуктивних сил Росії, яку й очолив після її ство-

рення. Пізніше, вже у роки Радянської влади, ця Комісія стала основою для виділення як самостійних низки науково-дослідних установ: Керамічного, Оптичного, Радієвого інститутів, Інституту платини, Інституту фізико-хімічного аналізу, Географічного і ґрутознавчого інститутів тощо. Сам Вернадський очолив Радієвий інституту, а потім — створену ним же у 1928 році Біогеохімічну лабораторію АН СРСР (нині — Інститут геохімії і аналітичної хімії ім. В. І. Вернадського РАН). Таким чином реалізовувався задум вченого про створення розгалуженої мережі фундаментальних академічних науково-дослідних інститутів.

Влітку 1917 року Вернадський за станом здоров'я (в нього виявилася застаріла форма туберкульозу) виїжджає на Україну, на цей раз надовго. Але спокійне життя — не для вченого. Напружено працюючи, він організовує і очолює підготовчі роботи по створенню Всеукраїнської Академії наук, Комісії по вивченню продуктивних сил України, Всенародної бібліотеки України. Академіка Вернадського було обрано і першим президентом новоствореної Академії, головою згаданої Комісії. Незважаючи на важкі часи, у постійно змінюваному політичному світі (нагадаємо, Академія створювалася за часів Гетьманської Держави та Директорії, більшовистської експансії на Україну), вчений доклав усіх зусиль, щоб забезпечити нормальний науковий розвиток нашої країни.

Волею долі, перебуваючи на півдні України, Вернадський активна сприяв розбудові освіти та науки у Криму. У вересні 1920 р. його обирають ректором Таврійського університету, котрий знаходився тоді у Сімферополі. Там він організував також Комісію по вивченню продуктивних сил Криму, котра переймалася дослідженням його корисних копалин та їх використаням для потреб краю.

Що зовсім молодим чоловіком Володимир Вернадський поринає в громадську працю. В студентські роки він активно працював у студентському науково-літературному товаристві, пізніше — очолював земляцтво студентів, котре нерідко збиралось у його помешканні. Неодноразово Вернадський обирався в губернські гласні і почесні мирові судді в Тамбовській губернії, де його родина мала невелику садибу. Вчений мріяв покрити тодішню Росію мережею гуртків суцільної освіти та народних бібліотек. Тричі від Академії наук та Московського університету Вернадський обирався у Державну думу Росії, а в Тимчасовому уряді (з серпня 1917 р.) погодився навіть обійняти посаду помічника (себто, заступника) міністра освіти, відаючи при цьому Відділом вищої школи та організації наукових досліджень.

В усіх державних закладах, установах та громадських організаціях Вернадський боровся за ідеали справедливості та демократії. При цьому він ніколи не поступався своїми переконаннями. Так, на знак протесту

проти реакційної політики влади в Росії у 1906 році Вернадський подав у відставку з числа членів Думи, а в 1911 році залишив Московський університет, коли обмеження демократії у ньому було доведено до краю. І так до кінця своїх днів, включно з часами тоталітарного сталінського режиму, Вернадський залишався самим собою, постаючи за честь і свободу, не схилиючи голови перед облудою та насиллям.

Вчення про біосферу. XIX століття дало людству цілу низку відкриттів, що розкривали глибинну сутність світу: закони збереження матерії та енергії, теорію еволюції живого, клітинну теорію живого, закони успадкування, закони термодинаміки тощо. Але ще не існувало концепції, яка б узагальнила і поєднала висновки багатьох наук і дала б цілісне уявлення про світ живих і неживих тіл і місце в ньому людини. Саме Вернадському судилося створити подібне вчення, яке дістало назву вчення про біосферу або біосферологія.

Ще зовсім юним Вернадський фіксує у щоденнику 18 травня 1884 року, що хоче все і скрізь побачити сам. А через десятиріччя, в листі до дружини пише (28) 16 серпня 1849 року: «Мені здається, я підмічаю закони. Відчуваю потуги мислі охопити відразу картинно землю як планету. Як це важко. Але мені здається, з кожним разом все зрозумілішою стає картина, і мені інколи блищить перед розумовим поглядом загальна схема хімічного зародження Землі...» [11, с.44].

Так зароджувалось, по суті оправи, найвизначніше відкриття наступного XX століття, а саме: вчення про біосферу.

Та поки що вчений лише підступав до цього узагальнення. Проводив експерименти, вивчав дані різних галузей знань, ознайомлювався з відповідними природними явищами. Скажімо, інформація про ймовірну маси хмари ариканської сарани у мільярди тонн пробудила у Вернадському думку про потужності біологічного перерозподілу атомів, про живу речовину як геологічну силу планети. Однак, вирішальний прорив до нової теорії стався пізніше, до того ж якраз під час його перебування вдома, на Україні. Ось як про це висновують дослідники біографії Вернадського: «Численні свідчення — документи, спогади, листи, як надруковані, так і виявлені в архівах, дають змогу стверджувати, що основні наукові концепції про біогеохімічні процеси, про космічну і планетарну роль живої речовини були сформульовані вченим у період перебування його на Україні — на Старосільській біологічній станції неподалік від Києва, в с. Шишаки поблизу Полтави, в Києві (Українська Академія наук, Київський університет), в Сімферополі (Таврійський університет, до він був деякий час ректором у 1920 р.), в Петрограді (1921–22 рр.)» [12, с.14].

Академік Вернадський не дає однозначного визначення біосфери, прагнути, мабуть, довести до читача, наскільки це складно організована

і водночас відкрита зовнішнім впливам система. Можна вважати, що під цим утворенням Вернадський розумів сферу існування живої речовини, особливу оболонку, яка складається з трьох-чотирьох геосфер: твердої кори вивітряння, рідкої гідросфери (вода), тропосфери (нижні шари атмосфери) і, ймовірно, стратосфери (верхня товща атмосфери). З урахуванням потужності кожної зі сфер неважко визначити, що товщина біосфери максимальна може сягати кількох десятків кілометрів. По суті, це тонка плівка на поверхні планети, — але «плівка» геологічних масштабів — як про це неодноразово заявляв і Вернадський. Та неможливо порівнювати з фізичними розмірами роллю цієї «плівки» в історії Землі.

Вернадський вважав, що біосфера геологічно вічна, що існує низка колишніх біосфер; низка товщ земної кори (метаморфічна, гранітна, частково — осадові породи) біогенного походження. Жива речовина при цьому є геологічною силою, котра трансформує низку інших геологічних оболонок планети. На останньому етапі розвитку біосфери головною геологічною силою на планеті вже стає діяльність одного з видів живих істот, а саме — людини розумної.

З врахуванням подальшого розвитку вчення про біосферу, нині феномен цей визначається наступним чином: «Біосфера — це глобальна система, що автономно регулюється і програмується, розвиваючись у просторі та часі, це природно-історична система, в якій постійно діють своєрідні ймовірнісні та детерміновані процеси і яка акумулює й трансформує величезні ресурси енергії, речовини та інформації» (Ноосфера — оболонка розуму. «Ноус» з давньогрецької мови — розум (Прим. В. І. Вернадського).

Отже, біосфера — це одна із земних геологічних оболонок, де існувало, існує чи може існувати життя. Біосфера — це динамічно організоване ціле, функція якого полягає в поглинанні, асиміляції, перетворенні та перенесенні енергії та речовини. Інакше кажучи, в обшарах Універсуму біосфера виконує ентропоруїнуючу, тобто антихаотичну, впорядковуючу суще функцію.

Тому, біосфера як ціле увиходить у більш широке утворення — своє геокосмічне оточення; як закономірний етап еволюції матерії — вона виконує космічну функцію зниження ентропії (невпорядкованості) та організації матерії; як утір системний — складається з впорядкованих, функціонально поєднаних потоків речовини та енергії, організованих, у свою чергу, в незліченні системи нижчого порядку. Не випадково Вернадський писав: «По суті, біосфера може розглядатися як частина земної кори, що зайнята трансформаторами, які переводять космічні випромінювання в дійову земну енергію — електричну, хімічну, механічну, теплову і т. д.» [13, с.35].

Концепція біосфери П. А. Тутковського. Стратегія стійкого розвитку на межі другого і третього тисячоліть кардинальним чином визначається

теоретичними засадами вчення про біосферу (і ноосферу — як її вищий стан) великого українського мислителя В.І. Вернадського. І дійсно, узагальнення вченого на ниві осмислення закономірностей розвитку людини у природі постали концептуальною основою стратегічної організації та орієнтації спеціалізованої структури ЮНЕСКО — програми «Людина і біосфера» (скорочено — МАВ). Зрештою, подібні узагальнення істотно спричинили обриси сучасного стилю мислення та парадигм пізнання і діяльності.

Подібний етапний для людства крок вельми важливий. Тим поважнішим і важливішим для української культури є питання про те, чому саме людина, породжена і вихована її цінностями викохала подібний витвір. Можливо, — це якесь прозріння чи інтуїція, котра цілковито могла б бути зроблена і представниками якоїсь іншої культури! Але, цілком можливе і альтернативне судження: відкриття Вернадського є якраз питомим узагальненням та реалізацією саме українського духу. Для цього необхідно довести не самотність, а само закономірностей стилю саме подібного, системно-синтетичного та глобального мислення, простежити типологічно споріднені напрямки теоретичного синтезу. Блискучим підтвердження подібної методології постає творчість іншого великого українською натураліста Павла Аполлоновича Тутковського.

Вчення про біосферу створив не лише В.І. Вернадський, як то записано у всіх підручниках та енциклопедіях. Паралельно і незалежно від нього свою власну концепцію про біосферу створив геолог П.А. Тутковський, що, окрім історико-наукового значення та теоретичного розвитку науки, знову-таки підтверджує архетипову тяглість мислителів саме нашої землі до теренів подібного синтетичного думання та виснування.

У 1913 р. П.А. Тутковський повертається з Волині до Київського університету, спочатку — приват-доцентом, а з 1914 р. — професором географії. З цієї нагоди він, традиційно для викладачів, виступає в університеті із вступною лекцією. Саме в ній вчений вперше цілісно викладає своє власне вчення про біосферу. Як ми пам'ятаємо з історії науки, у цей час В.І. Вернадський ще не робив публічного оголошення своєї власної концепції про біосферу. Отже, є всі підстави вести мову про незалежність обох узагальнень. Втім, це переконливо простежується з аналізу змісту обох вчень про біосферу — кожна з них оригінальна і самодостатня.

П.А. Тутковський стверджує: «Як і в давні часи, завданням географії залишається пізнання землі у її цілості, вивчення вигляду землі у його сучасному стані, у всіх його областях (вивчення літосфери, гідросфери, атмосфери і біосфери), з погляду розподілу сучасних фактів і явищ у просторі та їх генези». І далі «... географія дає, у співпраці з іншими дисциплінами природознавства, точне, повне і всеохопне зображення сучасного

стану лица землі» [14]. Отже, термін «біосфера» введений до предметного поля географії, поряд з іншими земними сферами — літосферою, гідросферою та атмосферою. Також чітко визначено часову визначеність цього об'єкта — це сучасний стан поверхні планети, хоча питаннями генези його географія також займається. Отже, можна висувати, що для Тутковського біосфера — це сукупність живих організмів; інакше кажучи, біосфера Тутковського знаходиться у річищі вчення про біосферу Ж. Б. Ламарка.

До проблеми біосфери П. А. Тутковський повертається досить докладно і спеціально у своїй узагальнюючій праці «Загальне землезнавство». У цій фундаментальній праці, котра не втратила своєї новаторської та синтетичної цінності і до наших днів, окремі частини викладають вчення про біосферу, причому доведеного до рівня функціонування та місця у ній самої людини. Це, зокрема, наступні частини: «239. Біосфера Землі та її межі», «240. Густина та маса біосфери», «272 Вплив організмів на перетворення обличчя Землі (геологічна діяльність організмів)» і «284. Завдання та межі антропогеографії» та «285. Завдання та межі антропогеографії (закінчення)». Торкається проблеми біосфери акад. П. А. Тутковський і в інших, необхідних задля конкретної мети, місцях книги.

Так само, як і в попередній роботі, вчений біосферою землі називає усю сукупність організмів на Землі, за аналогією з «трьома неорганічними оболонками нашої планети» — літосферою, гідросферою та атмосферою. Але далі міститься суттєве уточнення: «Біосфера проймає собою всі ці три оболонки поблизу фізичної поверхні землі — повітря і воду до значних височин та глибин і твердий ґрунт в його горішніх верствах. До біосфери належать усі рослини, животини й людина; відділ науки, що вивчає біосферу з географічного погляду, названо біогеографією» [14]. До біогеографії тісно прилучена й антропогеографія як наука про людину та її діяльність; залишати її в структурі біогеографії не можна, оскільки, вважає акад. Тутковський, «закони загальної біології недостатні для людини, вона бореться з природою й часто перемагає її».

У цій праці вчений виразно вводить у структурну компоненту вчення про біосферу й еволюційний вимір: «Біосфера за часи геологічної історії землі змінювалася що-до багатства форм та числа особин та що-до висоти їхньої організації». Відповідно до цього у різні геологічні часи межі біосфери були змінними. Тому, на думку вченого, тепер ще рано робити остаточний висновок щодо розповсюдження на Землі органічного життя «до кінця». Інакше кажучи, біосфера еволюціонує і в наші дні.

Попри те, що біосфера приймається закоріненою в інші земні оболонки, сумніви щодо її інтерпретації як сукупності живих істот практично знімаються при обговоренні питання «густиоти та маси біосфери»: «Густина біосфери», за Тутковським, це кількість живої органічної субстанції

на одиницю поверхні землі; або ж якої б товщини була б така субстанція на поверхні планети, якби вона була на ній розподілена рівномірно.

Висновок наступний: «Отже можна остаточно прийняти, що біосфера на Землі утворює верству органічної субстанції з пересічною глибиною 5 міліметрів. Це й буде пересічна міра густоти сучасної біосфери на Землі. Загальна вага біосфери 2550 більйонів кілограмів приблизно в 2000 разів менша, ніж загальна вага атмосфери...»

Таким чином, дійсно біосфера по Тутковському — це сукупність живих організмів, котрі не можуть існувати поза іншими сферами, але виокремленні з них; у цьому контексті простежується генетична спадкоємність поглядів Тутковського і Ламарка. Якщо ж вишукувати аналогами між вченнями про біосферу Вернадського і Тутковського, то біосфері останнього відповідає (звісно, з належними корективами), «плівка життя» Вернадського. Нагадаємо, що за Вернадським, «плівка життя» — це біосфера у вузькому розумінні цього слова, «жива речовина» (сума живих організмів), котра у кожен конкретний еволюційний час усталена на Землі. Однак, «плівка життя» Вернадського поза біосферою у широкому, тобто автентичному розумінні слова, геть позбавлена онтологічного (субстанційного) статусу, тобто неможлива.

По іншому Тутковський і Вернадський тлумачать місце людини у біосфері. Для Вернадського людина — головна (найпотужніша) геологічна сила; перевлаштування біосфери на засадах розуму та управління взагалі трансформує її у новий якісний стан — ноосферу. Тутковський також визнав значний вплив людини на підсоння, але зауважує: «Людина не може змінити, наприклад, підсоння та межі розповсюдження корисних рослин». Але однаково ж, мислитель характеризує вплив людини на обличчя Землі як «могутній» (там само). Очевидно, подібна характеристика антропогенного чинника прямо пов'язана із сутністю біосферної концепції Тутковського: якщо біосфера — лише живі істоти (неорганічні ж сфери — вилучені), то і вплив на них людини важко порівняти із класичними еволюційними рушіями: добором, боротьбою за існування, спадковістю, мінливістю тощо.

Таким чином, П. А. Тутковський є автором оригінального вчення про біосферу, створеного незалежно від В. І. Вернадського. Його сутність більше детермінована класичною традицією, котра тягнеться ще від Бюффона та Ламарка, далі — через праці А. фон Гумбольдта, і котра під біосферою розуміє сукупність живих організмів на Землі. Тут не час і не місце оцінювати переваги кожної з концепцій біосфери — історія сама визначає пріоритети та міру важливості кожної. Але важливо інше: у річищі біосферного мислення існував не один а, принаймні, два теоретичні потоки, і кожен з них (у особі Вернадського і в особі Тутковського)

органічно вивершився оригінальними концепціями біосфери. Це змушує сприймати постання таких узагальнень як явища ще закономірні та нагальніші у розвітій науки про Землю. І особливо цінно, що обидва узагальнення ґрунтувалися на здобутках не лише світової, але й української науки та культури.

Розуміння біосфери, подібне до сформульованого П. А. Тутковським, не було єдиним. У підручнику відомого українського зоолога І. Пузанова, який довго жив і працював в Одесі, а саме — «Зоогеографії», наголошено: до чотирьох неорганічних оболонок (стратосфери, тропосфери, гідросфери і літосфери) «приєднується п'ята, біосфера, утворена сукупністю організмів, тобто тварин і рослин, які населяють земну кулю. Ця оболонка розвинена, головним чином, на поверхні літосфери і пронизує собою всю гідросферу; однак вона проникла також у нижні шари атмосфери й у верхні шари літосфери» [15, с.7]. Наука, яка вивчає місцеві особливості біосфери в різних точках земної кулі — біогеографія.

Таким чином, концепція біосфери П. А. Тутковського індукувала евристичні зміни не лише у загальному землезнавстві, але у низці біологічних наук, а також у всій світоглядній парадигмі ХХ ст.

Від біосфери до ноосфери. Звістка про лекції відомого радянського вченого, академіка Володимира Вернадського блискавкою облетіла весь Париж. Ще б пак, адже небагато хто з сучасників міг зрівнятися з ним за освіченістю, ерудицією, інтелігентністю, а особливо — науковим доробком та енциклопедичністю. Тож не було нічого дивного в тому, що серед слухачів курсу лекцій вченого з теорії біосфери, читаного у Сорбенні в 1923–24 роках, крім студентів, фахівців та колег, були політики, філософи, аристократи...

Був серед них і скромний член ордену єзуїтів П'єр Тейяр де Шарден. Разом зі своїм колегою та другом, також єзуїтом, Едуардом Ле Руа, він — один з найуважніших слухачів. Те, що сталося на цих лекціях, інакше як прозрінням чи проривам у глибини пізнання назвати не можна. Щоб зрозуміти те, що зацікавило представників навіть такої специфічної організації, як орден єзуїтів, на суто спеціальних лекціях закордонної знаменитості з геохімії, необхідно, бодай коротко, звернутись до самої постаті Тейяр де Шардена.

1 травня 1881 року в містечку Оверні, в заможній сім'ї, знаній своїми християнськими чеснотами, народився хлопчик; Марі-Жозеф П'єр Тейяр де Шарден — саме так звучить повне ім'я майбутнього вченого — був четвертою дитиною з одинадцятьох в сім'ї. Освіту юний П'єр здобував спочатку у навчальних закладах ордену єзуїтів, знаних у той час своєю суворою регламентацією та фундаментальністю. Спочатку — колеж Нотр-Дам-де-Монтре, закінчивши який у 1899 році, Тейяр до Шарден стає членом ордену

езуїтів. Потім він певний час, після послушницького служіння, навчається в єзуїтській семінарії на о. Джерсі в Англії, а пізніше і сам викладає фізику та хімію в єзуїтському коледжі Святого сімейства в Каїрі (Єгипет). Ці роки були часом інтенсивного штудіювання природничих і гуманітарних наук, вивчення теології і філософії.

Пошуки молодого теолога і натураліста привели його в Інститут палеонтології людини при паризькому Музеї природничої історії (працював тут з 1913 року). Біографи Тейяра де Шардена вважають, що саме на цей час його гуманітарні та еволюційні погляди вже в основному склалися. В Інституті палеонтології людини він працював під керівництвом одного з найвідоміших фахівців Франції того часу з проблем антропогенезу Марселена Буля, автора реконструкції скелета неандертальця з поховання Ла-Шапель-о-Сен.

Всю першу світову війну Тейяр де Шарден провів у діючій армії як військовий санітар. Військова медаль та орден Почесного легіону — відзнаки, якими поцінували його ставлення до справи. Роздуми ж загального плану стали пізніше основою для «Записок воєнного часу». Водночас, Тейяр де Шарден не припиняє своїх наукових пошуків, осягнення новітніх досягнень природничих наук. Логічним підсумком цього стало присудження йому в 1920 році докторського ступеня за дисертацію на тему «Ссавці нижнього еоцену Франції», яку він захистив у Сорбонні, а також призначення професором кафедри геології Католицького університету в Парижі.

Саме тут на початку 20-х років визначилася суперечність, яка внесла у життя натураліста-теолога відчутний дисонанс. Наукові висновки Тейяра, поступ пізнання в цілому, з одного боку, і вимоги ортодоксального католицизму — з іншого, не могли не увійти між собою в суперечність. Тейяр де Шарден не став у відкриту опозицію до вимог керівництва ордену і церкви, але болісно реагував на заборону друкувати його філософські праці, на постійну — часто змушену — зміну місця роботи та проживання. Так сталося, що вчений працював і жив у Європі, Азії (Китай, Індія, Бірма, Індонезія), Африці (Ефіопія, південь континенту), Америці (США). Його науковий доробок склав 11 томів обсягом понад 4000 сторінок, переважна частина якого побачила світ вже по смерті вченого.

Але й за життя Тейяр де Шарден був знаним і авторитетним дослідником у найрізноманітніших галузях природничої історії та філософії. Численні відкриття в галузі геології, палеонтології, теорії еволюції, і зокрема ті з них, які позначені з дослідженням та визначенням еволюційного місця в антропогенезі такої викопної форми архаїчної людини як синантроп, зробили б честь кожному серйозному вченому. А ще ж філософські рефлексії, гуманітарні студії, серед яких вирізняється фундаментальна монографія «Феномен людини», закінчена в 1946 році, але так і

не видрукувана при житті мислителя. Після опублікування цього та інших творів ватиканська канцелярія наказала вилучити праці Тейяра до Шардена з бібліотек католицьких установ, кваліфікуючи їх (в 1962 р.) як шкідливі для католицької молоді. Але знадобилось небагато часу, щоб ставлення до спадщини вченого змінилося на протилежне: нині воно входить одним з наріжних каменів до доктрини неотомізму та світоглядних цінностей епохи загалом.

Наразі, потужний інтелектуальний рух в галузі біосферології не міг не поставити питання про осягнення місія в структурі живого світу самої людини, про її вплив на навколишнє середовище, про майбутнє людства та його довкілля? Це питання вічне, але у XX ст. поставлене було на ґрунт новітніх узагальнень природознавства, з його висновками про еволюційне походження людини, обмеження ресурсів для її існування, залежність спадковості людини від стану довкілля та ін. У ході минулих пошуків у цьому напрямку було одержано чимало значних результатів, починаючи від Арістотелевого «зоон політікон», тобто людини як суспільної тварини, і закінчуючи трудовою теорією антропогенезу. Однак виявилось, що в контексті розробки вчення про біосферу можна дістати ще одне, чи не найістотніше розуміння сутності і місця людини у світі, пов'язане на цей раз із осмисленням її місця у реальному природному світі. Тому, зовсім не випадково виявилася зустріч у Парижі творця вчення про біосферу — академіка Вернадського і людей, котрі напружено думали про розвиток людства у плинному світі, зокрема Тейяра де Шардеа. Не випадково була і поява нової теорії про людину — вчення про ноосферу. І молоді французькі натуралісти — теологи до його створення були наштовхнуті генієм Вернадського.

Часто постає питання, чому ім'я Тейяра де Шардена і Ле Руа ставиться попереду імені Вернадського як творців вчення про ноосферу? Адже до нього вони були збудрені ідеями Вернадського, та й сам Володимир Іванович повно та всебічно осмислив феномен ноосфери. Відповідь на це питання дав сам Володимир Вернадський, виклавши докладно сам процес постановня вчення про ноосферу.

На схилі літ, у вересні 1942 року, розмірковуючи над загальними засадами організації науки, Вернадський, зокрема, зазначав, що нині, у XIX і XX століттях, почалася в історії Землі нова геологічна ера. Деякі з геологів, зазначає вчений, такі як Д. Ле Конт і Ч. Шухерт назвали її «психозойною» ерою, академік О. П. Павлов — «антропогенною» геологічною ерою: ці факти фіксують новий стан людства, коли воно стало геологічною силою, що змінює вигляд нашої планети. І далі — про ноосферу:

«Те ж геологічне явище в 1930 р. було виражено інакше, більш, мені здається, чітко. Французький вчений — математик і філософ Е. Леруа і

палеонтолог-геолог Тейяр дто Шарден, виходячи з уявлень про біосферу як про особливу геологічну оболонку Землі, дійшли висновку про те, що біосфера в наш історичний момент геологічно швидко переходить у новий стан — ноосферу?, тобто в такий стан, в якому повинні проявлятися розум і спрямовувана ним робота людини як нова небувала на планеті геологічна сила» [13].

З інших праць, зокрема приміток самого Вернадського до статті «Біосфера і ноосфера» (1945), як і до статті «Декілька слів про ноосферу» (1945), відомо, що Е. Леруа вживав термін «ноосфера» вже у 1927 році, а Тейяр де Шарден — що у 1925 році. У листі до Б. Л. Личкова від 7 листопада 1936 року Вернадський недвозначно пише: «Я приймаю ідею Леруа про ноосферу. Він розвинув глибше мою біосферу. Ноосфера витворилась у постпліоценову епоху — людська думка охопила біосферу і змінює усі процеси по новому, і в підсумку активна енергія біосфери збільшується» [12, с. 178].

Таким чином, незважаючи на незаперечність пріоритету Вернадського у новій галузі знань і принципах нового біосферного мислення, наукова істина вимагає — і Вернадський строго дотримується цього сам — щоб дійсний хід розвитку ідеї був відображений згідно принципів об'єктивності.

Таким чином, вчення про ноосферу — цього особливого стану біосфери — породжувалось в одному інтелектуальному річищі, але, принаймні, у двох осередках думки. Тому цю проблему можна досягнути, звертаючись до творчості як П'єра Тейяра де Шардена, так і Володимира Вернадського. А це, у свою чергу, засвідчує закономірність нового — антроповіталістичного — стилю мислення.

Обриси ноосфери. Як же розумів ноосферу Тейяр де Шарден? Звернемося за відповіддю на це запитання до його фундаментальної праці «Феномен людини», остаточно завершений у 1948 р. Виявити специфіку людини у її явленні (-ях), а для цього досягнути данність вселенських процесів буття і розвитку сушого — ось завдання, яке поставив перед собою мислитель.

Сам Тейяр де Шарден наголошував на науковості розробленої ним концепції. «Щоб правильно зрозуміти дану працю, — писав він, звертаючись до читача книги у передмові, — її слід розглядати не як метафізичний і тим більш не як теологічний трактат, а єдино і виключно як наукову роботу... Не слід шукати тут пояснення — це лише вступ до пояснення. Встановити навколо людини, взятої за центр, закономірний порядок, який пов'язує наступне з попереднім, відкрити серед елементів універсуму не систему онтологічних причинних зв'язків, а емпіричний закон рекурентності, що виражає їх послідовне виникнення протягом часу — ось що, і тільки це,

я спробував зробити» [16, с.36]. Подібні застереження слід мати на увазі хоча б для того, щоб «ревні критики» тейярдизму полишили свої судження про нього як про позанаукове знання і спробували зрозуміти колосальний евристичний потенціал роздумів Тейяр де Шардена.

Підставою для будь-якого пізнання та дії слугує для Тейяр де Шардена «еволюційний імператив» — чотири елементи-гасла: більше — правди, спільності, любові і самостійності. А центральна категорія вчення — бог, який виступає в чотирьох іпостасях: бог-альфа (перебуває біля витоків Всесвіту), бог-омега (прикінцевий), бог неба (древній бог, трансцендентний світу) і бог землі (іманентний процесу розвитку). Тобто навіть бог не є незмінним, він також еволюціонує.

Не менш важлива категорія тейярдизму — божественне середовище, або ж універсум буття людини і бога. Основними структурами цього середовища є: біосфера (жива оболонка Землі), ноосфера (мисляча оболонка планети), христосфера (сфера наявного у світі, люблячого та перетворюючого універсум Христа) і теосфера (сфера божественного в Космосі).

Ось заключні слова книги Тейяр де Шардена, під назвою «Божественне середовище», які написані у листопаді 1926 — березні 1927 р. у Тьєнцянї (Китай):

«На цей раз Земля може силоміць захопити мене своїми велетенськими руками. Вона може наповнити мене всім своїм життям і знову повернути мене у свій прах. Вона може обгорнутися на моїх очах всією своєю чарівністю, усіма жахами, всіма таємницями. Вона може оп'янити мене своїм ароматом доторканості і єдності. Вона може звалити мене на коліна в очікуванні того, що визріває у її лоні.

Її чари вже не можуть нашкодити мені, відтоді як вона для мене вже вийшла за свої межі і стала Тілом Того, Хто є Сущий і Того, Хто прийде.

Божественним Середовищем» [17, с.115].

За Тейяр де Шарденом, весь універсум охоплений процесом розвитку, космогенезу. Космогенез складається з таких етапів: біогенезу (виникнення та еволюції живого), антропогенезу (становлення людини), ноогенезу (розвитку мислячої матерії) та христовгенезу (генези Христа у речах). На кожному з цих етапів відбувається специфічний розвиток; спочатку віталізація, тобто виникнення форм життя, далі інтеріорізація (виникнення психізму), гомінізація (виникнення людини), колективізація (усвідомлення спільності існування людей), планетизація (перетворення людства в надорганізм) і, нарешті, аморизація, або злиття в точці Омега любові абсолютної і особистої, людини і Христа.

Таким чином, у філософії Тейяр де Шардена є цілісний погляд на устрій світу і поступ у ньому, де ноосфера — один із вищих станів та етапів космогенезу. Згідно зі сформульованим філософом «законом складності та

свідомості» виникають форми, дедалі досконаліші, розвиваються мозок і свідомість, відбувається становлення людства. Ці процеси здійснюються на основі об'єктивних законів саморуху — конвергенції, дивергенції, емерджентці тощо. Кінцевий можливий результат розвитку — точка Омега, тобто Христос, просторово-часовий синтез, злиття духу і мислі. Тому, хоча ноосфера закономірний етап космогенезу, це зовсім не означає, що її земний варіант може автоматично перейти у свою наступну стадію, що людству нічого не загрожує у його бутті.

Людина увійшла у світ непомітно, безшумно, нечутно — любив повторювати Тейяр де Шарден. Непомітно відбулася та подія, яка стала головною на планеті. З усіх революцій та еволюцій, які пережила наша Земля, найдивнішою і найвеличнішою було виникнення психозою. І можливому космічному спостерігачеві, якомусь марсіанину, зауважував Тейяр де Шарден, «першою особливістю нашої планети видалася б не синь її морів чи зелень її лісів, а фосфоресценція думки». Прикметне це тому, що початок формування ноосфери мислитель пов'язував з початком виділення гомінід з тваринного царства, тобто найперший проблиск думки на пленті вніс принципові корективи у її космічне «забарвлення».

Вернадський створив свою власну оригінальну концепцію ноосфери і ноосферогенезу. В її основі лежать деякі фундаментальні ідеї, серед яких найголовнішими є наступні: розуміння життя як явища космічного, закономірного етапу розвитку світу; тлумачення людини (ширше — розуму) як необхідного та природного породження земного життя; визнання виключної геологічної, тобто водночас вселенської, ролі живих систем і людини як такого чинника, що задає природним процесам певну спрямованість та варіативність, навіть — смисл та цінність.

За Вернадським, еволюційний процес дістає особливе геологічне значення в тому, що він творить нову геологічну силу — наукову думку соціального людства: «Ми якраз переживаємо її яскраве входження в геологічну історію планети. В останні тисячоліття спостерігається інтенсивне зростання впливу однієї живої речовини — цивілізованого людства — на зміну біосфери. Під впливом наукової думки і людської праці біосфера переходить до нового стану — в ноосферу» [18, с.27].

Отже, у виникненні людства простежується не тільки природна закономірність, але й природний смисл, який полягає в кардинальному посиленні процесів впорядкування світу. З цитованого фрагменту помітно також, що Вернадський відносить початок ноосфери до значно пізніших етапів становлення людства, ніж Тейяр де Шарден.

Вернадський навів декілька визначень ноосфери (як і біосфери); аж до розуміння її як повністю згармонізованого присутністю людини світу. Останнє, зокрема, дало підстави деяким інтерпретаторам творчості

Вернадського зробити припущення, що він переносив час виникнення ноосфери у далеке майбутнє, до «обріїв комунізму». Тим часом сам мислитель висловлювався цілком певно:

«Можна вважати, що в межах 5–7 тисяч років, все зростаючи у темпах, триває безперервне створення ноосфери і міцно — в основному без руху назад, але із зупинками, які дедалі зменшуються у тривалості — йде зростання культурної біогеохімічної енергії людства» [18, с.27].

Ноосфера Вернадського — феномен багатовимірний. Ось лише деякі характеристики її: трансформація біосфери в ноосферу — природний процес; він розпочався у «постпліоценову добу», трансформуюча сила — мозок, думка людини; постання ноосфери прискорює темпи геологічних процесів; ноосфера не є тимчасове і плінне у розвитку біосфери явище, а неминучий її стан; творення ноосфери ще тісніше закорінює людину у земну природу; ноосферне формотворення та його міра залежить від стану розвитку наукової думки — при концентрації останньої можливі «вибухові» зрушення та ін. «Ми знаходимося у стані ноосфери» [18, с.27] — сам підкреслив ці слова В.І. Вернадський у меморіальному слові на честь пам'яті А.П. Павлова у 1940 р.

Ноосфера — це царство розуму, і головним критерієм її розбудови, особливо в останні століття історії, є організована наукова думка сукупного людства. Водночас, це не стан, а процес: «Біосфера перейшла, чи — правильніше — переходить у новий еволюційний стан — в ноосферу, перетворюється науковою думкою соціального людства» [12, с.230]. Тим часом, для розбудови та зміцнення ноосфери важлива не лише наукова робота, створення центрів пізнання, енергійне поширення та поглиблення народної освіти, але й вивершення демократичних і соціальних організацій, тобто проведення роботи, яка не знає ні національних, ні державних кордонів, роботи по досягненню всепланетного єднання людей.

Особливо слід наголосити на принциповій рисі вчення Вернадського про ноосферу. Ця система виступає для Вернадського як окреме, природне тіло, але водночас вона є певним станом біосфери — нехай вищим, нехай особливим, але все ж станом біосфери. Очевидно, цією тезою вчений хотів виокремити ту думку, що поза біосферою, всупереч законам її функціонування та розвитку, ні про яку ноосферу і мови бути не може. Ця обставина усталюється як засаднича у сучасних контраверзах розбурханого і плінного світу, коли бездумне — але й, водночас, неминуче, з огляду на зростаючі потреби прагнучого людства — руйнування біосфери ставить під сумнів чи, навіть, унеможлиблює подальше існування людства.

Чи ж існують реальна можливість перетворення біосфери у ноосферу, тобто врятування нині суцільної біосфери та людства у ній від загибелі,

для торжества розуму і гармонії? Які шляхи формування такого стану на планеті? Звернемося знову до думок класиків теорії ноосфери.

Тейяр де Шарден не обійшов увагою можливість вселенської катастрофи. Він згадує і прогноз щодо теплової смерті Всесвіту, і можливі жахи радіоактивності, пише про війни, хвороби, соціальні потрясіння, інші згубні для людства обставини. І зауважує: «Космічна катастрофа, біологічний розпад, чи просто припинення росту, або постаріння — всі ці песимістичні картини останніх днів Землі мають те спільне, що їх творці без поправок переносять на все життя особливості та умови смерті окремих індивідуумів, як її елементів. Розбитість, хвороби та немічність. Такою є смерть людини, такою є і смерть людства» [16, с.216].

Однак, на думку Тейяра де Шардена, цей висновок щодо всього людства не чинний. Тобто, людина як родова істота є закономірним і необхідним витвором Всесвіту, а тому вона є, повинна і має бути.

Яка ж нас очікує доля? Тейяр де Шарден вважає, що слід залишатися у межах «наукової ймовірності». З одного боку, минула геологічна історія засвідчує, що середня тривалість одного зоологічного виду становить принаймні 80 млн. років, з іншого — новий вид заявив про такі величезні можливості, що виникла необхідність вести мову про початок нового біологічного циклу. Отже, резюмує філософ, між заключним етапом існування Землі і нашим нинішнім етапом, ймовірно, простягається величезна відстань, позначена не вповільненням, а прискоренням і розкриттям сил еволюції, вершиною якої є людина:

«Раз, і лише раз, у ході свого існування як планети, Земля змогла вкритися оболонкою життя. Так само раз, і лише раз, життя було у змозі піднятися на сходинок мислення.

Один сезон для думки, мов один сезон для життя. Не забудемо, що вершину дерева з цього моменту складає людина. У ній як такий, виключаючи все Інше, віднині зосереджені надії на майбуття ноогенезу, тобто біогенезу, тобто в остаточному підсумку космогенезу. Яким же чином тоді вона може зникнути до часу, зупинитися у своєму розвитку чи звестись нанівець, якщо тільки одночасно з нею, а це ми визнали абсурдним, не зазнає невдачі універсум?» [16, с.217].

Отже, існування людства повинно бути тривалим і прогресуючим, оскільки це — факт природної необхідності, умова збереження ідентичності життя. Всі відомі дотепер закони буття сущого, духу і матерії, не чинять його розвитку ніяких істотних перепон.

Природно, до оцінки можливостей краху ноосфери звертався і Вернадський. Він вважав глобальні страхи надуманими, чому наводив такі підтвердження. По-перше, є — вселенська експансія і вселенське розселення людства, повне перетворення людиною біосфери у своє житло і

відсутність як психологічної, так і фізичної відірваності окремих поселень одне від одного завдяки швидкості зв'язку та пересування. По-друге, те, що народні маса дістають реальні можливості впливати на перебіг державних і громадських справ, і зокрема на викорінення з життя людей бідності і голоду, тобто для розв'язання родових проблем людства. І, по-третє, стають можливими свідоме регулювання демографічних проблем і подовження людського життя, упокорення хвороб у всепланетному обширі. Чи не вперше в історії цивілізації ставиться завдання насичення усіх сфер буття людства, інтернаціоналізації терену інтелектуального примноження здобутків цивілізації.

Свої висновки Вернадський підсумовує наступним чином:

«Все мовлене вище вказує, що реальні обставини в наш бурхливий і кривавий час не можуть дати розвинути і перемогам силам варваризації, котрі тепер нібито опиняються на чільному місці. Всі страхи і міркування обивателів, а також деяких представників гуманітарних і філософських дисциплін про можливість загибелі цивілізації пов'язані з недооцінкою сили і глибини геологічних процесів, подібних до тих, які ми нині переживаємо, перехід біосфери в ноосферу» [17, с.51].

Не зневірився мислитель у своїх висновках і під час другої світової війни, коли людство кинуло себе у прірву всепланетної пандемії зла та насильства. 17 серпня 1941 року Вернадський занотовує у своєму щоденнику: «А тим часом я, як і раніше, вважаю загибель гітлерівської Німеччини неминучою і, ймовірно, є найбільшим оптимістом — завдяки створенню ноосфери» [18, с.149].

А через кілька днів, 26 серпня, він додає, що і німці «загримлять», і великі демократичні ідеї позбудуться таких «ракових» наростів, як НКВД чи гестапо. Слід зазначити, що Вернадський добре бачив і розумів гнилу і, водночас, злочинну сутність і сталінізму, і гітлеризму, і мав мужність писати про це у своєму щоденнику, публічно виступати на захист скривджених та упосліджених сучасників. Разом з тим, вчений був переконаний у торжестві ідеї розуму як природної гармонії.

Отже, в класичних викладах концепції ноосфери маємо оптимістичний погляд на майбутнє. Проте, як відомо, для реалізації будь-яких законів буття потрібні не лише достатні, але й необхідні умови та чинники. Оскільки ж мовиться про людське суспільство, там на реалізацію природних законів накладається активність соціуму. Тому природна необхідність має поєднатися із соціальною доцільністю. Інакше кажучи, людська діяльність може слугувати своєрідним підсилювачем природних процесів, але може бути і їх гальмом чи збурником. Тоді діяння людини вступають у протиріччя а біосферними устроями і наслідок для цивілізації може бути найнеприємніший.

Тому, ноосфери автоматично досягти не можна, але е станеться в умовах діяння згідно а універсальними законами розвитку життя і духу. Так мислив Тейяр де Шарден, так міркував і Володимир Вернадський.

Підсумовуючи викладене, можна з певністю висувати, що наука ХХ ст., як природнича, так і гуманітарна, утвердила принципово нову філософсько-світоглядну парадигму. Сутність її полягає в наскрізній людиновимірності життя на планеті, з одного боку, та віталістичності людської генези та існування, — з іншого. Така контситуальність дає підстави для іменування цієї парадигми як антроповіталізму. Вона постає як законотвірне продовження класичних традиційних світоглядних систем, таких як анімалізм, соліпсизм, пантеїзм та їм подібних, засвідчуючи, водночас, новітні тенденії коеволюційності розвитку системи «людина — біосфера та синантропності всього живого на Землі. Можна припустити, що у ХХІ столітті світоглядні зрушення істотно будуть визначатися насамперед підвалинами, закладеними у ХХ ст. у річищі з'єднання антропоцентризму та віталізму.

Література:

1. Гумилевский Л. Вернадский. — М., 1967.
2. Вернадський В. І. Українське питання і російська громадськість//Молода гвардія. — 1988. — № 50.
3. Вернадский В. И. Письма Н. Е. Вернадской (1886–1889). — М., 1988.
4. Гумбольдт А. Картины природы. — М., 1959.
5. Максимович М. О системах растительного царства. Рассуждение для получения степени Магистра физико-математических наук. — М.: Унив. типогр., 1827. — 79 с.
6. Велланский Д. Основное начертание общей и частной физиологии, или физики органического мира. — СПб., 1836. — 502 с.
7. Гоголь Н. В. Мысли о географии//Соч. Изд. 15-е. Т. X. — СПб, 1990. — 131 с.
8. Вернадский В. И. Труды по всеобщей истории науки. — М., 1988.
9. Огієнко І. І. Історія українського друкарства. — К., 1994.
10. Ситник К. М., Апанович Е. М., Стойко С. М. В. И. Вернадский. Жизнь и деятельность на Украине. — К., 1988.
11. Мороз С. А. Історія біосфери Землі: У 2 кн. Кн. 1: Теоретико-методологічні засади пізнання. — К., 1996.
12. Вернадский В. И. Биосфера и ноосфера. — М., 1989.
13. Вернадский В. И. Об организации научной работы//Природа. — 1975. — № 1.
14. Тутківський П. Загальне землезнавство. — К.: Держвидав України, 1987. — 496 с.

15. Пузанов І. І. Зоогеографія. Вид 2-е. — Київ; Львів: Радянська школа, 1949.
16. Тейяр де Шарден П. Феномен человека. — М., 1987.
17. Тейяр де Шарден П. Божественная среда. — М., 1992.
18. Вернадский В. И. Философские мысли натуралиста. — М., 1968.

Крисаченко В. С. Антроповитализм — мировоззренческая парадигма XX века

Анализируются интеллектуальные традиции на основании которых сформировалась концепция о биосфере В. И. Вернадского.

Ключевые слова: *мировоззрение, биосфера, ноосфера, ноосферогенеза, антроповитализм.*

Krisachenko V.S. Antropovitalizm - mirovozzrenchekaya paradigm of the twentieth century

Analyzes the intellectual tradition on which formed the concept of the biosphere, VI Vernadsky.

Keywords: *outlook, biosphere, noosphere, noosferogeneza, antropovitalizm.*

УДК 101.1:316.6

СТАН ЛЮДСЬКОГО КАПІТАЛУ ТА ВИРІШЕННЯ ЗАВДАНЬ РОЗВИТКУ КРАЇНИ

Шедяков В. Є.[©]

*Доктор соціологічних наук, провідний науковий співробітник
Інституту європейських досліджень НАН України*

Статтю присвячено вивченню потенціалу поняття людського капіталу як важливого ресурсу успішного вирішення завдань форсованої модернізації та можливостей його активізації для забезпечення розвитку країни в умовах розгортання постсучасних тенденцій.

Ключові слова: *людський капітал, соціальний капітал, промислові відносини, соціальне партнерство, модернізація, м'яке регулювання, стимулювання бажаної поведінки.*

Забезпечення бажаних трансформацій в країні неможливо без позитивних динамик у сфері якості людського капіталу суспільства та характеру його використання, отже — без формування продуктивної системи соціального партнерства [1–4]. Навпаки, агресивне соціальне поле пригноблює творчий потенціал. Світовий досвід також неодноразово продемонстрував, що для нормального функціонування національного господарства вимагається інспірування адекватних соціального середовища та інституційної бази у формі прав власності, юридичних інститутів, політичних механізмів прийняття рішень усього, що формує необхідне середовище для функціонування ринкових агентів і що (для вестернізованого суспільства) прийнято називати «громадянським суспільством» [5–9]. Наприклад, навіть для тематики запропонованої РФ екатеринбурзької «ЕКСПО-2020» (що розглядають як подію знакову спільно з Олімпіадою в Сочі, Універсіадою в Казані, самітом АТЕС у Владивостоці) вибрали саме людські ресурси. Втім, у теперішніх умовах не варто орієнтуватися переважно на універсальні рецепти та елементарні рішення складних проблем розвитку. В глобалізованому світі часто не регіональна близькість, в тому числі — до країн-лідерів, а саме вміле застосування національно-культурних особливостей при балансі економічної свободи та державного регулювання у процесі формування моделі соціального партнерства стають чинниками, які багато в чому визначають конкурентоспроможність країни. Тому для доведення системи соціального управління процесами, відносинами, особами до рівня адекватності теперішнім та перспективним вимогам часу необхідно з'ясувати сутність проблем країни, шляхи підвищення її конкурентоспроможності, шляхи

зміцнення конкурентних переваг. З цим корелює здійснення переходу до інноваційної моделі розвитку, підвищення конкурентоспроможності бізнесу, зростання інвестиційної активності та успішної реалізації інфраструктурних проектів. Причому узагальнення досвіду закордонних та вітчизняних модернізацій дозволяє дійти до висновку про ймовірність певною мірою компенсувати через соціальне партнерство, інституціоналізовані та неінституціоналізовані механізми народовладдя організацією соціальних (зокрема — промислових) відносин проблемність ресурсної бази. Однак якщо в 19–20 ст. корзина соціально-економічних прав людини зростала, то 21 ст. починається глобальними спробами погіршення трудових умов (насамперед, асигнованій на освіту та науку, кількості робочих посад, розміру заробітної платні та пенсії, відносного падіння життєвого рівня робітників, тривалості часу праці, пенсійного віку, наповнення бюджетних програм тощо) навіть в країнах-світових лідерах. Ще більше ця проблема стосується непривілейованих регіонів.

Таким чином, метою даного дослідження є аналіз діапазону використання людського чиннику для підвищення конкурентоспроможності національної моделі соціальної організації на тлі постсучасних суспільних трансформацій та можливостей оптимізації дій з вдосконалення національної моделі соціального партнерства.

При характеристиці соціальної організації трудових відносин у статті як основні використовуються методологічні підходи Е. Гідденса, А. Етціоні, К. Маркса, Дж. фон Неймана, Дж. Нейсбіта, А. фон Хайека, Л. фон Мізеса, К. Поппера, особливостей соціалізації особи в процесі праці — Т. Парсонса, Ж. Піаже, А. Маслоу. Введення в науковий обіг поняття людського капіталу в дослідженнях багатьох авторів від Г. Беккера, Т. Шульца та Е. Денісона до А. Агга, В. Грейдера, Дж. Рифкіна, Дж. Сіммонса та У. Мерса (див., наприклад, узагальнення В. Автономова) з підвищенням уваги до нього стали відображенням закономірних змін місця людини і якості її діяльності під впливом процесів розвитку постіндустріальної (тим більше — власне інформаційної) ери. З моменту створення СРСР питання людського (суб'єктивного) чинника виробництва теж перебувало в центрі уваги багатьох теоретиків та практиків; у вітчизняній номенклатурно-термінологічній традиції були завжди присутні науково-дослідні школи, котрі розуміли: «кадри вирішують все» — й ретельно відпрацьовували різні аспекти організаційного забезпечення відношення до діяльності. Зокрема директором Центрального інституту праці О. Гастевим узагальнено різноманітні підходи до аналізу управлінської реальності, О. Богдановим виділено найбільш універсальні закони загальної організаційної науки тектології, П. Керженцевим вивчено управлінські прийоми та визначено найбільш раціональні методи організаційної роботи. Згодом відомими

школами Л. Абалкіна, М. Антонова, І. Баландіна, П. Буніча, Д. Гвішиані, В. Голікова, М. Гвоздева, Ф. Кожуріна, Г. Латишевої, П. Лебедева, І. Левіної, Л. Лиско, В. Логвиненко, В. Марцинкевіча, В. Медведєва, О. Наумова, О. Попова, А. Покритана, М. Рисьова, М. Скаржинського, Г. Слезінгера, Л. Суворова, Ю. Тихомирова, В. Томашкевича, К. Тронева, Б. Українцева, В. Черковця, Н. Черніної тощо досить ретельно досліджено як особливості категоріального апарату управління (зокрема стосовно суб'єкт-об'єктних, процесуальних, системних, ситуативних ознак, характеристик етапів та варіантів), так і розроблено конкретні рекомендації щодо розв'язання управлінських проблем, підготовки та здійснення управлінських рішень, запропоновано засоби оптимізації послідовності їхнього застосування. Причому одна низка дослідників успішно сконцентрувалася на вивченні базових характеристик власне людського (суб'єктивного) чинника виробництва, а інша — на їхній адаптації до умов постсучасності або до національної ментальності (зокрема, вкрай важливими для подальшого аналізу були аргументи І. Левіної на користь «капіталоподібності» праці. З одного боку, використання поняття пов'язано з певною аналогією капіталу і творчої діяльності людини у відчужених умовах, з іншого, — «застосування творчих здібностей людини у виробництві має тенденцію зайняти місце капіталу як провідний чинник виробництва, і тому застосування слів «людський капітал» як образний вираз виявляється не випадково — якщо не забувати, що це не капітал в науковому сенсі слова» [10, с. 437]. Відтак «внутрішні активи людини можливо урахувати у якості капіталу — як потенціал індивідуального самовдосконалення та соціального розвитку. В результаті функціонування людського капіталу формуються темпи економічного прогресу. Людської капітал... є генератором розвитку людини і соціального прогресу» [11, с. 100]. Причому технології, що забезпечують пріоритетність розвитку людських якостей і творчого характеру діяльності, висувають на перший план саме виробництво знань, а не машин, що впливає на всю динаміку органічної структури капіталу та норми прибутку. В класичному трактуванні людський капітал і розглядається як сукупність знань, навиків і умінь, якими володіє людина і які можуть принести їй додатковий прибуток надалі. Отже ключовою для концепції людського капіталу є освіта як спосіб отримання знань, навиків і компетенцій [12, с. 77]. Суспільство постсучасності передбачає якісно нові моделі глобальної конкуренції, ефективно володіння якими вимагає більш повного використання творчих можливостей людей (що частково знімає відчуженість особистості) та відповідної моделі модернізації та розвитку країни. У системі ефективного стратегічного управління визначну роль починає відігравати саме чинник людського капіталу, стан та ступінь реалізації якого багато в чому задає тон усьому комплексу громадського життя та обу-

мовлює специфіку подальшого соціально-економічного розвитку країни [13–18]. Відтак «даний підхід дозволяє розкрити характерне для «царства необхідності» фундаментальну суперечність історичного процесу. Одна сторона цієї протилежності — панування в умовах «царства необхідності» системи відносин відчуження, що перетворюють людину на маріонетку об'єктивних сил — розподіли праці, особистої залежності, ринку, капіталу і держави. Інша — творчість як родова властивість людини» [10, с. 37]. Наприклад, завдяки багатолітній історії існування різних систем участі в країнах Заходу напрацьовано багато механізмів соціального діалогу, визначені найбільш вдалі для конкретних умов моделі. На відміну від минулого, їх вводять не тільки на вимогу робітників, а здебільшого за ініціативою підприємців, які відкинули деякі мотиви «гуманізації праці» і надали згаданим системам прагматичного характеру. У цьому виявилася суттєва зміна в методах управління людськими ресурсами. Від підкорення та контролю постсучасний менеджмент західних корпорацій поступово перейшов до стратегії «залучення» та партнерства. Ці трансформації синхронізовані з новою фазою організації праці на принципах соціотехнічного підходу. Сучасні програми участі охоплюють переважно не окремі категорії персоналу підприємств, а й усіх найманих працівників, незалежно від функцій та рівня їх відповідальності у системі виробництва. Якщо в 60-ті та 70-ті роки минулого століття їхньою метою була «раціоналізація на робочому місці», то наразі — загальне підвищення соціально-економічної ефективності виробництва.

Для зміцнення соціальної організації промислових відносин необхідним є також поєднання універсальних демократичних цінностей та національних особливостей народовладдя, що впливає на різноманітні поглядів на сутність демократичного устрою. Країна повинна мати активну участь у процесі фундаментальним та динамічним трансформаціям світу за рахунок свого варіанту модернізації, розвитку країни за інноваційною моделлю, більш повного використання свого потенціалу розвитку та посилення уваги до систем цінностей кожного суспільства. До того ж чим більш освічений народ (і не в окремих, інструментальних або природно-технічних дисциплінах, а, перш за все, в соціально-економічних, гуманітарно-суспільствознавчих науках), чим ширше у нього кругозір, тим важче їм маніпулювати різноманітним «лялькарям» — і навпаки [19; 20]. Тому, зокрема, важливо відтворення зовсім не тільки загальної чисельності населення, забезпечення людських ресурсів країни, але і їх якість — зокрема, її зміну при міграційних процесах. Отже, безумовно, потребують ретельного аналізу чинники впливу на якість та тривалість життя, рівень здобутків, можливості самовираження, рівень смертності, etc. Для характеристики комплексного використання суспільством чинників виробництва як сус-

пільного процесу використовують поняття капіталу соціального [21; 22]. Як відомо, Роберт Патнем як раз і розглядає соціальний капітал як елементи соціальних організацій: мережі, норми і довіра, котрі підтримують взаємодію й співробітництво. Причому якщо аналізувати соціальний капітал в найбільш загальному вигляді як сукупність ресурсів, доступ до яких індивід дістає через соціальні мережі, то домінуючою складовою людського капіталу в транснаціональній взаємодії постсучасності є капітал освіти. Для зміцнення ж міжособових і професійних мереж все частіше використовується цифровий простір, опосередкований інформаційно-комунікаційними технологіями. Причому недолік прямої професійної взаємодії та недостатня інтенсивність мереж частково компенсуються соціальними та професійними контактами, що формуються в кіберпросторі [12, с. 85].

Зрозуміло, кожна система організації соціогосподарських відносин є мінливою й трансформується під впливом складної сукупності причин, що безпосередньо позначається в характері відносин праці, власності й управління, проявляється в рівні розвитку конкурентних початків і, в остаточному підсумку, впливає на стан реалізації економічних, соціальних, політичної складових суспільних інтересів. При цьому, здатність соціальної системи держави протистояти дестабілізуючим глобальним, регіональним і національним факторам виявляється важливою частиною механізму запобігання погроз у найважливіших сферах людської діяльності. Причому в світі постсучасності критичність ресурсу творчої діяльності для виживання і зростання будь-якого об'єкту (корпорації, держави) приводить до ситуації, коли «власник капіталу може вступати з таким творчим працівником у фактичну угоду про розділ частини прибутку, добиваючись підпорядкування творчої праці капіталу не на основі економічного примушення, а на основі компромісу» [10, с. 438]. Все це ще раз актуалізує необхідність такого регулювання промислових відносин, яке здатне направляти їхній якісний розвиток у русло створення умов для самореалізації працівників, мотивувало б до збільшення якості людського капіталу та вмотивованості персоналу. Також суттєво, що відповідно до Лісабонського саміту ЄС (березень 2000 р.) застосування нових технологій і нового рівня знань окреслено як вирішальний фактор збільшення числа якісних робітничих місць, збереження й підтримки належного соціального партнерства. Отже розвиток соціальних технологій створення (трансформації) компонентів промислових відносин не тільки потребує, але й відкриває нові перспективи формування адекватних інституцій соціального партнерства. Зрозуміло, що практичне здійснення переорієнтації економіки від паразитування на сировинній базі країни до акцентування наукоємних виробництв галузей високої ступені переробки потребує як масштабного фінансового маневру,

так і відповідних соціальних змін. Причому зовсім не тільки в тому, що звичайно асоціюється з соціальної політикою держави та підтримкою соціально уразливих верств. Коли дійсно кардинально змінюються умови, то необхідно розвиватися усій регулятивній системі. Втім завдання нового Sturm und Drang (Бурі та натиску) вирішуватимуться в умовах пересічення елементів соціально-політичних постмодерну, модерну та архаїки.

Причому світова практика та теорія пройшли плідотворний шлях створення заходів зі зменшення соціальних ризиків, формування соціально відповідального бізнесу, його продуктивного використання країною. Водночас для підвищення рівня використання людського потенціалу серед наявних національних форм соціального партнерства особливо важливим є кропітке вирощування найбільш ефективних моделей задіяння населення для цілей модернізації та розвитку країни. Тенденція до повнішого залучення здібностей працівника до виробничої та підприємницької діяльності, об'єднання в єдиний комплекс різних форм призвели до створення в провідних державах Заходу «економіки участі». Вона є якісно новим явищем, що має великі економічні та соціальні наслідки. Наприклад, світовий досвід за останні роки був суттєво збагаченим напрацюваннями у сфері промислової демократії, що забезпечують можливість узгодження інтересів між наймачами та найманими робітниками («соціальними партнерами») при керівній ролі державних інституцій, котрі слідкують за виконанням «правил гри» між різними категоріями учасників промислових відносин. Тому вивчення інституціональних і ціннісних засад організації різних типів спільнот, альтернативних підходів до оцінки систем стимулювання дозволяє долати жорсткий виробничий детермінізм, відмовлятися від аналізу та оцінки господарських ситуацій і процесів виключно з позицій безвідкладної користі, переходити до дослідження життєвої поведінки та трудових відносин з урахуванням історико-культурних, морально-психологічних, релігійно-етичних традицій, плюральних моделей персонального та групового вибору, відкриває простір для забезпечення мотивування персоналу. Неправомірно при цьому зводити логіку змін у соціальних відносинах виключно до детермінації культури технологічними інноваціями. Важливого значення набуває вплив саме культурного середовища на появу і сприйняття нововведень техніки та економіки. «... Корпоративна система ускладнює і «розвиває» межу між капіталістом і найнятим робітником, «втягуючи» останнього (як службовця... ієрархічної системи) в часткове здійснення діяльності, властивої для капіталу-функції. Працівник, що здійснює функцію управління (навіть на нижчому рівні), вбудовується корпорацією в діяльність з підпорядкування праці, породжує як би самопідкорення і самоексплуатацію (природно, теж часткову). Корпоративна структура тим самим створює об'єктивну видимість (перетворену форму,

що приховує... «пласти» гегемонії капіталу) трансформації найнятого робітника в члена корпорації, пов'язаного з іншими працівниками системою «контрактів» в рамках єдиної структури. Так створюється основа об'єктивної видимості єдності інтересів, цінностей і тому подібне працівника — члена корпорації і капіталу — корпорації» [10, с. 451]. Гуманізовані технології постмодерну тому не є соціально нейтральними, вже на стадії проектування в них закладається свідомо орієнтація на розвиток і збагачення культури, захист соціальної безпеки у суспільстві.

Причому здійснення проектів «рефлексивної модернізації» передбачає якісно нові моделі глобальної конкуренції, ефективне володіння якими вимагає більш повного використання творчих можливостей людей та відповідних трансформацій регулятивної системи. Адже, незважаючи на певні додаткові складності, втілення конкретних форм оптимальної реалізації соціально-економічних та політичних інтересів суспільства передбачає широке застосування алгоритмів сценарного, проектного та варіативного підходу до перспектив розвитку. При організації використання людського чинника в системі соціального партнерства треба розрізняти індивідуалізм як мету соціального проекту і як безпосередній фундамент суспільного будівництва. Частина політичних культур для досягнення максимальних результатів може забезпечувати основний упор на творчих можливостях індивідуалізму, інші — надавати цьому індивідові права та свободи у процесі відповідних реформ [23; 24]. Відтак, в умовах інверсійного розвитку (коли не громадське суспільство створює державу, а держава забезпечує функціонування громадського суспільства) розвинена та структурована громадськість передбачає досягнення певного економічного рівню.

Постсучасні тенденції керування пов'язані з поширенням стимулювання крім адміністрування, збільшенням діапазону гнучких методів «м'якого регулювання» при організації соціальних відносин. Під впливом існуючих завдань та умов постсучасної модернізації механізмів соціальної інтеграції суспільства йде процес активного переформатування політичної реальності. В свою чергу, постсучасна соціальна організація промислових відносин передбачає визнання і реалізацію на практиці рівності сторін, збалансованості вимог, враховування специфічних інтересів кожного. Причому, тоді як у нас в країні переважно досліджуються й впроваджуються класичні моделі, в ЄС традиції закріплення соціального структурування продовжують трансформуватися. Відтак якщо в часи масового спеціалізованого виробництва ще могли культивуватися моделі командних методів керівництва поряд з відносинами «конфліктного співробітництва», то в умовах переходу до гнучких технологій такий тип відносин став серйозною перепоною в реалізації їх потенційно можливих переваг. Упровадження останніх вимагало вищого рівня загаль-

ноосвітньої та професійної підготовки, швидкого оволодіння новими соціально-трудовами функціями. Серед значної частини індивідів відбулися значні зміни в самому ставленні до життєдіяльності. Із засобу забезпечення існування вона поступово перетворюється в засіб самовираження людини та народу. Активізація політики залучення людей до участі в управлінні вписується в загальний контекст глибоких змін у організаційних відносинах, які еволюціонують від системи «негативного контролю» до позитивної співпраці, децентралізації договірно-колективного регулювання, установлення прямих контактів між керівництвом та населенням, отже — стимулювання бажаної поведінки. На соціально-структурному рівні відповідне реформування корпорацій ліквідує посередницькі ланки, перетворює зайнятих у контрольно-ропорядчих діях на радників з підвищення професійності рішень та спрощує систему управління, у площині соціокультурної — в оновлених корпораціях замість традиційного культу дисциплінованості, лояльності, сервильності з'являються цінності особистої свободи, професіоналізму, солідарності, які за допомогою електронного зв'язку складають особливий пріоритет і в субкультурах автономії, і в цілостній гібридній культурі корпорацій. Відповідно, місії та завдання корпорації, становлячись єдиними для всіх учасників соціального процесу, самі перетворюються на базу загального контролю, приводячи до високого соціально-економічного ефекту.

Однак під впливом тиску ймовірності ситуації трансформаційного політичного хаосу, початку періоду політичної депресії в суспільстві, зростання політичних провокацій, поглиблення діапазону втрачених можливостей, появи нових форм розриву соціальної реальності: мнених та дійсних, існуючих та уявних — можуть навіть при будівництві бажаних структур посилюватися спроби маніпулювання свідомістю, коли «цілком раціональна конструкція, з якою відбувається оперування, насправді має в собі прихований елемент В, який може не бути раціональним, а, наприклад, емоційним чи спиратися на архаїчні моделі переходу, тобто бути взагалі поза свідомістю. Цей елемент В, таким чином, може набувати форм, які не підлягають раціональному аналізу:

- емоційний,
- харизматичний, який реально реалізується в досвіді, але не прораховується,
- безпосередній перехід з активованої колективної свідомості,
- реалізація впливу поза системою індивідуального прийняття рішень,
- заміна цілого частиною» [25, с. 15]. Водночас, саме використання у практиці соціального управління потенціалу соціокультурної організації дій з вдосконалення національної моделі соціального партнерства відпо-

відно до моделей рефлексивної модернізації дозволяє застосовувати наявні резерви розвитку інституціональних і неінституціональних форм творчої активності. При задіянні різноманітних ефективних механізмів соціального партнерства (на базі як раціональних, так і ірраціональних чинників) в якості соціальних технологій інтеграції суспільства, й наявність в країні секторів з суттєвими відмінностями, розвиток диференціації стає додатковим ресурсом пошуку та розвитку.

Отже вирішення безвідкладних завдань модернізації на тлі світових тенденції розгортання постмодерна суттєво підвищує роль соціальних структур. Тим більш — для України, де відсутні або вичерпані інші ресурси, колосальне значення набуває використання творчого потенціалу соціальних відносин, причому зовсім не тільки з-за впливу світової фінансової кризи. Країна здатна грати активнішу участь у процесі впливу на фундаментальні та динамічні трансформації світу за рахунок своєї модернізації, розвитку країни за інноваційною моделлю, більш повного використання свого потенціалу розвитку та посилення уваги до прогресивних систем цінностей. На базі саме цього можливе забезпечення нових стандартів державного управління. Додаткові резерви соціальної організації при здійсненні рефлексивної модернізації в Україні у першу чергу пов'язані з: 1) поширенням арсеналу розвитку відповідно до зростання ризомічного соціального розвитку при розповсюдженні практик постмодерну; 2) можливостями, що пов'язані з діалогом й дифузією зовнішніх і зовнішніх культур, 3) трансформацією балансу співвідношення між державою, суспільством та людиною. Постсучасні підходи до вдосконалення національної моделі соціального партнерства, відповідно, взагалі не пере-креслюють, а актуалізують потенціал модерну. Але, разом з цим, вони відкривають і нові можливості людського чинику, пов'язані з активним використанням традицій і звичаїв, колективних взаємодій, неформальних комунікацій і соціальних мереж, з синтезом керованості, самокерованості та некерованості.

Література:

1. Шедяков В. Є. Соціальна відповідальність бізнесу та становлення ефективних форм виробничої демократії/В. Є. Шедяков//Політологічний вісник. — 2011.— Вип. 51.— С.187–197.
2. Шедяков В. Є. Соціальна відповідальність бізнесу за розвиток соціального капіталу суспільства/В. Є. Шедяков//Вісник Одеського національного ун-ту. — 2011.— Т. 16. — Вип. 8. Соціологія і політичні науки.— С.15–25.

3. Шедяков В. Е. Социальные аспекты оптимизации организации производства как фактор регионального развития/В. Е. Шедяков//Экономико-правовые, социально-политические и культурно-исторические аспекты развития регионов [Ред. коллегия: Алферова Т. В., Дворядкина Е. Б., Шедяков В. Е., Шилов В. В. и др.]: Матер. Междунар. науч.-практ. конф.– Березники, 2011. — С. 192–197.
4. Суименко Е. И., Ефременко Т. О. «Homo economicus» современной Украины. Поведенческий аспект/Е. И. Суименко, Т. О. Ефременко. — К.: ИС НАНУ, 2004— 244 с.
5. Шедяков В. Є. Розвиток соціального партнерства та вдосконалення моделі модернізації/В. Є. Шедяков//Соціальна психологія— 2011.— № 2 (46). — С. 29–37.
6. Бушмарин И. Формирование трудовых ресурсов: опыт Запада и России/И. Бушмарин//Мировая экономика и международные отношения— 2005— № 2— С. 48–51.
7. Шедяков В. Е. Социохозяйственные регуляторы развития постсовременных трудовых отношений/В. Е. Шедяков//Бизнес Информ. — 1995. — № 21–22. — С. 11–13.
8. Колот А. М. Соціально-трудо́ві відносини: теорія і практика регулювання. — К.: КНЕУ, 2003. — 230 с.
9. Beck U., Giddens A., Lash S. Reflexive Modernisation: Politics, Traditions and Aesthetics in the Modern Social Order/U. Beck, A. Giddens, S. Lash. — Cambridge: Polity Press, 1994. — 517 p.
10. Бузгалин А. В., Колганов А. И. Пределы капитала: методология и онтология/А. В. Бузгалин, А. И. Колганов. — М.: Культурная революция, 2009. — 680 с.
11. Вереникин А. О. Человеческий капитал: концептуальные основания и особенности проявления/А. О. Вереникин//США-Канада: экономика, политика, культура. — 2005. — № 3. — С. 85–100.
12. Крутий И. Транснациональное взаимодействие и качество человеческого капитала/И. Крутий//Вестник общественного мнения. — 2008. — № 1 (93). — С. 77–86.
13. Кадлубович Т. І. Основні підходи до розуміння людини як суб'єкта політики/Т. І.Кадлубович//Політологічний вісник. — 36–к наук. праць: На замовлення Політологічного центру при КНУ ім. Тараса Шевченка, 2011. — Вип. 51. — С.148–157.
14. Шедяков В. Е. Человек в обществе отчужденного труда/В. Е. Шедяков.— Х.: Мрия, 1991. —157 с. — Рец.: Философская и социологическая мысль.— 1992.— № 4.— С. 172–173; Акционерное дело.— 1992.— № 5–6.— С. 151–159.

15. Шедяков В. Е. Человек и отчуждение труда в нашей стране/В. Е. Шедяков. — Х., 1991. — 221 с. — Деп. в ИНИОН АН СССР 27.03.91, № 44233.
16. Шедяков В. Е. Человек отчужденного труда в системе модернизации деятельности/В. Е. Шедяков//Вестн. Харьк. ун-та. — 1993. — № 378. — С. 73–82.
17. Шедяков В. Е. Людина в епоху подолання відчуженої праці/В. Е. Шедяков//Тези доповідей 1 Харківських Міжнар. Сквородинівських читань. — Харків, 1992. — С. 55–58.
18. Шедяков В. Е. Личность в системе отношений отчуждения и творчества/В. Е. Шедяков//Духовная культура и формирование личности: Тез. Регион. науч. конф. — Краснодар, 1989. — С. 25–26.
19. Шедяков В. Е. Человеческий фактор: сущность и формы развития/В. Е. Шедяков//Человек — мера всех вещей: Тез. 18 Межзонального симп. — Горький, 1990. — С. 228.
20. Шедяков В. Е. Человеческий фактор социалистического производства: сущностные силы, формы развития, стимулирование/В. Е. Шедяков. — Х., 1989. — 56 с. — Деп. в ИНИОН АН СССР 19.07.89, № 38909//Новая советская литература по общественным наукам. Экономика, 1990. — № 1.
21. Горожанкина М. Е. Социальный капитал общества в контексте глобализации/М. Е. Горожанкина//Социальная экономика. — 2003. — № 1. — С. 58–68.
22. Шедяков В. Е. Постмодернізація трудових відносин як об'єкт соціального управління/В. Е. Шедяков: Автореф. дис. ... доктора соціол. наук. — Харків, 1996. — 32 с.
23. Шедяков В. Е. Стимулирование творчества как направление активизации человеческого фактора/В. Е. Шедяков//Демократизация хозяйственной жизни и активизация человеческого фактора: Тез. Респ. конф. Ч. 2. — Киев, 1989. — С. 161–163.
24. Тупик И., Фильчаков И. Управление интеллектуальным капиталом/И. Тупик, И. Фильчаков//Менеджер по персоналу. — 2008. — № 10. — С. 22–30.
25. Почепцов Г. Політтехнології в загальній систематиці технологій впливу/Г. Почепцов//Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. — К.: Український центр політичного менеджменту, 2008. — Спецвипуск: Політичні технології. — С. 6–20.

Шедяков В. Е. Состояние человеческого капитала и решение заданий развития страны

Статья посвящена изучению потенциала понятия человеческого капитала как важного ресурса успешного решения заданий форсированной модернизации и возможностей его активизации для обеспечения развития страны в условиях развертывания постсовременных тенденций.

Ключевые слова: *человеческий капитал, социальный капитал, промышленные отношения, социальное партнерство, модернизация, мягкая регуляция, стимулирование желаемого поведения.*

Shedyakov V. The Condition of the human capital and decision of the country's tasks for development

The article is devoted the study of the human capital's notion potential as an important resource of the successful decision of the forced modernization's tasks and possibilities of it's activation to country's develop in the conditions of postmodern tendencies rising.

Keywords: *human capital, social capital, industrial relations, social partnership, modernization, soft adjusting, stimulation of desirable conduct.*

УДК 502.31:17

ПОНЯТТЯ СТАЛОГО ЛЮДСЬКОГО РОЗВИТКУ В КОНТЕКСТІ НАНОТЕХНОЛОГІЧНОГО ПРОГРЕСУ

Касьянов Д. В.[©]

*Кандидат філософських наук, здобувач НПУ імені
М. П. Драгоманова*

Аналізується роль нанотехнології як стратегічного ресурсу нового цивілізаційного злету людства, реалізації моделі сталого людського розвитку.

Ключові слова: *людина, культура, цивілізація, прогрес, сталий людський розвиток, нанотехнології.*

Наприкінці ХХ — на початку ХХІ століть масштаби екологічної кризи поставили людство перед необхідністю зміни парадигми відносин з природою. Внаслідок домінування протягом довгого часу відношення до природи як до невичерпного джерела ресурсів для існування людини, яке потрібно підкорити, опанувати та перетворити у відповідності зі своїми потребами, цивілізація опинилася на порозі глобальної екологічної катастрофи. Стало очевидним, що подолання протиріччя між постійно зростаючими потребами суспільства і порівняно обмеженими можливостями біосфери, вимагають принципово нової моделі відносин у системі «людина — суспільство — природа».

Такою новою парадигмою виявилася концепція «сталого (стійкого) людського розвитку» («sustainable development»), що була прийнята в червні 1992 р. у Ріо-де-Жанейро на Конференції ООН по навколишньому середовищу і розвитку та стала певним підсумком активізації наукових досліджень з екологічної проблематики та їх суспільно-політичного обговорення у 1970–80-х роках (Стокгольмська конференція 1972 р., роботи «Римського клубу», американського інституту Worldwatch та доповідь комісії ООН «Наше спільне майбутнє» 1987 р.). Подальший розвиток цієї ідеї отримали на Всесвітній конференції ООН зі сталого розвитку 2002 р. у Йоганнесбурзі («Ріо+10»), де було прийнято рішення про прийняття і реалізацію всіма державами світу стратегій сталого розвитку. Мета, завдання та індикатори щодо забезпечення сталого розвитку знайшли своє віддзеркалення в документі ООН «Цілі розвитку тисячоліття» (2000 р.). Отже, на початку ХХІ ст. концепція сталого людського розвитку виявилася основою стратегій розвитку окремих держав, регіонів та світового співтовариства в цілому.

Сутність сталого розвитку полягає у задоволенні потреб теперішнього часу, що не ставить під загрозу здатність майбутніх поколінь задовольняти свої власні потреби. Саме таке визначення сталого розвитку міститься у доповіді «Наше спільне майбутнє», що була підготовлена та представлена Всесвітньою комісією з навколишнього середовища та розвитку в 1987 р.

В документах Конференції ООН 1992 р. (Ріо-92) сталий розвиток визначається як розвиток, що дозволяє на довготривалій основі забезпечити стабільне економічне зростання, що не приводить до деградаційних змін довкілля. Основні ідеї «Ріо-92» полягають у наступному:

— необхідність переходу світової спільноти на рейки екологічно орієнтованого і сталого довготривалого розвитку;

— неминучість компромісів і жертв, особливо з боку розвинених країн, на шляху до більш справедливого світу і сталого розвитку;

— неможливість руху країн, що розвиваються, тим шляхом, яким прийшли до свого благополуччя розвинені країни;

— вимога до всіх верств суспільства у всіх країнах усвідомити безумовну необхідність такого переходу і всіляко йому сприяти [17, с. 82].

Ідеї доповіді «Наше спільне майбутнє» та матеріалів «Ріо-92» стали основою для всіх подальших спроб уточнити, конкретизувати та обґрунтувати основні принципи та положення концепції сталого людського розвитку. Проте незважаючи на більш ніж два десятиліття активного теоретичного пошуку та наукових дебатів проблема визначення поняття сталий розвиток все ще залишається не до кінця вирішеною.

Н. Головач відзначає наявність у науковій літературі безлічі підходів до визначення поняття «сталий розвиток», які відрізняються один від одного, перш за все, в силу різного розуміння взаємодії економічних, екологічних та політичних факторів розвитку, а також відсутністю єдності поглядів на ролі та значення цих факторів у сучасних умовах. За детальним і ретельно теоретичним обґрунтуванням сталого розвитку не проглядається зрозуміла, обґрунтована і чітко сформульована мета цього процесу. Формула «нинішнє покоління має створити умови для життя наступних поколінь» при всій її справедливості не дає відповіді на питання не тільки про цілі сталого розвитку суспільства, але і глобальної стратегічної цілі розвитку світової спільноти в цілому. Проте, відображаючи основний зміст, це визначення надто загальне, саме тому воно постійно доповнюється і уточнюється [5, с. 520–521].

Так, Н. Мойсеев терміном «сталий розвиток» позначає розробку і реалізацію стратегії суспільства, дії якої забезпечують можливість переходу біосфери і суспільства до стану рівноваги [18, с. 255].

О. Кобзар, підкреслюючи подвійне змістовне навантаження на слово сталий (sustainable), розглядає сталий розвиток як економічний розвиток,

за якого зберігається рівноважний, стійкий стан природного середовища, а також забезпечується стійке, постійне економічне зростання [10, с. 123].

С. Дятлов підкреслює комплексний характер сталого розвитку, що об'єднує принципи доцільного існування, раціонального природокористування, економічної ефективності та соціальної справедливості [8, с. 51].

Н. Головач зазначає, що концепція сталого розвитку виражає достатньо просту ідею: необхідно досягнути гармонії між людьми і між суспільством і природою. Таким чином, концепцію сталого розвитку можна визначити як стратегію виживання і неперервного розвитку цивілізації в умовах збереження навколишнього середовища [5, с. 521].

Н. Семенюк визначає сталий розвиток як процес гармонізації продуктивних сил, забезпечення гарантованого задоволення принаймні мінімально необхідних потреб всіх членів суспільства за умови збереження й поетапного відтворення цілісності навколишнього середовища, забезпечення рівноваги між потенціалом природи і вимогами людей усіх поколінь [21, с. 5].

Реалізація стратегії сталого людського розвитку передбачає досягнення низки цілей та завдань, серед яких можна виділити три рівні: генеральна мета — збереження людської цивілізації та її прогресивний розвиток; забезпечувальні цілі — збереження умов, в яких може існувати і розвиватися людство; підтримувальні цілі — збереження біосфери та локальних екосистем, які підтримують умови існування людства [20, с. 422].

В. Коптюг зазначає, що концепція сталого розвитку передбачає досягнення розумної збалансованості соціально-економічного розвитку людства і збереження навколишнього середовища, а також різке скорочення економічного диспаритету між розвиненими країнами і тими, що розвиваються шляхом як технологічного прогресу, так і раціоналізації споживання [12].

Автори посібника «Людський розвиток», відводячи центральне місце в понятті сталого розвитку проблемі обліку довгострокових соціальних і екологічних наслідків економічних рішень, що приймаються сьогодні, головним завданням сталого людського розвитку вважають мінімізацію негативних соціальних і екологічних наслідків для подальших поколінь. Таким чином, проблема соціальних і екологічних обмежень, компромісу між поточним і майбутнім споживанням повинна стати основною при розробці соціально-економічної стратегії розвитку на тривалу перспективу для будь-якої країни. Необхідно створити сприятливі умови для сталого розвитку, коли споживачі і виробники зацікавлені в переході до таких моделей виробництва і споживання, які мінімізують дію на довкілля і екологічний збиток. Для цього потрібно використовувати нові технології, що дозволяють підвищити ефективність і зменшити об'єми забруднень і відходів [24, с. 430].

Т. Глушко та Л. Корсак відзначають, що з позицій сталого, екологічно збалансованого розвитку стратегія людської діяльності має орієнтуватися на максимізацію збереження природних ресурсів та мінімізацію втручання у біосферу. Відповідно, основним критерієм сталого розвитку вважається здатність економічної системи на основі збалансованого використання обмежених ресурсів задовольняти продовольчі та соціальні потреби населення протягом довгострокового періоду, без позбавлення себе такої можливості у майбутньому, а також здатність зберігати та прирощувати природний потенціал [4].

О. Кобзар підкреслює, що стратегія екологічно стійкого розвитку спрямована на розв'язання суперечностей у системі «суспільство — природа», зокрема протиріччя між задоволенням постійно зростаючих потреб людей при обмежених можливостях біосфери. Це передбачає створення умов для такого соціально-економічного розвитку, за якого зберігається рівноважний, стійкий стан природного середовища, а також забезпечується стійке, постійне економічне зростання [10, с. 123].

Б. Міркін та Л. Наумова з позицій екологічного реалізму для реалізації завдання побудови суспільства сталого розвитку вважають за необхідне:

— добитися регулювання зростання народонаселення на порозі, який не перевищить підтримуючої ємності планети (8–11 млрд. чоловік);

— забезпечити продовольчу безпеку людства, тобто захистити його від загрози голоду в сьогоденні і майбутньому;

— забезпечити людство енергією без виснаження енергоджерел і забруднення середовища, супроводжуючого здобуття і транспортування енергоносіїв і енергії;

забезпечити дбайливе використання сировинних ресурсів для промисловості;

— припинити процес зниження біологічної різноманітності (доля природних територій, що охороняються, не нижче 30%);

— різко понизити рівень забруднення середовища в результаті діяльності промисловості і сільського господарства;

— здолати споживчий підхід до благ природи і життя;

різко підвищити рівень міжнародної співпраці в питаннях охорони довкілля [17, с. 112–113].

Н. Лакуша виокремлює п'ять основних проблем, вирішення яких передбачає забезпечення сталого розвитку цивілізації:

1) Екологічна: з екологічної точки зору сталий розвиток повинен забезпечувати гарантоване неперевищення антропогенними впливами екологічної ємності біосфери;

2) Економічна: саме шлях до сталого розвитку передбачає зміну економічного розвитку до біосферосумісних, екологічно чистих і маловідходних технологій;

3) Соціальна: концепція сталого розвитку спрямована на збереження соціальної і культурної стабільності, скорочення розриву в рівнях економічного розвитку різних країн і добробуту їхнього населення. Досягнення гідного життя і благополуччя для всіх громадян світу повинно стати головною метою світового співтовариства;

4) Демографічна: концепція сталого розвитку передбачає стабілізацію чисельності населення, особливо у країнах, що розвиваються;

5) Безпека: усунення збройних конфліктів, як міжнаціональних, так і міждержавних, захист від тероризму і злочинності [14].

У вирішенні означених проблем людство може обрати різні стратегії сталого розвитку. Як відзначають автори посібника «Основи стійкого розвитку», існує лише два можливих напрямки забезпечення стійкого існування людської цивілізації. Перший пов'язаний з консервуванням існуючого стану системи «людина-природа». Другий напрям забезпечення стійкого розвитку пов'язаний з випереджальними прогресивними змінами суспільної системи. Відповідаючи на кількісне зростання населення і відповідне можливе збільшення екологічного навантаження на екосистеми планети, людство має змінювати свої продуктивні сили і суспільний устрій так, що питоме екодеструктивне навантаження на умовну одиницю природного потенціалу (одиницю території) кількісно не збільшувалося (а краще зменшувалося) [20, с. 426–427].

Головним для зниження навантаження на довкілля є технологічні зміни, широке використання нових, припустимих з екологічної точки зору технологій. Особливо важливі такі зміни для країн, що розвиваються, країн з перехідною економікою. Спроба технологічного повторення процесів еволюції розвинених країн може привести до вкрай негативних екологічних наслідків. Необхідно здійснити технологічний «стрибок», базуючи реконструкцію економіки на наукоємних, ресурсозберігаючих технологіях [24, с. 451–452].

Саме нанотехнологічний тип прогресу відповідає даним критеріям. В цьому контексті нанотехнологічна революція стає в один ряд з попередніми науково-технічними революціями, що забезпечували прогресивне вирішення протиріч розвитку людської цивілізації, в тому числі й екологічних проблем. Проте за масштабами свого впливу ця революція має перебільшити всі попередні, включаючи й останню з них — інформаційну. Адже завдяки нанотехнологіям людина може отримати ключ до фундаментальних природних процесів.

На думку американських фахівців, можна з упевненістю стверджувати, що в цьому столітті нанотехнологія стане стратегічним напрямом розвитку науки і техніки, що потребує фундаментальної перебудови існуючих технологій виробництва промислових виробів, лікарських препаратів, систем озброєння і так далі, а також викличе глибокі перетворення в організації систем енергопостачання, охорону довкілля, транспорту, зв'язку, обчислювальної техніки [19, с. 16].

М. Ковальчук, зауважуючи, що людство стоїть на порозі нової науково-технічної революції, яку здійснять нанотехнології, із впровадженням нанотехнологій пов'язує значне поліпшення якості і збільшення загальної тривалості життя людей, швидке впровадження нових технологій в промисловість, перерозподіл ресурсів, зниження соціальної напруженості, розвиток екологічних систем. Тобто якісну зміну в економічному, політичному житті світу [11, с. 28].

На думку В. Лук'янця, нанотехнологічна революція сприятиме тому, що колосальні запаси енергії, речовини, інформації, які містяться в наносвіті, будуть у повному розпорядженні мегасоціуму і перетворяться в його стратегічні ресурси. Вона дала змогу людині здійснити прорив від маніпуляцій речовиною до маніпуляцій окремими атомами для побудови принципово нових типів речовини. Перетворюючи за своїм розсудом фундаментальні першооснови неживої і живої матерії, користувач нанотехнологій запускає довгострокові процеси, початок яких лежать у наносвіті, кінець — у макро-світі, тобто у світі мінералів і живих організмів [16].

В. Аршинов та М. Лебедев з досягненнями в області нанотехнології пов'язують революцію в медицині, електроніці, штучному інтелекті, промисловості і в інших сферах людської діяльності. Іншими словами, нанотехнологія — це шлях до створення нової цивілізації з властивими їй набором цінностей і ідеалів. Нанотехнологія сьогодні розглядається як ключова висока технологія майбутнього, яка є направленим конструюванням виробів із заданими властивостями шляхом маніпуляції атомами і молекулами. Вона є потужною технологією, стаючи самостійною силою направленої дії на природу, суспільство і людину [1, с. 59].

Таким чином, нанотехнологічний прогрес має забезпечити людство новими технологіями та ресурсами, що можуть бути ефективно використані для подолання існуючих проблем та реалізації цілей та завдань сталого розвитку. В той же час необхідно враховувати й ті потенційні загрози та ризики, що несе з собою нанотехнологічний прогрес.

Л. Уільямс та У. Адамс, зважаючи на те, що нові наноматеріали можуть представляти небезпеку для довкілля через свій хімічний склад, підвищену реактивність і надмалі розміри, наполягають на ретельному дослідженні всіх наноматеріалів. Особливо важлива оцінка їх впливу на атмосферу,

грунт і ґрунтові води, включаючи весь життєвий цикл і транспортування. Аналіз ризиків, пов'язаних із застосуванням наноматеріалів, повинен включати перевірку їх токсичності і сприйнятливості з боку рослин, тварин і людини [22, с. 149].

А. Грунвальд відзначає, що цикл виробництва, використання і знищення матеріалів, які володіють заданими на нанорівні ознаками, може привести до появи штучних наночасток в повітрі, воді, ґрунту і навіть в живих організмах. Наслідки цього повністю не передбачені, оскільки способи поширення наночасток і їх взаємодія з іншими частками, дія на здоров'ї людини і на природне довкілля, зокрема, можливі довгострокові наслідки, в даний час невідомі. Хоча можливі негативні наслідки вживання наночасток для здоров'я людини або довкілля активно і всесторонньо вивчаються, існують ще досить великі області незнання в цій сфері. У цій ситуації домінуючим мотивом діяльності повинен стати принцип обережності [7, с. 55].

О. Литвин, спираючись на концепцію суспільства ризику характеризує сучасну соціальну реальність як таку, що змінюється з неймовірною швидкістю, примушуючи кожного члена суспільства та й суспільство загалом функціонувати в таких ситуаціях, правила поведінки в яких відсутні в індивідуальній чи суспільній практиці. Відповідно глобальні наслідки нанотехнічної революції для суспільства ризику виявляться непомірно більш загрозливими, ніж наслідки всіх попередніх науково-технічних революцій для суспільств минулого. Передбачити виключно всю різноманітність її соціальних, економічних, політичних та інших наслідків на сьогоднішній день дуже складно. Зрозуміло лише те, що нанонаукові теорії та нанотехнологічна практика виливається у всеохоплюючий ризик для глобальної цивілізації [15, с. 47–48].

На думку Т. Гардашук, оптимістичні прогнози щодо майбутнього застосування нанотехнологій не повинні затьмарювати застереження стосовно ймовірних ризиків для довкілля й здоров'я людини, оскільки на сьогодні практично немає об'єктивних наукових даних щодо можливих негативних впливів нанотехнологій на довкілля й людину, шляхів міграції та поведінки наночасток тощо. Не розроблені як методики оцінювання повної вартості життєвого циклу нанотехнологій і матеріалів (вироблення — використання — утилізація), так і механізми суспільного контролю над сферами використання та наслідками запровадження нанотехнологій. Наприклад, сьогодні ще важко передбачити всі наслідки потрапляння в довкілля наночастинок, які мають високу хімічну активність, що зберігається за звичайних температур, та високу проникність через біологічні бар'єри (зокрема через шкіру й гематоенцефалічні бар'єри). Широкий спектр властивостей і поведінки наноматеріалів також суттєво ускладнює оцінку їх потенціального

впливу на довкілля та здоров'я людини. Нагальною є потреба інтенсифікувати дослідження щодо впливу наночастинок на клітинні структури, тканини, метаболічні ланцюги тощо. Окрім того, варто усвідомлювати, що, як і будь-які інші речовини, наноматеріали також характеризуються токсичністю, мобільністю, біоакмуляцією тощо, а отже, можуть не вписуватися в еволюційно усталені біогеохімічні процеси й зв'язки [3, с. 393].

При публічному обговоренні ризиків від штучних наночастинок звертається увага на те, що нові продукти, засновані на нових властивостях наноматеріалів, можуть бути створені шляхом перемішування або спеціального нанесення наночастинок, наприклад при обробці поверхні, додавання в косметику або сонцезахисні креми. В США ще з 2007 року близько 300 видів споживчих товарів, включаючи сонцезахисні креми, зубні пасту, шампуні, виробляються з використанням нанотехнологій. Але багато хто з дослідників стверджує, що проникаючи всередину організму, такі наночастки можуть спричинити імунологічні реакції та реакції запалення. Важко фіксовані наночастки можуть проникати в трахеї, бронхи, легені і навіть через клітинні мембрани. Основними шляхами потрапляння наночастинок і наноматеріалів як у організм людей, що працюють на цих виробництвах, так і населення є питна вода, опади, повітря, продукти харчування, косметика, засоби гігієни [9, с. 177].

Результати досліджень властивостей наноматеріалів свідчать про наявність небезпеки. Так, молекули фулерена можуть утворювати наномасштабні кластери, які дуже активні у водному середовищі. Розчинні у воді кластери фулерена продемонстрували свою цитотоксичність (клітинну токсичність, тобто здатність отруювати і вбивати клітки) і стали причиною пошкодження тканин мозку риб [22, с. 280].

Також з'явилася інформація про те, що нанотрубки мають структуру, подібну до азбесту, а це становить загрозу поширення легеневих захворювань. Небезпека ще в тому, що вона невидима і це становить ще більшу небезпеку для людини. Діаметр нанотрубки становить декілька нанометрів і вона не може бути виявлена навіть використовуючи металошукач чи хімічний «ніс». Зокрема, низка експериментів, які виконали науковці NASA США свідчить про те, що нанотрубки спричиняють запалення легенів в осіб, які контактують з ними. Це змушує задуматися. На початку, коли тільки почалися дослідження радіоактивних речовин, також не було застережень щодо безпечності роботи з ними [2, с. 72].

Потенційна небезпека наслідків розвитку нанотехнологій, на думку Т. Кравченко, вимагає спеціальної уваги до етичних аспектів їх впровадження. Вчені, дослідники і технологи повинні проникнутися духом відповідальності, постійно дотримуватися морально-етичних норм і правил, ретельно вивчати і виділяти будь-які потенційні загрози і небезпеки, що

пов'язані з новими технологіями, особливо в сфері здоров'я і благополуччя людей, безпеки і охорони довкілля. Необхідно упорядкувати законодавчі акти, що відносяться до нанотехнологій, враховуючи думку громадськості і прогнозів їх розвитку в недалекому майбутньому. Також особлива увага має бути приділена інформуванню людей, а також проведенню серйозних дискусій, щоб обговорення реальних проблем нанотехнологій не перетворювалося на розгляд цікавих науково-фантастичних, футуристичних сценаріїв [13, с. 128].

У. Хартман украй важливим вважає, аби (поряд з подальшим розвитком міждисциплінарної науково-природної і технічної основи нанотехнологій) процес їх впровадження супроводжувався критичною дискусією щодо питань етики, яка дозволить розробити правильні рішення і запобігти можливим небезпекам [23, с. 141].

На думку В. Горохова, наноетика має бути етикою ненасилля. З розвитком нанотехнології етика ненасилля стає основним регулятором нанотехнологічного дослідження і проектної дії, оскільки воно володіє не тільки величезним потенціалом творчої дії, але й не меншим потенціалом дії, що руйнує, ступінь впливу якої на майбутній розвиток людства і біосфери сьогодні неможливо передбачити [6, с. 48–49].

Отже, за умови відповідального та обережного ставлення до наслідків впровадження нанотехнологій їх розвиток розглядається сьогодні як важливий чинник прогресивного вирішення протиріч у системі «людина-суспільство-природа» та реалізації завдань сталого людського розвитку. Розглянемо детальніше основні напрями впливу нанотехнологій на подолання проблем, що постали перед людською цивілізацією на сучасному етапі її еволюції.

Література:

1. Аршинов В. И. Философские проблемы развития и применения нанотехнологий/В. И. Аршинов, М. В. Лебедев//Философские науки. — 2008. — № 1. — С. 58–79.
2. Воблий О. М. Екологія та нанотехнології/О. М. Воблий, Л. І. Закалик, С. Ю. Лебідь//Науковий вісник НЛТУ України. Збірник науково-технічних праць. — Львів: РВВ НЛТУ України. — 2010. — Вип. 20.14. — С. 71–74.
3. Гардашук Т. В. Нанотехнологічні перспективи, ризики та відповідальність/Т. В. Гардашук//Інтелект. Особистість. Цивілізація Збірник наукових праць. — 2010. — Вип. 8. — С. 391–398.
4. Глушко Т. П. Концепція сталого розвитку як аграрна філософія сучасної цивілізації/Т. П. Глушко, Л. М. Корсак [Електронний документ]//Мультиверсум. Філософський альманах. — К.: Центр

духовної культури. — 2007. — № 66. — Режим доступу до журналу: http://www.filosof.com.ua/Jornel/M_66/Glushko.pdf

5. Головач Н. А. Формування понять сталого розвитку та їх категоризація/Н. А. Головач//Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. — К., 2011. — Вип. 48. — С. 520–523.

6. Горохов В. Г. Нанозітика: значення наукової, технічної та господарської етики в сучасному суспільстві/В. Г. Горохов //Вопросы философии. — 2008. — № 10. — С. 33–49.

7. Грунвальд А. Наночастиці та принцип обережності /А. Грунвальд//Філософські науки. — 2010. — № 6. — С. 54–69.

8. Дятлов С. А. Основи концепції стійкого розвитку /С. А. Дятлов. — СПб., 1998. — 155 с.

9. Ємельянова А. В. Морально-етичні імперативи в умовах сучасних науково-технічних новацій/А. В. Ємельянова//Вісник Донецького національного університету економіки і торгівлі імені Михайла Туган-Барановського. — 2010. — Вип. 2. — С. 176–183.

10. Кобзар О. М. Концептуальні підходи до формування політики сталого розвитку України та Російської Федерації/О. М. Кобзар //Економіка природокористування і охорони довкілля. Збірник наукових праць. — К.: РВПС України НАН України, 2002. — С. 122–133.

11. Ковальчук М. В. Нанотехнологія та науковий прогрес /М. В. Ковальчук//Філософські науки. — 2008. — № 1. — С. 28–32.

12. Коптюг В. А. На шляху до стійкого розвитку цивілізації /В. А. Коптюг//Свободна думка. — 1992. — № 14. — С. 3–16.

13. Кравченко Т. А. Етичні аспекти впровадження нанотехнологій у життя сучасного суспільства/Т. А. Кравченко//Інтелект. Особистість. Цивілізація. Збірник наукових праць. — 2009. — Вип. 7. — С. 121–129.

14. Лакуша Н. М. Ідея сталого розвитку в контексті екологічних проблем (соціально-культурний та практичний аспекти): Автореф. дис... канд. філос. наук: 09.00.03/Н. М. Лакуша. — К., 2005. — 18 с.

15. Литвин О. О. Вплив нанонаук та нанотехнологій на тенденції розвитку суспільства ризику/О. О. Литвин//Філософські науки: Збірник наукових праць. — Суми: СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2009. — С. 44–50.

16. Лук'янець В. С. Народження технологій третього тисячоліття: глобальне оновлення антропосфери/Лук'янець В. С. //Науковий світогляд на зламі століть/В. С. Лук'янець, О. М. Кравченко, Л. В. Озадовська, О. Я. Мороз [Електронний документ]. — К.: Вид..

- ПАРАПАН, 2006. — 213 с. — Режим доступу: <http://www.filosof.com.ua/Naukovsvit/R1.pdf>
17. Миркин Б. М. Устойчивое развитие: вводный курс: Учеб. пособие/Б. М. Миркин, Л. Г. Наумова. — М.: Университетская книга. — 312 с.
18. Моисеев Н. Н. Быть или не быть человечеству?/Моисеев Н. Н. — М., 1999. — 288 с.
19. Нанотехнология в ближайшем десятилетии. Прогноз направления исследований/Под ред. М. К. Роко, Р. С. Уильямса и П. Аливисатоса. — М.: Мир, 2002. — 292 с.
20. Основи стійкого розвитку: Навч. посіб/За заг. ред. д. е. н., проф. Л. Г. Мельника. — Суми: ВТД «Університетська книга», 2005. — 654 с.
21. Семенюк Н. В. Філософія екобезпечного поступу людства в епоху глобалізації та інформаційної революції: Автореф. дис... канд. філос. наук: 09.00.10/Н. В. Семенюк. — К., 2009. — 18 с.
22. Уильямс Л. Нанотехнологии без тайн/Л. Уильямс, У. Адамс. — М.: Эксмо, 2009. — 368 с.
23. Хартманн У. Очарование нанотехнологией/У. Хартманн. — М.: БИНОМ. Лаборатория знаний, 2008. — 173 с.
24. Человеческое развитие: новое измерение социально-экономического прогресса. Учебное пособие/[под общей редакцией проф. В. П. Колесова]. — М.: Права человека, 2008. — 636 с.

Касьянов Д. В. Понятие постоянного человеческого развития в контексте нанотехнологического прогресса

Анализируется роль нанотехнологий как стратегического ресурса нового цивилизованного взлета человечества, реализации моделей постоянного человеческого развития.

Ключевые слова: *человек, культура, цивилизация, прогресс, человеческое развитие, нанотехнологии.*

Kasyanov D. V. Concept of sustainable human development in the context of nanotechnological progress

The role of nanotechnology as a strategic resource of the new civilization rise of mankind, realization of a model of sustainable human development, are analyzed.

Key words: *human, culture, civilization, progress, sustainable human development, nanotechnologies.*

УДК 323

ХАРАКТЕРИСТИКИ ОСНОВНИХ ЕТАПІВ РОЗВИТКУ МОДЕРНІЗАЦІЙНИХ ТЕОРІЙ

Чемист Д. О. ©

*Здобувач кафедри філософських і соціальних наук
Севастопольського національного технічного університету*

Визначаються загальні характеристики теорій політичної модернізації на різних етапах їх розвитку. Акцентується увага на чинниках стабільності та місці кризових явищ в політичних системах, що модернізуються.

Ключові слова: *політична модернізація, теорії модернізації, кризи модернізації, чинники політичної модернізації.*

За роки незалежності України проблематика політичної модернізації не втратила своєї актуальності. З розвитком політичних процесів на пострадянському просторі стає зрозумілим, що не існує універсальної моделі ефективної політичної модернізації. В перехідних суспільствах процеси модернізації розгорталися на певній національній основі та обумовлювалися впливом сукупності чинників. Різним країнам була притаманна своя специфіка модернізації та різна міра її ефективності. В деяких країнах навіть спостерігалися модернізаційні кризи. Все це привертає увагу до необхідності перегляду усіх тих чинників, що сприяють ефективній політичній модернізації. Для вирішення цього завдання необхідно проаналізувати основні теорії модернізації.

Сучасні концепції модернізації становлять собою один з найбільш значущих напрямків вивчення політичних процесів. Впродовж другої половини ХХ ст. розвиток даних концепцій здійснювався зусиллями в основному зарубіжних вчених. За період більш ніж півстоліття був створений ряд теорій модернізації, які уточнювалися, піддавалися критиці і коректуванню за мірою їх співвідношення з реальними політичними процесами, що відбувалися в різних політичних системах.

Термін «модернізація» в перекладі з англійської означає осучаснення і позначається наявністю ряду характеристик властивих сучасному суспільству. Дане поняття неодноразово конкретизувалося вченими на різних етапах розвитку теорій модернізації. Німецький дослідник В. Цаф розглядає модернізацію: «1) як секулярний процес, розпочатий індустріальною революцією, в ході якого розвинулася невелика група модернізованих суспільств; 2) як багатоманітний процес, в ході якого ті, хто відстав, наздо-

ганяють тих, хто пішов вперед»; 3) як спробу модернізованих держав дати відповідь на нові виклики на шляху інновацій та реформ [1, с. 14].

Американський дослідник С. Ваго визначає модернізацію як «процес, за допомогою якого аграрні суспільства трансформуються в індустріальні. Цей перехід спричиняє розвиток передової індустріальної технології та політичних, культурних, соціальних механізмів, що є адекватними завданням підтримки, керівництва і використання даної технології» [2, р.129].

Подібним чином виглядають узагальнені інтерпретації поняття модернізації. Проте все різноманіття підходів до розуміння сутності модернізації, бачення її особливостей і механізмів, що накопичилися в політичній науці більш ніж за 50 років, може бути виділено при аналізі основних етапів розвитку модернізаційної теорії.

Вперше термін «модернізація» став використовуватися в 50-і рр. ХХ ст. при цьому спочатку він використовувався для позначення процесів індустріалізації, урбанізації, секуляризації тощо, які мали місце в країнах, що розвиваються, за аналогією з західними суспільствами. Пізніше в 60-і рр. ХХ ст. поняття модернізації стало використовуватися в політичному контексті. Під політичної модернізацією почали розумітися політичні перетворення в західних країнах та країнах, що розвиваються.

Загальною рисою перших концепцій політичної модернізації був універсалізм в питанні напрямків політичних перетворень в країнах третього світу. Відносно цих країн модернізація була нічим іншим як трансформацією домодерністського суспільства в соціальну організацію характерну західним країнам. Передбачалося, що розвиток всіх країн повинний відбуватися в одному напрямку, мати одні і ті ж стадії і закономірності і відповідати в цілому західній моделі розвитку. Досвід західної цивілізації бачився теоретиками перших концепцій модернізації основою моделі, згідно з якою модернізація розглядалася як єдиний універсальний шлях сходження суспільств від традиційності до сучасності.

Очевидно, що в теорії модернізації основними категоріями стали «традиція» і «сучасність». Спочатку, на перших етапах розвитку модернізаційної теорії дані категорії розглядалися як протилежності. У перших роботах з проблематики модернізації процес переходу від традиційного до сучасного суспільства характеризується низкою особливостей.

По-перше, революційністю, що вимагає кардинальних змін у соціальних системах. М. Леві трактував модернізацію як «загальну соціальну революцію», що йде настільки далеко, наскільки це можливо без руйнації самого суспільства [3, р.79].

По-друге, підкреслювалася глобальність процесів модернізації. На думку С. Блека, модернізація — це процес, за допомогою якого інститути, які історично еволюціонували, швидко адаптуються до нових функцій,

що відображає безпрецедентне розширення людських знань та дозволяє здійснювати контроль над своїм оточенням, яке супроводжувало наукову революцію. Цей процес адаптації мав свої коріння і первинний вплив у суспільствах Західної Європи, але в XIX–XX ст. дані зміни поширилися на інші суспільства і втілились у світовій трансформації, яка охопила всі людські відносини» [4, р.7].

По-третє, модернізація характеризувалася незворотною, що передбачало один напрямок змін для всіх типів суспільств. Як зазначалося вище, зразком для перетворення традиційних країн виступало західне суспільство. Про унікальність західного суспільства писав свого часу відомий соціолог М. Вебер. На його думку, до атрибутів сучасного (західного) суспільства належать: 1) розвинуте індустріальне виробництво; 2) раціональні форми влади і управління, формування раціональної бюрократії; 3) розвинуте громадянське суспільство, наявність інститутів, здатних критикувати і контролювати політичні і законодавчі інститути; 4) автономія індивіда внаслідок руйнування традиційних зв'язків (релігійних, сімейних тощо).

Точку зору М. Вебера підтримував не менш відомий соціолог Т. Парсонс. Поряд з унікальністю західної культури, вчений відзначає, що дана культура «не знає собі рівних адаптивною здатністю» [5, с. 12]. При цьому еталоном суспільства модерну виступають для Т. Парсонса США: «Америка була сприятливим ґрунтом і для промислової, і для демократичної революцій, а також для більш тісного їх з'єднання, ніж це було можливо в Європі» [5, с. 117].

В той же час неовеберіанець Р. Бендикс критикує підхід до розуміння модернізації Т. Парсонса. Дослідник вважав, що процес модернізації ніколи не був прямолінійним і рівномірним, як це уявлялось прихильникам функціоналізму. У кожній країні процес модернізації мав специфічні риси, які обумовлені історико-культурними особливостями регіону. Однією з основних причин нерівномірного розвитку суспільств Р. Бендикс вважав збереження соціальних структур, що історично склалися і які навіть у кризових ситуаціях виявляються стійкими. Вчений відзначав також ту обставину, що масштабні соціальні зміни в одній країні впливають на інші країни. Причому, кожна країна, яка стала на шлях модернізації навіть у новій історичній ситуації, якщо не копіювала, то відчувала сильний вплив існуючих зразків економічних і політичних змін.

Ідея неоднозначності модернізаційних процесів стала основою досліджень другого етапу розвитку модернізаційних теорій, який припав на 60–70-і рр. XX ст. Основні напрямки критики попередніх теорій були узагальнені Ш. Ейзенштадтом. «Критика ранніх підходів до модернізації була спрямована насамперед проти дихотомії «традиція — сучасність», у тому числі на виявлення неісторичності і західноцентричності цієї

моделі. Інший напрям критики відносився до базових теоретичних і аналітичних передумов цієї моделі, особливо її передумов «розвитку» як еволюційного процесу і «функціонально-структурної схеми аналізу улаштування суспільства».

Зокрема, до тем критики ранніх теорій вчений відносив:

— виявлення великого різноманіття традиційних суспільств за мірою того, наскільки їхні традиції затримували або ж, навпаки, полегшували перехід до сучасності;

— підкреслення відмінності між традицією і традиціоналізмом. При цьому традиціоналізм виступає як крайня, негативна реакція на вторгнення сил сучасності. Відповідно, традиція позначалася як загальний накопичувач форм поведінки і сенсів даного суспільства;

— "нове відкриття» факту стійкості в сучасних суспільствах та суспільствах, що модернізуються, традицій, обов'язкових форм поведінки, що йдуть з минулого та посиляються на минулі зразки;

— визнання того факту, що слідом за початковими фазами незалежного розвитку, коли багато хто з нових еліт орієнтувалися в основному на "сучасні", тобто західні моделі, знову починають проявлятися колишні, традиційні принципи й моделі [6, р.131–132].

На другому етапі розвитку модернізаційних теорій у фокусі досліджень виявилися проблема стабільності політичного розвитку як основи економічного і соціального прогресу. Увага дослідників проблематики модернізації акцентувалася на конкретних чинниках політичної стабільності.

У роботах теоретиків модернізації т.з. «ліберального» напрямку (Г. Алмонд, Л. Пай, Р. Даль та ін.) під модернізацією розумілося формування відкритої соціальної і політичної системи шляхом інтенсифікації соціальної мобільності та інтеграції населення в політичне співтовариство. Показником ефективності політичної модернізації бачилася висока ступінь залученості населення в систему політичного представництва і відкритість конкуренції політичних еліт. Динаміка політичної модернізації вважалася балансом зазначених показників, які у свою чергу дозволяють забезпечити стабільність і порядок.

Г. Алмонд і Д. Пауел наголошували на тому, що політична система для забезпечення стабільності повинна бути спроможною швидко реагувати на появу нових вимог. Модернізація має відображати своє відображення в змінах сутності функціонування політичної системи, які полягають в тому, що в цій системі формується здатність до акумулювання претензій і вимог різних соціальних груп і, отже, — здатність до створення відповідних інститутів для регулювання соціальних процесів; з'являються конкуруючі політичні організації, які поширюють вплив на різні сфери, — політичні партії, які сприяють «легітимній» презентації настроїв усіх шарів

суспільства; посилюється централізація урядових функцій; формується та швидко зростає раціональна політична бюрократія; відбуваються мобілізація соціальної периферії, активізація участі в політиці шляхом розширення виборчих прав і розвитку вільної преси, формування опозиційних партій і добровільних асоціацій [7, р. 94–95, 115].

Близьку позицію займав К. Дойч. Відповідно до його точки зору політична модернізація визначається категоріями участі та мобілізації. К. Дойч вважав, що ефективність модернізації залежить від масової участі, яка приймає форму зростаючої політичної децентралізації. «Розширення політичної участі є ключем до політичного розвитку», — стверджував дослідник [8, с. 7].

На соціокультурній складовій модернізації акцентує увагу У. Росту. Поширення раціонального цілепокладання і збільшення частки раціональних соціальних інститутів сприяє модернізації. Раціональність організації суспільства модерну є характеристикою свідомості членів такого суспільства. Тому політична модернізація, на думку вченого, здійснюється прогресивною елітою, яка за підтримки «знизу» і «ззовні» ліквідує старі, традиційні інститути влади, створюючи при цьому їх більш сучасну заміну.

На думку ряду теоретиків, ефективність політичної модернізації залежить не тільки від певних структурних чинників, але й від наявності в суспільстві необхідних ментальних настанов і соціально-психологічних передумов. Згідно Д. Лернеру, «модернізація — це свого роду ментальний зсув, досягнення особливого стану розуму, яке характеризується вірою в прогрес, схильністю до економічного зростання, готовністю адаптуватися до змін» [9, р.8]. Ґрунтуючись на емпіричному матеріалі, науковець проаналізував модернізацію стилів життя і прийшов до висновку, що важливими чинниками модернізації виступають зростання мобільності, поширення грамотності та засобів масової інформації.

Поряд з передумовами та чинниками політичної модернізації теоретики «ліберального» напрямку зупинялися на вивченні криз, що можуть виникати в умовах модернізаційних процесів. Зокрема, Л. Біндер, Л. Пай та ін. описали п'ять типів модернізаційних криз:

1. ідентичність, яка визначає ступінь і характер розвитку політичної культури особистості;

2. легітимність, яка характеризується ступенем і мотивами публічної підтримки існуючих методів політичного управління;

3. участь, яка показує ступінь перетворення політично пасивного населення в активну завдяки його участі у виборах, у діяльності масових партій, громадських рухів тощо;

4. дистрибуція, що відбиває ступінь рівності в громадському розподілі різних можливостей і благ;

5. проникнення — ступінь ефективності державного управління, здатності держави регулювати конфлікти.

В рамках другого етапу розвитку теорій модернізації поряд з «ліберальним» напрямком виділяється сукупність досліджень, які зазвичай об'єднують в "консервативний» напрямок. Теоретики-«консерватори» переважно використовують інституційний підхід для пояснення чинників модернізації. На їх думку, політичні інститути є пріоритетними в перетворенні режимів і вирішенні завдань політичної модернізації.

Представники «консервативного» напрямку, зокрема С. Хантінгтон, Х. Лінц вважали, що головною проблемою модернізації є конфлікт між мобілізованістю населення, його включеністю в політичне життя і інституціоналізацією, наявністю необхідних структур і механізмів для артикулювання і агрегування їх інтересів. В той же час непідготовленість мас до управління, невміння використовувати інститути влади, а, отже, і нездійсненність їх очікувань від включення в політику сприяють дестабілізації політичного режиму.

С. Хантінгтон узагальнює і говорить про пряму залежність між темпами всіх пов'язаних з модернізацією змін і нестабільністю: «Рівень нестабільності залежить від темпів модернізації. ...Що вище темпи змін у напрямку сучасності, то вище рівень нестабільності, в статичі і в динаміці» [10, с. 63]. При цьому найважливішим дестабілізатором в період модернізації виступає «соціальна мобілізація»: «Соціальна мобілізація робить більший дестабілізаційний ефект, ніж економічний розвиток. Розрив між цими двома формами зміни може служити свого роду вимірювачем впливу модернізації на політичну стабільність» [10, с. 70].

Відповідно до концепції С. Хантінгтона, соціальний механізм і динаміка політичної модернізації виглядають наступним чином. Стимулом для початку модернізації є певна сукупність внутрішніх і зовнішніх чинників, які спонукають правлячу еліту приступити до реформ. Перетворення можуть бути спрямовані на економічні і соціальні інститути, але не зачіпати традиційної політичної системи. Отже, допускається принципова можливість здійснення соціально-економічної модернізації «зверху», в рамках старих політичних інститутів і під керівництвом традиційної еліти. Однак для того, щоб «транзит» завершився успішно, необхідно виконати низку умов і, насамперед, забезпечити рівновагу між змінами в різних сферах життя суспільства. Визначальною умовою є готовність правлячої еліти проводити не тільки економічну, але й політичну модернізацію.

Третій етап розвитку теорій модернізації припав на 80–90-і рр. ХХ ст. В основі робіт даного часу лежала ідея неспроможності строгого протистав-

лення традиції і сучасності. Більшістю науковців визнавалося існування різних форм модернізації, у тому числі «застрягання» деяких суспільств на стадії «часткової» модернізації. Даний підхід передбачає існування відгалужень на шляху від традиційності до сучасності, що, у свою чергу, ознаменувало перехід від лінійного бачення процесу модернізації до парціальної моделі, а потім і до парадигми багатолінійної модернізаційної динаміки.

Одним з теоретиків парціальної моделі модернізації вважається Д. Рюшемейер. «У багатьох суспільствах — писав учений, — модернізовані і традиційні елементи сплітаються в химерні структури. Часто такі соціальні неузгодженості становлять собою тимчасове явище, яке супроводжує прискорені соціальні зміни. Але нерідко вони закріплюються і зберігаються протягом поколінь» [11, р.756]. Формально під частковою модернізацією розуміється такий процес соціальних змін, що веде до інституціоналізації в одному і тому ж суспільстві щодо модернізованих соціальних форм і менш модернізованих структур.

У другій половині 80-х років отримує свій розвиток концепція модернізації «в обхід модерніті», що припускає політичний розвиток, заснований на збереженні соціо-культурних традицій без нав'язування чужих (західних) зразків. Одним з найбільш відомих теоретиків даної концепції є А. Турен. Вчений започаткував такі поняття як «контрмодернізація» і «антимодернізація». Під першим терміном розуміється альтернативний варіант модернізації незахідного зразку; під другим — активну протидію цьому процесу. На думку А. Турена, ці два варіанти і складають головну тенденцію суспільно політичного розвитку ХХ століття, засновану на втраті віри в принцип універсальності.

Теоретики модернізації останньої чверті ХХ ст. поряд з поняттям «модернізації» широко використовують термін «постмодернізація». Зокрема, Р. Інглхарт наводить перелік специфічних характеристик даного процесу: постмодернізація передбачає відмову від акценту на економічній ефективності, бюрократизації структур влади і науковому раціоналізмі, які були характерні для модернізації, і знаменує перехід до гуманнішого суспільства, до самостійності, багатоманітності, а особливо широкий простір передбачено для самовираження особи [12, с. 269].

Не збігається з наведеним підходом позиція відомого британського вченого Е. Гідденса. Обґрунтовуючи теорію пізнього модерну, Гідденс полемізував з тими, хто вважав, що сучасне суспільство є постмодерновим. На його думку, сучасна епоха є радикалізованим або універсалізованим модерном, за яким може з'явитися постмодерн, який буде чимось відмінним від того, як його уявляли дослідники до Гідденса.

Для вимірювання модерну Е. Гідденс запропонував використовувати чотири інституційні осі: капіталістичне виробництво, індустріалізм, концентрацію адміністративної влади і контроль над засобами збройного насильства. Науковець вважає, що капіталістичне виробництво, пов'язане з індустріалізмом, забезпечує найвищу ступінь економічної ефективності. Національна держава концентрує адміністративну владу і контролює засоби збройного насильства значно ефективніше, ніж попередні типи держави. Внаслідок цього відбувається поширення капіталістичної економіки та системи національних держав по всьому світу. В цьому відношенні процес глобалізації видається Гідденсу як повсюдне поширення тих соціальних інститутів модерну, які спочатку склалися в західних суспільствах. У зв'язку з цим зазначається, що суспільство модерну «характеризується Гідденсом за допомогою універсального набору рис, що виключає множинність і своєрідність регіональних проектів «модерну»» [13, с. 71].

Теорії модернізації отримали додатковий імпульс розвитку після розпаду світової системи соціалізму. В ході переосмислення підсумків соціалістичного розвитку окремі теоретики модернізації прийшли до висновку, що в країнах, які належали до соціалістичної системи, так і не склалася більшість елементів сучасності. Проведені в цих країнах індустріалізація та інші перетворення в економічній і соціальній сферах не привели до значних модернізаційних успіхів. На думку польського соціолога П. Штомпки, в соціалістичних країнах мала місце «помилкова сучасність», що характеризується дисгармонійним з'єднанням трьох елементів:

- 1) сучасних особливостей в окремих галузях суспільного життя;
- 2) традиційних, домодерністських характеристик у багатьох інших областях;
- 3) всього того, що одягали в вишуканий одяг, для імітації сучасної західної дійсності [14, с. 180].

Поряд з П. Штомпкою значний внесок у розвиток модернізаційних теорій в 80–90-е рр. вніс американський соціолог Е. Тіракьян. Вченим були переосмислені теоретичні основи модернізаційного процесу. Е. Тіракьян підсумовує уявлення про процеси модернізації наступним чином:

1. модернізація — результат дій індивідів і колективів — не продукт автоматичного розвитку системи;
2. досягнення модернізаційних цілей залежить від наявності ресурсів;
3. модернізація — не консенсусний процес, а конкуренція між модерністами, консерваторами і спостерігачами;
4. наука — головна рушійна сила, але релігія і традиції не повинні недооцінюватися;
5. загальний критерій модернізації — розвиток добробуту населення;
6. центри модернізації можуть змінюватися і рухатися;

7. модернізація — нелінійний процес, вона включає в себе цикли та кризи.

З аналізу ідей теоретиків модернізації щодо характеристик модернізаційного процесу стає зрозумілим, що не існує однозначного бачення політичної модернізації. На першому етапі розвитку теорій переважала точка зору у відповідності до якої для успішної політичної модернізації необхідна демократизація політичної системи, становлення запозичених західних цінностей, зміна традиційних форм легітимації влади тощо.

Другий етап розвитку модернізаційних концепцій пов'язаний з визначенням чинників стабільності політичної системи в умовах модернізації. Теоретики виокремлюють партиципативні, інституційні, економічні, психологічні та інші чинники модернізації. На даному етапі розвитку вперше йде мова про можливість криз в ході політичної модернізації.

Проблематика модернізаційних криз знайшла відображення й на третьому етапі розвитку концепцій модернізації. Проте основна увага дослідників приверталась до питання про існування різних форм модернізації, в тому числі й часткових перетворень. Очевидно, що такі констатації ускладнюють визначення критеріїв модернізованості перехідних країн пострадянського простору та оцінку кризових станів, що виникають в політичних системах в процесі модернізації.

Література:

1. Цапф В. Теория модернизации и различие путей общественного развития/В. Цапф//Социс. — 1998 — № 8. — С. 14–26.
2. Vago S. Social Change. Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice-Hall, 1989.
3. Levy M. J. Modernization and the Structure of Societies. — Princeton, 1966. — 735 p.
4. Black C. E. The Dynamics of Modernization: A Study in Comparative History. — N. Y.: Harper Colophon Books, 1975.
5. Парсонс Т. Система современных обществ/Т. Парсонс. — М.: Аспект Пресс, 1998. — 270 с.
6. Eisenstadt S. Modernization: Protest and Change. — N. Y., 1966.
7. Almond G. A., Powell J. B. Gr. Comparative politics: a developmental approach. — Boston: Little, Brown Z. co., 1966. — 348 p.
8. Растой Д. А. Переходы к демократии: попытка динамической модели/Д. А. Растой//Полис. — 1996. — № 5. — С. 5–15.
9. Lerner D. The Passing of Traditional Society: Modernizing the Middle East. — New York, London, 1965.
10. Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах/С. Хантингтон. — М.: Прогресс-Традиция, 2004. — 480 с.

11. Rueschemeyer D. Partial modernization//Explorations in general theory in social science: essays in honor of Talcott Parsons/Ed. by J. C. Loubser et al. — N. Y., 1976. — Vol.2. — P. 756–772.
12. Инглегарт Р. Модернизация и постмодернизация/Р. Инглегарт//Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология — М.: Academia, 1999.— С. 261–291.
13. Фурс В. Н. «Критическая теория позднего модерна» Энтони Гидденса/В. Н. Фурс//Социологический журнал. — 2001. — № 1. — С. 44–73.
14. Штомпка П. Социология социальных изменений/Пер. с англ.; под ред. В. А. Ядова/П. Штомпка. — М.: Аспект-Пресс, 1996. — 416 с.

Чемшит Д. А. Характеристики основных этапов развития модернизационных теорий

Определяются общие характеристики теорий политической модернизации на разных этапах их развития. Акцентируется внимание на факторах стабильности и месте кризисных явлений в модернизирующихся политических системах.

Ключевые слова: *политическая модернизация, теории модернизации, кризисы модернизации, факторы политической модернизации.*

Chemshit D. O. The characteristics of the main development stages of the modernization theories

Defines the general characteristics of the theories of political modernization in different stages of their development. Focuses on the factors of stability and place of the crisis phenomena in the модернизирующихся political systems.

Key words: *political modernization, the theory of modernization, crises modernization, the factors of political modernization.*

УДК: 1 (13.07.77)

ОСНОВНІ ПАРАДИГМИ ТЕОРІЇ ТА ІСТОРІЇ КУЛЬТУРИ

Попович М. Д.[©]

Кандидат філософських наук, доцент завідувач кафедри історії і філософії Подільського державного аграрно-технічного університету

Статтю присвячено виявленню специфіки культурологічної парадигми дослідження культури серед інших історичних парадигм.

Ключові слова: *парадигма теорії культури, культурологічна парадигма, антропоцентризм, зміна парадигм.*

Теорія та історія культури у своєму розвитку подає приклад вражаючого розмаїття концепцій культури. Загальним місцем стали твердження про неможливість дати єдино правильне визначення культури на фоні сотень, а то і тисяч визначень цього поняття, кожне з яких відтворює якийсь аспект її реальних проявів. Дещо звузити такий надмір визначень, можна, погрупувавши прояви культури згідно тій сутності, яку вони виражають. Однак, і тут, на рівні філософських досліджень, не спостерігаємо консенсусу щодо сутності культури, більше того, здається, що немає консенсусу навіть щодо тієї смислової площини, у якій можна шукати консенсусу щодо сутності культури.

Пропонуємо підійти до цього питання дещо з іншого боку, нібито ззовні щодо смислових суперечок — завдяки зверненню до фактичних наукових співтовариств, які історично виникали в результаті розгляду проблематики культури. Тобто — до виявлення парадигм теорії та історії культури.

Поняттям «парадигма» слідом за Томасом Куном визначають «визнані всіма наукові досягнення, які протягом певного часу дають модель постановки проблем і їх рішень науковому співтовариству» [5, с. 11]. Як правило, йдеться про певну панівну систему ідей, наукових уявлень, яка дає дослідникам визначене бачення світу і дозволяє вирішувати теоретичні і практичні задачі, служить еталоном наукового мислення. Тобто, передусім, поняття «парадигма» застосовується до наукового знання.

Однак, з урахуванням принципу «everything goes», тобто «використовується все», який запропонував Пол Феєрабенд, засновник методологічного анархізму [9], з точки зору прагматичної успішності немає принципової відмінності між знанням науковим і побутовим, науковим і магічним: за умови, якщо краще працює побутове або магічне знання, значить істина

за ним. Прагматичний критерій відсуває на другий план формальні вимоги демаркації наукового знання від ненаукового. Ми вважаємо, що під таким кутом зору слід говорити про певну практичну і пізнавальну успішність не лише певного наукового чи взагалі теоретичного знання, але відповідну успішність певної культури в цілому. Видатний український філософ Сергій Борисович Кримський неодноразово звертав увагу на той факт, що за певних умов наукове знання виявляється менш успішним і практично корисним, аніж знання побутове чи магічне [3; 4].

Відповідно, вважаємо за доцільне говорити про парадигми теорії та історії культури у найширшому значенні — як про парадигми самої культури, які з часом здобувають своє теоретичне осмислення. Варто згадати, що сам термін «культура» виникає лише у Давньому Римі, що не заважає дослідникам вживати цей термін до суспільств до-античних і навіть первісних. Спробуємо під цим кутом зору уточнити визначення парадигми у царині теорії та історії культури.

Отже, у класичному розумінні, парадигма — це узагальнююча модель методологічної, теоретичної і прикладної діяльності наукового співтовариства. Зміна парадигм науки є важливою умовою і передумовою суспільного прогресу, дозволяє ефективніше і успішно впливати на розвиток суспільства, а теоретичне осмислення таких парадигм дає змогу передбачати найближчі і віддалені наслідки таких впливів. Ми хочемо наголосити на іншому аспекті поняття «парадигма», який також вирізняє Т. Кун, а саме на аспекті організаційному. Дійсно, для Куна не менш, а можливо навіть більш важливо за науково-теоретичне забезпечення парадигми певними логічними обґрунтуваннями її забезпечення консенсусом серед самих учених. Інколи парадигми, які представляли більш адекватне з точки зору наукової істини знання, програвали у суспільному впливі парадигмам, які були краще організаційно забезпечені. Досить згадати класичні приклади несприйняття коперніканської картини світу у викладі Джордано Бруно або несприйняття генетики Миколи Вавилова радянськими біологами-прибічниками Трохима Лисенка. Звісно, ми не будемо зосереджувати увагу свого дослідження на таких прикладах парадигм, у яких організаційне начало «перемагає» теоретичне, але акцентуємо увагу на історичній вторинності теоретичного начала порівняно з організаційним: спочатку певні ідеї мають стати суспільно ангажованими, а вже потім вони переходять із статусу екстравагантних гіпотез у розряд гідних доведення концепцій і врешті-решт поважних теорій.

До основних парадигм у галузі теорії та історії культури, на наш погляд, слід віднести ті, які концентрують увагу на культурологічній проблематиці під певним кутом зору, а точніше — обираючи у якості концептуального центру культурологічного дослідження певну суттєву характеристику

культури, підпорядковуючи їй усі інші її характеристики. У історії культурології як теорії культури знаходимо такі явні концептуальні центри культурологічного дослідження: природа, людина, знання, суспільство. Відповідно, у якості основних парадигм у галузі теорії та історії культури виступають: природо-центризм (космоцентризм, біоцентризм, географічний детермінізм, екологізм тощо), антропоцентризм (етицизм, гуманізм, екзистенціалізм тощо), теоцентризм (християнський чи будь-який інший), логоцентризм (наукоцентризм, раціоцентризм, текстоцентризм тощо), соціоцентризм (марксизм, позитивізм, структуралізм, історичні теорії культури, політичні, економічні, правові та інші галузеві теорії культури, теорії соціальних систем тощо), техноцентризм (прогресизм на основі вчення про науково-технічний прогрес, індустріалізм-постіндустріалізм, функціоналізм тощо) і, нарешті, власне культурологічну парадигму теорії та історії культури (від лінгвістичних та семіотичних теорій культури, філософії символічних форм до метафорології).

Серед цих парадигм ми обираємо для спеціального розгляду і загальної концептуалізації антропоцентризм у теорії та історії культури. Але варто хоча би в загальних рисах зупинитися на характеристиці усіх інших парадигм культури, щоб краще відрізнити серед них власне антропоцентризм, з одного боку, а з іншого, з'ясувати, якою мірою антропологічна складова присутня в усіх інших парадигмальних версіях теорії та історії культури.

Передусім, осмислення культури починається ще у до-теоретичних формах — спочатку в межах міфологічної свідомості. Цій свідомості, на нашу думку, властивий, передусім, природо-центризм. Людина відчуває і переживає себе невід'ємною частиною природи, її культура усвідомлюється лише як схилення перед природою, всі інші аспекти культури жорстко підпорядковані логіці природних циклів і архетипам виживання. Природо-центризм дещо пом'якшується з переходом до цивілізації — так, у давніх греків філософи починають з дослідження природних первоначал всього існуючого [10], «фізики», але ці первоначала вже не персоніфікуються як боги, але виступають чимось середнім між субстратом і причиною само-розвитку природи і людини як її частини.

Згодом, доволі швидко давньогрецькі філософи виокремлюють інтелектуальну культуру як особливу царину буття. Спочатку Парменід доволі радикально протиставляє буття і думку про буття [10], згодом його учень Зенон показує несумірність природи і мислення, а Платон взагалі створює вчення про окремий світ ідей [8] як точку опертя інтелектуальної культури як надчуттєвої і нематеріальної на противагу культурі чуттєвій і матеріальній. Логоцентризм сягає своєї кульмінації у античній традиції у вченні Аристотеля, який задав парадигму для науки на півтора тисячоліття. Таким чином, намічається перший злам у переживанні культури — злам

між природним і надприродним у культурі. Втім, це надприродне поки що осмислюється як більш природне, ніж те, що доступне почуттям, як глибинна сутність природного у вигляді закону мислення, «логосу». Тим самим започатковується логоцентризм, який так любив критикувати Мартин Гайдегер, аналізуючи античну філософію.

Антропоцентризм у осмисленні культури започатковують софісти та Сократ. Хоча ще Ксенофан стверджував, що якби коні мали богів, то їхні боги мали би подобу коней [10], тобто прозоро натякав на антропоцентризм релігії і культури давніх греків, однак саме софістам належить фокусування погляду на людині як мірилі всього суцього: Протагор утверджує позицію, що людина є мірою всього: існуючого, що воно існує, і неіснуючого, що воно не існує [10]. Сократ же та його учні всю філософію роблять етичною, підпорядковуючи етиці теорію пізнання. Саме тому варто від Сократа рахувати час появи антропоцентризму як парадигми, що протиставляється логоцентризму. Тут і нелюбов Сократа до письма, і його нехтування софістичними логічними вивертками заради змін у самій людині. Як безпосередньо учні Сократа, передусім кініки, мегарики та кіренайки, так і більш віддалені його послідовники — стоїки, скептики та епікурейці — віддавали перевагу етиці над теорією пізнання (дещо особливу позицію все ж займали скептики, які чимало зробили для розвитку логіки).

Таким чином, уже за свідченням Діогена Лаертського, у античній філософії чітко вирізняються три основні напрями філософії — фізика, логіка і етика [2], які як нам видається, цілком можна співвіднести з тими майбутніми парадигмами у теорії та історії культури, які розвинулись на їх основі — відповідно природо-центризму, логоцентризму та антропоцентризму.

Таким чином, антропоцентризм постає однією з найдавніших парадигм теорії та історії культури. Втім, доволі швидко він трансформується у теоцентризм, невпізнавано змінившись, і чекатиме на своє відродження майже тисячоліття. Так, якщо у патристиці антропоцентризм ще цілком відчутний — згадаємо хоча би «Сповідь» Августина, — то у високій схоластиці Бог витісняє людину, позбавляючи її свободи волі. Відповідно, культура — це вже не результат вирішального вибору і звернення людини, але завжди врешті-решт результат вирішального вибору і звернення Бога. Про це доволі яскраво пише, аналізуючи метафорику книги, Ганс Блюменберг [1]. Варто підкреслити, однак, що саме схоластика формує вперше не просто спонтанне творення культури, або спорадичні спроби інституалізації такого творення, які зустрічаємо у елліністичний період у стоїків, епікурейців та скептиків, але всеохопну концептуалізацію осмислення перетворення кожної людини завдяки релігійній культурі.

Доба Відродження знаменує початок поступового розгортання і осмислення вже саме як парадигм культури тих трьох відмінних поглядів на культуру, які започаткувала античність. Якщо теоцентризм долав античну культуру загалом, не надто диференціюючи її на парадигми і не сприймаючи як певний спосіб системного творення культури, але швидше як якусь стихію, то Відродження долає теоцентризм схоластики саме як парадигму, протиставляючи їй гуманізм як альтернативну свідому програму для особистості та суспільства у їх перетворенні. Гуманізм Відродження є свідомо культурною програмою, а не стихійним творенням культури, тут йдеться саме про певну організацію дій з орієнтацією на певний зразок як парадигму на відміну від іншої парадигми. Інституалізації культури, яку розробила схоластика, Відродження протиставляє власну інституалізацію.

З позицій такої інституалізації та орієнтації на певний зразок поведінки варто осмислювати і наступне відродження логоцентризму у раціоналізму та емпіризмі філософії Нового часу. Апогеєм цього логоцентризму як парадигми культури стає рух енциклопедистів, які задають усій культурі зразок логічного впорядкування знання, який має бути доступним для кожного члена суспільства. Просвітництво як найбільш широке втілення логоцентризму Нового часу бере на себе місію максимального за діяння кожної людини до справи розвитку людського розуму, а завдяки цьому — і розвитку усього людства і зокрема — сучасного суспільства. Антропологічна проблематика обертається новою своєю стороною — завдання полягає у мобілізації усього людського потенціалу, а культура постає не як об'єкт схилення, а як майстерня і лабораторія.

Неминучим наслідком відродження логоцентризму стало відродження вже у вигляді справжньої парадигми культури природо-центризму. Якщо у добу середньовіччя та Відродження він переважно ховався за лаштунки пантеїзму, то з народженням новочасної емпіричної науки культура поводження з природою стає справжнім зразком поведінки і джерелом суспільного розвитку. Набувають переосмислення і поширення давні ідеї про призначення людини панувати над світом природи у якості її царя, тобто найціннішого її витвору. Вже не беззастережна віра у вищість людини лягає в основу суджень про її виняткове положення у світі природи, але вчення про еволюцію. Емпіричні дослідження, на які спиралося це вчення, продукують також і інші версії теорії культури — етнологію та археологію, расову теорію та різні версії біологічних досліджень засад культури — від соціобіології і до нейрофізіології. У наші часи ця парадигма здобуває нове дихання завдяки намаганням деяких філософів підпорядкувати усю філософську проблематику екологічній, як у В. Гьосле [12]. За цього знову загострюється увага на відношенні «людина-природа», зокрема через

формулу «відповідальності»: відповідальності людини перед природою, відповідальності людини перед майбутнім тощо.

Втім, виявлення специфіки людської культури порівняно з усією іншою природою доволі швидко продукувало появу нової парадигми теорії культури — соціоцентричної. Спочатку марксизм стверджує наявність внутрішніх щодо суспільства причин соціокультурного розвитку, які концентруються у феномені суспільного виробництва. Потім позитивізм утверджує емпіричну обґрунтованість визначально соціальної природи людської культури — від Огюста Конта до Емілія Дюркгейма таке обґрунтування набуло різних форм вияву. Нарешті історична школа у Німеччині утверджує специфічність та автономність людської культури на відміну від природи: культура як результат творення духу завжди унікальна і неповторна, на відміну від природи, а отже і метод пізнання тут має бути цілком відмінним (розуміння творця на противагу пізнанню причинових зв'язків у природі). При всьому центруванні на проблемах суспільства і підпорядкуванні людини як індивіда соціуму (особливо у соціологічних теоріях), соціоцентризм неминуче продукує власні антропологічні рекомендації (як у теоріях Маркса або Спенсера), або спирається на певні вже напрацьовані антропологічні теорії.

Нарешті, виокремлюється техноцентризм — спочатку в межах соціоцентризму, а згодом як все більш самостійний напрям, що набуває парадигмального впливу. Від Освальда Шпенглера та Л'юїса Мемфорда з їхніми дещо містичними вченнями про гегемонію техніки — і до цілком академічних фундаментальних досліджень спочатку індустріального (Р. Арон), потім постіндустріального (Д. Белл) та інформаційного (М. Кастельс) суспільства. Техноцентризм тяжіє до розчинення культури у здатностях людини до продукування і опанування різноманітними технологіями за зразком функціонування техніки. Тому увесь функціоналізм у теоріях культури, на наш погляд, рано чи пізно, але неминуче веде до переходу на позиції парадигми техноцентризму. Техноцентризм, однак, можна розглядати як такий, що неявно, але неминуче відсилає до певної версії антропоцентризму: адже функції, яким задовольняє техніка, задаються людиною — сама собі техніка ніяких функцій не задає. Тому, вимагаючи від людини пристосування до певного рівня технічного розвитку суспільства, техноцентризм сам завжди спирається на певний антропологічний тип. Відповідно у техноцентричних версіях культурології йдеться все частіше про становлення нового типу людини — під впливом інформаційних, біотехнологічних тощо революцій. Яскравим прикладом є праця Френсіса Фукуями «Наше постлюдське майбутнє» [11].

Нарешті, що стосується власне культурологічної парадигми, то більшість вчених сходяться на думці, що ця парадигма оформлюється лише

у XX столітті: саме на початку XX століття оформляється самостійний напрям у філософії, що іменується «філософія культури», а потім і культурологія як самостійна і важлива область пізнання [6]. Головна ідея, до якої приходять культурологія XX століття, і яка, на думку Т.В. Макарської, домінуватиме в культурній парадигмі XXI століття, — це цінність всякої культури, рівноправ'я існування і розвитку цих культур, якщо вони несуть в собі гуманістичні орієнтири. Для культурології XX століття важлива ідея плюралізму культур. У розмаїтті культурних традицій вбачають гідність і вищу цінність її існування. Культурологія XX століття підвела людство до усвідомлення необхідності подолання європоцентристських підходів, колоніальних по суті принципів ставлення до культур різних народів. На порядок денний встало питання усвідомлення багаточентричності культури, що представляє щонайширший спектр різних культур. Розмаїття культур — це найбільша цінність людства.

Варто додати, що чітке виокремлення культурології виявилось, на нашу думку, не в останню чергу пов'язаним з поширенням популярності вчення Толкота Парсонса про соціальні системи, згідно якого система культури і соціальна системи є відносно автономними, а взаємодіють саме як дві підсистеми системи дії [7]. Завдяки Парсонсу, таким чином, було чітко розмежовано соціальну проблематику і проблематику культурологічну. Це не означає, що культура ніяк не представлена у соціальній системі, навпаки — для взаємодії з системою культури соціальна система виробляє спеціальну власну підсистему — систему цінностей. Тобто цінності — це той спосіб, у який культурологічна проблематика набуває соціальної значущості. Таким чином, можна розглядати аксіологізм водночас і в структурі соціоцентризму і в структурі культурологічної парадигми теорії культури. Якщо ж взяти до уваги той факт, що носіями цінностей завжди є люди, то аксіологізм постає як можлива єднальна ланка між антропоцентризмом та двома вищезгаданими парадигмами. Більше того, інші розглянуті нами раніше парадигми — природо-центризм, логоцентризм, теоцентризм, техноцентризм — також можуть розглядатися під ціннісним кутом зору: як пріоритетні цінності можуть розглядатися природа, розум, Бог, техніка. Відповідно, аксіологізм може бути способом осмислення усіх парадигм теорії та історії культури — і передусім у їх зв'язку з антропоцентризмом.

Деякі автори, як наприклад згадувана нами Т.В. Макарська, зауважують, що культура XX століття — це культура перехідного періоду, культура зміни парадигми [6]. Дійсно, світ стоїть перед вибором: або загинути, не подолавши складні проблеми, які гостро стоять перед людиною вже сьогодні, або здійснити прорив в принципово нові області духу і буття, творчих можливостей особи, знаменуючи цим відкриття нових можливостей і перспектив людства. XX століття — століття попереджень, що явно

виявило непридатність того способу життя, який веде сьогодні людство. Це століття парадоксів, що сповістило про уселенське неблагополуччя. Успіхи науково-технічної революції дозволили зробити переворот у виробництві, побуті, в свідомості людей. Але цивілізація несе в собі руйнівний заряд, загрозливий самому існуванню людства. На всіх континентах розбуджене людство вирує, бунтує, ставить глобальні експерименти на природі, в суспільстві, в духовній сфері. Народжується «масова культура», і одночасно зростає значущість окремої особистості, цінність унікального людського життя і долі. Людство починає усвідомлюватися як єдина цілісна істота. Людство виходить на глобальний рівень розуміння свого буття, і одночасно посилюються тенденції до збереження національних, регіональних, місцевих традицій і особливостей. Все більшу роль грають інформаційні процеси, а техніко-технологічні можливості ХХ століття дозволяють створити єдину і цілісну інформаційну систему, до якої в принципі може залучитися кожна людина. Виникає перспектива розвитку колективного інтелекту, єдиного духовного простору, одночасно існує загроза через ЗМІ або Інтернет стандартизувати, уніфікувати життя і свідомість людей, культуру в цілому. В той же час культурний світ ХХ століття багатий і розмаїтий, і це все більше цінується і розуміється як його перевага. Важко не погодитись з такою оцінкою. Втім, висновки, які на ній базуються, можуть бути різними, навіть діаметрально протилежними.

Не викликає сумнівів, що у ХХ столітті вже з перших його десятиліть визрівали основні тенденції, які і визначили культуру ХХ століття як перехідну, де відбувається глибинна переоцінка цінностей. Перехідність культури ХХ століття, поступова зміна культурної парадигми простежуються на різних напрямках культури, в різних її сферах. Однак, на відміну від Т. В. Макарьської, ми переконані, що йдеться не про чергову зміну парадигм теорії та історії культури, які вище ми в загальних рисах простежили в історії людства, але про усвідомлення співіснування різних парадигм теорії та історії культури. Таке співіснування стало можливим, на наш погляд, саме завдяки формуванню культурологічної парадигми, яка утвердила не лише плюралізм культур, але плюралізм теорій культур.

У цьому контексті видається важливим звернення до деяких принципів у теорії пізнання, які продукувало природознавство, але які виявилися орієнтирами для осмислення способу взаємодії парадигм і у інших царинах знання. Квантова механіка оформилася спочатку як нова теорія пізнання світу, яка об'єднувала всеосяжні уявлення і принципи сучасних фізичних теорій. Для цілей природознавства вона вперше дозволила описати структуру атомів, встановити природу хімічних зв'язків, пояснити явища надпровідності, феромагнетизму, надплинності. На відміну від класичних уявлень, нова концепція допускала, що частинки водночас виступають

носіями і корпускулярних, і хвильових властивостей, і ці властивості не виключають, а доповнюють одна одну. Пізніше Нільс Бор сформулював важливий принцип додатковості: одна і та ж подія, складна система можуть бути розглянуті за допомогою різних підходів і ці взаємовиключні підходи можуть давати повнішу картину системи, дозволяють зрозуміти її суть.

Цей принцип застосовний не тільки для фізичних систем. Чи не вперше його універсальність намагалися доводити на засадах синергетики як своєрідної онтології нелінійності, але нам видається що він може бути осмисленим з позицій будь-якої нелінійної і плюралістичної онтології. Так, принцип доповнюваності сьогодні розглядають як принцип розуміння світу загалом. У такій інтерпретації світ постає різноманітним, багатовимірним, неоднозначним. Якщо класична картина світу представляла його атомістичним, фрагментарним, де об'єкти були незалежними і самодостатніми, люди індивідуалізованими, явища дискретними, то до кінця XX століття вибудовується інша картина — світ починають розглядати як холистичний, взаємозв'язаний, де об'єкти і люди, які їх пізнають, інтегровані у єдині процеси.

Т. В. Макарьська слушно зауважує, що сучасна культурологія скептично ставиться до прихильності традиціям, нормам, канонам, до жорсткої детермінованості розвитку культури [6]. Дійсно, зараз більше цінується розмаїття і багатство проявів культури, нестандартність, оригінальність її існування. Підвищується цінність місцевої, регіональної, станової, професійної тощо культури. Культурологія вперше постає як така теорія культури, яка свідомо намагається подолати абсолютність будь-якого централізму, і передусім — при вивченні самої культури. Така позиція потребує передусім філософського обґрунтування, яке забезпечується значною мірою здобутками філософії постмодерну, з його принципами різноманітності, номадичності, стилізації тощо. Долаючи теоретичну обмеженість антропоцентризму та перекося його практичного застосування, постмодерн по-новому вбачає місію людини щодо культури, що підносить людину на недосяжну раніше висоту.

Література:

1. Блюменберг Г. Світ як книга/Ганс Блюменберг [Пер. з нім. В. Єрмоленко]. — К.: Лібра, 2005. — 544 с.
2. Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов/Лаэртский Диоген [пер. с др..греч.]. — М.: Мысль, 1979. — 620 с.
3. Кримський С. Б. Запити філософських смислів/С. Б. Кримський. — К.: Вид. ПАРАПАН, 2003. — 240 с.

4. Крымский С. Б. Эпистемология культуры: Введение в обобщенную теорию познания/С. Б. Крымский, Б. А. Парахонский, В. М. Мейзерский. — К.: Наукова думка, 1993. — 216 с.
5. Кун Т. Структура научных революций/Томас Кун [пер. з англ.]. — К.: Port-Royal, 2001. — 228 с.
6. Макаарская Т. В. Роль русской культуры в нравственном воспитании современной молодежи/Т. В. Макаарская; Об-во «Знание» РСФСР. Секция пропаганды худож. культуры. — М., 1988. — 40 с.
7. Парсонс Т. Система современных обществ/Т. Парсонс; [пер. с англ. Л. А. Седова, А. Д. Ковалева; под ред. М. С. Ковалевой]. — М.: Аспект пресс, 1998. — 270 с.
8. Платон. Держава/Платон; [пер. Д. Коваль]. — К.: Основи, 2000. — 355 с.
9. Фейерабенд П. Против метода. Очерк анархистской теории познания/Пер. с англ. А. Л. Никифорова. — М.: АСТ; Хранитель, 2007. — 413 с.
10. Фрагменты ранних греческих философов/[перевод/АН СССР Ин-т философии; издание подгот. А. В. Лебедев; отв. ред и авт. вступ. ст. И. Д. Рожанский]. — М.: Наука, 1989. — 576 с.
11. Фукуяма Ф. Наше постчеловеческое будущее. Последствия биотехнологической революции/Ф. Фукуяма; [пер. с англ. М. Б. Левина]. — М.: АСТ, Люкс, 2004. — 352 с.
12. Хесле В. Философия и экология/Витторио Хесле [пер. А. К. Судакова; отв. ред. В. С. Степин]. — М.: Наука, 1993. — 202, [2] с.
13. Ярошенко Н. Н. Социально-культурная деятельность: парадигмы, методология, теория/Н. Н. Ярошенко. — М.: МГУКИ, 2000. — 204 с.

Попович Н. Д. Основные парадигмы теории и истории культуры

Статья посвящена выявлению специфики культурологической парадигмы исследования культуры среди других исторических парадигм.

Ключевые слова: *парадигма теории культуры, культурологическая парадигма, антропоцентризм, смена парадигм.*

Popovych M. D. Basic paradigms of theory and history of culture

The article is devoted to the exposure of specific of culturological paradigm of research of culture among other historical paradigms.

Keywords: *paradigm of theory of culture, culturological paradigm, anthropocentrism, changing of paradigms.*

УДК 327:316.37

ПСИХОСОЦІАЛЬНА КУЛЬТУРА НАЦІОНАЛЬНО-ДЕРЖАВНИХ УТВОРЕНЬ

Суший О. В.

Кандидат філософських наук, докторант Національної академії державного управління при Президентові України

Стаття присвячена питанню особливостей психосоціальної культури національно-державних утворень.

Ключові слова: *архетип, архетипний підхід, державне управління, ідентичність, соціальна та соціетальна ідентичність, психосоціальна культура.*

Перед сучасними філософами, соціальними психологами, соціологами, політологами, культурологами постало завдання не лише дослідити генезис ідентичності нового типу, але й показати, як зміна ідентифікаційних практик впливає на особливості сучасних соціальних та політичних змін.

Особливої гостроти поставлене завдання набуло у зв'язку з кризою самоідентифікації національно дезорієнтованих частин суспільств незалежних держав, що постали на теренах колишнього радянського союзу. Відомо, процес демократичного творення держави нерозривно пов'язаний з формуванням загальнонаціональної ідентичності. Більш того, шлях до європейської ідентичності, власне, проходить через усвідомлення своєї національної ідентичності.

Дослідження багатогранного феномену ідентичності представлений питомою вагою праць вітчизняних науковців, фахівців близького та дальнього зарубіжжя. Тому, наведемо лише невелику частину питань, до яких звертаються українські вчені.

У зв'язку з означеним вище завданням, значна увага приділяється, насамперед, питанням становлення національної ідентичності, етнічної та регіональної ідентичності, європеїзації українського соціокультурного середовища (побудова наддержавної ідентичності), легітимації влади, загальнонаціональної консолідації, національної безпеки. Ці питання досліджують А. Колодій, М. Козловець, Л. Нагорна, Н. Пелагеша, С. Римаренко, М. Розумний, О. Стегній, О. Толкачов, М. Шульга та ін.. Проблемам соціальної та культурної репрезентації ідентичності присвячена колективна монографія «Соціокультурні ідентичності та практики», над цими питаннями замислюються Л. Костенко, Н. Костенко, М. Ожеван

та ін. Ідентичність в умовах мультикультуралізму та глобалізації, історична пам'ять та культурна автентичність, толерантність та ксенофобія — ці проблемні питання розглядають російські й українські науковці у колективній монографії «Национально-гражданские идентичности и толерантности. Опыт России и Украины в период трансформации», а також В. Давидов, Л. Дробіжева, Е. Паін, Н. Паніна, Н. Федотова та ін. Окремі аспекти психічного розвитку українського етносу, ментальний контекст функціонування політичної системи, ідентичність як компонент самосвідомості особистості вивчають Е. Афонін, С. Брехаря, О. Гуцуляк, В. Дем'яненко, О. Донченко, І. Поліщук, Ю. Романенко тощо. Майже щорічно згуртовуються фахівці у обговоренні багатьох актуальних питань, пов'язаних з багатограним феноменом ідентичності, в рамках міжнародних наукових конференціях та круглих столів [9; 10; 24; 25; 26]. Перспективи архетипного напрямку у аналізі проблем теорії та історії державного управління та місцевого самоврядування обговорювалися в рамках першого (2010 р.) та другого (2011 р.) Міжнародного теоретико-методологічного семінару «Архетипіка й державне управління» [20; 21].

Одразу звернемо увагу на існуючу розбіжність поглядів на природу ідентичності та її зв'язок з соціальними процесами. З однієї сторони, зазначається, що ідентичність як категорія соціального пізнання має досить хитке теоретичне обґрунтування, що пояснюється похідною від психоаналітичної традиції інтерпретації соціальних феноменів [19, с.9]. З іншої сторони, проблеми демократичного творення держави в умовах нової — постмодерної соціальної реальності нерозривно пов'язані з психологією людей, яка частіше, ніж це зазвичай вважають, міститься в основі соціального [3].

Складність вивчення феномену ідентичності полягає в тому, що її складовими є і історико-культурні, і політичні, і соціально-психологічні константи. Тому розв'язання поставленого завдання потребує, по-перше, виявити глибинний досвід психосоціальної вкоріненості даного феномену, та, по-друге, визначити причинно-наслідкові зв'язки психосоціокультурних та інституційних трансформацій.

Відтоді як швейцарський вчений К. Юнг у 1919 р. в праці «Інстинкт та несвідоме» увів у науковий обіг поняття психологічного архетипу, визначивши його «безособистим» або «безпосереднім колективним несвідомим» [28], осмислення цього феномену стало невід'ємною складовою соціогуманітарних досліджень. В своїх працях на роль психологічного чинника звертали увагу П. Бурдьє, М. Вебер, Е. Дюркгейм, Г. Лебон, С. Московічі, Ортега-і-Гассет, Г. Тард, Е. Фромм та інші вчені.

Архетип — це прихований у колективному несвідомому культурний стереотип, «першообраз», вроджена психологічна схема мислення, яка

опосередковано впливає на діяльність соціальних суб'єктів. Ступінь та механізми впливу архетипу на людину різняться в залежності від суспільно-історичних умов.

Вихідним чином (або на початку соціального циклу), коли психологічне сприйняття людини орієнтоване на зовнішні форми речей (екстраверсія), архетипи є надперсональним чинником психосоціального розвитку. Водночас мірою усвідомлення людиною себе суб'єктом соціального розвитку архетипи безпосередньо «вплітаються» в структуру психічного буття людини і стають своєрідним «сполучним» матеріалом, який забезпечує її особистісну цілісність та усталеність розвитку. Своє змістове наповнення первообраз набуває, проникаючи у свідомість і наповнюючись усвідомленим досвідом реальної дійсності. Трансляторами та збудниками глибинних активів від давніх часів були міфи, казки, фольклор, різноманітні вірування, що концентрують високий символізм ідей та образів у зіставленні з їх історичними паралелями.

Отже, звернення до архетипних уявлень, образів, символів тощо дозволяє розкрити глибинну природу бажань, очікувань, прагнень та надій людей, які виникають у результаті спільної роботи свідомості та колективного несвідомого.

На ґрунті ідей «аналітичної психології» К. Юнга, «культурно-історичної теорії» Л. Виготського, «символічного інтеракціонізму» Дж. Кулі, а також уявлень про культуру як ціннісно-символічну систему (ціннісний підхід) та духовну інтенцію життєдіяльності людей (діяльнісний підхід) російські культурологи розробили концепцію культурних архетипів [14, с.389–420].

Культурні архетипи являють собою культурні першообрази, уявлення-символи про людину, її місце в природі та суспільстві, нормативно-ціннісні орієнтації, які задають зразки життєдіяльності людей, «проростаючи» крізь багатівкові шари історії та культурних трансформацій, зберігаючи своє значення та смисл у нормативно-ціннісному просторі сучасної культури. Вони — глибинні культурні установки «колективного несвідомого», найусталеніші елементи соціального світу. Характерна риса культурних архетипів — їх відносна стійкість та неусвідомленість, яка «працює» на збереження культурного генотипу того чи того народу. Отже, правомірно розглядати культурні архетипи як інформацію, яка має соціально-управлінську цінність. Водночас культурні архетипи як первинні, архаїчні форми адаптації людини до навколишнього середовища підлягають вивченню шляхом реконструкції впливу цього середовища (географічного, геополітичного, господарського, соціального, політичного, культурного, релігійного тощо) на їх формування. Символічна ж природа культурних архетипів, відображувана у смислових, ціннісних орієнтаціях

людей, дає змогу інтерпретувати й типізувати архетипи шляхом «осягнення» простору символічного.

Зіставляючи взаємовідносини російської державності та культурного архетипу дослідники звернули увагу на історичну тенденцію впливу державної влади на формування нормативно-символічних уявлень та цінностей, які поступово перетворювались в стереотипи мислення й культурні установки соціальної поведінки, а з часом трансформувалися у структури російського культурного архетипу. Простежено, що російська державність в контексті взаємодії держави та індивіда спиралася на принцип етатизму; держави та суспільства — патерналізму; держави та природи — екстенсивізму держави та зовнішнього світу — месіанізму. Ці принципи стали домінуючими структурами російського культурного архетипу та у деякій мірі універсальними для всього євразійського суперетносу [14, с. 409].

Сучасні кількісні методи, за допомогою яких визначають константи багатогранного феномену ідентичності, віддзеркалюють її архетипні складові. Приклад цього, сучасний стан російської ідентичності [23]:

— узагальнений образ російського народу віддзеркалює міф народу про самих себе, підґрунтя якого — історично сформоване (фольклорне) сприйняття російського народу (росіяни — народ з високими духовними якостями, але з відчутним браком якостей ділових);

— ціннісно-сміслові ядра російського менталітету постає константою, досить незалежною від економічних та соціально-політичних перетворень, яку, як відзначають, не просто змінити за бажанням чи замовленням, але можна й потрібно використовувати через державно-політичний курс та політичну волю;

— традиції патерналізму залишаються домінуючими у свідомості більшості росіян (62%), що пояснюється відсутністю можливості змінити неприйнятні умови життя;

— домінування зовнішнього локус-контролю — «людина — іграшка в руках долі» — більшою мірою є наслідком об'єктивних умов, які склалися в країні за роки реформ, ніж характерна риса російської ментальності;

— специфіка соціокультурної модернізації виразно проявляється у полярних позиціях «модерністів» та «традиціоналістів», головна відмінність яких у ставленні до всевладдя держави та свободи особи: для більшості модерністів ідеальна модель — суспільство ідеальної свободи (66%), для традиціоналістів — суспільство соціальної рівності (71%);

— загалом, невизначеність загальногромадянської, державної ідентичності пояснюється її перехідним станом — між занепадаючою радянською ідентичністю та до кінця ще не сформованою російською національно-державною ідентичністю.

Слід відзначити, що наш вибір концепції культурних архетипів зумовлений тим, що, по-перше, індивідуальна та колективна ідентичність тісно переплетені з усвідомленими та неусвідомленими ментальними структурами, які визначають і зв'язок індивіда з соціальними ролями, і його емоційне самовизначення щодо групи, «своїх» та «чужих», і групові цінності, соціальні норми, поведінкові паттерни тощо [12, с. 304–305.] По-друге — національна культура, яку не випадково називають душею народу, що несе життєдайні цінності. Національна культура утримує стійкі у часі взірці поведінки індивідів — специфічні відповіді на зміни зовнішнього середовища, які допомагають адаптуватися до них. Водночас, це — по-третє, сила культури проявляється у динаміці переходу відносно стійких взірців поведінки у її представників в нові цінності, вірування, норми, символи [18, р.69–71].

Вивчаючи вплив національної культури на управління бізнесом в Росії дослідники А. Наумов та І. Петровська виходять саме з динамічного характеру цієї взаємодії. Ними наголошується, що:

— існує зв'язок між рівнем «стійкості взірця поведінки» (від рівня формальної поведінки чи поведінки на свідомому рівні до рівня сприйняття членами суспільства нової для них культури чи поведінки на несвідомому рівні) та ступенем динамізму та складності чинників впливу в напрямку зазначеної трансформації;

— зміни в поведінці можуть призвести до змін в культурі, й навпаки. У першому випадку кількість (зростання кількості взірців певної поведінки) немов би переходить у якість (формується новий архетип), а у другому — якість (привнесена нова цінність або вірування) отримує кількісне підкріплення (реалізується все більшим числом людей в своїй формальній поведінці [18, р.71–72].

Аналіз сучасного стану російської культури за п'ятьма шкалами (модель голландського вченого Г. Хофстіда) дозволив дослідникам виявити наступні тенденції [18, р.77–84.]:

— Індивідуалізм — Колективізм: пріоритет індивідуальних або групових цінностей. Цей показник віддзеркалює існуюче суперечливе, двоєке розуміння росіянами станів «Я» та «Ми», які не вписуються в чисто західний чи східний варіанти.

— Мужність — Жіночність: схильність незалежно від гендерної приналежності до «чоловічої» («життя для роботи») або «жіночої» («робота для життя») моделі поведінки. Зокрема, відмінність між вказаними взірцями поведінки характеризує відхилення від деяких еталонних установок, прийнятих в суспільстві для того чи іншого типів поведінки; водночас, чіткий розподіл гендерних ролей більш властивий чоловічим культурам, ніж жіночим. Перше опитування (1996 р.) показало зростання «чолові-

чості» в російській культурі, викликане, як приклад, наданням громадянам в 1990-х роках певної свободи у підприємницькій діяльності; наступне опитування (2006 р.) показало відкочування у бік підвищення рівня «жіночності» російської культури, викликане, як приклад, посиленням ролі держави в економічних та соціальних процесах, зниженням стану громадянськості суспільства.

— Уникнення невизначеності (високе/низьке): ставлення до невідомості та невизначеності майбутнього, яке проявляється у потребі в передбачуваності, в формальних та неформальних правилах і нормах. Зокрема, в культурах з сильним уникненням невизначеності потреба у правилах носить емоційний характер; при слабкому уникненні невизначеності правила встановлюються лише за необхідністю, й загалом вони шануються більше. Для Росії властива двояка ситуація, коли формальні правила визначаються як необхідний атрибут організаційного життя, але при цьому не співпадають з неписаними нормами поведінки, й внесення нової формальної поведінки випереджає «тектонічні» зсуви в самій культурі.

— Дистанція влади (висока/низька): ставлення до нерівності, яка існує в розподілі влади в соціальних структурах (сім'я, організація, суспільство), схильність підкорятися владі та шанувати її. «Російській» моделі притаманне двоякий характер участі в управлінні, який визначається формулою: «бажаю приймати участь, але не брати на себе відповідальність».

— Довготерміновість — Короткотерміновість орієнтації: стан патерналізму, яке стає ключовою підвалиною влади в умовах, коли люди не в змозі подолати падіння рівня та якості життя. В Росії історична форма патерналізму проявлялася у вотчинному правлінні, в сучасних умовах проявляється в поведінці «містечкових» адміністраторів, які керують на ввірених їм об'єктах, немов своїм «двором».

Підсумовуючи, дослідники констатують суперечливість та двоякість російського характеру або російського архетипу, висловлюючи припущення щодо високого рівня маргінальності культури в цілому, а також її «прикордонне» положення на мапі основних світових культур. Визначається опосередкований зв'язок між аспектами національної культури та організаційної культури, що пояснюється високою динамічністю культури сучасного російського суспільства [18, р.86].

Погоджуючись загалом з логікою викладених положень російськими колегами, маємо звернути увагу на те, що в своїх дослідженнях вони виходять з визнання сталості та незмінності архетипів, що бере свій початок від юнгіанської традиції. Тому вірний за своєю суттю висновок, що культурний архетип може розглядатися як інформація, яка має соціально-управлінську цінність, не набуває свого розгортання у бік майбутнього. Наприклад, дані соціологічних досліджень ідентичності дозволяють прояснити певну спе-

цифіку управлінських відносини в сучасному суспільстві, проте фактично залишається нерозв'язаним та суперечливим питання щодо співвідношення архетипних уявлень, які важко піддаються змінам, та історичного суб'єкта, який змінюється та виступає носієм як культурного генотипу, так й духу часу. В дослідженнях А. Наумова й І. Петровської більш рельєфно проводиться лінія причинно-наслідкових зв'язків процесів трансформації культури та поведінки, їх закріплення в нових формах (нових архетипах або моделей поведінки).

Представники наукової соціогуманітарної спільноти сучасної Білорусі щодо питання про загальну національну ідентичність відзначають наступні тенденції [4; 15]:

— білоруси більшою мірою відчувають свою приналежність до держави, а не до нації: пояснення цього — діюча офіційна ідеологія, яка слугує інструментом для розбудови держави, але не формування національної ідентичності;

— болючим виявляється питання щодо сутності «білоруськості», розуміння, що є Білорусь: широкою публікою Білорусь сприймається більше як Лукашенко або додаток Росії, тобто Беларусь асоціюється з конкретним політичним режимом, ніж з самою країною.

«Невизначеність» білоруської національної ідентичності зумовило необхідність виявлення актуальних та природних засад національної ідентичності, що співвідносяться з досвідом білоруського народу. Це спонукало звернутися до дослідження білоруського архетипу, яке було здійснено представниками Інституту державних ідеологій (INSTID) республіки Беларусь. Перелічимо основні висновки дослідження білоруських колег, а саме — образи, якості, цінності, погляди з якими, як вважають дослідники, пов'язують себе білоруси як нація, їх вони сприймають як спільні та характерні для себе й співвітчизників [6; 15]:

— Білоруський архетип по своїй сутності — матріархальний. Пов'язані з матріархальністю якості — рівність, спокійність, прагнення до збереження, консервативність, мир та гармонія. Білоруському архетипу не властиві такі патріархальні якості, як агресивність, прагнення до ризику, конфліктність та підвищена емоційність.

— Архетипний образ — володарка маєтку чи шановна мати родини: зріла, спокійна жінка, яка керує власним господарством. Головні атрибути цього типу — це працелюбність, практичність, бережливість, гостинність та розсудливість.

— Розуміння архетипових потягів нації, на думку команди INSTID, може стати підґрунтям внутрішньої політики, вдалого економічного та соціального розвитку. Гармонійний, мирний та неконфліктний архетип дозволяє говорити про те, що у зовнішній політиці варто дотримуватися

нейтралітету та прагнути до встановлення врівноважених відносин з сусідами Білорусі, в яких жодна зі сторін не буде явно домінувати.

— Національному архетипу не можна відповідати штучно та формально. Політичний лідер, політик насамперед повинен сам сприйняти сутність, стиль мислення та цінності нації, бути переконаним у них та зробити їх своєю ідеологією. Така ідеологія зможе об'єднати націю, не лише відносно рішення практичних проблем, але й означити загальну світлу ідею для всіх її релігійних конфесій. Вміння згуртувати націю як на духовному, так і на матеріальному рівні — один з ключових чинників для політика. Тільки тоді він буде природнім чином оволодівати серцями та розумом виборців та стане справжнім лідером нації.

Зробимо деякі зауваження. По-перше, визначаючи стійкі глибинні риси архетипу «білоруськості» дослідники залишають відкритим питання про вплив стрімких сучасних суспільно-історичних процесів на архетипні схильності нації. По-друге, залишається без відповіді питання щодо формопроявів гармонійного, миролюбного, неконфліктного архетипу в умовах теперішнього кризового стану Білорусі — політичної, фінансово-економічної та соціальної сфер, готовність дати відповідь на зовнішні виклики (ізоляція Западу та тиск Кремля) та зберегти незалежність білоруської держави. Чи є приклад мовчазних акцій протесту, які відбувались нещодавно в Білорусі, проявом архетипних якостей білорусів? Нарешті, наданий білоруськими науковцями, образ політика — це майже міся, але його одноособове ідеологічне та духовне всевладдя може не лише стати для Білорусі черговим досвідом авторитарного правління, але й виправдовувати теперішній політико-управлінський лад в країні.

Подолати існуючі суперечності та запропонувати власній дієвий підхід їх розв'язання прагнуть в своїх дослідженнях представники української школи архетипіки (Е. Афонін, Л. Бурлачук, О. Донченко, А. Мартинов, Ю. Романенко та ін.) [1; 3; 5; 7; 8; 13; 16; 22]. Як вихідну тезу було висловлено припущення, згідно з яким обґрунтована К. Юнгом та його послідовниками незмінність успадкованих образів колективного несвідомого може мати динамічний характер, що у подальшому дало змогу створити науково-дослідницьку методологію аналізу історично змінюваної засадово соціальної поведінки. Ще однією опорною аксіомою виступила теза французького психолога С. Московичи, який справедливо наголошував на нерозривності психічного й соціального [17, с. 6–7].

Визнання факту мінливості впливу психічного та соціального на суспільну історію було трансформовано в розробку якісно-кількісних методик діагностики культури, які дають змогу досліджувати зв'язок між суб'єктивним за своїм походженням знанням та онтологічним за своєю сутністю архетипом культури.

Пошук усталеного балансу національно-державного розвитку за нових суспільно-історичних умов оживив перед політико-управлінськими елітами (у зв'язку зі здійснюваними ними реформами та державною політикою) питання про національні особливості або, точніше, про особливості психосоціальної культури національно-державних утворень. На нашу думку, розв'язання цього питання полягає у контексті гармонізації комплексу психосоціальних, культурно-символічних та соціально-інституційних чинників, які визначають розвиток системи «людина — суспільство — держава». Весь цей комплекс спирається на творця (людину та природу), зокрема на притаманний кожній з епох суспільно-історичного розвитку свій психосоціальний тип «всезагальної людини». Останній же «диверсифікується» на «неповторну одиничність» людини та невід'ємну від неї «людську всезагальність», що змінюють і водночас комплементарно доповнюють одна одну.

Очевидно, що історичних змін зазнає і людська ідентичність, яка є ключовим елементом суб'єктивної реальності і перебуває у діалектичному взаємозв'язку із суспільством та його інституціями.

Наприклад, якщо в добу модерного суспільства у фокусі його соціальної системи перебувала «людина всезагальна» (колективна), з властивим їй психосоціальним типом культури, то з приходом постмодерного суспільства на історичну арену виходить людина «неповторна», «одинична» (індивід) з притаманними їй рисами психосоціальної культури. При цьому на зміну (соціальній) ідентичності людини доби модерну з її (людини) матеріалістичною картиною світу та «прив'язаністю» до певних соціальних груп та класів приходять нова (соціетальна) ідентичність доби постмодерну, яка характеризує індивіда з точки зору його ототожнення із самим собою у контексті його особистої цілісності й неперервності власного розвитку. Інакше кажучи, на зміну єдності соціально-матеріального світу доби модерну приходять єдність постмодерного психосоціального світу з його свідомими та несвідомими (символічними) формами існування. Обидва модуси ідентичності (соціальний та соціетальний) супроводжують будь-яку суспільно-історичну добу, проте домінування соціального або соціетального модусу ідентичності, власне кажучи, наперед визначає характер тієї чи тієї суспільно-історичної доби [11, с. 265–271].

У ширшому суспільно-історичному контексті слід відзначити, що соціальний (соціально-матеріальний) та психосоціальний (соціетальний) чинники немовби у фокусі збирають та відображають усі складності й перипетії суспільно-історичного процесу й зокрема перипетії суспільно-трансформаційного процесу. Тому успіх нинішніх суспільних реформ перебуває у контексті відносин, що складаються між матеріальним та ідеальним, зовнішнім та внутрішнім, соціальним та психічним у люд-

ській природі. Конфлікти ж, які супроводжують суспільні перетворення та реалізацію державно-політичних рішень, зосереджені переважно у психосоціальной культурі людини, політико-управлінської еліти та суспільства загалом [3]. Таким чином, сьогодні об'єктивно назріла необхідність емпіричного виявлення та аналізу чинників соціальної психіки.

Для вивчення психосоціальної реальності, що розвивається (зокрема притаманної постмодерну соціальної психіки), Е. Афоніним була розроблена проєктивна психодіагностична методика «кольорових уподобань» [2], яка згодом була адаптована до масових опитувань громадської думки й використана як кількісна методика для організації моніторингу загальносистемних змін в українському суспільстві (1992–2010 роки). Також на підставі розроблених О. Донченко уявлень про властивості, стани та процеси соціальної психіки [7] спільно з Л. Бурлачуком та його колегами розроблено та адаптовано до можливостей опитувань громадської думки методика БАД (Л. Бурлачук, Е. Афонін, О. Донченко) [3].

Методика «кольорових уподобань» — це проєктивна тестова методика, засадовою для якої є емоційне ставлення до природно відповідної системи кольорів веселки. Методика БАД являє собою шість бінарних шкало-опозицій, які дають змогу адекватно відображати стан сформованості соціальної або соціальної ідентичності. Кожна з цих психосоціальних характеристик являє собою своєрідний історичний результат того, що не один раз повторювалося як у поведінці однієї людини, так і в долі цілого народу:

— Екстраверсія — Інтроверсія: відображає установку на світосприйняття й характеризує спрямованість соціальної психіки або на зовнішню, матеріальну сутність об'єкта або, навпаки, всередину об'єкта.

— Емоційність — прагматичність: якісно визначає ментальні характеристики. Наприклад, ознака «емоційність», власне, й зумовила «жертвовну» сутність радянської людини, орієнтуючи її тим самим на «соціально значущу» поведінку («спершу думай про Батьківщину, а вже потім про себе»). Протилежна якісна ознака — «прагматичність» — відображає сучасну соціально-поведінкову реакцію людей, зорієнтовану на утилітарні цінності, фінансову чи матеріальну користь та економічну ефективність.

— Раціональність — Ірраціональність: характеризує прийняття рішень на підставі розумного розрахунку. Взаємодія раціональності та «ліберальної свободи» у сучасному суспільстві забезпечує можливість поетапного досягнення особистісно значущих прагматичних цілей («слона треба їсти по частинах»). Водночас ірраціональність, яка спирається переважно на підсвідомість, потребує цілісних («гештальтових») форм світосприйняття та діяльності.

— Інтуїтивність — Сенсорність: характеризує особливості взаємодії людини зі світом. Наприклад, «інтуїтивність», що характеризувала психосоціальний тип радянської людини, наперед визначила появу установки на формування універсальної (всебічно розвиненої) особистості. Події 2004 року («помаранчева революція») уможливилися з відтворенням «сенсорного» українця, з появою в його установках історичного «доки не помацаю — не повірю!».

— Екстернальність — Інтернальність (локус-контроль): визначає схильність суб'єкта приписувати відповідальність за результати своєї діяльності відповідно зовнішнім або внутрішнім силам. Іншими словами, це один з ефективних індикаторів працюючих механізмів соціальної відповідальності: зовнішніх (державно-громадських) або внутрішніх (індивідуально-особистісних), контролю або самоконтролю.

— Екзекутивність — Іntenційність: відображає гендерну ідентифікацію людини, тобто її психічну схильність до реалізації чоловічих або жіночих соціокультурних ролей. До архетипних властивостей екзекутивності належать жіночі соціокультурні ролі, пов'язані з народженням, збереженням, функціонуванням та забезпеченням цілісності сім'ї, соціальної групи, спільноти, а до архетипів іntenційності належать ролі розвитку, виходу за межі цілого, зв'язок сім'ї, соціальної групи, спільноти із зовнішнім світом.

Таким чином, методика «кольорових уподобань» реально забезпечує кількісний аналіз динаміки загальносистемних змін, а на підставі методики БАД здійснюється аналіз якісних психосоціальних змін в українському суспільстві, який дає змогу відстежувати динаміку його якісних змін. За період 2002–2010 рр. здійснено 9 досліджень, у тому числі дослідження політико-управлінської еліти України та порівняльний аналіз стану процесів ідентифікації в Україні, Росії, Білорусі.

Новацією школи архетипіки також є власний підхід до аналізу світової історії [1]. Зокрема, на підставі циклічної парадигми розроблено принципово нову для соціальної філософії та інших соціальних наук теоретико-синтетичну модель соціально-історичного аналізу та прогнозу — модель «універсального епохального циклу» (УЕЦ), яка відображає особливості розвитку соціального світу як результату розвитку різномасштабних соціальних суб'єктно-об'єктних сутностей: людини, суспільства, цивілізації. Відповідно соціально-історичний розвиток розглядають у форматі цієї моделі на мікро-, мезо- та макрорівнях як процес «проходження» п'яти соціальних циклів. Кожний із цих циклів описують за допомоги чотирьох універсальних елементів — «революція», «інволюція», «кoeволюція», «еволюція», підпорядкованих загальній логіці зміни

нормативних періодів (інволюція, еволюція), почергованих транзитивними станами (революція, коеволюція) суспільного розвитку.

Даний дослідницький комплекс (модель УЕЦ, кількісна та якісна психодіагностичні методики) дають змогу відстежувати складну, нелінійну та різноспрямовану динаміку соціально-історичних процесів на рівні індивіда (людини), суспільства (національно-державного утворення) та людства (цивілізаційного наддержавного утворення).

Сьогодні здійснюють спроби аналізувати за допомоги цього дослідницького комплексу динаміку мікропроцесів, світового та національно-державного розвитку. В останні роки вони просуваються у логіці інверсії (зворотно-оборотного процесу), відповідно до якої у країнах трансформації посилюються позиції авторитаризму як тимчасового державно-політичного режиму, який стає альтернативою демократії на шляху розв'язання ключових соціально-економічних завдань суспільно-історичного розвитку. Ці самі тенденції соціального середовища тяжіють над людиною й загалом позначаються на стані суб'єктивної реальності — людської ідентичності.

Моніторинг соціетальних змін українського суспільства (1992–2010 роки) являє собою нову методологію і техніку соціологічного аналізу та прогнозування. Отримані за допомоги кількісного та якісного складників моніторингу дані відображають процеси суспільних змін на їхньому глибинному (психосоціальному) рівні, виявляють закономірний характер таких змін і загалом спроможні конструктивно доповнити прогнози реформування та виходу країни на режим усталеного розвитку.

Показники бінарних шкал моніторингу відображають реакції суспільної свідомості на соціально-політичні та економічні перетворення в Україні. При цьому прогресуюча або регресуюча динаміка його показників дає можливість оцінити рівень сформованості в Україні підвалин громадянського суспільства та міру його залежності від впливів з боку держави та груп великого капіталу.

Згідно з даними моніторингу, українське суспільство (принаймні з 2002 року) усталено просувається у напрямку нової — соціетальної — ідентичності, яку значною мірою забезпечує зростання показників раціональності та інтенційності. Це відповідно знаходить своє вираження у домінуванні (у тій частині населення, яка сформувала свою ідентичність) прийняття раціональних рішень і тяжіння до взаємодії із зовнішнім світом. Водночас тут виявляють себе характерні для екстраверсії орієнтація на «соціально-матеріальну» сутність, що провокує ставлення до людини як до продуктивної сили, та «соціально-класове» відношення між інтересами малого і середнього бізнесу та монопольним становищем великого капіталу. Превалювання серед осіб, які сформували свою ідентичність

Динаміка становлення соціальної ідентичності в Україні (2002-2010)											
	Україна N=1771 (X. 2002)	Україна N=2029 (I. 2006)	Україна N=2275 (XII. 2006)	Україна N=2109 (XII. 2007)	Україна N=2099 (XII. 2008)	Україна N=1424 (XII. 2009)	Україна N=2106 (XII. 2010)	Бела русь N=1500 (XII. 2010)	Росія N=1593 (XII. 2010)	ГоловиРДА N=439 (IV-V. 2005)	Держ служ. N=623 (IV. 2009)
Якість											
Стан сформова- ності соціальної ідентичності	33.67	42.78	44.69	47.34	47.51	36,37	45.25	50.50	44.25	60.30	50,93
«старий» модус ідентичності	12.35	19.65	20.32	22.37	22.78	15.80	19.88	23.73	20.98	23.25	22,83
«новий» модус ідентичності	21.32	23.13	24.37	24.97	24.73	20.57	25.37	26.77	23.27	37.05	28.10

Таблиця 1. Динаміка становлення соціальної ідентичності в Україні (2002–2010)

емоційності там, де потрібна прагматичність, схильності до інтуїтивності та перенесення відповідальності за результати своєї діяльності на зовнішні обставини фактично свідчить про процеси відкочування (2006 рік), які характеризують соціальну ситуацію в Україні як повернення до рудиментів соціально-класової суспільної свідомості.

Деяке відкочування має й загалом динаміка показників сформованості ідентичності. Так, стартувавши 2002 року на рівні показника 34%, вона досягла наприкінці 2008 року показника 47,51% дорослого населення. Але вже через рік (внаслідок занадто тривалої реформаторської бездіяльності) цей показник знизився до 36,37%. А з початком реформ 2010 року показав наприкінці цього року новий сплеск і повернення майже на попередні позиції — 45,25%.

Які ще суспільно-політичні процеси (в їх культурно-символічних та інституційних утіленнях) можуть бути «прочитані» з отриманих даних? Наприклад, не можна не відзначити тенденцію повернення до міфологізму та державної міфотворчості, особливо у контексті проголошених реформ (міфи) та їх реальних утілень. Також очевидними є квазікласові форми опозиційного протистояння, що формуються, квазіантагонізм між представниками малого і середнього бізнесу (опозиційне ядро) та представниками великого бізнесу (олігархи) і держави, що захищає їхні інтереси. Суспільна недовіра, розчарованість і психологічна стомленість від політиканства перетворюються на дистанціювання громадян, їх капсулювання у мікросередовищі сімейно-родинних, дружніх відносин, які містять достатньо високий рівень довіри, соціально-психологічної та моральної підтримки. З одного боку, це дає змогу підтримувати стабільність суспільства, а з іншого — стає перешкодою для розвитку інституцій суспільства та влади. По суті, державно-управлінська діяльність відбувається на тлі амбівалентності (подвійного стану), наслідком чого є ситуаційний характер поведінки, інформаційна залежність людей, до якої додаються також психопатологічні неврози та моральна втомленість від результатів дії влади.

Означене, підтверджують й дані українського соціологічного моніторингу «Україні — 20: моніторинг соціальних змін» (2011 р.) [27]. На двадцяті річницю незалежності української держави, за даними моніторингу, спостерігаємо зменшення значимості таких цінностей, як: сприятливий морально-психологічний клімат у суспільстві (з 4.49 до 4.16 балів), національно-культурне відродження (з 3.85 до 3.57 балів), державна незалежність країни (з 3.83 до 3.63 балів), можливість критики і контролю рішень владних структур (з 3.54 до 3.33 балів), серед найменш значущих для українців цінностей (менше 3 балів) — участь у діяльності політичних партій та громадських організацій (2.46 бала) тощо. Поменшилося у громадян сподівань на краще: у 1994 році сподівалися на поступову зміну

на краще 52%, у 2011–39%; очікували погіршення 20% у 1994 році і 28% у 2011; зросла й кількість тих, хто намагається не думати про завтрашній день — з 18% до 23%. Ціннісні пріоритети українців у 2011 році — майже ті ж, що й у 1991-му — міцне здоров'я (4.85 бала за 5-бальною шкалою), міцна сім'я (4.82 бала), благополуччя дітей (4.73 бала), матеріальний добробут (4.72 бала).

Отже, відповідно до проведеного аналізу дослідницьких проєктів російських, білоруських та українських науковців, в яких сучасні суспільно-історичні перетворення розглядаються з залученням архетипного підходу, можемо зазначити наступне:

— звернення до глибинних засад національної (етнічної) культури (менталітету) дає можливість немовби з середини висвітлити характерні особливості перебігу суспільно-історичних процесів;

— архетипний підхід є інструментом, який дозволяє розкрити глибинний досвід психосоціальної вкоріненості феномену ідентичності, а також фіксувати процеси генезису нового типу (постмодерної/соціетальної) ідентичності;

— культурний архетип — немов би носій інформації соціально-управлінської значущості, відповідно, затвердження динамічного характеру культурного архетипу доповнює інструментарій аналізу особливостей сучасних соціально-інституційних змін, взаємовпливу національної (етнічної) культури та соціально-політичних перетворень;

— необхідним та перспективним виявляється проведення порівняльного дослідження стану сформованості соціетальної ідентичності в російському, білоруському та українському суспільствах.

Література:

1. Афонин Э. А., Бандурка А. М., Мартынов А. Ю. Великая коэволюция: глобальные проблемы современности: историко-социологический анализ/Э. А. Афонин, А. М. Бандурка, А. Ю. Мартынов. — К.: Парламентское изд-во, 2003.
2. Афонин Э. А. Цвет и психика = Color and Psyche/Э. А. Афонин//Аэропорт. — 2006. — № 1. — С. 52–55. —
Електронне джерело: <http://afonined.livejournal.com/1179.html>.
3. Афонин Е. А., Донченко О. А., Антоненко В. О. Психокультура України: «помаранчевий перехід»/Е. А. Афонин, О. А. Донченко, В. О. Антоненко//Соціальна психологія. — 2006. — № 4. — С. 77–93. —
Електронне джерело: <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=6&n=60&c=1281>

4. Беларусский архетип: Директор INSTID презентует в Минске результаты исследования. — Электронне джерело: <http://instid.org/?p=114> (10.09.2011).
5. Бутирська Т. О. Державне будівництво: стан, суперечності, перспективи розвитку в Україні/Т. О. Бутирська. — К.: Вид-во НАДУ, 2007. — 484 с.
6. Гранд А., Лещенко Н. Президент для белорусской хозяйки: Кампании кандидатов в президенты Беларуси сквозь призму национального архетипа/А. Гранд, Н. Лещенко//Частный корреспондент. — 16 ноября 2010 г. — Электронне джерело: http://www.chaskor.ru/article/prezident_dlya_belorusskoj_hozyajki_21036
7. Донченко Е. А. Социетальная психика/Е. А. Донченко. — К.: Наукова думка, 1994. — 309 с.
8. Донченко О. А., Романенко Ю. В. Архетипи соціального життя і політика (Глибинні регулятиви психополітичного повсякдення). /О. А. Донченко, Ю. В. Романенко — К.: Либідь, 2001. — 334 с.
9. Ідентичність у сучасному соціумі: Матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Донецьк, 14–15 листопада 2006 року/Донецький національний ун-т; Інститут філософії ім. Г. Сковороди; Донецька обласна держ. адміністрація/О. Б. Ступін (голова ред. кол.) — Донецьк: ТОВ «Юго-Восток, Лтд», 2006. — 402 с.
10. Історична пам'ять як поле змагань за ідентичність: матеріали «круглого столу»/Національний ін-т стратегічних досліджень/Юлія Олександрівна Зерній (заг. ред.). — К.: НІСД, 2008. — 68 с.
11. Концептуальні засади взаємодії політики й управління: навч. посіб./авт. кол.: Е. А. Афонін, Я. В. Бережний, О. Л. Валевський та ін.; за заг. ред. В. А. Ребкала, В. А. Шахова, В. В. Голубь, В. М. Козакова. — К.: НАДУ, 2010. — 300 с. — Электронне джерело: http://lib.rada.gov.ua/static/about/text/Konzept_zasadi.pdf
12. Крупкин П. Эволюционная теория архетипов Юнга: архетипические моменты в структуре коллективной идентичности//Публичное управление: теория и практика: сборник научных работ Ассоциации докторов наук государственного управления. — Х.: Изд-во «ДокНаукДержУпр», 2010. — № 3–4. — С. 303–311.
13. Крюков О. І. Політико-управлінська еліта України як чинник державотворення. — К.: Видавництво НАДУ, 2006. — 252 с.
14. Культурология: Учебное пособие для студентов высших учебных заведений (издание третье). — Ростов н/Д: «Феникс», 2002. — 608 с.
15. Лещенко Н. Беларусам нужна нация/Н. Лещенко//Полит.ру. — Электронне джерело: <http://polit.ru/article/2010/12/17/belarus/>

16. Мартинов А. Ю. Исторична соціологія (циклічна парадигма)/А. Ю. Мартинов. — К.: УАІД «Рада», 2004. — 288 с.
17. Московичи С. Машина, творящая богов/С. Московичи. — М.: Центр психологии и психотерапии, 1998. — 556 с.
18. Наумов А. И., Петровская И. А. Динамика влияния национальной культуры на управление бизнесом в России за период 1996–2006 гг. //Eurasian Review. Volume 3. November 2010. P. 67–88. <http://www.evrazia.org.kr/review/04NaumovandPetrovskaia.pdf>
19. Национально-гражданские идентичности и толерантность. Опыт России и Украины в период трансформации/Под редакцией Л. Дробижевой, Е. Головахи. К.: Институт социологии НАН Украины; институт социологии РАН, 2007. — 279 с.
20. Публічне управління: теорія та практика: збірник наукових праць Асоціації докторів наук з державного управління. — Х.: Вид-во «ДокНаукДержУпр», 2010. — № 3–4. — 432 с.
21. Публічне управління: теорія та практика: збірник наукових праць Асоціації докторів наук з державного управління: Спеціальний випуск. — Х.: Вид-во «ДокНаукДержУпр», 2011. — 354 с.
22. Радченко О. В. Ціннісна система суспільства як механізм демократичного державотворення. Х.: Магістр, 2009. — 380 с.
23. Российская идентичность. Аналитический доклад. — М., 2007. — Електронне джерело: http://www.isras.ru/files/File/Doklad/Doclad_Rus_Identity.pdf
24. Тези 11-тої щорічної Фулбрайтівської конференції «Ідентичність і пам'ять у пострадянській Україні», 31 жовтня — 1 листопада, Київ, 2008=Presentation Abstracts 11th Annual Fulbright Conference «Identity and Memory in Post-Soviet Ukraine», October 31 — November 1, Kyiv, 2008. — К., 2008. — 96 с.
25. Україна — проблема ідентичності: людина, економіка, суспільство. Конференція українських випускників програм наукового стажування у США, Львів, 18–21 вересня 2003 р.: Виступи учасників та дискусія/Інститут Кеннана. Київський проект/С. Ю. Римаренко (голова ред. кол.). — К.: Стилос, 2003. — 510 с.
26. Україна шукає свою ідентичність: Зб. статей/Діалог. UA/Тетяна Гребнева (гол. ред.). — К.: Всеукраїнська благодійна організація Благодійний фонд «ПОСТУП», 2004. — 131с. — (Проект «Україна»). — Вип. 1 — К.: Всеукраїнська благодійна організація Благодійний фонд «ПОСТУП», 2004–131с.
27. Україні — 20: моніторинг соціальних змін//Прес-конференція «Україні — 20: погляд соціолога». — Інститут соціології НАН

України. — 3 серпня 2011 р. — Електронне джерело: <http://www.ukrpohliad.org/news.php/news/5046/group/4>

28. Юнг К. Г. Инстинкт и бессознательное К. Г. Юнг. — Електронне джерело: <http://www/jungland.ru/Library/Instinct.htm#epl>

Сушић О. В. Психосоциологическая культура национально-государственных образований

Статья посвящена вопросу особенностей психосоциологической культуры национально-государственных образований.

Ключевые слова: *архетип, архитипический подход, госудаственное управление, идентичность, социальна и социентальная идентичность, психосоциальная культура.*

Sushy E. V. Identity as the factor of political transformation

The question about the peculiarities of psychosocial culture of national-governmental education is highlighted in the article.

Keywords: *archetype, archetypical approach, public administration, identity, social and societal identity, psychosocial culture.*

УДК 323.2

СОЦІАЛЬНА ДЕВІАЦІЯ ЯК МОДЕРАТОР СУСПІЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ

Полисаєв О. О. ©

Розглядається феномен соціальної девіації як консолідуючого чинника провідної суспільної верстви та можливі соціальні деформації в результаті слабкості її та недостатньої розвиненості громадянського суспільства.

Ключові слова: *соціальна девіація, соціальна деформація, модератор, суспільна трансформація, громадянське суспільство.*

Вступ. Двадцять років існування української держави при ряді безсумнівних здобутків, достатньо жорстко висуває перед нашою країною необхідність здійснення комплексу подальших вкрай важливих кроків, поза якими стає проблематичним саме існування української політичної нації. Перш за все — це структурні реформи, викорінення корупції, радикальне оновлення державного апарату, зміни пріоритетів соціальної політики держави тощо. Навіть перерахованого достатньо для системної та напруженої роботи всього українського суспільства на протязі кількох десятиліть, однак реалії українського життя переконують нас у тому, що реформаторська риторика, притаманна політичним лідерам України, суттєво розходиться із дійсним станом речей. При цьому виникає закономірне питання, які власне суспільні верстви і прошарки українського соціуму є найбільш зацікавленими у результатах реформ, а також, яка суспільна група може взяти на себе функції модератора соціальних трансформацій та пов'язаними з цим ризиками. Розглядаючи перебіг структурних реформ у різних країнах, ми, як правило, пов'язуємо їх успіх із конкретними видатними особистостями — П. Століпіним, К. Аденауером, Л. Бальцеровичем. Вказані фігури настільки потужні та неординарні, що мимоволі, поза належною увагою дослідників залишається проблема готовності до соціальних трансформацій як суспільства в цілому, так і окремих соціальних груп. І що вкрай важливо — які соціальні верстви у перспективі здатні бути консолідуючою спільнотою для всього українського соціуму, а які, власне, можуть, за певних умов, перетворитись на помітну, а часом і потужну антиреформаторську течію. І перша і друга спільноти, на нашу думку з неминучістю будуть застосовувати весь можливий арсенал впливів на суспільство з метою відстоювання власних інтересів, які, однак, подаються в якості загальнонаціональних, а часом і загальнолюдських. Соціальне напруження в суспільстві з неминучістю зростає, перш за все під впливом зіткнення

реформаторських та консервативних структур. При цьому значно зростає значимість нетрадиційних форм впливу на суспільну свідомість, яка далеко виходить за межі усталених форм соціальних зв'язків. Набуваючи системного характеру, вони починають серйозно впливати на суспільні трансформації та набувають характеру соціальної девіації.

Власне необхідність дослідження зазначеного феномену в умовах системних реформ у суспільстві і є предметом нашого дослідження.

Аналіз досліджень і публікацій. Проблема соціальної девіації як суспільного феномену особливого значення набула у XIX ст., у межах досліджень діяльності видатних особистостей у галузі мистецтва, зокрема Й. Фіхте, Ф. Шеллінга, та німецьких романтиків, які дійшли висновку, що творчість генія неможливо оцінювати через призму буденного світосприймання. Зазначений напрямок було продовжено німецькими ірраціоналістами А. Шопенгауером та Ф. Ніцше, які дійшли висновку, що будь яка видатна особистість з неминучістю нехтує усталеними нормами в соціумі і є девіантом по своїй природі. Подальшого розвитку проблема девіації отримала у філософських розвідках Е. Дюркгейма, який ввівши зазначений терміну науковий обіг, розглядав девіацію в якості поведінки, що не співпадає з загальноприйнятими в суспільстві цінностями та нормами. Цим терміном Е. Дюркгейм позначив ситуацію, що складається для індивіда, коли соціальні норми стають взаємно суперечливими, втрачають ясність або навіть (для деяких аспектів соціальної діяльності) взагалі зникають. Мислитель зазначав, що такого роду ситуації складаються у часи криз та радикальних соціальних змін, коли людина втрачає здатність адекватно витлумачувати власні дії в поняттях традиційних поведінкових стереотипів. У такі часи усталені норми втрачають свою соціальну значимість, а новаційні норми ще є надто двозначними, щоб забезпечити зрозумілі та ефективні настанови для поведінки. Саме такі періоди дають потужні сплески девіантної поведінки в соціумі. Вказаний напрям досліджень став домінуючим та набув подальшого розвитку у працях зарубіжних авторів М. Вебера, К. Еріксона, А. Коена, Р. Мертон, Е. Феррі, З. Фрейда, Е. Фромма, К. Юнга, та вітчизняних — Л. Виготського, О. Змановської, А. Кравченка, Г. Почепцова П. Сорокіна, та ін.

Разом з тим, зазначені автори, розглядаючи девіацію як соціальний феномен, акцентували свою увагу на проблемі девіації в якості особистісного чинника, що витікає із психологічних особливостей розвитку індивіда, практично не зачіпаючи проблеми функціонування в соціумі виокремлених девіантних груп, які власне можуть набути характеристик модератора соціальних трансформацій. І хоча зазначена проблема зачіпалася у працях Л. Гумільова, Я. Гілінського та С. Кари-Мурзи, щодо ролі пасіонарних верств в окремих спільнотах, вона явно потребує поглибленого аналізу з

огляду на прискорення динаміки суспільних змін у сучасних історичних умовах.

Основна частина. Перетворююча, системна реформаторська діяльність має місце в такій соціальній спільноті, в межах якої основні суспільні прошарки починають усвідомлювати невідповідність традиційних соціальних комунікацій ролі та місцю найбільш потужних у економічному та духовному плані суспільних прошарків. Усталені норми комунікацій нерідко напрацьовуються у суспільстві протягом досить довгого часу та набувають характеру освяченої минулим традиції, порушення якої карається як моральними, так і законодавчими нормами. Саме вони стають історично обґрунтованою основою впливу правлячої елітної верстви на суспільство та регламентують стосунки між окремими його верствами. Причому правляча еліта, виступаючи найбільш потужною та консолідованою силою суспільства, безпосередньо здійснює визначальний вплив і на духовне виробництво у всіх його сферах. Всі інші прошарки суспільства перебувають під зазначеним впливом панівної верстви, і хоча їх соціальне буття диктує їм власний ракурс сприйняття дійсності, мова йде про єдину соціально-культурну ідентичність певної суспільної системи.

Виятки із зазначеного правила становлять лише ті спільноти, де верхні суспільні прошарки сформовані переважно із військових ватаг чужоземних завойовників, соціально-культурний алгоритм яких принципово не співпадає із алгоритмом підкорених ними народів. За таких умов історичну перспективу мали лише ті спільноти, в межах яких за короткий період відбувається інкорпорація нової та переможеної еліти, завдяки чому стає можливою консолідація суспільства в єдиний державний організм. Класичними прикладами такого роду є симбіоз латинян та італіків, слов'ян та варягів, османів та персів. За умов же відсутності зазначених процесів по об'єднанню верхніх суспільних верств, підкорена спільнота прагне об'єднатись навколо уламків власної національної еліти та повести боротьбу за своє визволення, як це мало місце на давньоруських землях після монголо-татарської навали. Однак на цьому шляху виникає величезна небезпека приходу до влади так званої квазі/псевдо еліти, яка в силу певних обставин перебирає на себе функції провідної суспільної верстви, однак насправді стає визначальним чинником деградації власного соціуму. Немалу кількість прикладів такого роду ми можемо побачити впродовж XX століття на африканському континенті.

Важливою складовою аналізу процесу формування та діяльності провідних елітних верств є визначення та застосування набору інструментарію, який вона вважає необхідним і допустимим використовувати в ході соціальної комунікації. Слід зазначити, що початковий етап утвердження провідної суспільної верстви з необхідністю супроводжується актив-

ними пошуками найбільш оптимальних засобів соціальної діяльності, які випробовуються та впроваджуються із небаченою для стабільного розвитку соціуму швидкістю. Однак впровадження такого роду засобів впливу на суспільство з неминучістю ставить питання щодо кореляції століттями напрацьованих життєвих настанов із новаційними тлумаченнями соціальної реальності. Адже дотримання традиційних аксіологічних орієнтирів нерідко витлумачується у суспільній свідомості як моральна максима, неухильне слідування якій впродовж досить довгого часу вважалось найвищою чеснотою. Скажімо, в межах феодальної спільноти століттями культивувалась абсолютна відданість своєму сюзерену, особа якого отожднювалась із державною владою. Будь який критичний закид на адресу володаря витлумачувався за цих умов як замах на підвалини державного устрою. Відповідно, навіть спроби раціонального пояснення діяльності царственої особи сприймалися широким загалом як девіантна поведінка, до того ж антипатріотична та антидержавницька і нерідко розглядалась як еретична. Однак по мірі занепаду феодального устрою, образ монарха починав витлумачуватись в якості абсолютного зла, винного у всіх без винятку соціальних негараздах. Соціальна дія, направлена на знищення цього зла починає витлумачуватись в якості норми, а намагання захистити символи монархії проявом девіації.

Однак такого роду новації, що стають діяльним орієнтиром різних соціальних прошарків, утверджуються у суспільній свідомості поступово, в залежності від соціальної практики та здатності до самостійного вироблення певних алгоритмів поведінки найбільш динамічних суспільних прошарків у нових історичних умовах. Як правило, найменш безболісно поривають із традиційними стереотипами минулого стану найбільш дискриміновані соціальні верстви, для яких перебування у межах традиційної соціальної парадигми було обтяжливим соціальним тягарем, що ставав на заваді їх подальшого розвитку. Саме з такого середовища рекрутуються найрадикальніші представники опозиції віджилій владній системі, які інтерпретують минуле існування в якості набору безглузких нормативів, що підлягають негайному знищенню. При цьому саме вони декларують прихильність до необхідності реалізації загальнолюдських моральних максим, які начебто можна реалізувати саме зараз шляхом знищення існуючого соціального устрою. Відповідно, існуючі в суспільстві норми та цінності підлягають негайному зламу, адже це є запорукою подальшого, небаченого до цих пір цивілізаційного прориву. Однак такого роду уявлення із неминучістю проходять ряд етапів утвердження у суспільній свідомості.

Перший тип соціальної девіації можна умовно назвати девіацією однаків-пасіонаріїв, які започатковують формування протестних настроїв у власному соціумі, декларуючи, як правило у вербальній формі, несуміс-

ність пануючих у суспільстві взаємин із загальнолюдськими нормами і цінностями. Історія сучасної цивілізації дає нам сотні імен такого роду. Це Мартін Лютер, Тарас Шевченко, Махатма Ганді, Андрій Сахаров, Нельсон Мандела та інші. Світоглядна позиція зазначених особистостей настільки глибоко увійшла в культурний контекст сучасної цивілізації, що ми навіть не задумуємось над тим, що свого часу їх погляди витлумачувались широким загалом як девіантні та такі, що є абсолютно несумісними із реаліями життя. Світогляд зазначених особистостей і ставав власне їх життєвим дороговказом, що виходив із здатності бачити значно далі у порівнянні із сучасниками та діяти відповідно до власного світогляду.

Можна сміливо стверджувати, що такого роду соціальна девіація, що ґрунтується на неповторності та оригінальності думки творчої особистості, є порушенням усталених суспільних норм, однак поза нею немає можливості відшукати нові підходи щодо вирішення назрілих соціальних проблем, які не піддаються вирішенню традиційними засобами. Девіантна особистість, як правило, проходить достатньо болісний шлях соціалізації, прагнучи віднайти компроміс між традиційними та новаційними тенденціями розвитку соціуму новаціями. Однак якщо це не вдається, видатна особистість прагне віднайти засоби подолання назрілих суспільних проблем у царині інноваційних підходів до соціальної діяльності, які, однак, далеко не завжди позитивно тлумачаться широким загалом. І лише подальше поглиблення суспільної кризи змушує найбільш динамічні суспільні верстви звертатись до пропонованої видатною особистістю соціальної практики. Саме тоді суспільна свідомість починає фіксувати значимість духовного спадку видатної особистості, інкорпоруючи пропоновані нею форми духовної та практичної діяльності в соціальну практику.

Разом з тим, варто зазначити, що масова свідомість далеко не завжди здатна адекватно оцінювати діяльність певних особистостей, які нерідко стають політичними лідерами масових соціальних рухів, однак їх діяльність може набирати характеру повної суспільної деструкції, здатної відкинути певну соціальну спільноту на узбіччя суспільного прогресу. Такого роду соціальна діяльність особливо значимо проявила себе у ХХ столітті, коли засоби масової інформації перетворились на дієвий фактор впливу на суспільну свідомість, саме їх вплив започаткував формування особливого типу сучасного публічного діяча — політика-популіста, міфологізований образ якого тиражується у медійному просторі і лише опосередковано пов'язаний із реальним прототипом. Більше того, у переломні історичні періоди, коли широкий загал особливо гостро відчуває власну незахищеність та вразливість, політик-популіст нерідко починає сприйматись у масовій свідомості як виразник народних інтересів, якому одному відомий секрет всезагального щастя. Адже за умови соціальної нестабіль-

ності масі потрібен герой, особа із надзвичайними людськими якостями, яка одна здатна переломити несприятливий хід історичних подій. Образ такого героя у свідомості конкретного етносу набирає своїх, обумовлених культурною традицією рис, визначальною серед яких є його пізнаваність в якості свого по способу дій, мислення, і навіть зовнішності. Саме така соціальна ситуація висуває на політичну авансцену таких осіб як Сталін, Гітлер, Каддафі. Зовні несхожих між собою, цих осіб об'єднує брак систематичної освіти та повна відсутність будь яких моральних застережень та принципів. На цьому тлі розвивається патологічна тяга до влади, що поступово перетворюється на абсолютну мету та різновид соціальної девіації. Такого роду девіанти за означенням нездатні усвідомити минуність влади, вони тлумачать її в якості абсолютної цінності, в ім'я якої виправданою є будь яка жертва, із мільйонами людських життів включно. Зрозуміло, що поява такого роду політичного діяча є можливою за певних конкретно-історичних умов об'єктивного характеру, однак варто зазначити ще один важливий чинник — поява девіанта-руйнівника у верхніх ешелонах влади а тим більше на чолі держави можлива лише за певних негативних трансформацій у середовищі панівної елітної верстви. По перше: це наявність непрохідного бар'єру між верхнім соціальним прошарком та суспільством в цілому. По друге: нездатність керуючої верстви запропонувати власному соціуму чітку та зрозумілу перспективу подальшого розвитку. По третє — втрата довіри суспільства до державницьких інституцій та авторитетних об'єднань громадян, скажімо, церкви. По четверте: в межах самої елітної верстви наявні суперечності настільки глибокі, що консолідація її неможлива за будь яких умов, навіть загрози знищення. Перераховане вище спонукає провідну суспільну верству погоджуватись на ротацію чужинців, основним завданням яких є зміна декорацій на політичному подіумі. Причому чим більш неосвіченим та примітивним є насправді такий тип публічної особи, тим більш упевнено себе почуває елітна верства, адже такого роду девіант з неминучістю буде демонструвати власну безпорадність у сфері державного управління та матиме всі шанси перетворитись на ширму, за якою бюрократія і далі почуватиметься впевнено, продовжуючи нав'язувати суспільству традиційні форми суспільних відносин.

Однак такого роду уявлення як правило зазнають досить суттєвої корекції, а часом новоявленим вождям-девіантам вдається нав'язати і правлячій верстві, і суспільству в цілому власні правила гри. Адже традиціоналістські підходи попередньої правлячої частки достатньо жорстко визначали діапазон можливих управлінських рішень, які власне виступали результатом набутого соціального досвіду та давали можливість для узагальнення, а часом і теоретичного осмислення, як позитивних так і негативних наслідків тих чи інших вирішень соціальних проблем. Але така соціальна практика є

за означенням неприйнятною для девіантів-руйнівників, які, спекулюючи на невирішених проблемах попереднього етапу розвитку суспільства, намагаються побудувати нову систему соціальних відносин на основі повної деструкції існуючої соціальної системи. Відповідно, такий вид соціальної діяльності можуть здійснювати виключно ті соціальні групи та прошарки, які у попередній соціальній системі мали статус соціальних аутсайдерів а то й просто перебували на маргінесі, Мало зв'язані з культурними цінностями та традиціями власної суспільної спільноти, визначальним чинником своєї діяльності вони вбачають вибудовування жорсткої ієрархії управління, причому системний пошук ворогів є не просто фатальним збігом обставин, а сутнісною характеристикою девіантного угруповання. Адже інші засоби консолідації такого роду об'єднання виявляються просто неефективними. Скажімо Сталін витлумачував власну партію в якості лицарського ордену із жорсткою пірамідою підпорядкування, на вершині якої перебуває його особа. Гітлерівська система вождізму передбачала протиставлення так званої вищої арійської раси всім іншим народам, з якими зазначена раса повинна неухабно боротися. Такий підхід, на нашу думку обумовлений перш за все потребою консолідації девіантного угруповання, адже консолідація на основі культурної спадщини та моральних цінностей власного етносу для такого роду спільноти просто неможлива. До того ж безвідповідальні та безглузді управлінські рішення, що приймаються на такому рівні, з неминучістю спричиняють соціальне напруження, причому далеко не завжди виправдане. Однак брак критичного мислення позбавляє девіантів здатності до адекватної оцінки ситуації, у причинах невдач вони починають звинувачувати власний народ, який наче б то не доріс до рівня поставлених перед ним величких завдань, однак наслідком є виражати незгоду. Перш за все це стосується інтелектуалів, які прагнуть відстоювати право на незалежність власного сприйняття дійсності. Саме вони сіють зерна сумніву у народі щодо особливої винятковості правлячого клану і тому їм не місце новостворюваній спільноті. Зазначена проблема свого часу стала об'єктом дослідження російського письменника Ф. Достоєвського, який у досконалій художній формі відтворив у своєму романі «Біси» діяльність девіантів-руйнівників та прагнення їх до влади як самоцілі, задля якої вони готові знищувати інших за найменшу непокору: » Цицерону відрізається язик, Коперніку виколюються очі, — натхненно проповідує Петро Верховенський, — Шекспір побивається камінням... Раби повинні бути рівними: без деспотизму ще не було ні свободи ні рівності, але у стаді повинна бути рівність» (2). І це не просто художня метафора, варто згадати диктаторські режими ХХ століття, для яких винищення видатних інтелектуалів було мало не одним із основних завдань. Скажімо, трагедія масових убивств польських офіцерів сталінським режимом на перший

погляд не зумовлена ніякими видимими причинами. Однак диктатор усвідомлював, що саме представники польської інтелігенції ніколи не стануть хоча б нейтральними до ідеологем тоталітаризму.

Не варто думати, що інформаційна епоха не може давати рецидивів соціальної девіації навіть у європейських країнах. Основою його завжди виступає безоглядний популізм, оснований на прагненні влади підпорядкувати собі основні інформаційні потоки, примітивізувати їх та перетворити на засіб «промивання мозків» широкому загалу. Перебуваючи в полоні такого роду уявлень, політики-популісти всіма доступними засобами намагаються створити спрощений (якщо не примітивний) образ політиків як народних захисників, однак виявляється, що для найбільш активних соціальних верств офіційна пропаганда виступає лише одним із альтернативних засобів отримання інформації. І що особливо важливо, сучасний рівень освіти забезпечує здатність широкого загалу адекватно оцінювати діяльність політиків, а намагання міфологізації їх, терпить фіаско.

Висновки. З огляду на сказане вище, зазначимо, що соціальна девіація виступає значимим фактором функціонування панівних верст суспільства, а в переломні періоди розвитку соціуму перетворюється на визначальний чинник становлення суспільства. На першому етапі девіантами виступають одинаки пасіонарії, які будучи видатними особистостями, декларують наявність у суспільстві проблем, вирішення яких можливе лише на основі принципово нових підходів. З часом з'являються девіантні суспільні групи, здатні змінювати соціальну дійсність. Саме з них формуються елітні суспільні верстви, які найбільш гостро усвідомлюють наявність кризового стану суспільства та нездатність виходу з нього традиційними засобами. Власне, соціальна девіація є специфічною спробою пошуку виходу із глухого кута, в якому перебуває певний соціум.

Досвід соціальної девіації відкриває специфіку соціалізації особистості, яка пройшла нелегкий шлях спрямований на подолання віджилих стереотипів, притаманних всім без винятку суспільним верствам. Ламаючи традиційні уявлення про роль особистості в соціумі, девіантні групи нерідко піддають нищівній критиці та намаганням ігнорувати моральні засади власної спільноти. І якщо девіанти-творці залишаються в межах загальнолюдських цінностей, що дає їм змогу піднятися до творчих вершин суспільного чи наукового життя та залишити позитивний слід про себе в історії. Перш за все вони орієнтовані на загальнолюдські норми та моральні цінності, що допомагає їм бути попереду суспільного прогресу. На противагу їм, девіанти-руйнівники, не переобтяжені культурною традицією та моральними засадами власного соціуму. Вони з легкістю переступають через усталені Саме шлях соціалізації девіанта, часом від

самих соціальних низів суспільства аж до найвищого рівня викарбовує їх вольові якості, здатність долати найтяжчі випробування.

Соціальна девіація може мати також різко виражений антисоціальний характер, коли девіантна група чи особистість діє без опертя на культурні здобутки а в межах їх, на вироблені людством аксіологічні цінності. Зазначене з неминучістю призводить спершу до моральної деградації, а згодом до духовної смерті, що нерідко мало катастрофічні наслідки для суспільства, а часом і для людської цивілізації. Адже девіанти-руйнівники, не маючи досвіду державного управління, прагнуть компенсувати власні прорахунки безоглядним популізмом, який продукується монополізованими державними ЗМІ. Однак глобалізаційні процеси радикально змінюють ситуацію, створюючи альтернативні засоби отримання інформації, які дають можливість критичної оцінки девіантів-популістів. Епоха міфологізованих політичних вождів поступово відходить у минуле, хоча не виключено, що рецидиви політичного вождізму будуть ще довго нагадувати про себе у спільнотах із слабо розвиненими традиціями громадянського суспільства. Майбутнє за раціоналізованим сприйняттям влади та державних інституцій, оснований на теоретичних засадах пізнання соціальної дійсності.

Література:

1. Аванесов Г. А. Криминология и социальная профилактика. — М., Наука. 1980.
2. Гишинский Я. И., Смолинский Л. Г. Социодинамика самоубийств //Социс. — 1988. — № 5. — С. 62
3. Гишинський Я. И. Девиантное поведение молодежи//Соц. исследование. — 1996. — № 2.
4. Достоевский Ф. «Бесы» Полное собрание сочинений в шести томах. — Т. 4. — СПб: Типография А. С. Ситина, 1885. — С. 224.
5. Кравченко О. П. Погляд конфліктолога на онтосинтез конфлікту/О. П. Кравченко //Соціологічні дослідження. — 2007. — № 9. — С. 103–112.
6. Лукашевич М. П., Туленков М. В. Спеціальні та галузеві соціологічні теорії: Навчальний посібник. — К., 1999.
7. Лукашевич М. П. Спеціальні та галузеві соціологічні теорії — К.: МАУП, 1999.
8. Туленков Н. В. Социология конфликта и девиантного поведения. — К.: УГУФВС, 1994.

Полісаєв О. О. Социальная девиация как модератор общественных трансформаций

Рассматривается феномен социальной девиации как консолидирующего фактора ведущего общественного слоя и возможные социальные деформации как следствие слабости и недостаточной развитости гражданского общества.

Ключевые слова: *социальная девиация, социальная деформация, модератор, общественная трансформация, гражданское общество*

Polisaev O. O. Social deviance as a moderator of social transformations

In the article the phenomenon of social deviance is examined as a consolidating factor of leading public layer and social deformations are possible as a result of weakness of it and insufficiently developed of civil society.

Keywords: *social deviance, social strain, a moderator, social transformation, civil society*

УДК 37.0+113/119

ЕКОЛОГІЧНА СВІДОМІСТЬ ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ ЕКОБЕЗПЕЧНОЇ ПАРАДИГМИ СУСПІЛЬНОГО РОЗВИТКУ

Дербак Ю.[©]

Здобувач НПУ імені М. П. Драгоманова

Аналізується роль екологічної свідомості в процесі реалізації екологічної парадигми суспільного поступу

Ключові слова: *людина, природа, екологія, культура, свідомість, виховання.*

Проблема взаємодії людини з природою є однією з актуальних проблем сучасної педагогіки, екології, філософії освіти. Над її вирішенням працюють також психологи, соціологи, представники інших наук і напрямів. Вчені дійшли загального висновку, що «тільки сформувавши екологічне мислення, свідомість та культуру кожної особистості, можна буде сподіватись на успішне вирішення цієї проблеми» [1, с. 22]. Екологічна проблематика за своєю сутністю є глибоко світоглядною, отже прищеплення турботливого ставлення до оточуючого природного та соціо-природного середовища повинно відбуватися з самого дитинства, у зв'язку з чим, проблематика екологічної освіти і просвітництва теж є одним з ключових елементів нашого дослідження теоретико-методологічних основ забезпечення екобезпечного поступу людства.

На сьогоднішній день існує досить помітне різноманіття монологічних та комплексно-міждисциплінарних підходів до визначення предмету теоретико-методологічного аналізу проблем забезпечення екобезпечного поступу людства. Таке різноманіття вимагає та актуалізує конкретизацію правил та методів інтердисциплінарного вивчення зазначеної сфери соціальної та соціоприродної функціональності національного та глобального суспільств. Тож, взагалі, можна накреслити такі шляхи і умови свідомої побудови взаємовідносин між людиною і природою в глобалізованому світі: становлення політичних систем, що сприятимуть участі широких мас населення в прийнятті рішень, що стосуються природоперетворюючої діяльності; створення систем спеціальних законодавчих актів щодо навколишнього середовища і екологізація інших законодавчих актів, пов'язаних зі споживанням природних ресурсів; орієнтація технологічної системи на високі і сумісні з біосферою технології; створення систем збору даних про екологічні порушення і забруднення середовища; формування освіт-

ніх систем, що формує індивідуальну і суспільну екологічну свідомість; міжнародне співробітництво, що забезпечує сталий розвиток взаємовідносин людини і природи; створення і впровадження екологічно безпечних технологій в усіх галузях народного господарства, здатних забезпечити економічний прогрес без супутньої деградації природного середовища; перспективні розробки з відновлення екосистеми планети, пов'язані, насамперед, з пошуком альтернативних енергетичних джерел, залучення яких в енергетичний кругообіг соціуму дозволить позбутися порушення екологічного балансу природи [2].

Важливим теоретико-методологічним аспектом вивчення можливостей забезпечення екобезпечного поступу людства є, з нашої точки зору, рівень законодавчо нормативного забезпечення інноваційного поступу суспільства в екобезпековій та природоохоронній сфері, а також його відображення в міжнародних та державних документах. При цьому, формування законодавчої бази повинне з необхідністю відбуватися в єдності зусиль законодавців, юристів, промисловців і підприємців, а також науковців природничого та соціально-філософського спрямування.

Законодавство в екологічній сфері повинне враховувати основні характеристики наявного соціоприродного балансу, антропогенного та техногенного навантаження, рівня екологічної свідомості тощо. Окрім того, повинні бути відзначені чіткі норми і правила щодо виробничої та ресурсо-видобувної сфери, адже саме в них відбувається найбільше нанесення шкоди довкіллю. Важливо в законодавчо-нормативному плані здійснювати і прогнозування можливих ризиків та небезпек екологічного характеру. «Саме тому нині майже всі країни, особливо розвинені, прагнуть сформулювати свою екологічну політику, відрегулювати планове використання природних ресурсів і забезпечити фінансові засоби для їх відновлення. Метою такої політики є регулювання в бажаному для суспільства напрямку ставлення людини до природи в екосистемах і поміж ними. У цьому розумінні екологічну політику можна визначити як свідому й організовану діяльність, за допомогою якої при посередництві держави, політичних і громадських організацій регулюються дії суспільства щодо природи з метою захисту і розвитку навколишнього середовища» [3, с. 114]. Таким чином, сьогодні відображення результатів теоретичних розробок пошуку шляхів екобезпечного суспільного розвитку в світі і в Україні вимагає обов'язкового і достатньо оперативного втілення і відображення у відповідних законодавчих документах та нормах.

Важливо відмітити, що українське суспільство і політикум досить оперативно прореагували на початку 90-х років минулого століття на необхідність законодавчо-нормативного забезпечення екологічної сфери, результатом чого став закон «Про охорону навколишнього середовища».

В статті першій «Завдання законодавства про охорону навколишнього природного середовища» Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища», прийнятого ще у 1991 році та майже щорічно змінюваного з урахуванням нових екологічних реалій та теоретичних уявлень, зазначається: «Завданням законодавства про охорону навколишнього природного середовища є регулювання відносин у галузі охорони, використання і відтворення природних ресурсів, забезпечення екологічної безпеки, запобігання і ліквідації негативного впливу господарської та іншої діяльності на навколишнє природне середовище, збереження природних ресурсів, генетичного фонду живої природи, ландшафтів та інших природних комплексів, унікальних територій та природних об'єктів, пов'язаних з історико-культурною спадщиною» [4, с. 546]. Прийнято й багато інших законів, серед яких Закон «Про екологічну експертизу», Закон «Про природно-заповідний фонд України», Закон «Про охорону атмосферного повітря», Закон «Про тваринний світ», Закон «Про енергозбереження», Закон «Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку», Закон «Про поводження з радіоактивними відходами», Закон «Про правовий режим території, що зазнала радіоактивного забруднення внаслідок чорнобильської катастрофи», Закон «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок чорнобильської катастрофи» та інші. Тобто, можемо робити висновок про достатньо широкоохоплюючу законотворчу базу в екологічній сфері на національному рівні, однак при цьому спостерігається постійне погіршення екологічної та екобезпекової ситуації в нашій країні, що може бути лише результатом невиконання чинного законодавства.

Враховуючи все різноманіття прийнятих протягом двадцяти років незалежності законів, що стосуються того чи іншого аспекту екобезпеки та природокористування, а також соціоприродної взаємодії, можемо говорити про достатньо високий рівень розвиненості екологічного законодавства в нашій державі. Достатньо фундаментальний документ було прийнято також у 2010 році, що визначило стратегію екологічної політики нашої держави на наступне десятиліття. В Законі України «Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року» від 21 грудня 2010 року № 2818-VI визначається така мета національної екологічної політики: «Стабілізація і поліпшення стану навколишнього природного середовища України шляхом інтеграції екологічної політики до соціально-економічного розвитку України для гарантування екологічно безпечного природного середовища для життя і здоров'я населення, впровадження екологічно збалансованої системи природокористування та збереження природних екосистем» [5]. Така мета може здійснюватися, очевидно, лише на основі інтеграції зусиль всіх суб'єктів суспільного

функціонування — від бізнесу і виробництва до державних установ, від академічних наукових закладів до молодших шкіл тощо. Загалом необхідно при розгляді теоретико-методологічних основ забезпечення екобезпечного поступу людства говорити про те, що виключно держава не зможе навіть за допомогою найліпшого законодавства вирішити кризові екологічні проблеми — навколо їх вирішення повинне гуртуватися все суспільство як національне, так і загальнопланетарне.

Важливо на законодавчому рівні чітко визначитися з ключовими принципами, якими керуватиметься держава і громадянське суспільство в процесі подолання кризових тенденцій в національній екологічній сфері. А основними принципами національної екологічної політики, згідно з Законом України «Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року», є: посилення ролі екологічного управління в системі державного управління України з метою досягнення рівності трьох складових розвитку (економічної, екологічної, соціальної), яка зумовлює орієнтування на пріоритети сталого розвитку; врахування екологічних наслідків під час прийняття управлінських рішень, при розробленні документів, які містять політичні та/або програмні засади державного, галузевого (секторального), регіонального та місцевого розвитку; міжсекторальне партнерство та залучення зацікавлених сторін; запобігання надзвичайним ситуаціям природного і техногенного характеру, що передбачає аналіз і прогнозування екологічних ризиків, які ґрунтуються на результатах стратегічної екологічної оцінки, державної екологічної експертизи, а також державного моніторингу навколишнього природного середовища; забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги на території України, подолання наслідків Чорнобильської катастрофи; відповідальність нинішнього покоління за збереження довкілля на благо прийдешніх поколінь; участь громадськості та суб'єктів господарювання у формуванні та реалізації екологічної політики, а також урахування їхніх пропозицій при вдосконаленні природоохоронного законодавства; невідворотність відповідальності за порушення законодавства про охорону навколишнього природного середовища; пріоритетність вимоги «забруднювач навколишнього природного середовища та користувач природних ресурсів платять повну ціну»; відповідальність органів виконавчої влади за доступність, своєчасність і достовірність екологічної інформації; доступність, достовірність та своєчасність отримання екологічної інформації; державна підтримка та стимулювання вітчизняних суб'єктів господарювання, які здійснюють модернізацію виробництва, спрямовану на зменшення негативного впливу на навколишнє природне середовище [5].

В даному Законі також деталізуються основні стратегічні цілі і завдання національної екологічної політики, серед яких: підвищення рівня суспіль-

ної екологічної свідомості; поліпшення екологічної ситуації та підвищення рівня екологічної безпеки; досягнення безпечного для здоров'я людини стану навколишнього природного середовища; інтеграція екологічної політики та вдосконалення системи інтегрованого екологічного управління; припинення втрат біологічного та ландшафтного різноманіття і формування екологічної мережі; забезпечення екологічно збалансованого природокористування; удосконалення регіональної екологічної політики [5].

Таким чином, в концептуальному та аксіологічно-телеологічному аспекті національне законодавство в доволі повній мірі відповідає всім необхідним параметрам сучасного природозбереження та здатне забезпечувати екобезпечний поступ українського суспільства. Водночас, в останні роки ми не побачили ні зростання рівня національної екологічної свідомості, ні покращення екологічної ситуації в країні, ні активності великих підприємств-забруднювачів щодо впровадження нових екологічно чистих технологій тощо. Чому в Україні складається така парадоксальна ситуація? Саме відповіді на таке питання присвячена теоретико-методологічна частина нашого дослідження можливостей забезпечення екобезпечного поступу національного суспільства.

Одна з ключових частин нашого дослідження присвячена саме управлінській системі в екологічній сфері, що склалася в Україні, а також перспективам її розвитку, адже саме в сфері державного і громадського управління лежить, з нашої точки зору, можливість вирішення багатьох екологічних проблем. На сьогодні, на жаль, цій сфері або приділяється мало уваги, або ж вона є достатньо «задержавленою», тобто держава переймає на себе багато повноважень, які не здатна ефективно здійснювати. «В Україні ще не сформувалася національна система екологічного управління в її європейській системній цілісності державного, громадського і корпоративного (бізнесового) екологічного управління. Нині домінує державна система управління у галузі охорони навколишнього природного середовища, повноваження і функції якої визначені Законом України «Про охорону навколишнього природного середовища». Держава фактично «монополізувала» екологічну відповідальність, що призвело до послаблення відповідальності природокористувачів — суб'єктів господарювання і власників землі, основних фондів. Є певні суперечності між масштабами зміни власності (приватизації) і збереженням, домінуванням адміністративної відповідальності за екологічну шкоду. Цей визначальний чинник стримує процес формування національної системи екологічного управління на європейських засадах» [6, с. 10]. У зв'язку з цим, існує необхідність, в тому числі нормативно-законодавча, встановлення нових правил та тенденцій у взаємодії всіх суб'єктів суспільного функціонування для того, щоб ефективніше координувати та застосовувати всі соціально-

економічні та політичні ресурси країни заради збереження довкілля та покращення екологічної ситуації для майбутніх поколінь, що повинно бути першочерговим пріоритетом нації.

Задля досягнення таких стратегічних національних пріоритетів необхідно формувати високий рівень національної свідомості, що в сучасному світі, особливо в розвинутих країнах, обов'язково містить як невід'ємний складовий елемент — екологічну свідомість, в рамках якої формується світоглядна аксіосфера природозбереження та піклування про майбутнє покоління.

Література:

1. Михайленко О. Екологічна етика як нова концепція буття/Оксана Михайленко//Вища освіта України. Теоретичний та науково-методичний часопис. — 2002. — № 4 (6). — С. 16–19.
2. Львовичкіна А. М. Основи екологічної психології: Навчальний посібник/Антоніна Львовичкіна. — К.: МАУП, 2004. — 136 с.
3. Закон України Про охорону навколишнього природного середовища / 25.06.1991 № 1264-ХІІ // Відомості Верховної Ради. — 1991. — № 41. — С. 546.
4. Качинський А. Б. Екологічна безпека України: системні принципи та методи її формалізації/А. Б. Качинський, Ю. В. Єгоров//Національна безпека: український вимір. — 2009. — № 4 (23). — С. 71–79.
5. Качинський А. Б. Екологічна безпека України: системний аналіз перспектив покращення/А. Б. Качинський. — К.: НІСД, 2001. — 312 с.
6. Онопрієнко В. П. Теоретико-методичні засади екологічної підготовки фахівців сільського господарства. Автореф. дис... доктора педагогічних наук. Спеціальність: 13.00.04 — теорія та методика професійної освіти/Володимир Онопрієнко. — К., 2011. — 23 с.

Дербак Ю. Экологическое сознание как фактор формирования экобезопасных парадигмы общественного развития

Анализируется роль экологического сознания в процессе реализации экологической парадигмы общественного прогресса

Ключевые слова: *человек, природа, экология, культура, сознание, воспитание.*

Derbak Y. Ecological consciousness as a factor of formation of environmentally-safe paradigm of social development

Role of ecological consciousness in the process of realization of ecological paradigm of social development is analyzed.

Keywords: *human, nature, ecology, culture, consciousness, upbringing*

УДК: 02.51.15

ТОЛЕРАНТНІСТЬ У ПРОФЕСІЙНІЙ ЕТИЦІ ВИКЛАДАЧА

Бойченко Н. М.[©]

Кандидат філософських наук, доцент кафедри управління проектами та загальнофахових дисциплін Університету менеджменту освіти НАПН України

Проаналізовано місце проблеми толерантності в контексті професійної етики викладача як складової прикладної етики.

Ключові слова: *етика, прикладна етика, професійна етика, толерантність.*

В умовах трансформації сучасного суспільства, а разом з ним і системи вітчизняної освіти, відбувається накопичення вкрай суперечливих тенденцій, які можна спостерігати не тільки на рівні суспільства, але й на рівні свідомості окремого індивіда. В сучасній системі освіти ці негативні тенденції також мають місце. Приєднання України до Болонської угоди попри очікування не тільки не сприяло повному розв'язанню проблем, що накопичилися у сфері освіти, а нерідко спричиняло й додавання нових, не менш складних. В цьому контексті особливої актуальності набуває вимога осучаснення підходів до проблем формування особистості в усіх ланках суспільного життя, зокрема в системі освіти. На нашу думку, одним з першочергових завдань сучасної етики має стати вдосконалення системи виховання студентів, оскільки вони, крізь призму майбутньої професійної діяльності, в майбутньому будуть впливати на зміни у сфері моралі всього суспільства.

Одним зі свідчень кризи моралі в суспільстві є послаблення етичної мотивації та зниження її загального рівня. Спільні цінності, що пов'язані з поняттям обов'язку, гідності, честі, справедливості, правди, вже не виступають у якості безпосередніх стимулів поведінки людини. Сучасна ситуація в суспільстві характеризується помітним відокремленням прикладних, професійних видів моралі від теоретичної філософської етики як основи моралі родової. Хоча у перспективі це неминуче призведе до суперечностей між різними видами прикладних етик, які концептуалізують таку видову мораль, але на фоні нинішньої кризи теоретичної етики така відносна автономізація «регіональних» етик видається виправданою. Дійсно, розвиток прикладної етики щонайменше дає можливість вирішити проблему «незатребуваної цінності» етичного знання.

Цю обставину яскраво підтверджують дослідження, здійснювані вітчизняними теоретиками етики, такими як Т.Г. Аболіна, А.М. Єрмоленко, В.А. Малахов та іншими. Важливе значення має вихід у світ спеціального посібника з прикладної етики, підготованого колективом авторів за редакції В.І. Панченко [1]. Тут проявляються певні втілення прикладної етики. Зокрема, очевидним стає той факт, що прикладна етика, хоча і може бути пов'язана з проблематикою, яка торкається усіх і кожного (наприклад екологічна етика, яку досліджують А.М. Єрмоленко, О.Д. Рихліцька та інші або біоетика, також не обділена увагою вітчизняних науковців), переважно постає як певна професійна етика (етика юриста, медика, соціолога тощо).

Дійсно, принципи моральної поведінки людини зазвичай органічно пов'язані з тими практичними завданнями, що відповідають певному виду її діяльності. Такі завдання так само, як і принципи діяльності являються підґрунтям та відправним пунктом для системи приписів та кодексів (вже нам відомі деонтології) у професійній діяльності. Окремі види професійної діяльності наперед визначають та зумовлюють характер й систему означених приписів та вимог. Професійна етика викладача, таким чином, може розглядатися як різновид загальної теорії моралі, що має специфічні риси, які обумовлені видом та типом діяльності, — тобто, є прикладною науковою дисципліною, що вивчає професійну мораль. На думку відомих дослідників В.І. Бакштановського та Ю.І. Согомонова, професійна етика покликана, з одного боку, виправдати владу професіонала у сфері його діяльності — без цього він не зможе виконувати свої професійні завдання. З іншого, — обмежувати повноту влади, яку має вихователь над своїм вихованцем, вчений — над людством, політик — над громадянами, лікар — над хворим, підприємець над найманним працівником, клієнтом, споживачем певних товарів та послуг [2, с. 3].

З вище означеного можна зробити висновок, що професійна етика певним чином змінює владні стосунки у сучасному суспільстві, вона покликана зменшити залежність однієї особи від іншої, що виникає внаслідок різниці професійних статусів та суспільних функцій. Виникнення професійної етики було зумовлене суспільним розподілом праці, виникненням різних видів діяльності, різноманітних професій, що ґрунтувалися на конкретних моральних принципах або професійних моральних нормах. Беззаперечним є той факт, що кожен вид професійної етики має свої специфічні риси та особливості, які обумовлені як історичною традицією, так і професійною діяльністю. Специфіка ж професійної етики викладача полягає в наступному: об'єктом педагогічної праці є людина (особистість), викладач завжди несе певну відповідальність за майбутнє людини; праця викладача поєднує в собі не тільки викладання, а й дослідницьку

діяльність, спілкування з колегами, тощо; викладач завжди є прикладом для наслідування, він має знаходити ефективні методи для виховання та навчання як окремої особистості, так і колективу. В цьому контексті проблема толерантності у професійній етиці викладача набуває свого нового значення та актуальності.

Тема толерантності вже досить давно не є новою ані для вітчизняної науки, ані для суспільства. Поява останнім часом великої кількості досліджень, що присвячені виявленню різних сторін функціонування принципу толерантності, було пов'язане з проведенням різноманітних заходів щодо втілення в усі сфери суспільного життя культури досягнення консенсусу, збереження соціального партнерства та дотримання взаємної поваги та терпимості. Розгляду толерантності як принципу поведінки може сприяти аналіз робіт, що присвячені дослідженню різноманітних моделей етичної поведінки. У закордонній філософській та соціально-психологічній думці в цьому відношенні можна виокремити роботи наступних авторів: Дж. М. Б'юкенена, М. Вебера, Е. Фромма, Дж. Ролза, Ю. Габермаса, Ф. фон Гайєка та інших [3–8]. У вітчизняній науці толерантності та моделям етичної поведінки в різних сферах професійної діяльності людини присвячено праці І. В. Степаненко, І. Ф. Надольного та інших. Також у Росії вийшла друком монографія за редакцією М. П. Мчедлова, в якій розглядається історія формування принципу толерантності, аналізується його сучасне практичне втілення в сферах міжнародної політики, конфесійних відносин, етнокультурної й соціально-економічної взаємодії, а також викладена структура рівнів та типів прояву толерантності [9].

Дійсно, можна погодитися з авторами означеної роботи, що основною вимогою толерантної культури є вільне сповідання кожним громадянином, суспільною групою чи суспільством в цілому обраних ними моральних, соціально-політичних, релігійних та інших цінностей. Толерантна культура передбачає лояльне, терпиме, не вороже ставлення до вибору інших осіб. Саме тому слідування в професійній діяльності та в побуті толерантним моральним установкам може сприяти створенню комфортних умов існування для людини, може нейтралізувати агресивні та конфліктні стосунки всередині трудового колективу. Варто також зазначити, що толерантність є ознакою впевненості людини в надійності своїх професійних і моральних позицій.

Необхідність виконання членами різних соціальних спільнот, які можуть мати різноманітні інтереси, певних правил поведінки, що ґрунтуються на компромісі, взаємних поступках, терпимості, за сьогоденних умов є очевидною. Але практика свідчить про те, що толерантності важко досягнути через існування різних інтересів, міркувань, традицій, переваг, амбіцій. Особистість часто догматично абсолютизує свої погляди (це також

трапляється і у сфері професійної діяльності), порушуючи при цьому визнані суспільством моральні, а іноді й правові норми. На сьогоднішній день немає такого суспільства, такої країни, в якій би в повній мірі здійснювалися толерантні форми людського співіснування. Однак, суспільні діячі, науковці та дослідники не полишають спроб втілити в життя принципи толерантності. Достатньо лише пригадати Декларацію принципів толерантності, яка була прийнята ЮНЕСКО, відповідне рішення Генеральної Асамблеї ООН, тощо.

У Декларації принципів толерантності, що була затверджена Резолюцією Генеральної Конференції ЮНЕСКО в 1995 році, суть толерантності формулюється на основі визнання єдності та розмаїття людства, взаємозалежності усіх від кожного й кожного від усіх, поваги прав іншого (у тому числі права бути іншим), а також стримування від заподіяння шкоди, тому що шкода, заподіяна іншому, означає шкоду для всіх і для самого себе [10, с. 177].

Іншими словами, толерантність — це терпимість до ідей, вірувань, переконань, традицій, звичаїв, способу життя інших людей, їхніх спільнот. На індивідуальному рівні вона виявляє себе як особливий умонастрій, життєво-психологічна установка, яка дозволяє бачити в іншому (політичному, конфесійному, культурному) «я» чи «ми» цінність рівнозначну власному «я» чи «ми». Тобто, це своєрідна боротьба з нетерпимістю, неприйняттям «чужого», інакшістю на рівні власної совісті, вияв поваги й розуміння «чужої правди», думки, іншого світосприйняття, іншого бачення проблем та шляхів їх розв'язання.

Теорія сучасного наукового знання містить різні підходи до розуміння феномену «толерантність» через його багатоаспектність. Медико-біологічний контекст висвітлює адаптацію організму до несприятливих впливів середовища та його відновлюваність. Філософський аспект пропонує розгляд толерантності як готовності постійно та гідно сприймати особистість або річ; як терпіння, терпимість, витримку, примирення. Політичний контекст centruє увагу на повазі до свободи іншої людини, її поглядів, думок, поведінки. Соціологія трактує толерантність як милосердність, делікатність, прихильність до іншого. В контексті педагогіки толерантність трактується як готовність прийняти інших такими, якими вони є, і взаємодіяти з ними на засадах згоди і порозуміння (О. Безносюк, С. Болдирева, С. Бурдіна, В. Калашин, Д. Колесов, К. Уейт, В. Шалін та інші). «В аспекті психологічного підходу — це виникнення в індивіда зниження сенситивності до фактів взаємодії, що пов'язане з особливостями темпераменту, із захистом від фрустрації, з комплексом імперативних настанов щодо прояву великодушності стосовно іншого» [11, с. 33].

Для найбільш адекватного висвітлення проблеми толерантності у професійній етиці викладача слід з'ясувати, в яких сферах суспільного життя проблема толерантності постає на сьогодні найбільш гостро. Оскільки толерантність є поняттям багатовекторним, більшість дослідників виділяє певні «види толерантності»: міжособистісну, вікову, расову, етнічну, релігійну, соціально-групову, культурну, гендерну тощо.

На нашу думку, слід більш докладно зупинитися на деяких з означених видів толерантності, адже саме вони можуть безпосередньо впливати на процес освіти у суспільстві. Зокрема, під гендерною толерантністю розуміють неупереджене ставлення до представників іншої статі, неприпустимість апріорного приписування людині недоліків іншої статі, відсутність ідей про перевагу однієї статі над іншою. Особливо неприпустимими є форми гендерної інтолерантності в освітньому просторі. Адже ні для кого не секрет, що інколи при наборі абітурієнтів на певні спеціальності у ВНЗ, певні професійні напрямки упереджено називають суто чоловічими або суто жіночими. Насправді, головною вимогою до студентів має бути належно високий рівень знань, необхідний для здобуття тієї чи іншої спеціальності, але не гендерні ознаки. Слід згадати й про вікову толерантність, що виступає як неупередженість до апріорних «недоліків» людини, пов'язаних з її віком (приписувану нездатність старих розуміти молодь, гіпотетичну відсутність у молоді досвіду і знань тощо). Вікова толерантність при цьому цілком може сполучатися з прийнятою у багатьох культурах повагою до осіб похилого віку. Однак, у сучасному суспільстві ми часто бачимо прояви інтолерантної поведінки (наприклад, відмовляючи у прийомі на роботу молодому спеціалісту, кадрові працівники часто мотивують це віковими особливостями претендента). Останнім часом загострюються й проблеми міжнаціональної толерантності, яка характеризується терпимим ставленням до представників різних націй та етносів, здатністю не переносити безпідставно недоліки й негативні дії окремих представників певної національності на інших її представників. Релігійна толерантність, на нашу думку, також може впливати на освітню політику держави. Саме тому, викладачі та студенти мають розуміти, що відсутність упереджень щодо догматики різних конфесій, релігійності, особливостей літургії тощо, з боку віруючих й невіруючих, представників різних конфесійальних груп — найкращий варіант поведінки освіченої людини у сучасному багатоконфесійному суспільстві. На думку дослідника теорії толерантності В. А. Тишкова, не менш важливою сьогодні є міжкласова толерантність, що пропагує терпиме ставлення до представників різних майнових верств — багатих до бідних, бідних до багатих. Формування даного виду толерантності украй важливо для країн з досвідом соціальних революцій і особливо встановлення «диктатури пролетаріату» [12, с. 66].

Таким чином, можна констатувати, що кожний, хто звертається до аналізу поняття толерантності, розглядає його під своїм кутом зору. Одне із завдань з'ясування сутності толерантності як морально-етичного феномену — якомога ширше представити палітру значень поняття толерантності. Дійсно, з одного боку, чим ширшим та багатоаспектним є морально-практичний досвід дотримання толерантності, тим надійнішим буде її адекватне розуміння і дотримання у подальшій поведінці людини. З іншого боку, етико-теоретичний досвід вивчення різних аспектів та різновидів базового етичного поняття толерантності, який формується під час знайомства з різними галузевими та спеціально-науковими концепціями толерантності, сприяє більш точному формулюванню такого базового поняття. Тим самим, як з морально-практичного, так і етико-теоретичного боку отримуємо надійне забезпечення адекватного розуміння концепту толерантності у професійній етиці викладача.

Особливу увагу при формуванні такого концепту варто приділити таким напрямкам формування толерантності, які не лише знаходять яскравий прояв у практиці здійснення педагогічної діяльності, але і виявляються наскрізними для всіх сфер суспільного життя, де знаходить свій вияв феномен толерантності. До таких напрямів варто віднести, передусім, подолання стереотипів, створення толерантного соціального середовища, підтримка і заохочення зразкових прикладів дотримання толерантності.

На території нашої країни проживали й проживають люди різних національностей із властивими їм особливостями духовно-культурного життя. Згодом унаслідок соціальних, економічних та інших взаємодій вони запозичили одне в одного окремі елементи, які стали в такий спосіб спільними для більшості етнічних груп. Разом з тим вони, в основному, зберегли свою ідентичність. У результаті цих взаємин зародилися споконвічні соціальні уявлення про людей залежно від етнічних, конфесійних, світоглядних та інших відмінностей, що неминуче призвело до появи стереотипів. Відомо, що стереотипи бувають як позитивними, заснованими на повазі, визнанні й підтвердженні чужих цінностей, так і негативними, заснованими на відштовхуванні, презирстві чи навіть ненависті. Подолання стереотипу — складний і тривалий процес.

Толерантність є першим щаблем не тільки до запобігання, але й до подолання стереотипів. «Діалог, безпосередній контакт — це найкраще джерело інформації про інших, реальний шлях духовного й культурного зближення, інструмент розв'язання різних проблем. Крім того, це відкритість до міжкультурного спілкування, в основі якого лежить повага до особливостей іншого, іншими словами, його ідентичності» [13].

У суспільстві, де панують націонал-шовіністські або расистські дискримінаційні принципи, маніпулюють відмінностями, висуваючи їх на перший

план, завищують статус однієї спільноти, одночасно занижуючи статус інших. Це створює можливості для породження й підтримки атмосфери роз'єднаності й напруженості, передумов до виникнення конфліктів (між-етнічних, міжконфесійних, ідеологічних, політичних). Але в сучасному демократичному суспільстві процес психологічного формування особистості ґрунтується на принципі «всі різні, і всі рівні», який означає: хтось хоч і відмінний від мене, але рівний зі мною, тому що ми обидва є членами однієї й тієї ж людської спільноти.

Відсутність самоконтролю, розуміння іншого, презирство, підозрілість, недовіра, егоїзм, емоційна неврівноваженість породжують конфлікти й напруженість, позбавляють простір міжособистісних відносин почуття захищеності й безпеки. У літературі зазначені такі види небезпек, як ксенофобія, дискримінація, екстремізм, насильство, маргіналізація, сваволя, що є наслідком інтолерантності, суть котрої полягає в ігноруванні відмінностей між людьми, групами, культурами, що перешкоджає їхньому природному прагненню до унікальності. Повага унікальності, визнання різноманітності людей, соціальних груп, культур — один з основних принципів демократії.

Не викликає сумніву той факт, що толерантна чи інтолерантна поведінка характерна не тільки для окремих особистостей, а й для окремих груп людей. В цьому контексті не слід забувати про вплив оточення на формування толерантного ставлення молоді до інших. Дійсно, друзів людина обирає собі сама, але оточення у вищому навчальному закладі чи школі, в якому вона проводить більшу частину свого часу, вона обирати не може. Поведінка викладача слугує певною моделлю, відповідно до якої студенти можуть формувати своє розуміння світу, налагоджувати конструктивний діалог та взаємодію. Тут можна погодитися з думкою А. В. Грохольської: «В толерантному колективі викладачів, якому властива атмосфера поваги, доброзичливості, уважного відношення як до колег, так і до учнів, студентів, стає можливою підготовка молоді до безконфліктного, толерантного спілкування взагалі й професійного зокрема. У формуванні толерантного простору основну роль грає керівник освітнього закладу [14, с. 23]. Вдалий вибір варіативних методів навчання створює додаткові сприятливі умови для формування установки на толерантність.

Проблема толерантності у професійній етиці викладача безпосередньо пов'язана з особливостями педагогічної діяльності у вищій школі. Адже обидві сторони цього процесу — і той хто вчиться, і той, хто навчає, є активними учасниками процесу обміну інформацією, є так би мовити партнерами. Студенти є дорослими людьми зі своїми поглядами та позиціями, інтересами та переконаннями. Саме тому їх участь у процесі навчання є більш активною. Варто також додати, що студент, у більшості випадків, добро-

вільно та свідомо обирає ту чи іншу галузь, у якій він хоче отримати освіту, тому він зацікавлений в отриманні знань. Навчальна діяльність студента є більш самостійною та наближається до науково-дослідної. Суттєвою особливістю діяльності викладача вищої школи є те, що завданням викладача є ознайомлення студента з новими досягненнями у відповідній галузі знань. Викладач зазвичай не може претендувати на роль носія істини «в останній інстанції», оскільки різні наукові школи та напрямки не рідко мають цілком протилежні погляди щодо деяких питань. Все це свідчить про те, що взаємодія в системі «викладач-студент» повинна відбуватися крізь призму діалогу, толерантності та взаємної поваги обох сторін. Особливої уваги заслуговує виокремлення основних принципів міжособистісних стосунків викладачів та студентів у роботах білоруської дослідниці Т. В. Мішаткіної [15, с. 60–65]. У системі стосунків викладач-студент невід'ємне місце має займати взаємоповага, зокрема повага до особистості студента, що передбачає толерантне ставлення, рівність, рівноправність, партнерство між учасниками освітнього процесу. Одним з проявів толерантності та поваги до студента виступає неприпустимість приниження його власної гідності. Така вимога професійної етики викладача може здатися комусь банальною та очевидною, але на практиці вона дуже часто порушується. Завдання професійної етики викладача полягає в тому, щоб в педагогічному процесі запобігати проявам ін толерантності. Адже однією з цілей освіти є набуття майбутнім спеціалістом таких якостей як взаємоповага толерантність та терпимість по відношенню до інших, готовність та здатність до діалогу культур, відкритої комунікації, плюралізму думок, проявам гнучкої, а не силової стратегії вирішення наукових, виробничих та соціальних конфліктів та подолання кризових ситуацій.

На думку М. Гартмана своєрідність етики як практичної науки полягає в тому, що вона не втручається в життєві конфлікти й не надає жодних інструкцій для їх розв'язання. Класична етика не є кодексом, вона не схожа на право. Етика безпосередньо звертається до творчого начала в людині, й в кожному окремому випадку дає можливість побачити і ніби вгадати, що повинно відбуватися тут і тепер. Практичний характер етичного знання суттєво відрізняється від практичного характеру інших наук. Етика не конструює нові моральні вимоги чи цінності, вона лише доводить до свідомості те, що вже було присутнє в моральній природі та досвіді людини, сприяє відкриттю моральних цінностей та пробудженню моральної свідомості [16].

В сучасній ситуації виявляється своєрідність етики, яка за своєю природою та призначенням покликана бути ціннісною та об'єднуючою ланкою культури. Ця особливість етики в сучасній ситуації постмодерністської кризи традиційного знання та ідеології є найбільш затребуваною. Тепер

відбувається трансформація предмету етики та її місця в культурі; індивідуальна етика добродійностей поступово перетворюється на соціальну етику інститутів. Ця нова парадигма етики може стати соціально-комунікативною та консолідуючою силою суспільства.

Література:

1. Аболіна Т. Г. Прикладна етика. Навч. посіб.//Аболіна Т. Г., Нападиста В. Г., Рихліцька О. Д./За наук. ред. Панченко В. І. — К.: «Центр учбової літератури», 2012. — 392 с.
2. Бакштановский, В. И. Гражданское общество: новая этика//В. И. Бакштановский, Ю. В. Согомонов. — Тюмень: НИИ прикладной этики ТюмГНГУ, 2003. — С. 3–5.
3. Бьюкенен Дж. М. Сочинения. Конституция экономической политики. Расчёт согласия. Границы свободы/Нобелевские лауреаты по экономике. Т. 1/Фонд экономической инициативы. — М.: Таурус Альфа, 1997. — 560 с.
4. Вебер М. Избранное. Образ общества. — М.: Юрист, 1994. — 704 с.
5. Фромм Э. Психоанализ и этика. — М., 1993. — 415 с.
6. Джон Ролз. Теория справедливости. — Новосибирск: Изд НГУ, 1995. — 532 с.
7. Хабермас Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие. — СПб.: Наука, 2000. — 380 с.
8. Хайек Ф. Дорога в рабство // Вопросы философии. — 1990. — № 10–12.
9. Толерантность/Общ. ред. М. П. Мчедлова. — М.: Республика, 2004. — 416 с.
10. Декларация принципів толерантності//Педагогіка толерантності. — 1999, № 3/4 — С. 177.
11. Валитова Р. Р. К истории понятия толерантности. — М., МГУ, 1994. — 194 с.
12. Тишков В. А. О толерантности//Толерантность и согласие: Матер. межд. конф. — М., 1997. — С. 66
13. В. Мижа <http://osvita.ua/school/technol/1117>
14. Грохольська А. В. Про толерантність та її місце в навчальному процесі. http://www.donnu.edu.ua/journals/dm/_25/49-54%2025_2006.pdf
15. Мишаткина Т. В. Педагогическая этика: Учеб. пособие. — Ростов н/Д: Феникс; Мн.: ТетраСистемс, 2004. — С. 60–65.

Бойченко Н. М. Толерантность в профессиональной этике преподавателя

Проанализировано проблема толерантности в контексте профессиональной этики преподавателя как составной прикладной этики.

Ключевые слова: *этика, прикладная этика, профессиональная этика, толерантность.*

Boychenko N. M. Tolerance in professional ethics of teacher

In the article the problem of tolerance is analyzed in the context of professional ethics of teacher as the component of the applied ethics.

Keywords: *ethics, applied ethics, professional ethics, tolerance.*

УДК 17.021 (045)

СОЦІАЛЬНО ФІЛОСОФСЬКИЙ КОНТЕКСТ КОРУПЦІЙНИХ ДІЯНЬ У СУЧАСНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Санжаровець В.[©]

*Аспірантка, кафедри соціології та соціальних технологій
Національного авіаційного університету*

Розглядаються проблема хабарництва та корупції. Автор аналізує вплив корупції, корупційних злочинів, типових проявів злочинності у суспільстві.

Ключові слова: *корупція, хабарництво, непотизм, кризова корупція, «єднання».*

Вступ. Корупція в сучасних умовах стала чинником, який реально загрожує національній безпеці і конституційному ладу України. Це явище негативно впливає на різні сторони суспільного життя: економіку, політику, управління, соціальну і правову сфери, громадську свідомість, міжнародні відносини. Корумповані діяння все більше витісняють правові, етичні відносини між людьми, із аномалії поступово перетворюються у норму поведінки.

Корупція є однією з найактуальніших соціальних проблем сучасності. Деякі дослідники взагалі вважають, що корупція стала однією із основних соціальних проблем пострадянських країн кінця ХХ століття. За будь-яких підходів та оцінок однозначно одне — корупція є проблемою, розв'язання якої для багатьох країн є надзвичайно актуальною справою. Це повною мірою стосується України, високий рівень корумпованості якої визнано її політичним керівництвом, законодавчим органом, вітчизняними та зарубіжними аналітиками, відповідними міжнародними інституціями та суспільством.

Аналіз досліджень і публікацій. Автори вітчизняного юридичного словника-довідника пропонують розглядати корупцію як одну з форм зловживання владою, пов'язаною з підкупом посадових осіб. Як злочинну діяльність у сфері соціального або державного управління, що полягає у використанні посадовими особами наданих їм прав і владних можливостей з метою особистого збагачення, пропонує розглядати корупцію М. Михальченко, О. Михальченко, Є.Невмержицький, А. Долгова, С. Ванюшкін, М. Мельник, Г. Мішин.

Багато вчених схильні розглядати корупцію й організовану злочинність як одне ціле. Так, О. Гуров вважає корупцію однією з обов'язкових ознак

організованої злочинності. О. Філімонов під корупцією розуміє не просто дачу чи одержання хабара за надання будь-якої послуги, а «... постійний зв'язок посадових осіб з організованими злочинцями». Неодмінним елементом організованої злочинності, однією з основних її ознак визнає корупцію Л. В. Багрій-Шахматов. П. Д. Біленчук, С. Є. Єрєнов та А. В. Кофанов констатують, що таким чином у нас розвивається процес — від грошей до влади і від влади до грошей, коли не лише злочинці можуть перетворюватися на владу, але й представники влади можуть ставати злочинцями.

Постановка завдання. Мета публікації полягає в спробі дати загальну характеристику корупції та хабарництва, корупційних процесів та антикорупційної діяльності. Відповідь на них дасть змогу визначити закономірності розвитку корупційних процесів, їх тенденції, недоліки антикорупційного законодавства, основні проблеми, які виникають у його застосуванні, інші причини неефективної антикорупційної діяльності.

Основна частина. Ключовим питанням, яке не має на сьогодні чіткого і однозначного вирішення, є питання щодо визначення поняття корупції. У широко вживаний термін «корупція» різними авторами вкладається найрізноманітніший зміст, починаючи від зведення корупції до такого злочину як одержання хабара, закінчуючи визначенням корупції за допомогою загальних формулювань, які не містять конкретних ознак правопорушення (стійкий зв'язок, система взаємовідносин тощо). Разом з тим, визначення поняття корупції дає можливість визначитись з колом корупційних діянь, а також наповнити конкретним юридичним та соціально-філософським змістом зазначений термін.

В останні роки в Україні у сфері протидії корупції зроблено досить багато — прийнято спеціальний антикорупційний закон та низку інших законодавчих актів антикорупційного спрямування, схвалено Концепцію боротьби з корупцією, розроблено спеціальну антикорупційну програму, на політичному рівні проголошено курс на посилення протидії цьому злу, запроваджено систематичне проведення на найвищому рівні організаційних заходів за участю керівників правоохоронних та інших державних органів, присвячених питанням протидії корупції тощо. Однак, ці та інші, здійснювані в державі та суспільстві, заходи не привели до відчутних позитивних результатів у справі протидії корупції. Причин тому багато — як об'єктивних, так і суб'єктивних. Одна з них полягає у тому, що протягом існування України як незалежної держави антикорупційні процеси не мали належного філософського розгляду. Власне, на сьогодні проблему протидії корупції визначають три аспекти, співіснування яких є досить парадоксальним фактом: по-перше, вона є надзвичайно актуальною для соціального життя загалом і для соціально-філософської науки і практики зокрема; по-друге, про неї надзвичайно багато говорять політики, журналісти, інші

категорії громадян; по-третє, вона характеризується низьким рівнем практичної реалізації.

І. В. Сервецький визначає корупцію як «єднання представника державного апарату з вітчизняними і (або) зарубіжними кримінальними формуваннями, які діють з власної вигоди на шкоду політиці та економічній сфері». Таким чином, ключовим словом, за допомогою якого І. В. Сервецький визначає поняття корупції, є термін «єднання». При цьому він не уточнює, що слід розуміти під зазначеним терміном, що охоплюється його змістом. З характеристики організованих злочинних угруповань, на якій цей автор далі зупиняється у своїй роботі, можна дійти висновку, що у зміст названого терміну він включає найрізноманітніші види протиправної діяльності: підкуп злочинними угрупованнями представників державної влади, проникнення представників таких угруповань у політичні та державні установи, утримання своїх людей на керівних посадах у таких установах за допомогою незаконно набутого капіталу, сприяння окремим посадовим особам у їх політичній кар'єрі.

Г. Л. Репецька розглядає корупцію, з одного боку, як спосіб одержання максимального прибутку від тіньового бізнесу, захисту організованої злочинності від соціального контролю, а з іншого, — як спосіб збагачення чиновників, поступового вrostання кримінальних структур в державний апарат. Таким чином, Г. Л. Репецька фактично виділяє чотири окремих аспекти корупційної поведінки, а саме такі як: 1) спосіб одержання максимального прибутку від тіньового бізнесу; 2) захист організованої злочинності від соціального контролю; 3) спосіб збагачення чиновників; 4) спосіб поступового вrostання кримінальних структур у державний апарат.

З такої характеристики корупції очевидне те, що корупція є вигідною справою, як власне для корупціонера (спосіб його збагачення), так і для тих осіб та структур, включаючи насамперед організовані злочинні угруповання, які задовольняють свій інтерес за допомогою корумпованої поведінки чиновника. Вона обмежується визначенням функціонального призначення корупції як протиправної діяльності, не вказуючи на конкретні корупційні засоби досягнення відповідних цілей. Безумовно, зазначена характеристика корупції має важливе значення для розуміння соціально-філософської сутності корупції, але для з'ясування механізму корумпованих відносин вона є недостатньою.

На думку О. М. Охотнікової, корупція існує як система відповідних стосунків між певними посадовими особами та кримінальним середовищем на основі протиправної діяльності цих посадових осіб на шкоду державним та суспільним інтересам, які виявляються у різних формах. Перевагою наведеного розуміння корупції, яке може прояснити зміст меха-

нізму корумпованих відносин, є те, що його автор розглядає корупцію, як систему стосунків. Разом з тим, не зрозумілим є те, який характер мають ці стосунки (чим зумовлені, на що спрямовані) і хто є іншою (крім посадової особи) стороною таких стосунків, оскільки термін «кримінальне середовище» не дозволяє виразно визначитись у цьому.

Прибічником визнання угоди механізмом корумпованої поведінки є також Н. О. Лопашенко. Даючи характеристику найбільш небезпечним проявам корупції (корупційним злочинам), вона виходить з того, що корупційні злочини це:

1) завжди угода між посадовою особою і особою, яка зацікавлена у відповідних діях посадової особи;

2) угода, яка завжди носить взаємовигідний характер (не обов'язково матеріальний);

3) угода, яка завжди суперечить чинному законодавству.

Розглядаючи корупцію у контексті радянського кримінального права, запропонований Б. В. Волженкіним підхід щодо розгляду різновидів корумпованої поведінки суттєво розширює правові рамки корупції розумінням механізму корумпованих відносин.

Криміногенна ситуація, яка складається в останнє десятиліття в Україні, характеризується, зокрема, небувалим поширенням корупційних проявів. Цей факт визнаний на найвищому політичному рівні нашої країни, відображений у законодавчих актах, підкреслюється іноземними експертами. Вище вже були наведені висловлювання відомих політиків та експертів, результати соціологічних та інших досліджень, положення нормативно-правових актів з цього приводу. Вони фактично зводяться до одного — Україна є державою з високим рівнем корупції, яка становить реальну загрозу її національній безпеці та конституційному ладу. Корупцію визнають як загальну характерну рису нинішнього стану України. Крім підкупу і продажності, енциклопедичні словники тлумачать латинське слово *corruptio* ще й як псування і розбещування. Останнє, підкреслює глибинний аспект корупції як соціального явища, яке свідчить про розбещення певних посадових осіб державних органів владою і розкладання системи державної влади.

Авторитетний юридичний словник Генрі Блека визначає корупцію як: «діяння, яке вчиняється з наміром надати деякі переваги, що несумісні з офіційними обов'язками посадової особи і правами інших осіб; діяння посадової особи, яка неправомірно використовує своє становище чи статус для одержання будь-якої переваги для себе або іншої особи в цілях, які протирічать обов'язкам і правам інших осіб». Деякі енциклопедичні видання пояснюють корупцію як процес, пов'язаний з прямим використанням посадовою особою прав (повноважень), наданих їй посадою, з

метою особистого збагачення, включаючи в цей процес підкуп чиновників і громадсько-політичних діячів, дачу хабарів [12, с. 308] і т. п.

Професор Б. В. Вояженкін дав найбільш повне визначення корупції: «Корупція — це суспільне явище, коли державні (муніципальні) службовці та інші особи, вповноважені на виконання державних функцій, використовують у діях (або бездіяльності) своє службове становище, статус і авторитет посади, яку обіймають, в корисливих цілях (зокрема для особистого збагачення) або в групових інтересах». До найбільш типових проявів корупції він відносить підкуп чиновників і громадсько-політичних діячів, хабарництво за законне чи незаконне надання благ і переваг, протекціонізм — висування працівників за ознаками родичання, земляцтва, особистої відданості і приятельських стосунків. Як видно із вжитих М. Ю. Тихомировим у пропонованій ним дефініції поняття «корупція» слів «злочинна діяльність» цей автор відносить до корупції лише кримінально карані діяння.

В окремих наукових розвідках корупція відверто називається конкретним злочином, який полягає у прямому використанні посадовою особою прав, пов'язаних з її посадою, з метою особистого збагачення. Найчастіше під корупцією пропонують розуміти підкуп і продажність посадових осіб, що відображається кримінально-правовим поняттям «хабарництво». Але й при цьому існують різні підходи. Одні автори вважають, що корупцією охоплюється будь-яке одержання хабара, інші, як, наприклад, П. М. Панченко, розглядають корупцію як систему систематично скоюваного організованого хабарництва.

Як стверджують деякі дослідники, що хабарництво лише набуло рис такого антисоціального явища як корупція. Інші автори вважають помилковим зведення корупції до хабарництва. Так, на думку В. С. Лукомського, підкуп посадових осіб (хабарництво) є лише однією з складових корупції. А. А. Аслаханов визнає хабарництво одним з найбільш поширених і небезпечних видів корупції. При цьому він зазначає, що хабарництво не завжди виступає як вид кримінально караної корумпованої поведінки, оскільки корупція — це насамперед «хвороба» державного чиновницького апарату. У цьому розумінні корупція — це акт правопорушення з боку державних службовців. П. С. Матишевський, характеризуючи хабарництво, вважає, що «воно є складовою корумпованості багатьох ланок державного апарату».

Визначення поняття корупції обмежуються загальними ознаками і характеризується відсутністю чітких формулювань, які б дозволили виділити суттєві ознаки цієї соціальної категорії. Це, наприклад, визначення корупції як акту правопорушення державних службовців або як системи відповідних стосунків між певними посадовими особами та кримінальним середовищем на основі протиправної діяльності цих посадових осіб

на шкоду державним та суспільним інтересам тощо. Україна приєдналася до низки міжнародних конвенцій та угод, які стали у такий спосіб складовою частиною українського законодавства і також містять підстави, санкції та механізми щодо запобігання та боротьбі із корупцією.

Прояви корупції, які найчастіше мають місце у нашому повсякденному житті, то вони наступні:

— хабарництво — обіцянка, пропозиція чи надання якої-небудь переваги, яка належним впливає на дії чи рішення посадовою особи.

— здирництво — примушення громадянина платити гроші чи надавати інші цінності в обмін на дії чи бездіяльність посадової особи.

— розтрата бюджетних коштів — крадіжка ресурсів особами, які мають владу або контроль над чим-небудь цінним.

— зловживання владою — участь у домовленостях, придбанні посади чи отриманні комерційного інтересу, що є несумісним з офіційним статутом та положенням.

Таким чином, корупція — це складне соціальне явище, що негативно впливає на всі аспекти політичного і соціально-економічного розвитку суспільства і держави. Воно полягає як у протиправних діях (бездіяльності), так і неетичних (аморальних) вчинках. Корупцію можна визначити як складне соціальне (а за своєю суттю асоціальне, аморальне і протиправне) явище, що виникає в процесі реалізації владних відносин уповноваженими на це особами, що використовують надану їм владу для задоволення особистих інтересів (інтересів третіх осіб), а також для створення умов здійснення корупційних дій, приховування цих дій та сприяння їм.

Корупція в Україні перетворилася на одну з загроз національної безпеки. Вплив корупції на українське суспільство і державу має комплексний та системний характер, зокрема йдеться про соціальні, економічні, владні, політичні, та міжнародні аспекти цього впливу.

Існування корупції призводить до того, що, фактично, у суспільстві функціонують дві соціальні підсистеми — офіційна та неофіційна: перша з яких дотримується правових і моральних норм, друга — використовує протиправні методи. Суб'єкти корупції функціонують у неофіційному середовищі, де панує своя система цінностей, свої цілі і методи їх досягнення, а життя будується не за законами, а як стало модно говорити «по поняттях».

В Україні потенційно найбільш корумпованою є виконавча влада, оскільки саме її представники мають великі «хабаромістки» розпорядчі функції (розпоряджаються коштами, нерухомістю, матеріальними цінностями тощо). Це підтверджує і судова практика застосування антикорупційного законодавства: переважна більшість осіб, притягнутих до відповідальності за хабарництво, посадові зловживання, порушення

Закону України «Про боротьбу з корупцією» — це представники виконавчої влади.

Корупція негативно впливає на міжнародний імідж України, перешкоджає, а іноді блокує надходження іноземних інвестицій. Корупція також заважає міжнародним контактам, налагодженню міжнародних зв'язків, може призвести до «тихої», але відчутної ізоляції країни на міжнародному рівні.

Щоб подолати корупцію, важливо знати не тільки те, де вона існує, але й причини що породжують її. Умовно причини корупції можна поділити на: інституційні та суспільні.

За деякими оцінками на хабарі витрачають кошти, які перевищують державний бюджет у кілька разів. При цьому корупція підриває засади, на яких будуються демократичні режими, такі як влада закону, вільна і чесна конкуренція на виборах, свобода слова, відповідальне представницьке управління.

Ряд фахівців намагаються кваліфікувати корупцію, піддавши це явище певній структуризації. Наприклад, М. Джонстон у своїй праці «Політичні наслідки корупції» визначає чотири головні її типи:

— Хабарництво у торгівлі, пов'язане з функціонуванням чорного ринку, протизаконними фінансовими та майновими операціями, ухиленням від сплати податків, фальсифікацією фінансових документів.

— Патронажна система, що виникає, як правило, тоді, коли реалізація незаконних угод концентрується в руках обмеженої кількості осіб або організацій. Діячі, які контролюють патронажні системи, намагаються монополізувати владу аж до встановлення повного контролю за діяльністю легітимного уряду.

— Непотизм (дружба або кумівство) призводить до виникнення несправедливих великих поступок при укладанні угод, призначення родичів на вузлові посади в системі управління, пільгової купівлі власності, доступу до твердих валют тощо.

— Кризова корупція — робота великої кількості бізнесменів в умовах ризику, коли предметом купівлі-продажу стають рішення офіційних органів, які можуть призвести до великих політичних зрушень або змін у країні (державні гарантії інвесторам, процес приватизації, принаймні та його частина, що отримала назву прихватування).

Нааявність та процвітання усіх чотирьох типів корупції в Україні є свідченням того, що українська корупція є системною. На відміну від розвинених країн, де корупція часто вражає яку-небудь одну складову частину політики — впливову спілку чи політичну партію, наприклад. Україна ж є менш захищеною (на межі з повною незахищеністю, що є усвідомленою і провокованою) системою інститутів і «охоронними організаціями», що

дозволяє більшості використовувати його для того, щоб просто вижити, а привілейованій меншості — продовжувати своє збагачення.

Корупція — це «суспільне небезпечне діяння, що полягає в корисливому використанні посадовими особами свого службового становища і пов'язаних з ним можливостей для збагачення, протиправного одержання матеріальних чи інших благ і переваг в особистих чи групових інтересах».

Таким чином, корупційними можна визнати злочини, які полягають у неправомірному використанні (зловживанні) посадовими особами органів державної влади або органів місцевого самоврядування наданої їм влади або свого посадового становища в особистих інтересах або інтересах третіх осіб.

Особливе місце у питанні визнання того чи іншого злочину корупційним належить даванню хабара. Ця особливість зумовлена трьома моментами: 1) віднесенням законом давання хабара до посадових злочинів; 2) загальним суб'єктом його вчинення; 3) нерозривним зв'язком давання хабара з одержанням хабара.

Таким чином, давання хабара визнається злочином, якій безумовно відноситься до категорії корупційних. Безумовно, давання хабара може бути вчинена посадовою особою з використанням наданої їй влади або своїх посадових повноважень і бути спрямованою для задоволення особистого, у т.ч. і корисливого інтересу. Але й у такому випадку відсутні підстави для безумовного віднесення дачі хабара до категорії корупційних злочинів. По-перше, для цього немає достатніх законодавчих підстав, а, по-друге, вчинення посадовою особою таких дій виходить за рамки складу давання хабара і потребує додаткової кваліфікації.

Корупцію вважає М. Мельник, можна розглядати як різновид соціальної корозії, яка роз'їдає і руйнує органи державної влади, державу і суспільство в цілому. У правовому відношенні корупція становить сукупність різних за характером та ступенем суспільної небезпеки, але єдиних за своєю суттю корупційних діянь, інших правопорушень (кримінальних, адміністративних, цивільно — правових, дисциплінарних), а також порушень етики поведінки посадових осіб, пов'язаних із вчиненням цих діянь.

Висновки. Таким чином, виділення такого виду злочинів, як корупційні, логічно впливає з чинного законодавства і обумовлено потребами соціально-філософської науки і практики. Зокрема, воно надає можливість більш чітко з'ясувати соціальну, філософську та правову сутність корупції і забезпечити комплексний підхід до протидії їй, сконцентрувавши основну увагу на найбільш небезпечних проявах цього явища, якими є корупційні злочини.

Питання про механізм корумпованих відносин (корупційної поведінки) у розв'язанні розглядуваної проблеми відноситься до ключових. З'ясування механізму корумпованих відносин дозволяє більш глибоко і точно визначити соціально-філософську сутність і правову природу корупції, її види, закономірності розвитку, а зрештою — виробити адекватні заходи протидії цьому злу.

Такий висновок, який тягне за собою відповідні соціальні, філософські, політичні та економічні наслідки для України, потребує свого емпіричного підтвердження. Це можливо зробити шляхом глибокого соціологічного та філософського аналізу ситуації у цій сфері. Зокрема, з'ясування реального стану та тенденцій корупції в Україні на підставі опрацювання літератури та офіційних даних про вчинені корупційні правопорушення, осіб, які їх вчинили, сфери поширення зазначених діянь тощо.

Попередження посадових злочинів становить узгоджену систему заходів політичного, економічного, соціального, організаційно-правового характеру, спрямованих на випередження появи передумов таких злочинів, їх послаблення, нейтралізацію та усунення. Попереджувальні заходи політичного характеру зводяться до програмованості та предметності у впровадженні демократичних засад у різних сферах суспільної організації, зокрема, утвердженні у громадській свідомості розуміння, що посадова злочинність підриває авторитет і силу держави, етичні основи суспільства; послідовності і активізації проведення антикорупційної політики щодо службовців, схильних до корупційних вчинків, створення громадських формувань, незалежних державних структур для участі населення у боротьбі з посадовими злочинами.

Література:

1. Закон України «Про боротьбу з корупцією.
2. Збірник постанов Пленуму ВСУ в кримінальних справах — X.: Одісей, 2000.
3. Кальман О. Г. Взаємозв'язок організованої злочинності та корупції у сфері економіки//Вісник Академії правових наук України. —1997. — № 4 (11).
4. Камлик М., Невмержицький С. В. Корупція в Україні. — К.: Знання, КОО, 1998.
5. Камлик М. І. Невмержицький С. В. Про результати дослідження проблем, що пов'язані з протидією корупції в Україні//Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика). — 2000. — № 2.
6. Конституція України. — К.: «Феміна». — 1996.

7. Кримінальне право. Особлива частина. Підручник. — К.: НАВСУ. — «Правові джерела». — 1998.
8. Кримінологія. Особлива частина: Навчальний посібник для студентів юридичних спеціальностей вищих закладів освіти/І. М. Данышин, В. В. Галіна, О. Г. Кальман. — Х.: Право, 1999.
9. Мельник М. І. Корупція: проблема визначення сутності і поняття//Вісник Академії правових наук України. — 1997. — № 3.
10. Мельник М. І. Наукове забезпечення антикорупційної діяльності в органах державної влади. — К.: Основа, 1999.
11. Мельник М. І. Корупційні злочини: сутність і поняття//Право України. — 2000. — № 11.
12. Юридичний словник-довідник. К.: 1996.

Санжаровец В. Социально философский контекст коррупционных деяний в современном обществе

Рассматриваются проблема взяточничества и коррупции. Автор анализирует влияние коррупции, коррупционных преступлений, типичных проявлений преступности в обществе.

Ключевые слова: *коррупция, взяточничество, nepotизм, кризисная коррупция, «единение».*

Sanzharovets' V. Social philosophical context of corruption in modern society

Examined problem of bribery and corruption. An author analyses influence of corruption, corruption crimes, typical displays of criminality in society.

Keywords: *corruption, bribery, crisis corruption, «unity».*

УДК 167.1:241.11

МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ У ФІЛОСОФСЬКО-РЕЛІГІЄЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Швед З. В. ©

*Кандидат філософських наук, доцент кафедри
релігієзнавства Київського національного університету імені
Тараса Шевченка*

Аналізується проблема використання сучасних постнекласичних методологій у філософсько-релігієзнавчому дослідженні складових структури релігійного комплексу.

Ключові слова: *релігія, іудаїка, свобода, тип раціональності.*

Актуальність розробки методологічних настанов у релігієзнавчих дослідженнях зумовлена самою вимогою часу, характерною особливістю якого є наявність різноманітних проявів людського життя, в якому релігійні переконання, якщо вони присутні, значно впливають на конкретні форми людської життєдіяльності. Окрім цього, сама проблема методології може бути пов'язана з розвитком та поглибленням сфери наукових досліджень у галузі релігієзнавства як щодо її власних предметів, так і в аспекті питань, що виникають у самій науці у зв'язку з її спеціалізацією («дисциплінаризацією»). Цікаво, що потреба розв'язання методологічних питань, як зазначав Володимир Аршинов, може ставати причиною для постання нових галузей знань, і це властиво передовсім «тим видам науково-пізнавальної діяльності, власний комунікативний характер яких достатньо прозорий і тому легше усвідомлюється та репрезентується за допомогою мовних засобів методології» [1, с. 105]. Дане спостереження змушує нас констатувати, що подібна «еволюція» знань логічно призводить до розширення сфери застосування дисциплінарного знання та виводить на питання міждисциплінарності. У цьому плані теоретикам методології науки (Альберт Альошин, Брайан Массумі, Пітер Осборн, Вільям Раш, Кері Уолф, Пітер Холлуард та ін.) видається очевидним, що сама робота у сфері методології постає як «особистісно орієнтована комунікативна діяльність в умовах усвідомлюваної міждисциплінарності, що визначається контекстом «горизонтально організованого» діалогу філософії» [1, с. 106], зокрема релігієзнавства. У такий спосіб організована методологія філософсько-релігієзнавчого аналізу наближається до проблеми особистісного знання, яке реалізується у сфері комунікації.

Новизна дослідження полягає у визначенні сфери застосування постнекласичної методології у дослідженні віроповчальної та практичної складової релігійного комплексу.

Аналіз останніх досліджень постнекласичної науки засвідчує поліваріантність її змісту та теоретичну значущість в контексті розв'язання комплексних проблем прикладного релігієзнавства. Окрім цього, мовиться про ту низку філософських робіт в яких актуалізовано та дістає певного розв'язання питання суті та змісту процесу гуманізації суспільства, який включає проблему цінностей, значимість яких виявляється на рівні можливостей для самореалізації людської суб'єктивності. До таких цінностей належить свобода, індивідуальне життя, свобода совісті та віросповідання, які є вкрай актуальними для полікультурної української дійсності. Як показує досвід вивчення даного типу проблем, теоретичний аналіз вимагає від дослідників урахування нових підходів у осмисленні релігійних явищ, використання постнекласичних настанов такого типу раціональності, для якого важливим є долання прірви між раціональними та позараціональними способами пізнання, наближення суб'єкта пізнання до комунікативної інтерсуб'єктної взаємодії у сфері культури, духовних цінностей та світогляду.

За визначенням Олександра Нікіфорова, розмаїття філософських поглядів на проблему людина — світ вказує на те, що філософія спроможна створювати такі світоглядні системи, що відповідають потребам «світосприйняття та умонастрою», властивим сьогоденню. Це, на думку мислителя, також підтверджує актуальність розробки постнекласичного типу раціональності, відповідно до якого можна формулювати різноманітні моделі та мету поступального розвитку людства. Таким чином, «філософські системи виражають різне ставлення людей до світу та становлять основу терпимості» [4, с.56] (толерантності), адже філософський та філософсько-релігієзнавчий аналіз передбачає залучення особистості дослідника, що несе в собі відбиток того середовища, у якому вчений формувався як особистість та науковець. Відтак, творча спадщина філософів та релігієзнавців, незалежно від їх конфесійної приналежності та зацікавлень, стане для нас дороговказом у розкритті особливостей розуміння феномена свободи в такій унікальній системі, якою є релігія і яка являє собою «осередок» буття людини та її цінностей. Спадщина вітчизняних учених є особливо цінною, адже через обставини, які супроводжували функціонування вітчизняної наукової думки практично до кінця ХХ століття, дослідники тільки від недавня мають можливість звернутися до недостатньо розроблених тем, або й табуйованих, залучаючи при цьому до наукового обігу новітні досягнення світової науки, включаючи у свої роботи напрацьовані та перевірені часом здобутки, «інтуїтивно» впізнаючи та вра-

ховуючи перспективні напрямки для розробки актуальних для української філософії та релігієзнавства тем. Таким чином, у новій парадигмі досліджень знаходять своє місце праці провідних вітчизняних науковців, як-от: Тетяна Горбаченко, Л. Губерського, Ірини Добронравової, А. Колодного, А. Конверського, Людмили Конотоп, В. Лубського, Я. Любивога, Наталії Мозгової, М. Поповича, Олени Предко, О. Сарапіна, Людмила Филипович, Людмила Шашкової, П. Яроцького та інші.

Об'єкт дослідження виступають методологічні засади філософсько-релігієзнавчих досліджень, а предметом — трандисциплінарний підхід в релігієзнавстві.

Мета дослідження полягає у виокремленні специфічних аспектів філософсько-релігієзнавчих рефлексії щодо включення сучасних методологій постнекласичної науки, яка розробляється та використовується в сучасній українській гуманітарній думці.

Теоретичне значення полягає у виокремленні значущих для філософсько-релігієзнавчих досліджень характеристик сучасних досягнень постнекласичної науки в аспекті аналізу релігійних феноменів їх віро повчальної та практичної складової.

Слід зазначити, що дослідження різних типів раціональностей, фіксує увагу на тому, в який спосіб вона проявляє себе у різних типах культури, у світі цінностей та як може бути представлена у зв'язку з ірраціональними типами духовності. Натомість релігієзнавство, у своєму методологічному аспекті, зосереджується на антропологічній складовій сучасних настанов, які включають і відповідне розуміння релігійності як сутнісно людської риси, яка водночас виступає способом «віднаходження в собі чогось надлюдського» (А. Колодний), що фундує специфічний тип світогляду, націленого на нескінченість.

У дискусіях провідних вітчизняних дослідників триває обговорення питання сутності та способів буттєвості особистості у світі. Звернення до набутків філософського осмислення цього питання не прояснює його (в сенсі остаточного вирішення питання людини), а вкрай загострює ті його аспекти, що стосуються безпосередньо смислу існування особи, її самопізнання та осягнення світу. У нещодавно опублікованому збірнику статей «Теорія після «теорії» (вийшла друком 2011 року), який містить праці згаданих вище авторів, актуалізовано питання порушення рівноваги між здавна заданими настановами у вивченні суспільних та соціальних феноменів, проблем дослідження мови та її використання в науці — з одного боку — та способами інтеграції системного підходу в науці до розуміння єдності тотальності світу і людини як таких — з іншого. І не слід думати, що мовиться про «нову онтологію». Дане питання не є першорядним ні для даного дослідження, ні для робіт, на які будемо спиратися у подаль-

шому викладі. Основну увагу тут спрямовано на визначення низки основоположних принципів, які лише входять до наукового обігу або переосмислюються в контексті нових досягнень постнекласичної філософії науки та епістемології. Узгодження підходів у розв'язанні філософських, культурологічних, релігійних питань вказує на виникнення інноваційних напрямів у вивченні проблем, на перший погляд несуміжних і навіть несумісних, як наприклад, моральна й когнітивна психології та біофілософія або політикологія релігії та естетика. Видається значимим відкриття того факту, що застосування сучасних методів вивчення релігійних феноменів, особливо у способах розуміння свободи людини, може впливати на перспективи аналізу інтелектуальної історії людства, ширше, його духовної сфери, в якій імпліцитно наявні ті аспекти, що визначають «духовне здоров'я» сучасності. Варто зазначити, що проблеми, які супроводжують нас сьогодні, часто дотичні до сфери моральності, коли ми, навіть «інтуїтивно», відчуваємо та знаємо, що те, чим ми мали б керуватися, і те, що може забезпечити безпеку нашої життєдіяльності, визначається різними критеріям. Така ситуація в моральній психології дістала назву «морального потрясіння».

Стан «морального потрясіння», в який людина потрапляє в момент, коли їй бракує аргументів для доведення моральності або аморальності якого-небудь вчинку, може ставати причиною психологічної кризи. Потреба визначити, що є добрим чи поганим, найчастіше пов'язана з конкретною індивідуальною переконаністю, яка здебільшого не спирається на аргументоване доведення власної позиції. Відсутність раціонального доведення на користь морального судження актуалізує проблему ролі пізнання, інтуїції та емоцій у практичній та психологічній площині, коли мовиться про свободу вибору у сфері моральності. Деякі вчені (Джессі Грехем, Джозеф Крейг, Роберт Мак-Крейн, Брайан Нозек, Стівен Пінекер, Джонатан Хайдт) уважають, що людині за її природою властиво відповідним чином пристосовуватися та реагувати на патерни (моделі) суспільно значимої соціальної поведінки. Подібна вихідна теза дозволяє зробити висновок, що моральні істини не існують об'єктивно, а є наслідком еволюції людини, виявом антропоцентричності моральної сфери. Іншими словами, особа віддає перевагу та, відповідно, відмовляється від чогось тільки з огляду на «соціальні інтуїції», якими забезпечено процес її пристосування до світу. Таким чином, моральною сферою керують антропоцентричні істини, які постають у системі конкретно-історичних форм культури, у тому числі й релігійної, а також визначаються ступенем суспільної згоди та виправданості. Моральне почуття може ґрунтуватися на кількох інтуїтивних засадах. Це настанови, які пов'язані з уявленнями про лояльність, страждання та відразу, справедливість та рівність, ієрархію та шанобли-

вість, скромність та цнотливість. Зазначені основи морального світогляду, які водночас виступають метою «культурного звичаю», притаманні більшості духовних традицій, і саме відповідно до них вибудовується система поглядів та уявлень у сфері етики, формуються ідеали чеснот та зразки моральних цінностей. І тут варто звернути увагу, що не тільки конкретні результати діяльності пов'язані з трансформаціями у сфері моральності, але й аналіз станів суспільства в цілому має враховувати і морально мотивовані і морально припустимі способи діяльності.

Моральне порозуміння, таким чином, залежить від «упокірливої» моральності, яка наполягає на визнанні права іншого на обстоювання власного уявлення про те, що є справедливим, шанобливим, цнотливим та непорочним. Позиція Майкла Шермера з цього приводу відображає думку багатьох сучасних філософів та психологів, які, досліджуючи феномен релігії як осередку формування та функціонування моралі, вказували як на позитивні так і на негативні впливи цього феномена на людину. Так, наприклад, віруючі значно частіше беруть участь у благодійницькій та волонтерській роботі, вони вважають себе більш задоволеними та щасливими. З іншого боку, дослідження Пола Грегорі, проведені в 2005 році, демонструють іншу взаємозумовленість між ступенем релігійності та «суспільним здоров'ям». Дослідження проводилося у вісімнадцяти країнах розвинутих демократій, і, як виявилось, самовбивства, рання вагітність та розповсюдження венеричних хвороб — усе це найбільше вражає США, країну з найвищим рівнем релігійності. Дана статистика іще потребує подальшого осмислення, і ми звернулися до цих даних, аби вказати на неоднозначність ролі релігійності у її впливах на суспільство в цілому.

релігія виступає соціальним інститутом, покликаним гармонізувати норми суспільної співпраці на засадах моралі та цінностей, у площині яких може розгортатися індивідуальна свобода. Вона здатна поставати адаптивною моделлю для взаємопорозуміння та вироблення форм співробітництва задля досягнення колективної мети. Тобто моральна система тут розуміється як певна єдність, втілена в структурі релігійного комплексу через цінності, практики та організації, що стає підставою для вироблення механізмів долання егоїзму та формування спільних засад сумісного співіснування, якими керується група людей у повсякденному житті [1; 5]. На нашу думку, таке ототожнення моральної системи та релігії лишає за межами дослідження кілька важливих для розуміння проблеми чинників, як-от: чи існують за межами моралі значимі релігійні аспекти, які можна вивчати у системі релігієзнавчого знання? І ствердна відповідь на це запитання цілком очевидна, адже відомі такі дисциплінарні вияви релігієзнавства, як онтологія релігії, її соціологія, політологія, географія релігії тощо. Інше питання може бути сформульоване наступним чином: чи можна

оцінювати зміст моральної системи релігійних переконань, спираючись на принципи позаконфесійності, історизму та зорієнтованості на загальнолюдські цінності? Адже використання цих засад наукового дослідження робить недоцільним виключно аксіологічний підхід у цілісному вивченні феномена релігії, який передбачає врахування культурно-історичних обставин та суспільно значимих факторів її існування.

Коли релігія виявляє себе у ролі «культурної інновації», яка гуртує людей, надає їм почуття єдності, пропонує спільну мету, що застерігає від втрати сенсу життя, можна говорити, що вона спрямована на «підключання» та плекання ідеї «взаємодопомоги, яка плідно відгукується в аспекті ствердження моральних цінностей» [6, с. 49]. Цей факт увиразнюється, коли порівнювати його з іншими способами індивідуального буття — незалежністю та повною залежністю. Релігійна ідеалізація взаємозалежності дозволяє сподіватися на підтримку інших, яка вимагає відповідного способу поведінки всередині спільноти, що розраховує на внесок індивіда у спільне благополуччя. Цікавим, на наш погляд, є той факт, що сучасний аналіз, наприклад, феномена свободи в релігійних інтерпретаціях відбувається на міждисциплінарному рівні, коли до пояснення залучаються дослідження таких різних, на перший погляд, наукових сфер — медицини, соціології, психології, політології. І сферою дискусій тут виступає моральний аспект, про який, як з'ясувалося, усім є що сказати, незалежно від ступеня засвоєння класичних раціональних настанов філософського дискурсу та його посткласичних напрацювань. У цьому зв'язку варто звернутися до власне посткласичної та постнекласичної філософії, які, як доводять вчені (Ірина Добронравова, Володимир Кізіма, Сергій Кошарний), уже сформулювали низку положень, використання яких дозволяє глибше вивчати проблему свободи, враховуючи її антропологічну укоріненість у бутті і залежність виключно від людини.

Відмова від необхідності протиставлення раціонального та ірраціонального розкриває перед науковцями перспективу можливості врахування позараціонального моменту в наукових дослідженнях. Таким чином, автори констатують, що зміни в парадигмі наукового пізнання змушують філософів зосередити увагу на вивченні форм сучасної раціональності. Ірина Добронравова у зв'язку з цим зазначає, що «ми є свідками глобальної наукової революції, пов'язаної зі становленням нелінійного природознавства зокрема і постнекласичної науки взагалі, змін у науковій раціональності, які викликала ця революція» [3, с. 25]. Така мета спрямовує автора до проблеми зіставлення класичного, некласичного та постнекласичного типів раціональності, які відповідають різним етапам становлення та розвитку науки. «Некласичний та постнекласичний тип наукової раціональності так або інакше рухаються в напрямку поступового включення суб'єктних

структур у розширену предметність наукового знання» [2, с. 212]. Тому запропонований російською дослідницею Ларисою Киященко підхід трансдисциплінарності утверджує «суб'єкт-об'єктний тип наукової об'єктивності та раціональності», в якому «два полюси» не протиставлені одне одному, а включені в перспективу реалізації мети — наскрізного бачення світу без виключення такої значимої його складової, як людина [2, с. 212].

Розкриваючи зміст та суть означених типів раціональності, можна констатувати, що класичному відповідає такий спосіб співвідношення суб'єкта пізнання з об'єктом, при якому з остатнього вилучено (еліміновано) всі ознаки присутності дослідника у фрагменті дійсності, яка вивчається. Некласичний тип, навпаки, наполягає на необхідності врахування суб'єктивного чинника в досліджуваному об'єкті. Постнекласичний тип раціональності відповідає такій інтерпретативній моделі, коли об'єкт пізнання не можливо не тільки вивчити, але навіть і окреслити без врахування суб'єктивної складової, які у єдності являють собою «живу систему» нелінійної науки.

Ірина Добронравова підкреслює значення ще однієї проблеми: об'єктивне пізнання різних за характером і значенням систем передбачає врахування ціннісних настанов суб'єкта, адже «навіть чи можна адекватно ставитися до вивчення біосфери за умов, наприклад, поділу живих істот на корисних та шкідливих» [3, с.27]. Посилюючи цей аргумент, варто наголосити, що вивчення такого системного явища, як релігія, вимагає врахування суб'єктивного чинника, хоча саме релігієзнавство дотепер наполягає на дотриманні принципу «об'єктивності», зміст якого давно не уточнювався.

Як бачимо, системи, здатні до самоорганізації, в які включено людський фактор — соціальні, релігійні — стають об'єктом постнекласичної науки та постнекласичної картини світу. Вперше визначення і завдання, які висувалося до трансдисциплінарного підходу було сформульовано в Статуті трансдисциплінарності» (Хартії), прийнятому на першому Всесвітньому конгресі трансдисциплінарності в Португалії у листопаді 1994 року. «Трансдисциплінарність виражає себе як трансцендуючий зсув дисциплінарного наукового знання в галузь всеохопного знання життєвого світу. Внаслідок цього дисциплінарне знання не втрачає себе, але посувається до перевідриття власних начал, апостеріорним джерелом апріорних форм мислення, до філософії трансдисциплінарності» [7, с. 74].

Хоча серед науковців продовжують точитися дискусії відносно семантичного наповнення цього терміна, все ж можна виокремити декілька його основних змістів. По-перше, це умова доступності до будь-якої системи знань будь-якого дослідника, який поділяє вихідні положення конкретних

наукових дисциплін, та врахування висновків як індивідуальних досвідів окремих дослідників, так і результатів роботи різних груп експертів. По-друге, це умова врахування різних перспектив при вивченні конкретного фрагменту дійсності, що не дозволяє замикати знання на якомусь одному рівні, що, у свою чергу, відповідає можливості використання «глокального підходу» при вивченні духовних явищ, економічних систем або політичних феноменів. По-третє, трансдисциплінарність відкриває можливість комплексного розв'язання завдань науки через оперття на засади міждисциплінарного або мультидисциплінарного підходу. На цьому рівні розуміння трансдисциплінарності відкривається перспектива для класифікації наукових підходів у вивченні, наприклад, складних соціальних систем, не виокремлюючи їх у самостійну та незалежну предметну галузь, а лишаючи у єдності з іншими системами, виділення яких здійснюється лише на теоретичному рівні. Даному підходу в дослідженнях відповідає уявлення про світ як про цілісну впорядковану систему, якій, як цілісності, притаманні певні закономірності, властивості, зв'язки та способи взаємодії. Іншими словами, всі фрагменти, які постають окремими об'єктами дослідження, є лише «елементами» світу (дійсності). Таке розуміння єдності світу представляє релігію як унікальне, впорядковане, єдине «середовище», яке має власну структуру, систему зовнішніх й внутрішніх взаємозв'язків.

Як бачимо, при трансдисциплінарному підході увага акцентується на таких, на перший погляд, різних принципах, як сувора аргументованість з одночасним врахуванням «інакомислення», дотримання настанов етики (яка є наднауковою, надполітичною) та відкритості до позараціональних форм духовності, які також можуть бути основою моральних поглядів.

Тому у сферу раціональності повертається питання значення ступеня суб'єктивності в науці та проблема комунікації. Це видається суттєвим, адже взаємодія, за самим своїм змістом, вимагає як учасників, так і простору для такої форми пізнання, якими є і наука і релігія. Цим осередком постає сфера інтересуб'єктивності як спільного, набутого, значимого досвіду. Продовжуючи традицію, започатковану Едмундом Гуссерлем, Курт Хюбнер виділяє форми інтересуб'єктивності, які є основою здійснення наукового поступу й одночасно умовою функціонування релігійних уявлень. Тоді можна припустити, що якщо «раціональність — це багатоманітні форми інтересуб'єктивності понять та суджень», то й релігія — раціональна, у тому сенсі, що вона являє собою: 1) єдність у межах конкретної конфесії; 2) специфічний досвід; 3) спирається на певні поняття й містить певні судження. Даний висновок актуалізує питання про «демаркацію» сфери раціональності та визначення відмінних рис між раціональним та позараціональним способами осягнення світу. Трансдисциплінарний підхід певною мірою

знімає це протиставлення, адже його властивістю є враховування різних перспектив та поглядів щодо значимого предмета дослідження не тільки заради задоволення людської цікавості, але й задля більш глибокого розуміння себе самого, тобто Я, й Ти у своєму власному світі.

Література:

1. Аршинов В. И. Синергетика как феномен постнеклассической науки/В. И. Аршинов. — М.: ИФРАН, 1999. — 203 с.
2. Добронравова И. С. Научная рациональность в постнеклассической перспективе/И. С. Добронравова//Totallogy. Постнеклассичні дослідження. —15/16 випуск. — К.: ЦГО НАН України, 2006. — С. 210–222.
3. Добронравова І. Идеали і типи наукової раціональності/Ірина Добронравова//Київський університет як осередок національної духовності, науки, культури. Матеріали науково-теоретичної конференції присвячені 165-річчю університету. Гуманітарні науки. Частина 1. — К.: ВЦ «Київський університет». — С. 24–28.
4. Никифоров А. Л. Философия науки: история и методология/А. Л. Никифоров. — М., 1998. — 280 с.
5. Лях В. Формування нових парадигми раціональності в сучасній філософії/В. Лях//Віра і розум — двоє крил людського духу. Наук збірник за ред. А. Колодного. — К.: Світ Знать, 2001. — С. 142–151.
6. Haidt J. The happiness hypothesis: finding modern truth in ancient wisdom/Jonathan Haidt. — N. Y.: Basic Books, 2006. — xiii, 296 p.
7. Transdisciplinarity: Basarab Nicolescu Talks with Russ Volckmann//INTEGRAL REVIEW. — 2007. — № 4. — P. 73–90.

Швед З. В. Методологические подходы в философско-религиоведческих исследованиях

Анализируется проблема использования современных постнеклассических методологий в философско-религиоведческом исследовании элементов структуры религиозного комплекса.

Ключевые слова: *религия, иудаика, свобода, тип рациональности.*

Shwed Z. V. Methodological approaches in the philosophy and sciences of religions

The article discusses the problem of using modern-non-classical methodologies when analyzing ‘religiology’ (philosophy and science of religion) and dissecting all the elements and structures of the entire religious complex.

Keywords: *religiology, religion, Judaic, freedom, type of rationality.*

УДК 322.2

МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ВІДНОСИН УПЦ-КП І УПЦ-МП У ПЕРШОМУ ДЕСЯТИЛІТТІ ХХІ СТОРІЧЧЯ

Хілько Є. В. ©

*Аспірант кафедри релігієзнавства, філософського
факультету Київського національного університету імені
Тараса Шевченка.*

Окреслюються основні конфліктні аспекти взаємодії Московського і Київського патріархатів.

Ключові слова: *розкол, УПЦ-КП, УПЦ-МП, політика, Україна.*

Актуальність теми. З отриманням незалежності в Україні відбувається безліч змін в політичній, культурній, релігійній та ін. сферах. Ці зміни містять як позитивні, так і негативні аспекти. Однією з гостріших проблем сучасної України є розкол православ'я та утворення паралельних конкуруючих між собою структур: УПЦ — Українська православна церква Московського патріархату, УАПЦ — Українська автокефальна православна церква, УПЦ-КП — Українська православна церква Київського патріархату. Видається доцільним розглянути проблему співвідношення УПЦ Московського патріархату і УПЦ Київського патріархату, адже саме це питання визнано найбільш конфліктним і неоднозначним із всіх релігійних конфесій на Україні. Щодо їх взаємовідношення немає однозначної думки, а тому досить важко прийти до висновку які шляхи обрати для їх об'єднання.

У сьогоденні необхідно неупереджено висвітлити деякі моменти міжцерковних та внутрішньоцерковних взаємин. Йдеться, насамперед, про роль православної церкви в суспільно-політичному і національно-культурному житті України, про значимість об'єднання православних церков Московського і Київського патріархатів для духовного та інтелектуального рівня нації.

Аналіз досліджень і публікацій. Науковий інтерес до проблеми розколу в православ'ї і його вплив на соціальну сферу формувався в різних площинах вивчення даної проблематики. Значна частина дослідників робила наголос на релігієзнавчих аспектах у співвідношенні УПЦ-МП і УПЦ-КП. Такі науковці як С. Ісаєв, І. Каптьоров, М. Коротков, І. Кривелєв, Б. Кузміцкас, В. Кузнецов значно поглибили розуміння динаміки та особливостей становлення християнської соціальної традиції на Україні. В працях С. Анісімова, Л. Богомоллова, М. Гордієнка, А. Колодного, В. Долі, Є. Дулумана, Ю. Зуєва, Л. Филипович було здійснено ретельний

аналіз сутнісних рис, особливостей, закономірностей розвитку соціально-філософської доктрини православ'я.

Такі релігієзнавці як В. Кувакін, М. Красніков, В. Танчер, В. Єленський, В. Лубський, П. Яроцький, А. Колодний, С. Харьковщенко та ін. здійснили аналіз православ'я на сучасному етапі свого розвитку.

Метою статті є аналіз методологічних аспектів православ'я в Україні у першому десятилітті ХХІст. Для досягнення поставленої мети передбачається вирішення ряду завдань:

— здійснити аналіз відносин православних церков Московського і Київського патріархатів;

— з'ясувати вплив православної церкви Московського і Київського патріархатів на соціокультурний простір України в першому десятилітті ХХІст.

На думку Архієпископа Ігоря Ісиченка, помилковість в оцінках церковної ситуації в Україні спричинена ігноруванням впливу на конфесійну ситуацію суспільних реалій посткомуністичного суспільства [6].

Відношення УПЦ-КП і УПЦ-МП можна охарактеризувати як конфліктні. Представники УПЦ-КП притримуються думки, що УПЦ-МП є винуватицею розколу і намагається впливати на політику України за посередництвом церкви. «Крок за кроком УПЦ розширює свої канонічні права. Проте, на думку експертів, реальні права незалежності, якими нині користується УПЦ, багато в чому пов'язані з особистим авторитетом її глави -Блаженнішого митрополита Володимира. А це означає, що такі права можуть бути скорочені, коли на чолі УПЦ стоятиме інший, менш авторитетний і впливовий у Руській Церкві ієрарх» [7].

Проблема впливу держави на політику за посередництвом церкви — була найактуальнішою у всі історичні епохи. Це стосується всіх релігійних конфесій, але в даній статті буде доцільним навести як приклад вплив католицької церкви на суспільство і політику. Починаючи з ХІІІ ст. розгортає свою діяльність інквізиція. «Інквізиція — особливий трибунал у структурі католицької церкви діяв з ХІІІ ст. для переслідування єретиків: в основному прогресивних учених і мислителів, інакодумців і маронітів (вихрещених євреїв)» [13]. Виникає важливе запитання: чи можна вважати інквізицію впливом на політику? Адже серед її жертв були видатні вчені і письменники, які мали своє особливе бачення світу і суспільства. Серед багатьох творів, до заборонених відносилися твори Л. Українки, Т. Шевченка та І. Франка. Проаналізувавши зміст їх творів, можна прийти до висновку про вплив політики на суспільство за посередництвом церкви. Дана проблема не обминула і Україну. З точки зору прихильників УПЦ-КП «Інша проблема УПЦ відбиває проблему загальноукраїнську. Це проблема співіснування в одній Церкві (країні) двох полярних суспільних установок: «західної» («проєвропейської») і «східної» («проросійської»). ...Більшість парафій

УПЦ розташовані в західних і центральних регіонах, для яких характерна схильність до європейського цивілізаційного вибору. З другого боку, УПЦ широко подана на Півдні й Сході України, де популярні слов'янофільські ідеї, а молитовному спілкуванню між УПЦ і Московським патріархатом надається ідеологічної і навіть політичної ваги».

При аналізі релігійної ситуації в країні завжди необхідно зважати на історико-культурний контекст. Прихильники Київського патріархату наголошують на тому, що «Церква в Росії й Україні нині розвивається в різних історико-культурних контекстах. У Росії відбувається ототожнення національної ідеї з православ'ям, Руська Православна Церква, яка, з формально-логічного погляду, є багатонаціональною, дедалі більше стає російською» [7]. З точки зору ж прихильників Московського патріархату, Росія не має жодних намірів впливати на політику України за посередництвом УПЦ-МП.

Ще в епоху середньовічної патристики її представниками наголошувалось на тому, що розкол у церкві — це одна з найсерйозніших проблем людства. В останньому десятилітті ХХІ ст. проблема розколу православної церкви на Україні є центральною у державно-церковних відносинах.

Філарет у своєму зверненні до УПЦ-МП виклав своє бачення вирішення проблеми об'єднання православних церков України. «Від імені Священного Синоду Української Православної Церкви Київського Патріархату вкотре звертаюся до вас із закликом до продовження конструктивного діалогу з метою подолання церковного розділення. ... У жовтні 2009 р. з великим піднесенням в Україні і віруючі, і суспільство загалом зустріли початок діалогу між Київським Патріархатом та УПЦ (МП). Але відтоді, незважаючи на всі спроби з нашого боку, підготовка до діалогу не знайшла свого продовження. На нашу думку причиною цього стали різні дії з боку Москви, яка злякалася плідності й конструктивності наших перших кроків назустріч одне одному та зробила все можливе, щоби діалог зруйнувати» [8].

Філарет зазначає, що для відновлення церковної єдності необхідний діалог між УПЦ-МП і УПЦ-КП, в результаті якого буде утворено єдину Помісну православну українську церкву, яка буде відноситися до Київського патріархату. На його думку об'єднана УПЦ мала би добрі відносини з іншими Помісними церквами і в результаті активніше вирішувала б питання духовного відродження України [8].

У зверненні Філарета простежується агресія, направлена на УПЦ-МП. Він наголошує на тому, що Московська патріархія спровокувала розділення в УПЦ і робить це зараз. «... Керівництво Московського Патріархату вчинило лукаво — не маючи змоги відкинути цілком законне і обгрунтоване рішення Собору УПЦ, члени Архієрейського Собору РПЦ прийняли рішення передати розгляд питання на Помісний Собор. Після

цього Помісні Собори РПЦ не скликалися 17 років — хоча за статутом мали відбуватися раз на п'ять років. Проте навіть коли у 2009 р. Помісний Собор РПЦ зібрався — він не виконав раніше прийнятого рішення і не розглянув звернення Собору УПЦ. Невже після цього можна вірити у постанови й обіцянки нинішніх керівників Московського Патріархату?».

Філарет вважає, що Московський патріархат зацікавлений тільки у впливі на політику України «... Московська патріархія діє не за приписами канонів і не на користь Православ'я, а з точки зору політичних інтересів збереження влади в «руском мире»... Тому будь-які заклики до входження Київського Патріархату під московський омофор безперспективні — Ми бажаємо церковної єдності в Україні. Але вона не дорівнює підлеглості Московському патріарху» [8].

УПЦ-МП закликає УПЦ-КП до покаяння і Філарет у відповідь на це зазначає, що «... коли мається на увазі «покаяння», яке передбачає визнання нами того, що ми є «безблагодатні», а наші Таїнства — «не дійсні», то таке «покаяння» з нашого боку було би нічим іншим, як зреченням від Бога, в якого ми православно віруємо, від Христа Спасителя, Тіла і Крові якого ми причащаємося, від благодаті Святого Духа, дію якої ми свідчимо в Церкві. Таке «покаяння» справді було би приниженням — приниженням не нас, а Церкви Христової, і хулою на Духа Святого. Заклики до такого «покаяння» подібні до закликів фарисеїв до Спасителя зійти з хреста, щоб вони увірували» [8].

З всього вищесказаного можна зробити висновок, що представники УПЦ-КП звинувачують УПЦ-МП у розколі і намаганні впливати на українську політику. Вони пропонують створити єдину Помісну церкву, яка об'єднає Україну і весь український народ.

У відповідь на звинувачення УПЦ-КП, УПЦ-МП наводить статут УПЦ-МП, який був затверджений на Архієрейському Соборі в 2000 році. В 18 розділі зазначається, що «Українська Православна Церква є самоуправляючою з правами широкої автономії». Тут робиться акцент на самостійності УПЦ-МП і незалежності від Росії [9].

В офіційному документі Архієрейського Собору зазначено, що Українській православній церкві надається незалежність та самостійність в управлінні. «Українська Православна Церква (УПЦ) — самостійна і незалежна в управлінні частина Московського Патріархату. Єпархії УПЦ знаходяться на території України. ...Самостійність та незалежність УПЦ в управлінні поширюється на канонічну, богослужбну, господарську, фінансову, духовно-освітню сфери внутрішнього життя її єпархій. Соборний та молитовно-канонічний зв'язок УПЦ зі Вселенським Православ'ям являє членство Предстоятеля УПЦ у Священному Синоді РПЦ та участь українського єпископату в Архієрейських та Помісних Соборах РПЦ» [13].

У статуті робиться акцент на тому, що «Священний Синод УПЦ засновує й скасовує єпархії в межах України, духовні школи, обирає кандидатів на вільні єпископські кафедри, благословляє відкриття монастирів.

...Архієрейський Собор УПЦ, згідно зі Статутом про управління УПЦ, є вищим органом соборного управління. ...Архієрейський Собор УПЦ самостійно й незалежно обирає Предстоятеля УПЦ — митрополита Київського і всієї України» [10].

Отже можна зробити висновок про те, що УПЦ-МП заперечує звинувачення УПЦ-КП у намаганні Росії впливати на політику України за посередництвом церкви. Це стає очевидним при ознайомленні з офіційними документами УПЦ-МП.

УПЦ-МП висловлює свої занепокоєння щодо розколу УПЦ і звинувачує УПЦ-КП в неканоничності: «Нажаль сьогодні біля 5 тисяч приходів перебуває поза спасительного лона канонічного Православ'я у складі неканонічних структур: так називаємої «Української православної церкви Київського патріархату» і «Української автокефальної православної церкви Київського патріархату»» [9].

При аналізі відносин між УПЦ-МП і УПЦ-КП виникає ще одна проблема-невизнання Філарета і накладання на нього анафеми Московським патріархатом. 11.06.1997 р. рішенням Архієрейського Собору Філарета (Денисенка) було відлучено від церкви і анафемовано. В акті «Про відлучення монаха Філарета (Денисенка) від церкви» зазначається, що за розкольніцтво і непокаяння на основі 28-го Апостольського правила, 14-го правила Сардикійського Собору, 4-го правила Антіохійського Собору і 88-го правила св. Василя Великого: «Відлучити монаха Філарета (Михайла Антоновича Денисенка) від Церкви Христової. Да буде він анафема перед всім народом»

[10]. П'ятьма роками раніше, точніше 31 березня — 5 квітня 1992 р., на Архієрейському Соборі Філарета було обвинувачено в веденні не монашого образу життя. Київський патріархат не погоджується з цим і вважає анафему політичним ходом. «Філарет — найбільш суперечлива постать у новітній церковній історії України. Його ім'я нині стало прозивним. На Сході — це символ розколу. Водночас на Заході України він для багатьох уособлює ідею незалежності Української Церкви.

Парадоксальним чином позначилася на громадській свідомості й анафема, накладена на Філарета єпископатом Руської Православної Церкви (1997) з метою унеможливити будь-яке визнання очолюваної УПЦ КП православним світом» [7].

Отже, неоднозначність трактування подій 1992 року є ще одним підтвердженням «розколу» українського народу на декілька частин.

Суперечливими є також і соціологічні дані УПЦ-КП і УПЦ-МП. «Згідно офіційних даних, на січень 2010 р. лишень 51 % релігійної мережі України являється православною. ... За соціологічними опитуваннями Київський Патріархат користується підтримкою понад 10 мільйонів чоловік дорослого населення України (для порівняння — Московський Патріархат в Україні підтримують близько 5 мільйонів чоловік). У грудні 2006 р. в столиці України Києві 52% опитаних віднесли себе до Київського Патріархату і тільки 8% — до Московського Патріархату» [8]. А на офіційному сайті УПЦ-МП наведені інші соціологічні дані. «У сьогоднішній Українська Православна Церква складається із 45 єпархій. Єпископат нашої Церкви нараховує 70 архієреїв (45 правлячих, 19 вікарних, 6 на покої/13 митрополитів, 25 архієпископів і 32 єпископи).

Українська Православна Церква сьогодні — це більше 11 тисяч приходів, на яких несуть пастирське служіння більше 11 тисяч священнослужителів. В Українській Православній Церкві 205 монастирів (з них 107 чоловічих і 98 жіночих). ... На території України сьогодні діє одна духовна академія (у Києві), одна богословська академія (в Ужгороді), 7 духовних семінарій і 13 духовних училищ. Видається 66 церковних газет і 24 журнали. Діють 230 церковних інтернет-видань, регулярно виходять в ефір 22 православні телепрограми» [9].

Стає очевидним, що головною проблемою в державно-церковних відносинах України є не розходження в статистиці кількості прихожан і церков патріархатів УПЦ, а розкол, причиною якого стала політика. Прибічники Московського і Київського патріархатів висувують свої ідеї щодо об'єднання церков, але всі вони досить радикальні. Наприклад, на офіційному сайті Телевізійної Служби Новин представлена стаття, в якій прес-аташе Одеської єпархії УПЦ-МП отець Сергій (Лебедев) запропонував президенту України В. Януковичу ліквідувати Київський патріархат для подолання розколу [12].

На думку архієпископа Ігоря Ісиченко церква в Україні є цілком політизованою. Він називає Владика Володимира (Сабодана) «статистом, якого використовують для прикриття в політичній грі». Він вважає, що найбільший вплив має владика Агафангел (Савін), Іларіон (Шокало), Августин (Маркевич), Сергій (Генцицький), Онуфрій (Березовський) та ін. архієреї, активно пов'язані з промосковськими партіями. Саме з ними, на думку І.Ісиченка, узгоджуються позиції влади відносно інших церков [12]. Що стосується УПЦ-КП, то слід звернути увагу на бачення І.Ісиченком впливу політики на Київський патріархат. Він приходить до висновку, що «для того, щоб повернути прихожан і не змінюватися самим, керівництво УПЦ-КП намагається у всьому уподоблюватися Московському патріархатові». На думку І.Ісиченка «Після приходу в президентське крісло В. Януковича

УПЦ КП знаходиться в інформаційному вакуумі. Показовий характер мали корупційні скандали в Ровно, історія заборони в служінні протодиякона Ведмеденко в Луцьку, які набули суспільного резонансу» [6].

Підсумовуючи вищесказане можна зробити висновок, що взаємовідношення УПЦ-КП і УПЦ-МП є конфліктними і це відображається на соціальній політиці України. Московський патріархат називає УПЦ-КП розкольніцькою організацією націоналістичної орієнтації і закликає до покаяння. У відповідь на це, Філарет звертається до Московського патріархату і ототожнює покаяння, яке має на увазі УПЦ-МП з відреченням від Бога. Філарет пропонує створити єдину помісну церкву, яка об'єднає Україну. Московський патріархат вбачає подолання розколу в покайній Філарета у розкольніцтві і в недотриманні монашого образу життя.

На основі протиріч у тлумаченні подолання розколу Московським і Київським патріархатами можна зробити висновок про неможливість їх об'єднання. Св. Кіпріан Карфагенський в «Книзі про єдність церкви» влучно зазначив, що більше за все треба остерегатися розколу, через нього до людей підступається диявол. Можна припустити, що в той час, доки православні церкви намагаються прийти до якогось консенсусу, відбуваються важливі політичні зміни, а можливо проблема і в іншому.

При аналізі державно-церковних відносин України необхідно зробити акцент на цілковитій заполітизованості церков. Можна тлумачити розкол з різних сторін і підходів, але не можна заперечувати вплив політичного устрою на церкву.

Література:

1. Академічне релігієзнавство: Підручник/За ред. А. Колодного. — К.: Світ Знань, 2000. — 862 с.
2. Бондаренко В. Д. Релігійне життя в Україні: стан, проблеми, шляхи оптимізації [Текст]/підручник/В. Д. Бондаренко, В. Є. Єленський, В. С. Журавський. — К.: Логос, 2001. — 318 с.
3. Єленський, В. Новітні рухи — зони занепокоєння/В. Єленський//Людина і світ. — 2000. — № 9. — С. 2–10.
4. Здіорук С. І. Етноконфесійна ситуація в Україні та міжцерковні конфлікти/С. І. Здіорук. — К.: НІСД, 1993. — 59 с. — (Препринт).
5. Лубський В. І. Релігієзнавство/В. І. Лубський: Підручник. — К.: Вілбор, 1997. — 315 с.
6. Библиотека Якова Кротова [електронний ресурс]: (связи для свободы). — Электрон. дан. — М.: Тексты Якова Кротова, 1997 — Режим доступу: http://krotov.info/libr_min/09_i/isi/chenko_2010.htm/, вільний. — Назва з екрану.

7. Дзеркало тижня. Україна [електронний ресурс]/П. Зуєв//Дзеркало тижня. — 2007. — № 5. — Режим доступу до журн.: http://dt.ua/SOCIETY/ukrayinskepravoslavnya_stari_problemi_u_novomu_storichchi-49120.html/вільний. — Назва з екрану.
8. Українська Православна Церква Київський Патріархат [електронний ресурс]: (офіційний веб-сайт «Церква.Info»). — Електрон. дан. — К.: Інформаційне управління УПЦ Київського Патріархату, 2011. — Режим доступу: <http://www.cerkva.info/uk/documents/13-documents/1762-zvernennia-do-upc-mp.html>/вільний. — Назва з екрану.
9. Українська Православна Церква [електронний ресурс]: (офіційний веб-сайт). — Електрон. дані. — К.: Українська Православна Церква, 2011. — Режим доступу: <http://orthodox.org.ua/uk/node/8628> вільний/. — Назва з екрану.
10. Архиерейский Собор Русской Православной Церкви 2008 [електронний ресурс]. — Електрон. дан. — Архиерейский Собор Русской Православной Церкви, 2008. — Режим доступу: <http://sobor-2008.ru/417804/index.html/>, вільний. — Назва з екрану.
11. Единое отечество [електронний ресурс]. — Електрон. дан. — К.: Всеукраинское общественное объединение, 2001. — Режим доступу: <http://www.otchestvo.org.ua/main/20054/2617.htm/>, вільний. — Назва з екрану.
12. Українська Православна Церква в США і Канаді [електронний ресурс]. — Електрон. дан.. — 2011. — Режим доступу: <http://www.uoscp.net/historyuoscp.html>/вільний. — Назва з екрану.
13. Україна Православна [електронний ресурс]. — Електрон. дан.. — 2011. — Режим доступу: http://pravoslavye.org.ua/index.php?action=fullinfo&r_type=pravoslavye&id=146. — Назва з екрану.

Хилько В. Е. Методологические аспекты отношений УПЦ-КП и УПЦ-МП в первом десятилетии XXI века.

Очерчиваются основные конфликтные аспекты взаимодействия Московского и Киевского патриархатов.

Ключевые слова: *раскол, УПЦ-КП, УПЦ-МП, политика, Украина.*

Khilko E. V. Methodological aspects of relations between the ukrainian orthodox church Kiev patriarchy and the ukrainian orthodox church Moscow patriarchy in the first decade of the XXI century

Bisclosed contents of the problem of relations between the ukrainian orthodox church Kiev patriarchy and the ukrainian orthodox church Moscow patriarchy and their influence on the political system of Ukraine.

Keywords: *split, the Ukrainian orthodox church of the Kiev patriarchy, the Ukrainian orthodox church of the Moskow patriarchy, politics, Ukraine.*

УДК 167.1:241.11

ВПЛИВ ПРОТЕСТАНТИЗМУ (РЕФОРМАТІВ) НА КУЛЬТУРНО- ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Панченко М.©

*Аспірантка Центру українознавства філософського
факультету Київського національного університету імені
Тараса Шевченка*

Досліджується проблема впливу протестантів, зокрема реформатів на політичну та соціальну ситуацію в Україні. Розглядається безпосередній вплив релігії на політику та культуру українства.

Ключові слова: *протестантизм, реформати, суспільство, політика.*

В останні роки протестантизм привертає все більшу увагу філософів, релігіє знавців, політологів. Однак необхідно визнати, що повністю все не є висвітлено, особливо це стосується реформатів. Проблеми протестантизму знаходяться в працях: Мокієнко М. М., Любашенко В. І., Спіс О. А., Філіпчук С. В. Суттєвим доповненням до цих праць є «Філософско-теологічний дух Реформації», «Релігії мира. Протестантизм».

Протестантизм — поряд з католицизмом, православ'ям, один з головних напрямів християнства, що охоплює багато різноманітних самостійних віросповідань. Особливості ідеології і організації сучасного протестантизму зумовлені історією його виникнення і розвитку.

Протестантизм виник у XVI ст. в епоху реформації. Це був час, коли католицька церква викликала загальне незадоволення. Воно стосувалося перш за все втручання церкви у політичні, а особливо економічні та фінансові справи великих та дрібних феодалів та бюргерства, що уже набирало сили і готово було сперечатись за місце у феодальному суспільстві.

Реформаційному руху передував гуманізм, як протилежна християнському теоцентризму ідеологія, що поставили у центр світоглядних конструкцій людину. Хотілося б зупинити увагу на реформатах, саме вони є безпосередніми продовжувачами вчень Кальвіна. Реформати (кальвіністи) насамперед дотримуються конфесійного християнства. Вони визнають так само, як католики і православні апостольський, цариградський та афанасійський символи віри; приймають всі рішення церковних соборів, що відбулися до роз'єднання римо-католиків і православних. Реформати ніколи не виходили з церкви, їх вигнали тільки за те, що вони хотіли виправляти помилки та надуживання священників [1, с.2].

Реформатська церква досить поширена в Україні, хоча спільноти все ж невеликі. В Києві маємо церкву Святої Трійці, а ще церкви в Одесі, в Харкові, в Херсоні і в багатьох інших містах. Але найбільше поширена Реформатська церква все-таки на Закарпатті. У середовищі українських магнатів і шляхти кальвінізм поширювався переважно через Угорщину, Південну Польщу, Велике князівство Литовське.

У містах і селах Закарпаття причини поширення реформаційного руху мали, головним чином, національно-політичний характер. У складі Угорщини русини-українці залишилися у православної вірі, саме ж королівство поступово втяглося в орбіту Римської Церкви. У боротьбі за свою незалежність угорці змушені були долати католицизм. Своїм вибором вони роблять кальвінізм, котрий і стає їхньою національною релігією. Але на Закарпатті його прихильниками стають лише угорці, що поступово заселяли його низовинні й передгірні райони [2, с.7].

Активним і масовим є культурно-національне та громадсько-політичне життя угорської меншини Закарпаття. Типологія національно-культурних товариств краю представлена дуже багатогранно:

1. Політизовані товариства: Товариство угорської культури Закарпаття Демократична спілка угорців України; Сойм Підкарпатських русинів; Народна рада Русинів Закарпаття. Діяльність Димитрія Сидора, Євгена Жупана, Міклоша Ковача, Іштвана Гайдоша.

2. Товариства об'єднані за професійною ознакою: Спілка угорських журналістів; Спілка угорських бібліотекарів; Товариство працівників охорони здоров'я; Товариство музичної культури циган Закарпаття «Лаутарі» (Музикант); Союз русинських письменників.

3. Товариства наукового спрямування: Угорськомовне наукове товариство; Русинське науково-освітнє товариство; Обласне науково-культурологічне товариство ім. О. Духновича.

4. Товариства освітнього спрямування: Угорсько мовне педагогічне товариство.

5. Товариства інтелігенції: товариство угорської інтелігенції; обласна громадська організація ромської інтелігенції «Нове Рома» (Нові Роми); Товариство словацької інтелігенції.

6. Молодіжні товариства: Угорсько мовне товариство студентів та молодих дослідників; Угорська асоціація скаутів; Демократична спілка угорської молоді «Гордіус»; Обласний молодіжний клуб «Романі черхень» (Ромська зірка); Молодіжне товариство ромів «Романі бахт» (Циганське щастя); Товариство румунської молоді «М. Емінеску».

7. Жіночі товариства: обласне культурно-просвітнє товариство ромських жінок «Герне чая по нево дром» (Молоді жінки по новій дорозі); обласне культурно-просвітнє товариство словацьких жінок «Довіра»;

8. «Інтегровані» товариства: три румунські товариства; Закарпатська асоціація ромських громадських організацій «Єкгіпе» (Єдність); Конгрес ромів «Пратіпе» (Братерство); Товариство ромів «Романі Яг»; «Матіца словенска» на Закарпатті; Товариство німців «Відродження», «Німці Закарпаття»; Товариство білорусів «Сябри»; Товариство вірменської культури «Арарат»; Товариство греків «Еллада»; Товариство польської культури Закарпаття; «Русский Дом».

9. Мега-товариства національних меншин краю: Форум угорських організацій Закарпаття; «Єкгіпе»; «Праліпе»; Сойм Підкарпатських Русинів; Народна рада Русинів Закарпаття. Діяльність Йосипа Адама (депутат Ужгородської міської ради). Русинські лідери.

10. Угорськомовні товариства етнічно неугорських спільнот краю: Товариство по захисту інтересів угорських ромів Закарпаття «Унг ромен»; Товариство угорськомовних євреїв.

Реформатська церква є ще одним прикладом синтезу протестантського догмату з українською традицією. Маючи в цьому спільну мотивацію з Українською лютеранською церквою, УЄРЦ, проте, являє собою особливу модель такого поєднання. Кальвінізм, як відомо, здійснив більш рішучу, порівняно з лютеранством, ревізію середньовічної церкви. Залишивши деякі елементи християнської традиції (хрещення немовлят, шанування патристичного надбання, бачення себе невід'ємною складовою Вселенської Церкви, церковна структура з вищим законодавчим органом — синодом, часткове збереження ієрархії, існування братерських спільнот чернечого типу), кальвінізм разом з тим заперечує особливу місію священства (священик — звичайна людина), сповідь (віруючий кається у гріхах тільки перед Богом), благодатне значення Таїнств (які є лише символами спасіння). Конфесія відкинула державний статус церкви, наполягаючи на цілковитій свободі совісті, максимально спростила літургію, відмовилась від багатьох церковних атрибутів. Останнє зближує її з пізніми євангельськими течіями [3, с. 34].

Реформатський рух є дещо специфічним напрямом в протестантизмі. Специфіка полягає в тому, що вони не займаються місіонерською діяльністю, адже вже склався певний стереотип: протестанти на сам перед місіонери і розповсюджують свої вчення цим методом. Вони є аполітичною течією. Тим більше, як зазначає Грицина О. М. у своїй дисертаційній роботі: Аналіз політичної ситуації в сучасній Україні свідчить що нині вплив політичних партій християнської орієнтації суспільно-політичні процеси є слабким, а досвід їх політичної діяльності — значною мірою невдалим. Але релігія є не від'ємною частиною суспільства України і не можна недооцінювати її вплив на думку пересічних громадян нашої держави. За сучасних умов статус релігії різниться від того, який вона поси-

дала аж до Нового часу. Варіюється кількість віруючих, змінилися форми віри, Церква відокремлена від держави. Водночас сьогодні ми є свідками надолуження релігією втраченої значущості, впливовості й насамперед відтворення свого морального авторитету відбувається помітна активізація діяльності релігійних організацій. Все це робить дедалі нагальнішим вивчення з метою ефективної реалізації, потенціалу такого соціального інституту, як релігія, для підтримання стабільного функціонування соціуму, досягнення соціального консенсусу в розумінні та вирішенні дедалі ширшого кола проблем, що постають перед людством сьогодні [4, с. 1]. Релігія є одним найважливіших соціальних інститутів нашого суспільства, і, зокрема, розширення мережі релігій в сучасній Україні, і, особливо, піднесення їх політичної ролі. Церква все частіше висловлює своє ставлення до соціально-політичних подій, які супроводжуються суттєвими трансформаціями суспільного життя. Соціально значуща діяльність Церкви дістає все більшу підтримку з боку громадськості. Пильнішої уваги вимагає й розкриття залежності інтеграційного потенціалу релігій в Україні від характеру міжконфесійних відносин. Вони в Україні на сьогодні ще характеризуються помітним рівнем конфліктності. Існують суперечності між традиційними церквами та новітніми релігійними рухами, між традиційними церквами різних віросповідань. Проголошення незалежності України, які включають суттєві зміни в релігійному житті. Сучасна міжцерковна реальність усе ще характеризується розголосами, спричиненими тривалим між православним розколом і різним баченням шляхів та засобів його розв'язання, складними взаємовідносинами між православними та греко-католиками, а також колізіями суспільно-політичної активності протестантів. З огляду на зазначений факт, виникає необхідність неупередженого аналізу не лише участі християнських конфесій у суспільному житті країни, але й дослідження становлення та розвитку політичних партій християнського спрямування, які, апелюючи до релігійності частини українського соціуму, прагнуть здійснювати свою політику, спираючись на християнсько-демократичні програми [5, с. 1]. Як свідчить докладне ознайомлення з науковими працями, на сьогодні проблема взаємодії політики і релігії знаходиться в полі зору багатьох вітчизняних філософів, релігієзнавців, істориків церкви, політологів. У їхніх студіях осмислено чимало аспектів суспільно-релігійного життя сучасної України.

Порівняно з іншими течіями протестантизму реформати не найбільш чисельна громада, але вплив на суспільне життя України має значний. Особливо це стосується західної її частини, зокрема Закарпаття.

Як зазначає Любашенко В. І. українське реформатство підкреслює свій глибинний зв'язок з християнською історією України, а деякі його речники навіть готові бачити Православну церкву складовою «реформаційного

виклику» католицизмові, бо «протестантами були всі грецькі та східні церкви, що не uznали римського старшования. Вони всі відлучилися від Риму і в повнім значенні цього слова є протестантами». З іншого боку, УЄРЦ переконана, що у православній Україні «відчувається сильний голод за справжнім християнським вченням, катехизацією, цілісністю християнської філософської системи, основаної на Біблії. Цей голод може усунути тільки реформоване вчення» [6; 7].

Розмаїтність і статус релігійної меншини роблять протестантизм, з одного боку уразливим перед владою, з іншого — дуже адаптивним суспільно-політичних змін. Кальвінізм зберіг окремі елементи церковної традиції, виявивши духовну спорідненість з історичним християнством. Це зумовило неодноразові спроби зближення протестантського (реформатів) світів. З одного боку це є добре, але з іншого боку усе це робить адаптацію до релігійного життя України досить проблематичною. Тому на фоні темпів зростання інших протестантських церков, котрі також розпочали або відновили свою діяльність упродовж останніх 15 років залишилися чи не найменш чисельною. Але порівняно з другими конфесіями реформати є найменш конфліктні, що дає змогу подальшого розвитку без втручань.

Література:

1. Інтерв'ю з реформатським пастором Дж. Девайсом. — Львів, 2001.
2. Стасюк Л. О. Кальвінізм у становленні духовності українського народу: соціально-історичний аспект. — К., 2004.
3. Любашенко В. І. Реформаторський рух//Людина і світ. — 1999. — № 7.
4. Ломака І. І. Політичний аналіз інтеграційної ролі релігії в умовах модернізації українського суспільства. — К., 2002.
5. Філіпчук С. В. Християнські конфесії та партії християнського спрямування в суспільному житті незалежної України. — К., 2007.
6. Религии мира. Протестантизм. — М.: мир книги, 2006. — 191 с.
7. Философско-теологический дух Реформации. — Сумы, 1997. — 78 с.

Панченко М. Влияние протестантизма (реформаторов) на культурно-политическую жизнь украинского общества

Исследуется проблема влияния протестантов, в частности реформаторов на политическую и социальную ситуацию в Украине. Рассматривается непосредственное влияние религии на политику и культуру украинства.

Ключевые слова: *протестантизм, реформаты, общество, политика.*

Panchenko M. Influence of Protestantism (reformers) on cultural and political life of Ukrainian society

The problem of the influence of Protestant reformers in particular on the political and social situation in Ukraine. We consider the direct effect of religion on politics and culture of Ukrainians.

Keywords: *Protestantism, Reformed, society, politics.*

УДК 32:37.014.5

ФРАНЦУЗЬКА І БРИТАНСЬКА СИСТЕМА ОСВІТИ: ЇХ ОСОБЛИВОСТІ ТА ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ УКРАЇНИ

Уваркіна О. В. ©

*Кандидат педагогічних наук, в. о. професора НПУ імені
М. П. Драгоманова*

Французька і британська системи освіти розглядаються у контексті значення для української освіти, зокрема, в порядку вирішення проблем централізації та децентралізації.

Ключові слова: *людина, культура, освіта, централізація освіти, децентралізація освіти.*

Французька і британська системи освіти розрізняються домінуванням централізації над децентралізацією і навпаки. Для французької системи освіти притаманне домінуванням централізації над децентралізацією. На думку Б. Вульфсона, протягом останніх двох століть Франція являла собою класичний приклад строго централізованої та адміністративно єдиної системи освіти. Основа державних учбових закладів, їх фінансування, учбові плани і програми, розпорядок шкільного життя, призначення, переміщення і звільнення педагогічного персоналу детально регламентувалася законами, урядовими декретами, циркулярами центрального відомства освіти і контролювалося чисельними чиновниками, що здійснювали певний нагляд і за приватними учбовими закладами. До недавнього часу регіональні і місцеві власті не володіли правом самостійно приймати скільки-небудь значні рішення, їх функції зводилися переважно до контролю над виконанням постанов центрального апарату відомства освіти. Така система здавалася виправданою, поки число середніх учбових закладів залишалося відносно невеликим. Але коли їх кількість почала різко зростати, то керівництво ними з одного центру в масштабі всієї країни ставало все менш ефективним.

В результаті з 1980-х років у Франції спостерігається процес адміністративної децентралізації, зокрема, офіційно проголошено завдання обмеження функцій центральних органів влади визначенням загальних цілей освіти та основних напрямків її розвитку. Рішення конкретних питань організації різноманітних видів підготовки, атестації вчителів передавалося місцевим адміністраціям. При цьому дещо розширювалися права навчальних закладів.

Проте в цілому держава, як і раніше, несе головну відповідальність за стан освіти. Формування освітньої політики відбувається на найвищому державному рівні. Безпосереднє керівництво системою освіти в загальнодержавному масштабі здійснюється Міністерством національної освіти і культури, якому підвідомчі майже всі учбові заклади країни, від дитячих садів до університетів, а також суспільні бібліотеки, музеї, архіви. Лише сільськогосподарські і військові учбові заклади відносяться до компетенції відповідних міністерств [1, с. 149–150].

Дошкільне виховання здійснюється у «материнських школах» (дитячих садках) та в «класах для малюків» (підготовчих курсах при початкових школах), які відвідує до 90% дошкولات. Завданням цих установ є не тільки загальний розвиток дитини, а й підготовка до школи. Їх випускники вміють рахувати, читати і навіть писати. Існує пряма спадкоємність між змістом, формами та методами діяльності «класів для малюків» та початковою школою.

Освітні цілі дошкільного виховання у Франції полягають в розвитку фізичних, соціальних, поведінкових й інтелектуальних навичок, необхідних для вироблення вміння вирішувати різноманітні ситуації, що диктуються складним повсякденним життям. Досягнення цих цілей забезпечується єдністю вимог оточення. Дитину заохочують контролювати свою поведінку, обслуговувати себе, намагатися вирішувати нові завдання, регулювати стосунки з оточуючими, відстоювати свої права [2, с. 68].

У підготовчому циклі діти повинні набути моторних навичок, функціонально значимих, орієнтованих на особливості індивідуального розвитку, що дозволяють реалізувати свої здібності, радіти соціалізації і долати слабкості або недоліки розвитку; навчитися самовиражатися в усній і письмовій формі; опанувати малювання і основи інших мистецтв; займатися основами наук і технічної діяльності [3, с. 98–99].

Шкільна освіта у Франції включає 5-річну початкову школу (приймаються діти з 6 і навіть з 5 років), після якої слідує перший (4-річний) цикл середньої освіти, здійснюваний в коледжах, і другий 3-річний цикл навчання в ліцеях. Таким чином, тривалість середньої загальної (повної) освіти складає 12 років.

У 1995 р. почалася передбачена Законом від 1989 р. реорганізація навчання в початковій школі, за новим розкладом занять, в якому було проведено зниження загального навантаження, особливо у перших двох класах, за рахунок конкретнішого підходу до дисциплін, що вивчаються, і концентрації уваги на фундаментальних поняттях. В той же час посилюється акцент на опануванні базових навиків самовираження і спілкування (в першу чергу, французька мова), на громадянському вихованні і залученні до самостійної праці.

Згідно з декретом від 29 травня 1996 р. були заново визначені цілі і зміст навчання на першому етапі середньої освіти (у коледжах) відповідно до поділення цього етапу на 3 цикли. Перший рік навчання, тобто 6-й шкільний клас, є циклом адаптації. Два наступних класи навчання в коледжі (7-й і 8-й роки навчання) утворюють центральний цикл. І нарешті, останній клас в коледжі (9-й рік навчання) є циклом орієнтації. У цей рік, що завершує базову середню освіту, відбувається попередня орієнтація учнів відносно подальшого вибору професії і життєвого шляху, оскільки навчання вже відбувається окремо за двома основними напрямками: загальному і технологічному.

Завершальний етап (цикл) середньої освіти, здійснюваний в ліцеях, може включати 1 з 3 напрямів: загальне, технологічне або професійне. Для учнів, які вибрали загальноосвітній або технологічний напрям, перший рік навчання організований за єдиною схемою. Вона передбачає в рамках 29,5–32,5 годин щотижневих занять вивчення загального для всіх учнів блоку обов'язкових дисциплін і двох профільних дисциплін за вибором, відповідно до орієнтації. Подальші 2 роки навчання в ліцеї проходять в рамках груп з більш поглибленою орієнтацією. При цьому загальноосвітній напрям підрозділяється на 3 гілки (серії): економіко-соціальну, літературну і природничонаукову. Технологічний напрям, у свою чергу, включає 4 серії: медико-соціальні науки; природничі науки і промислові технології; природничі науки і лабораторні технології; природничі науки і сервісні технології. Випускники розглянутих вище напрямів отримують за умови складання випускних іспитів диплом бакалавра загальної середньої освіти або бакалавра технології, що дає доступ до вищої освіти.

Що стосується третього — професійного напрямку орієнтації, то він зазвичай веде до здобуття в результаті 2 років навчання свідоцтва про професійну підготовку. Ті, хто тримав такі свідоцтва і хто з них бажає продовжити освіту, можуть після 2 додаткових років навчання отримати диплом професійного бакалавра, що дає право вступу до вузу відповідного профілю [4, с. 104–106].

Вища освіта сучасної Франції, за свідченням О. Бочарової, відрізняється гнучкістю та варіативністю структури. Вища школа Франції сформувалася не як уніфікована єдина система, оскільки до її структури належать великі наукові заклади (Колеж де Франс, Практична школа вищої освіти), що займаються дослідницькою роботою; Вищі школи, які виникли у XVIII ст. і відповідали потребам промислового розвитку країни, вступити до яких можливо лише за конкурсом; університети, поділені на факультети, які тривалий час залишалися тільки освітніми закладами. Окрім різноманітності вищих навчальних закладів вища освіта Франції відрізняється існуванням короткотермінових та довготермінових програм навчання;

безперервністю освіти; варіативністю спеціальностей; «регіоналізацією» освіти. Характерною особливістю вищих навчальних закладів сучасної Франції виступає також їх дуалістичність, що полягає в наявності двох підходів до формування студентського контингенту в університетах, які керуються егалітарною концепцією, та Вищих школах, що стоять на позиціях елітарності освіти. З одного боку, застосовується майже «вільний» прийом у державні університети, з іншого — прискіпливий відбір абітурієнтів у Вищі школи з обмеженою кількістю місць [5, с. 14].

Короткотерміновий цикл вищої освіти здійснюється у наступних навчальних закладах:

— відділення вищої технічної освіти у ліцеях, що готують до отримання BTS (*brevet de technicien supérieur*) — диплома про вищу технічну освіту;

— університетські технологічні інститути (*institut universitaire de technologie*), що існують при університетах і ведуть до здобуття DUT (*diplôme universitaire de technologie*) — університетського технологічного диплома;

— спеціалізовані школи, що готують протягом 2 або 3 років за спеціальностями охорони здоров'я і для соціальних служб: акушерок, медсестер, масажистів тощо.

Довготермінова вища освіта здійснюється в університетах та має три цикли. Перший цикл протягом 2 років готує до здобуття DEUG (диплом про загальну університетську освіту), але цей диплом не має практичної цінності на ринку праці. Другий цикл готує до ліцензіату (*licence*) протягом одного року після DEUG і метризи (*maitrise*) — рік після ліцензіату. Нещодавно була також створена можливість професійної освіти: MST (*maitrisés des sciences et techniques*) і магістрат (*les magisteres*), в якому навчаються три роки. Третій цикл поділяється на дві філії: DESS (диплом вищої спеціалізованої освіти), який є професійним дипломом, підготовка до якого триває протягом 1 року після здобуття ступеню *maitrise* і включає навчання і практику. DEA (диплом поглибленого вивчення) це навчання дослідницькій роботі. Після здобуття DEA (протягом одного року) можна підготувати наукову роботу (*these*), мінімально протягом двох років.

Новим стимулом для розвитку системи вищої освіти на початку XXI століття стало прийняття Болонської декларації. Як відзначає А. Максименко, останні роки університети Франції працюють над пошуком моделі їх функціонування, яка б найкраще інтегрувала головні положення Болонського процесу: прийняття дворівневої системи навчання, запровадження європейської системи кредитів, заохочування студентів та викладачів до мобільності, європейське співробітництво для забезпечення якості навчання, зміцнення зв'язків між освітою та наукою. Міністерство

національної освіти Франції запровадило спеціальні заходи для втілення в життя зазначених вище принципів. Було прийнято рішення розбудувати систему університетської освіти на основі трьох ступенів: ліценціат (3 роки), мастер (2 роки), докторат (3 роки) (licence, master, doctorat — LMD) (6, с. 21].

Щодо системи підготовки педагогічних кадрів у Франції, то основними тенденціями її розвитку на сучасному етапі В. Лащихіна вважає: входження педагогічної освіти в систему вищої; диверсифікація підготовки педагогічних кадрів; фундаменталізація педагогічної освіти, що забезпечується посиленням теоретичної і практичної складових психолого-педагогічної підготовки французьких вчителів, залученням студентів до науково-дослідної роботи, підвищенням рівня їх методологічної культури; покращання якості педагогічної освіти шляхом модернізації її змісту, здійсненням компетентісного підходу в професійній підготовці майбутніх вчителів; гуманізація освіти; комп'ютеризація освітньої галузі; зростання престижу професії педагога, що зумовлено суттєвими змінами у статусі педагогічних працівників; взаємодія університетів і соціальних партнерів; децентралізація управління освітньою галуззю; удосконалення професійного відбору на педагогічну діяльність; євроінтеграція вищої освіти, мета якої полягає у створенні єдиного європейського освітнього простору шляхом упровадження загальноєвропейських стандартів підготовки фахівців із вищою освітою, зокрема педагогічною (Болонський процес) [7, с. 13].

Система управління британською освітою має децентралізований характер, що пов'язано з історичним розподілом країни на Англію, Уельс, Шотландію та Північну Ірландію. Кожний з цих регіонів має власну специфіку.

Політика і фінансування освіти у Великобританії визначаються чотирма урядовими департаментами: Департамент освіти і зайнятості (Department for Education and Employment — DFLEE) в Англії; Департамент освіти (Welsh Office Education Department — WOED) в Уельсі; Департамент освіти і промисловості (Scottish Office Education and Industry Department — SOEID) в Шотландії і Департамент освіти (Department of Education for Northern Ireland — DENI) в Північній Ірландії. Вони здійснюють розподіл фондів, призначених для освіти, причому можуть це робити самостійно або через інші структури, наприклад, через місцеві органи управління освітою (Local Education Authorities) [8, с. 30].

Безпосереднє керівництво діяльністю шкіл у Великобританії належить місцевим органам управління освітою. Саме вони повинні забезпечувати реалізацію освітньої політики на територіях своїх адміністративних одиниць. Як зазначає Б. Вульфсон, тривалий час між центральними і міс-

цевими органами управління освітою відбувалося гостре суперництво то в прихованій, а то і у відкритій формі. Закон 1988 р. і деякі подальші урядові рішення були направлені на перерозподіл владних функцій на користь центральної влади. Але керівництво місцевих органів небезуспішно чинить опір такій тенденції. Одночасно розширюються права самих шкіл і участь громад у вирішенні актуальних питань розвитку освіти [1, с. 78].

Дошкільна освіта у Великій Британії охоплює дітей від 3 до 5 років. Обов'язкового статусу вона не має. Установами дошкільного виховання є муніципальні (державні) та приватні денні ясла, ясельні школи та класи, ігрові групи, де здійснюється догляд за дітьми та їх виховання. Останнім часом у різних типах дошкільних закладів практикується перехід до різновікових «сімейних» груп, куди можуть входити діти від кількох місяців до 5 років. Певна частина дітей дошкільного віку відвідує початкові школи, що пояснюється недостатньою кількістю дошкільних установ [9, с. 83].

Шкільне навчання починається з 5 років у школі для малюків. Воно є максимально наближеним до домашніх ігрових умов. Від 7 до 11 років діти навчаються у початковій школі. З першого дня шкільного життя дітей ділять на групи за рівнем інтелектуальних здібностей та навчальних умінь. У початковій школі це три потоки: група «А» — здібні, підготовані діти, «В» — з посередніми здібностями, «С» — з низьким рівнем здібностей, недостатніми навичками читання, письма, лічби [9, с. 83].

У Великій Британії існує кілька типів середніх шкіл: граматична, об'єднана, сучасна, технологічна. Середня граматична школа дає повну середню освіту і право вступити до вузу на будь-який факультет. У таких школах навчаються до 15% кращих випускників початкових шкіл. У процесі навчання учнів часто перегруповують згідно з рівнем здібностей. Традиційно освіта в таких школах завжди мала класичний характер. В сучасних умовах у них діють як гуманітарні, так і природничо-математичні та інші відділення. Старшокласники вивчають дисципліни за індивідуальними планами.

Середня сучасна школа є найбільш масовою в країні. По її закінченні випускник отримує довідку, а не атестат (як у граматичній), що не дає права на вступ до вузу. Навчання в таких школах роздільне. Їх мета — підготувати учнів до оволодіння масовими професіями, тому велика увага приділяється професійному навчанню. Загальноосвітня підготовка зведена до мінімуму.

Середня об'єднана школа є кроком на шляху до демократизації системи середньої освіти: вона повинна об'єднувати всі типи середніх шкіл. Формально навчальні плани тут є єдиними, але на практиці навчання здійснюється у потоках та групах на різних рівнях складності.

Міська технологічна середня школа (коледж) — новий тип навчального закладу, який дає широку загальну освіту з акцентом на природничі науки та технологію. Їх мета — підготовка для промисловості спеціалістів високого рівня.

Крім того існують елітні приватні «public schools» — школи інтернатного типу з роздільною системою навчання, що готують своїх випускників до вступу в університет та до заняття керівних посад у політиці, економіці, армії, церкві [9, с. 83–84].

Вищі навчальні заклади Великобританії умовно можна поділити на три групи (за ознакою давнини заснування): найбільш давні, так звані, «кам'яні» університети (наприклад, Оксфорд (1169 р.) і Кембрідж (1209 р.); так звані, «червоноцегляні» університети (наприклад, Лондонський (1836 р.), Манчестерський (1851 р.), Ліверпульський (1903 р.), Брістольський (1909 р.), Бірмінгемський (1900 р.) та ін.), виникнення яких пов'язане з індустріальною революцією; так звані, «скляні» університети (наприклад, Ноттінгемський (1948 р.), Сассекський (1960 р.) та ін.) що виникли після Другої світової війни та орієнтувалися на вирішення завдань післявоєнного розвитку. За своєю організаційною структурою британські університети поділяються на федеративні чи колегіальні університети (вони складаються з багатьох коледжів, що мають високий ступінь автономії) та унітарні (організовані на базі факультетів [10, с. 8–9].

Курс університетського навчання продовжується, як правило, 3 роки. Навчальний рік поділяється на 3 триместри. Британські університети надають три види вчених ступенів: бакалавра, магістра і доктора. В університетах склались дві системи навчання: основу першої складають лекції. Тьюторські заняття, семінари і групові заняття виконують додаткові функції. Ядро другої складають тьюторські заняття, а лекції і семінари є додатковими формами навчання. До перспективних шляхів розвитку системи вищої освіти Великобританії відносять встановлення безпосередніх зв'язків вузів з промисловістю, створення єдиних органів планування для всієї системи вищої освіти, перехід до міждисциплінарних курсів та міждисциплінарних комплексних досліджень, подальшу інтенсифікацію застосування проблемного підходу у навчальному процесі [9, с. 86].

За оцінками А. Соколової, для системи педагогічної освіти Англії та Шотландії є характерними тьюторський спосіб побудови вищої освіти, механізми самокоригування системи через щорічну оцінку роботи кожного викладача шляхом письмових відгуків (academic review) і взаємних оцінок колег (peers review), попит на бакалаврів на ринку праці, оновлення керівників університетів шляхом конкурсних виборів кожні 2–3 роки, належне матеріальне й інформаційне забезпечення навчального процесу, відсутність державних стандартів, які регламентують викладання змісту і час

дисциплін, перевага державного сектора, прагнення до професіоналізації університетських програм для учителів, логічно обґрунтований і прагматичний підхід до процесу підготовки вчителів, демократичність і фактична відсутність бюрократичних проявів [11].

Література:

1. Вульфсон Б. Л. Сравнительная педагогика. История и современные проблемы/Б. Л. Вульфсон. — М.: 2003. — 232 с.
2. Клочко Н. Основні тенденції організації елементарної освіти дітей у Франції/Н. Клочко//Гуманізація навчально-виховного процесу. Збірник наукових праць. — Слов'янськ, 2010. — Спецвипуск 4. — Ч. 2. — С. 67–72.
3. Парамонова Л. А. Дошкольное и начальное образование за рубежом: История и современность: Учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений Л. А. Парамонова, Е. Ю. Протасова. — М.: Изд. центр «Академия», 2001. — 240 с.
4. Реформы образования: Аналитический обзор/Под ред. В. М. Филиппова. — М.: Центр сравнительной образовательной политики, 2003. — 303 с.
5. Бочарова О. А. Модернізація вищої школи у сучасній Франції: Автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.01/О. А. Бочарова. — К., 2006. — 20 с.
6. Максименко А. П. Становлення і розвиток системи університетської освіти Франції (XIX — XX ст.): Автореф. дис... д-ра пед. наук: 13.00.01/А. П. Максименко. — К., 2008. — 36 с.
7. Лащихіна В. П. Розвиток системи підготовки педагогічних кадрів у Франції (друга половина XX — початок XXI століття): Автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.01/В. П. Лащихіна. — К., 2009. — 20 с.
8. Реформы образования: Аналитический обзор/Под ред. В. М. Филиппова. — М.: Центр сравнительной образовательной политики, 2003. — 303 с.
9. Сбруєва А. -А. Порівняльна педагогіка: Навчальний посібник/А. А. Сбруєва. — Суми: Редакційно-видавничий відділ СДПУ, 1999. — 300 с.
10. Саргсян А. Л. Реформування системи вищої освіти Великобританії в кінці XX — на початку XXI століття: автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.01 [Електронний ресурс]/А. Л. Саргсян; Луган. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. — Луганськ, 2009. — 20 с.
11. Соколова А. В. Професійна підготовка вчителя у системі педагогічної освіти Англії і Шотландії: Автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.01/А. В. Соколова. — Одеса, 2009. — 20 с.

Уваркина О. В. Французская и британская системы образования: их особенности и значение для Украины

Французская и британская системы образования рассматриваются в контексте значения для украинского образования, в частности, в порядке решения проблем централизации и децентрализации.

Ключевые слова: *человек, культура, образование, централизация образования, децентрализация образования.*

Uvarkina O. V. French and British systems of education: its features and significance for Ukraine

French and British systems of education are considered in the context of significance for Ukrainian education, particularly in solving problems of centralization and decentralization.

Key words: *human, culture, education, centralization of education, decentralization of education.*

УДК 1.147

ОСОБЛИВОСТІ ЗАЛУЧЕННЯ ОБДАРОВАНИХ ДІТЕЙ ДО ІНФОРМАЦІЙНИХ НАВЧАЛЬНИХ ТЕХНОЛОГІЙ

Макаренко С. О. ©

Кандидат філософських наук, радник дирекції Інституту обдарованої дитини НАПН України

Особливості залучення обдарованих дітей до інформаційних навчальних технологій розглядаються в контексті сучасної інформаційної інноватики.

Ключові слова: *людина, освіта, культура, обдарованість, інформаційні технології, навчання.*

Обдарована дитина рано демонструє відкритість до інновацій. Вона тягнеться до нового в навчанні, грі, практично-побутовій діяльності і в культурі. Особливий інтерес обдаровані діти виявляють до новітніх засобів комунікації, передачі інформації, до комп'ютера та інших електронних засобів навчання, до інформаційних технологій.

Будучи невід'ємною складовою сучасних стратегій і тактик освіти, інформаційні технології не тільки забезпечують гнучкість і інтенсифікацію навчально-виховного процесу, дозволяють урізноманітнювати його форми, але й роблять ефективнішими процеси формування в підростаючого покоління гнучкості розуму і реакції, глобального мислення, вміння актуальних соціальних взаємодій, забезпечують підготовку дитини (а потім і молодої людини) до життєдіяльності в суспільстві зі зростанням обсягів інформації та з пришвидшенням темпів інформаційного обміну. Проблема застосування інформаційних технологій в навчальному процесі знаходить особливе вираження в ситуації дітей обдарованих, особливостями яких є:

- більш високі темпи інтелектуального розвитку, що зумовлює потребу в постійному ускладненні розумового навантаження;
- отримання задоволення від творчої діяльності;
- вища ступінь самостійності мислення і відповідно його оригінальності;
- схильність до систематизації та класифікації інформації, її узагальнення;
- спроможність до інновацій і потреба в них та ін.

Відповідно, і навчально-виховна робота з обдарованими дітьми характеризується низкою специфічних рис, які є не такими важливими для вчителів звичайних класів. Ми ж поглянемо, які можливі виокремити осо-

бливості залучення обдарованих дітей до інформаційних навчальних технологій.

Перш за все щодо залучення обдарованих (і звичайних) дітей до інформаційних навчальних технологій необхідно зауважити, що за своєю природою інформаційні технології володіють надзвичайною привабливістю для людини, особливо у шкільному віці. Отже, дітей треба не стільки залучати до інформаційних технологій, скільки грамотно спрямовувати в цих діях її активність. Дитина спочатку любить грати в комп'ютерні ігри, пізніше із задоволенням використовує його (комп'ютер) для виконання навчальних завдань. А останнім часом, як зазначають Д. Гололобов і В. Канончик [6, с. 226–227], намітилась позитивна тенденція уходу від ігрової практики на комп'ютері і активне звернення дітей та молоді до технічної творчості — а сучасна творчість передбачає застосування комп'ютерів при проєктивній діяльності, моделюванні окремих компонентів чи об'єктів, комунікації чи наданні окремого блоку інформації, проведенні розрахунків тощо. Тому виникає завдання не тільки раціонального використання інформаційних технологій в навчальному процесі, а і через правильну організацію цього процесу отримання творчо мислячої особистості, здатної вирішувати проблемні задачі сучасності. Адже дитина зі своїм неординарним поглядом на світ може запропонувати нове рішення, на відміну від дорослого, «озброєного» своїми повсякденними проблемами і стереотипами.

Емпіричні дослідження засвідчують, що робота з комп'ютером підвищує мотивацію до вивчення того чи іншого предмета, позитивно впливає на статус цього предмета, дозволяє отримувати задоволення від створених власноруч за допомогою комп'ютера результатів учбової діяльності і т. д. [8]. З приводу обдарованих дітей варто мати на увазі таку особливість, що вони зазвичай є більш серйозними, більш дорослими і відповідальними. Тому, по-перше, раніше починають використовувати комп'ютер не лише для ігор, але і для навчання, по-друге, проявляють здібності самоконтролю і самообмеження часу і змістовного наповнення роботи за комп'ютером.

По-третє, інформаційні технології володіють здатністю поєднувати різноманітні типи інформації і тому оптимізують освітній процес в умовах дефіциту навчального часу. За рахунок наявності множини аналітичних процедур, відкритої структури, що забезпечує гнучкість програм; завдяки можливості зберегти і опрацювати велику кількість різноманітної інформації та компонувати її в зручному виді, — застосування інформаційних технологій в роботі з обдарованими дітьми сприяє:

- розвитку індивідуальних здібностей учнів;
- формуванню пізнавальних здібностей, прагнення до самовдосконалення;

— забезпеченню комплексності вивчення явищ, взаємозв'язку між різними галузями наук;

— постійному динамічному оновленню змісту, форм і методів навчальних процесів [14].

Будучи спрямованими і тісно пов'язаними з індивідуалізацією навчання, інформаційні технології в роботі з обдарованими дітьми мають проектуватись і реалізовуватись на основі індивідуальної стратегії [9, с. 111].

Н. Лейтес виокремлює низку наступних особливостей обдарованих дітей, які треба враховувати в навчально-виховному процесі при розробці навчальних програм і методів:

— здатність швидко встановлювати зв'язки між поняттями, положеннями, принципами;

— потреба в зосередженні на тих сторонах проблеми, які викликають інтерес;

— здатність до виділення головної ідеї, до розмірковування та висування варіантів;

— допитливість, незалежність суджень, здатність узагальнювати та ін. [12, с. 166].

Проте в якості найважливішої характеристики обдарованості науковці виділяють особливу систему цінностей, систему особистісних пріоритетів, найважливіше місце в якій посідає творча, самостійна, прискорена діяльність. У багатьох працях підкреслюється активний характер їх пізнавального інтересу, який є не тільки зацікавленістю якоюсь діяльністю, але й створенням нових діючих форм.

Щоправда, є різні види й форми обдарованості, і немає єдності серед науковців щодо портрету обдарованої дитини. Наприклад, як вказують П. Семенченко, П. Кавчук, «список видатних людей, які зовсім не вражали в дитинстві вчителів своїми незвичайними здібностями, не такий уже й малий — тут і Лобачевский, і Дарвін, і Чехов, і Пушкін», це також А. Ейнштейн, Г. Гегель та ін. [13]. Обдарованість буває найрізноманітнішою по своїй сутності і по своїм проявам:

— обдарованість, яка проявляється в здібностях до навчання, до оволодіння вже наявної культури, до засвоєння стандартів;

— обдарованість творча, притаманна непосидючим, «не-шкільним» дітям, здатним придумувати нове, з особливими здібностями до репродуктивної діяльності.

Отже, надзвичайно важливою особливою умовою педагогічної роботи з обдарованими дітьми є вміння розпізнання обдарованості, а вже потім — створення оптимальних умов для її розвитку. І в цьому завданні інформаційні технології теж можуть знадобитись, адже проведення різноманітних психологічних тестів, загальних тестів здібностей, швидкості

реакції тощо для оцінки особистісного і розумового потенціалу дитини є значно простішим за допомогою комп'ютерних технологій.

Що ж стосується безпосереднього використання інформаційних технологій в навчанні обдарованих дітей, то воно дозволяє посилити індивідуалізацію навчального процесу, тобто можливості застосування індивідуально підходящих форм і методів навчання, індивідуального часу і способів освоєння дитиною нової інформації. У дитини, яку ми називаємо обдарованою, індивідуальність виражена максимально, і інформатизація процесу навчання дозволяє її задовольнити. Крім того, обдарована дитина швидше схоплює інформацію, і швидше знаходить їй застосування, і тому інформаційні технології настільки для неї релевантні.

У зв'язку з останнім, важливою особливістю застосування інформаційних технологій в навчанні обдарованих дітей ми можемо назвати «випередження віку». Тобто ті програми, що для пересічної дитини рекомендуються у віці 5–6 років, обдарованою дитиною можуть освоюватись раніше, наприклад, в 4 роки (але питання про вік в даному випадку має вирішуватись дуже індивідуально). Тому і навчання обдарованих школярів у закладах освіти зазвичай реалізується на засадах випереджаючого навчання, до того ще й важливо, щоб за гнучкими програмами.

До речі, повною мірою узгоджуються з випередженням віку особливі стратегії роботи з обдарованими дітьми, прийняті в США, а саме:

— прискорення (ранній вступ до школи, прискорення в класі, «перескакування» через клас, навчання в профільних класах, навчання в приватній школі тощо;

— збагачення (більш швидке просування до вищих пізнавальних рівнів в області обраного предмету, розширення області, що вивчається, за рахунок отримання додаткового матеріалу до традиційних курсів) [11].

Наприклад, М. Максимович у статті «Формування пізнавальної активності дітей дошкільного віку засобами інформаційно-комунікаційних технологій» досить детально розповідає про програмно-методичний комплекс (Web-мультимедіа середовище) «Дошкільнятко» та web-додаток «Райдужний корабель» [10]. Вони дозволяють представити навчальний і розвивальний матеріал як систему яскравих опорних образів, наповнених структурованою інформацією в алгоритмічному порядку, зорієнтовані на розвиток уваги та пам'яті, передбачають легку інтеграцію, корекцію та оновлення завдань, модулів та компонентів. Різнобарвні персонажі стимулюють сильний інтерес, підвищують емоційний фон та зацікавленість, а інтерактивне «спілкування» з ними сприяють розвитку інтелекту і дрібної моторики. Це програмне забезпечення рекомендоване для використання в роботі з дошкільнятами, якщо ж ми говоримо про дітей обдарованих, то рекомендований вік може бути значно зменшений — скажімо, до 3–4-х

років. Якщо ж застосовувати це середовище в роботі з обдарованими дітьми передшкільного віку, тоді варто створити його відповідну для цього модифікацію. Загалом, раннє використання описаних технологій може сприяти розвитку обдарованості дитини через те, що інформаційні технології допомагають дитині відчутти себе інтелектуально спроможною, впевнитись у своїх можливостях.

Також у зв'язку з різницею в швидкості освоєння різними для середньої і обдарованої дитини має бути і темп та ритм подачі інформації в комп'ютерному програмному середовищі чи модулі, в комп'ютерній грі. Якщо йдеться про однолітків, то для обдарованої дитини ці ритм і темп мають бути динамічнішими.

Ю. Бабаєва, О. Войськунський описують такий особливий спосіб навчальної роботи з обдарованими дітьми, як проведення дистанційних та очних олімпіад із програмування. Автори пишуть про нього в контексті дітей, обдарованих саме в галузі інформаційних технологій, проте на нашу думку тут не варто обмежувати (адже не дарма народна мудрість говорить, що обдарована людина обдарована в усьому). У цьому контексті вказується, що систематичне навчання інформатиці школярів ведеться з 1980-х років (а не систематичне — ще раніше), і за цей час вони мали можливість заявити про себе і у всеросійському, і всесвітньому масштабі [2].

Загалом, для всіх дітей безвідносно рівня їх обдарованості виділяють такі правила впровадження інформаційних технологій (ми їх прокоментуємо в контексті нашої теми):

— використання інформаційних комп'ютерних технологій навчання доцільно починати з 5–6-ти років. Доповнимо, що в контексті принципу випередження віку обдарованими дітьми, для них це може бути рекомендовано раніше;

— інформаційні комп'ютерні технології в освітньому процесі дошкільної освітньої установи повинні використовуватися тільки тоді, коли вони є ефективнішими, ніж традиційні технології навчання, і при дотриманні всіх санітарно-гігієнічних вимог. Щоправда, в сучасному світі важко уявити собі можливість соціалізації дітей без ознайомлення їх із інформаційними технологіями, без навчання їх правилам роботи з комп'ютером, використання його основних можливостей. Але варто уточнити, що це навчання має відбуватись в ігровій формі, і якщо є свідчення про недостатню ефективність їх освоєння дітьми, варто лише змінити форму гри;

— заняття з комп'ютером не замінюють традиційне заняття, а тільки доповнюють його. Комп'ютерні заняття повинні проводитися відповідно до загального плану освітньої програми, забезпечуючи подальший розвиток традиційного ігрового середовища. Стосовно цієї вимоги варто уточнити, що якщо спеціальної навчальної програми для роботи з обдаро-

ваними дітьми не розроблено і не затверджено, і з ними працюють в рамках загальної групи — тоді є сенс у неформальному тлумаченні і модифікації цієї узагальноної програми саме для феномену обдарованості;

— успішне впровадження інформаційних комп'ютерних технологій в освітній процес неможливе без зацікавленості в цьому адміністрації дитячої освітньої установи і вимагає співпраці з педагогами. Так само неможливе воно і без зацікавленості та участі в цьому процесі батьків, інших членів родини. Адже перші знайомства з комп'ютерами розпочинаються зазвичай вдома, із вивчення дитиною реакції на натискання тих чи інших кнопочок, або зі зміни картинок-слайдів (навчальні презентації) [7].

Спираючись на роботу В. і А. Альминдерових, можна виділити таку особливість, як необхідність впровадження інформаційних технологій в роботу з обдарованими дітьми для розширення їх кола спілкування і збагачення комунікацій. Автори вказують, що це дуже важливо з огляду на необхідність активного спілкування в цей період життя обдарованих дітей з однолітками, що з низки причин ускладнюється (адже спілкування з однолітками зазвичай означає спілкування із «себе подібними», а середня, звичайна, дитина не дуже подібна дитині обдарованій). Малочисельність обдарованих дітей в групі чи класі (2–5 на 30–40 осіб), які до того ж можуть проявляти різні форми і рівні обдарованості (що теж не робить адекватним спілкування), не сприяють оптимізації їх темпів розвитку, успішній соціальній адаптації тощо. Тому завдання оптимізації спілкування обдарованих дітей успішно може бути виконане за допомогою інформаційних (головним чином мережевих, Інтернет-) технологій.

Йдеться про створення Інтернет-спільноти для обдарованих дітей і дітей-інвалідів. Альминдерови пропонують розробити і впровадити медіасердовище під назвою «Інтелектуальна павутинка» — це аналог відомої мережі World Wide Web, тільки зі своїм специфічним наповненням, що стосується змісту, яке дозволяє обдарованим дітям, які виявляють цікавість до фундаментальних наук — Фізики і Математики, — не тільки спілкуватися зі своїми однолітками, але і розвиватися і освічуватися незалежно від їх географічної належності.

За механізмом свого функціонування «Інтелектуальна павутинка» — це єдиний освітній портал, який включатиме і власні науково-освітні сайти, і можливості публікації наукових робіт із актуальних проблем розвитку обдарованості, використання інтерактивних засобів навчання і роботи, і прямиий спосіб подачі освітнього матеріалу, і формування матеріалу, виходячи з отриманої інформації по зворотному зв'язку.

Крім розширення кола інтерактивного спілкування обдарованої дитини із однолітками і дорослими-фахівцями і створення можливостей макси-

мальної індивідуалізації процесу навчання, «Інтелектуальна павутинка» може дати низку переваг і дорослим, які працюють з обдарованими дітьми, наприклад:

- сформувати базу даних по обдарованих дітях певного регіону;
- включити обдаровану дитину, що заявила про себе в Інтернет-спільноті, в роботу регіонального центру, найближчого від місця мешкання;
- створити можливості участі значної кількості вчителів, науковців, громадськості в Інтернет-обговореннях проблем обдарованих дітей з наступним напрацюванням науково-обґрунтованого підґрунтя їх освіти;
- брати участь в програмах підтримки обдарованих дітей;
- організувати тимчасові творчі колективи, куди крім школярів входять вчителі, студенти, аспіранти і учені, для вирішення навчально-дослідницьких завдань;
- провести моніторинг різних форм і видів обдарованості і сформувати медіаспільноту за інтересами (наприклад, розрізняють так званих креативних дітей (дослідників), «академічних» дітей, обдарованість у мистецтві, у спорті, у точних науках тощо);
- визначити рейтинг навчально-виховних методик роботи з обдарованими дітьми для подальшого поширення найкращих.

«Інтелектуальна павутинка» уможливорює участь обдарованих дітей в індивідуальних освітніх програмах, а також в олімпіадах, конференціях, фестивалях, майстер-класах, інтелектуальних конкурсах тощо.

Практично, «Інтелектуальна павутинка» дозволяє сформувати сприятливе соціокультурне середовище для спілкування обдарованих дітей, які можуть без перешкод і кордонів знаходити подібних собі за рівнем розвитку і специфікою інтересів [1].

Отже, для навчання обдарованої дитини Інтернет-технології — це не тільки спосіб розширення кола спілкування, але й місце пошуку потрібної інформації, шлях участі в творчих конкурсах, спосіб ознайомлення спільноти зі своїми ідеями, які вже на цьому ранньому етапі її розвитку можуть бути суспільно корисними. Сфери, в яких інформаційні технології можуть використовуватись обдарованими дітьми, найрізноманітніші: це і традиційні шкільні дисципліни, і програмування, і розробка веб-сайтів, і літературні конкурси, створення і виконання музики, виконання завдань екологічної проблематики, змагання зі знання іноземних мов, історії, географії, біології, хімії, і конкурси з образотворчого мистецтва (включаючи комп'ютерний дизайн, анімацію), і змагання в Інтернет-іграх. Проте, на відміну від дітей звичайних, тут можна виділити таку істотну особливість, як посиленна спеціалізація. Часто обдаровані діти максимум

свого часу і інтересу приділяють тільки якійсь одній галузі, часами граючи на фортепіано або розв'язуючи математичні головоломки [3].

Прикладом організації творчих конкурсів із образотворчого мистецтва з активним залученням інформаційних технологій може стати оголошення в 2001 р. Воронізьким педагогічним університетом конкурсу образотворчого мистецтва в трьох номінаціях: традиційний живопис, графіка, комп'ютерний живопис. Надіслані звичайною чи електронною поштою витвори розміщувались на сервері, а переможці визначались шляхом анонімного голосування відвідувачів протягом січня 2001 року [2].

В. Беседіна, описуючи впровадження інформаційних технологій в процеси навчання обдарованих дітей, називає такі основні способи їх використання в освітньому процесі, як проведення медіа-уроків та організація Інтернет-олімпіад і конкурсів із предметів, взяти участь в яких може будь-яка дитина, яка має доступ до всесвітньої мережі і знає сучасні мови програмування.

При цьому в основу навчання обдарованих дітей покладаються особистісно орієнтовані технології, в рамках яких вибудовуються індивідуальні програми. Важливими діяльними напрямками цих програм, наприклад, у Росії є розвиток і реалізація творчого потенціалу учнів на основі їх участі в Інтернет-олімпіадах «Ейдос», творчих Інтернет-конкурсах «Дистанційна хвиля». Вдосконалення роботи з обдарованими дітьми (в тому числі і на основі впровадження інформаційних технологій) є одним із ведучих напрямів національної освітньої ініціативи «Наша нова школа», який передбачає розгалужену систему пошуку і підтримки талановитих дітей, їх супровід протягом всього періоду розвитку особистості [5].

Наведемо ще приклад успішної реалізації стратегії впровадження інформаційних технологій в навчальну роботу з обдарованими дітьми.

Впровадженням інформаційних технологій в практику освітньої роботи з обдарованими дітьми займається Центр творчого розвитку і гуманітарної освіти для обдарованих дітей «Пошук». Його потенціал дозволяє використовувати інформаційні технології в таких напрямках:

- 1) проведення медіа-уроків
- 2) організація дистанційного навчання (обдаровані діти з їх надмірно розвиненими інтелектуальними запитами є дуже важливими клієнтами такої системи);
- 3) організація Інтернет-олімпіад з програмування. Такі форми роботи передбачають і додаткові можливості використання інформаційних технологій (не лише в змісті завдань, але і в їх організації), а саме: перевірку виконаних дітьми алгоритмів виконує комп'ютер, можна спостерігати за ходом виконання завдань, можна спробувати розв'язати задач найвищого рівня;

4) підготовка та організація Інтернет-тестування. Наприклад, в Європі та Америці загальноприйнятим є сертифікат ECDL (European Computer Driving License — Европейские компьютерные права), який підтверджує, що його володар має знання і навички поводження з персональним комп'ютером і основними програмними засобами, відповідні світовому стандарту;

5) проведення інтерактивних тижнів (протягом яких за посередництвом цифрових ресурсів відбувається занурення в якусь одну тему або розділ курсу [4].

Узагальнюючи, до особливостей залучення обдарованих дітей до роботи з інформаційними технологіями ми можемо віднести:

— випередження середнього віку освоєння та захоплення тими чи іншими інформаційними технологіями;

— потребу поглибленого семантичного наповнення як навчальних, так і ігрових інформаційних технологій;

— необхідність заохочення самостійності мислення в процесі застосування інформаційних технологій;

— специфічну можливість задоволення потреби в комунікаціях із собі подібними дітьми.

Література:

1. Альминдеров В. В. Особенности использования компьютерных и интернет-технологий в поддержке одаренных детей и детей, имеющие ограниченные возможности здоровья [Електронний ресурс]/В. В. Альминдеров, А. В. Альминдерова. — Режим доступу: http://www.relam.ru/conf/conf2003/section4/4_02.html.
2. Бабаева Ю. Д. Информационные технологии для одаренных [Електронний ресурс]/Ю. Д. Бабаева, А. Е. Войскунский. — Режим доступа: <http://www.den-za-dnem.ru/page.php?article=87>.
3. Бабаева Ю. Д. ИТ в обучении одаренных детей и подростков//Открытое образование [Електронний ресурс] Ю. Д. Бабаева, А. Е. Войскунский — Режим доступу: http://www.ucheba.com/ur_rus/intehnologi/it_odarennye.htm.
4. Бабиева Н. А. Использование ИКТ в работе с одаренными детьми//Информационные технологии и телекоммуникации в образовании и науке: Материалы международной научной конференции (2008 г.) [Електронний ресурс]/Н. А. Бабиева. — Режим доступу: http://www.ict.edu.ru/vconf/index.php?a=vconf&c=getForm&r=thesisDesc&d=light&id_sec=250&id_thesis=8280.
5. Беседина В. А. Современные инновации и образовательные технологии в работе с одаренными

- детьми [Электронный ресурс]/В. А. Беседина. — Режим доступа: http://pedsovet.org/component/option,com_mtree/task,viewlink/link_id,23989/Itemid,118.
6. Гололобов Д. В. Внедрение информационных технологий в учебный процесс с одаренными учащимися (на примере радиоэлектронного направления)/Д. В. Гололобов, В. И. Канончик//Теоретико-методичні основи виховання творчої особистості учнів в умовах позашкільних навчальних закладів. — К.: Грамота, 2006. — Ч. 2. — С. 226–229.
7. Гурьев С. В. Концепция применения информационных компьютерных технологий в физическом воспитании дошкольников/С. В. Гурьев//Информационные компьютерные технологии в физическом воспитании дошкольников: методология, теория, практика: монография. — Екатеринбург: Рос. гос. проф.- пед. ун-т, 2008. — С. 52–57.
8. Кедровіч Г. Теорія і практика застосування комп'ютерних технологій у загальноосвітніх і професійних навчальних закладах Польщі: Автореф. дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.04/Г. Кедровіч; Ін-т педагогіки і психології проф. освіти АПН України. — К., 2001. — 46 с.
9. Логинова Е. А. Индивидуальная стратегия обучения одаренных детей/Е. А. Логинова//Новые ценности образования. — М., 2004. — Вып. 2 (17): Индивидуальность в образовании. — С. 110–114.
10. Максимович М. Б. Формування пізнавальної активності дітей дошкільного віку засобами інформаційно-комунікаційних технологій/М. Б. Максимович//Інформаційні технології в освіті. — 2010. — Вип. 6. — С. 226–231.
11. Молоков Д. С. Международный опыт подготовки педагогов к работе с одаренными детьми [Электронный ресурс]/Д. С. Молоков//Материалы Интернет-конференции «Сопровождение одарённого ребёнка во внешкольном (дополнительном) образовании: европейский опыт». — Режим доступа: http://www.eaicu.org/index.php?id=news&id_news=98. — Заголовок с экрана.
12. Пінчук Н. І. Творчі здібності в контексті розвитку обдарованої особистості в підлітковому віці/Н. І. Пінчук//Теоретико-методичні основи виховання творчої особистості учнів в умовах позашкільних навчальних закладів. — К.: Грамота, 2006. — Ч. 3. — С. 165–169.
13. Семенченко П. М. Психолого-педагогические подходы в работе с одаренными детьми/П. М. Семенченко, П. В. Кавчук//Приазовский гос. техн. ун-т. Вестник. — Мариуполь, 1997. — Вып. 4. — С. 222–223.
14. Чайковська О. А. Формування музичних знань молодших школярів засобами мультимедійних технологій навчання: автореф. дис. ... канд..

пед. наук: 13.00.02/О. А. Чайковська. — К.: Київ. нац. ун-т культури і мистецтв, 2002. — 19 с.

Макаренко С. О. Особенности привлечения одаренных детей к информационным обучающим технологиям

Особенности привлечения одаренных детей к информационным учебным технологиям рассматриваются в контексте современной информационной инноватики.

Ключевые слова: *человек, образование, культура, одаренность, информационные технологии, обучение.*

Makarenko S. O. Features of involvement of gifted children in informational educational technologies

Features of involvement of gifted children in informational educational technologies is reviewed in the context of modern informational innovations.

Keywords: *human, education, culture, giftedness, information technologies, education.*

УДК 378.1+140.8

ПРОБЛЕМА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВІДПОВІДНОСТІ ЗМІСТУ ОСВІТИ ЗАГАЛЬНОЛЮДСЬКИМ ЦІННОСТЯМ І СТАНДАРТАМ

Линовицька О. В. ©

*Кандидат медичних наук, здобувач НПУ імені
М. П. Драгоманова*

Функціонування закладів освіти розглядається з огляду на визначеність змісту освіти загальнолюдським цінностям і стандартам.

Ключові слова: *людина, зміст освіти, принципи освіти, цінності, відповідальність.*

Актуальним на сьогоднішній день є теоретичне обґрунтування фундаменталізаційних та гуманізаційних тенденцій у формуванні змісту навчання, яке повинне призвести до вироблення конкретних методів і механізмів створення змістовно інноваційно спрямованого освітнього середовища. «Гуманізація освіти передбачає гуманізацію її цілей, форм і методів, а також самого змісту освіти. Реально гуманізація змісту освіти може і повинна здійснюватися з урахуванням різних вихідних засад» [3, с. 34]. Водночас, однією з головних вимог до гуманізації освіти в нашій країні є запобігання ілюзорності та несистемності цього процесу, що спостерігається протягом останніх десятиліть. Як відзначає один з провідних українських дослідників проблеми гуманізації освіти В. П. Андрущенко, «на даний момент тенденції гуманізації носять в Україні поки що паліативний характер. Відбувається механічне додавання гуманітарних дисциплін до традиційного навчання «корисним знанням» та професіоналізму. Однак, насправді, процес гуманізації освіти є багатопрофільним та охоплює такі сфери: сфера управління (його демократизація); відносини між викладачами та студентами (вони повинні відбуватися на партнерських засадах); організація навчально-виховної діяльності (право вибору курсів, змісту і форм навчання, мобільність викладачів і студентів) тощо. І центральним моментом гуманізації є перегляд змісту освіти» [2, с. 13]. Для здійснення такого завдання необхідна постійна системна робота всіх суб'єктів освітнього простору, головною ознакою якої була б глибоко усвідомлювана відповідальність за зміст навчання. З нашої точки зору, це вимагає низки фундаментальних вимог:

Зміст освіти повинен визначатися, виходячи з інтересів і можливостей учнів або студентів. Тобто він повинен включати тільки ті елементи

(знання, вміння, ціннісні орієнтації тощо), які дійсно потрібні їм для розвитку їх особистості чи для оволодіння майбутньою професією, а не стануть прости баластом у їх майбутньому житті; крім того, обсяг цього змісту повинен відповідати можливостям його засвоєння в межах визначеного навчального часу, а не призводити до розумового і психічного перенавантаження, що негативно позначається на самому відношенні до навчання.

Гуманізація змісту освіти передбачає представлення у ньому знань про саму людину, також матеріалів, необхідних для вироблення в учнів (студентів) самоповаги і гуманного ставлення до інших людей, які б базувалися на розумінні людини як вищої цінності. У даному випадку постає питання: як можна збагатити зміст освіти людинознавчою тематикою, не обтяжуючи цей зміст зайвою конкретикою? Вихід, очевидно, один: розробляти і запроваджувати в навчальних закладах інтегровані навчальні курси, які б репрезентували не окремі науки про людину, а вищий рівень узагальнення і систематизації людинознавства — картину світу людини.

Гуманізація змісту освіти, зрештою, передбачає його оптимізацію й гармонізацію, тобто представлення в ньому таких елементів, які б найбільшою мірою сприяли всебічному і гармонійному розвитку особистості, а не мали б однобічно сцієнтистського чи технократичного, природничо-математичного чи лінгвістичного або ще якогось іншого однобічного спрямування, представляючи переважно якусь одну галузь науки чи одну з форм соціального досвіду і сприяючи переважаючому розвитку якоїсь однієї зі сторін особистості за рахунок інших її сторін [3, с. 34–35].

Таким чином, гуманізація змісту навчального процесу, а також його фундаменталізація, повинні охоплювати не лише зміст конкретних навчальних дисциплін, але й усі аспекти освітньо-виховного процесу. Здатність освітньої системи до фундаменталізації та гуманізації навчального процесу є показником того, наскільки навчальні заклади різного рівня готови нести змістовну відповідальність.

Така відповідальність може бути цілісно сформованою ще за однією дуже важливою умови, а саме — підпорядкованості змісту навчання загальнолюдським цінностям і стандартам: утвердження толерантності, миролюбства, екологічної безпеки, захисту прав людини, демократії, солідарності тощо. Саме освіта та її навчальний зміст несуть потенціал вищої комунікативної толерантності та можливості осягати загальнолюдські, загальнокультурні цінності, принципи та настанови, долати інтелектуальну, аксіологічну обмеженість, ксенофобію та нетерпимість. «Величезне педагогічне та соціальне значення раціонального вибору змісту освіти полягає в тому, що він сприяє розвитку взаєморозуміння та співробітництва між людьми та народами, вихованню високої толерантності незалежно від расової, національної, етнічної, релігійної та соціальної належності людей,

від їх політичних та ідеологічних переконань та світоглядних позицій. Зміст освіти закликаний формувати глибоке усвідомлення кожною людиною власного права на вільний вибір поглядів, думок та переконань, а також розуміння та повагу такого ж права у інших людей» [7, с. 5]. Саме заклади освіти та всі суб'єкти навчально-виховної діяльності несуть змістовну відповідальність за те, щоб такий культурно-гуманістичний, ціннісно-комунікативний потенціал освіти не був втрачений, замінений механічним набуттям знань, вмінь, навичок, технічних можливостей.

Освіта, і особливо зміст навчання, несуть на собі відповідальність за прилучення дитини, молодшої людини до світу культурних цінностей, смислів, образів. В змісті навчання обов'язково повинні бути закладені фундаментальні культурні універсалиї, опанування яких, аксіологічне реляція з якими особистісного буття власне і дає змогу людині стати людиною. Які ж елементи культури одержують сутнісний статус, формуючи кістяк освіченості? «Тут необхідні критерії вирізнення в культурі тих її фрагментів, які є невід'ємними, атрибутивними властивостями освіченості. Зазвичай, сума цих невід'ємних фрагментів культури для кожного суспільства й історичної епохи — змінна. І внаслідок цього швидкого процесу складно виявити повний набір необхідного якісного культурного і наукового багажу знань для статусу освіченої людини» [5, с. 244]. Тому змістовно процес освіти є не лише передаванням знань. Освіта є відтворення, трансляція і освоєння в життєдіяльності нових поколінь особливо стійких конструктів культури — традицій і досвіду. У своїх споконвічних формах і конкретно-соціальних втіленнях традиції і досвід виступають стійкими моделями життя і поведіння конкретного співтовариства (звичаї, ритуали, обряди, уявлення, норми і правила, цінності тощо). Особливого значення освітня трансляція змісту культурних універсалиї набуває в світі, який визначається інформаційними тенденціями розвитку, знелюдненням цивілізаційної сфери, розривом та кризою духовної комунікації. Національна освіта здатна в такій ситуації поєднувати у власному змісті підготовку професіонала до життя в багатомірному інформаційному середовищі, а також високодуховну особистість, життєві принципи якої ґрунтуються на загальнолюдських цінностях і стандартах. «Дуалістичний характер будь-якої національної освіти полягає, з одного боку, у збереженні доброго, міцного коріння національної культури, з іншого — в адекватному оновленні, спрямованому на підготовку особистості до життя в динамічному, взаємозалежному світі» [6, с. 82]. Змістовна відповідальність закладів освіти, таким чином, полягає саме у виконанні цієї амбівалентної функції: підготувати технічного професіонала, конкурентоспроможного в світі інформації, та сформувати особистість, здатну до соціокультурної творчості.

Іншим аспектом формування структури відповідальної свідомості є екологічний, який полягає в необхідності різними освітніми засобами прищеплювати дітям, юнацтву, молоді ціннісне ставлення то оточуючого середовища, впевненість в тому, що найменша дія може чинити глобальний вплив на природу. Екологічна відповідальність, таким чином, постає одним з ключових вимірів змістовного наповнення сучасної освіти, при чому не лише в розумінні розумного ставлення до природи, але й морально-духовного її сприйняття. «В умовах дестабілізації світу та глобальної екологічної кризи як ніколи вища освіта вимагає оновлення, перетворення, кардинальних змін, тобто реформування. Суть реформи полягає в переключенні свідомості людини від економічних зисків на шляхи екологічної моралі і духовності. Стрижнем реформи треба вважати визнання необхідності сповідувати ідею про те, що ключ до вирішення екологічної кризи знаходиться в духовній площині. Криза моральних цінностей виражається через деградацію оточуючого середовища у фізичній, генетичній та духовній деградації людини» [4, с. 12–13]. Перед закладами освіти, враховуючи сказане вище, постає непросте завдання, що полягає у вихованні почуття відповідальності за долю світу, планети, природи у кожної дитини і молоді людини. Особливо ця проблема актуалізується в суспільствах, де яскраво виражене недбале ставлення до оточуючого середовища, до яких, з нашої точки зору, належить і Україна.

Ключовим виміром змістовної відповідальності закладів освіти є також прищеплення через педагогічні методи, засоби і технології цінностей громадянськості і демократії, які є підґрунтям суспільно-політичного і економічного розвитку в трансформаційних суспільствах. Недостатній розвиток громадянської та політичної свідомості і культури в нашому суспільстві зумовлює розвиток багатьох кризових явищ і тенденцій, у зв'язку з чим, на систему закладів освіти покладається ще й змістовна відповідальність за впровадження громадянсько-політичних просвітницьких принципів. «Ідеї громадянськості та демократії мають бути основними та наскрізними в системі всього шкільного та вузівського змісту освіти. Філософським і методологічним підґрунтям демократичної освіти є усвідомлення цінності людини як такої, її гідності та прав. Тому навчальні заклади мають бути в залежності від рівня розвитку учнів або студентів максимально орієнтовані на створення можливості для дітей та молоді брати активну участь у навчальному процесі, формувати і вільно висловлювати свої думки, приймати самостійні рішення, відчувати відповідальність за себе й інших» [1, с. 19]. Саме громадянська та соціальна відповідальність є тією формою відповідальності, яку необхідно виховувати та прищеплювати системними методами, за які реальну відповідальність може нести тільки організована національна система закладів освіти. Таким чином, підпорядкованість

змісту навчання принципам толерантності, справедливості, захисту прав людини, екологічної безпеки, свободи і демократії тощо є одним з ключових вимірів відповідальності, які постають перед закладами освіти на всіх етапах освітнього процесу.

Отже, освіта в кожному конкретному суспільстві несе на собі значну міру відповідальності за передачу суспільного досвіду, створення потенціалу розвитку та конкурентоспроможність даного суспільства поряд з іншими. Водночас освіта несе відповідальність за створення середовища розвитку особистості, її творчих можливостей та унікальних здібностей. «Кожне суспільство відтворює себе через систему освіти, транслюючи наступному поколінню ті знання, вміння та навички, які дозволяють молодій людині включатися у структури суспільства, адаптуватися до їх змін, жити у суспільстві, реалізовувати себе як в особистісному, так і в професійному напрямках» [8, с. 67]. При цьому, ключовим виміром відповідальності є відповідальність змістовна, яка полягає в насиченні всіх видів діяльності фундаментальними, гуманістичними, загальнолюдськими, культурними, спеціально-професійними, особистісними тощо знаннями, вміннями, цінностями, смислами, категоріями та образами. Враховуючи наш аналіз змістовної відповідальності закладів освіти та її різноманітних чинників та аспектів, зробимо низку взаємопов'язаних висновків.

По-перше, визначаючи зміст і обсяг педагогічної категорії «зміст освіти», ми підкреслили багатовимірність, поліфункціональність та мультисуб'єктивність цього феномену, що в свою чергу перетворює проблему змістовної відповідальності закладів освіти на комплекс питань, які потребують як світоглядно-філософського, соціокультурного та ціннісно-орієнтаційного аналізу, так і розгляду конкретних освітньо-педагогічних проблем, методик та практик, які повинні в сучасній системі освіти набувати інноваційно-гуманістичного характеру. Зміст освіти є феноменом освітнього простору, що містить суспільно необхідний комплекс знань, умінь, навичок, ціннісно-світоглядних орієнтацій та нормативних орієнтирів, необхідних для прищеплення наступним поколінням за допомогою антропоцентричних, особистісноформуючих педагогічних засобів та методик. При цьому змістовною відповідальністю в освітньому просторі наділяються в рівній мірі всі суб'єкти навчально-виховного процесу, як ті, що надають освітні послуги різного характеру, так і ті, що отримують освіту.

По-друге, розглянуто основні виміри питання «чому вчити?» як основної проблеми, яка визначає сутнісні аспекти змістовної відповідальності закладів освіти. Проблема визначення змісту освіти в такому ракурсі постає як центральне питання освітньої політики і контур відповідальності освіти, який включає в себе всі етапи формування відносин відповідальності

в освітянській сфері. Фундаментальним етапом тут є процес формування державної освітньої політики, від змістовного наповнення якої безпосередньо залежить потенціал розвитку країни та її конкурентоспроможність в глобальному світі знань. Показано також, що контур відповідальності освіти, будучи системним явищем, цілісно об'єднує всіх суб'єктів освітньо-політичної та навчально-виховної дії, надаючи їм визначені рівні свободи, повноваження, можливості тощо, тим самим визначаючи їх змістовну відповідальність як творчо-дієвих елементів освітньої системи.

По-третє, обгрунтовано ідею необхідності чіткого і різнопланового структурування змісту освіти із врахуванням всіх її етапів — від шкільного до університетського і післядипломного — заради вибудовування ефективної системи неперервної освіти протягом життя. Визначено основні принципи визначення змісту навчання у школі і вузі. Так, змістовність шкільного навчання, з нашої точки зору, значно залежить від таких факторів, як забезпечення шкільного компонента, інтеграції і диференціації змісту навчання, компетентнісного підходу, варіативної складової змісту навчання, ефективної системи оцінювання знань і вмінь школяра. Для ефективного розвитку змістовної складової університетської освіти необхідні наукове обгрунтування змісту вузівської освіти, підвищення комунікативності і потенційної мобільності університетського освітнього середовища, підвищення компетентності викладачів і зацікавленості у творчому саморозвитку студентів, розробка і реалізація педагогічних технологій виховання самоконтролю і відповідальності у студентів тощо. Такі принципи, з нашої точки зору, здатні забезпечити змістовно-відповідальнісний фундамент для особистісного саморозвитку людини протягом навчання в школі і вузі, а також підготувати підґрунтя для подальшого творчого саморозвитку, самоосвіти чи навчання в закладах післядипломної освіти.

По-четверте, виявлено необхідність та актуальність фундаменталізації та гуманізації змісту навчального процесу, які ґрунтуватимуться на принципах побудови цілісного освітнього простору, що поєднуватиме як загальнонаукове обгрунтування педагогічного процесу та його змістовної частини, так і особистісно-спрямовані інноваційно-гуманістичні методи розвитку дитини та молодой людини, які дозволять сконцентрувати головний зміст навчання також на розвиткові особистісної унікальності. Окрім того, ці дві тенденції поєднують в собі необхідне, особливо в трансформаційному суспільстві, усвідомлення цінності побудови цілісної картини світу (природного і соціального) на основі індивідуально-особистісних прагнень і переконань. Саме на закладах освіти і на всіх суб'єктах навчально-виховного процесу лежить змістовна відповідальність за створення сприятливого для фундаменталізації та гуманізації змісту навчального процесу освітнього середовища.

По-п'яте, відзначено необхідність підпорядкування змісту навчання в закладах всіх рівнів загальнолюдським цінностям і стандартам: утвердженню толерантності, миролюбства, екологічної безпеки, захисту прав людини, демократії, солідарності тощо. Підкреслено, що саме на підґрунті загальнокультурних та гуманістичних цінностей, образів, смислів і категорій можливо вибудовувати цілісну змістовну картину світу в навчанні дітей, юнацтва і молоді. Саме загальнолюдські цінності можуть бути єдиним фундаментом для систематичного створення змістовного наповнення процесу навчання, яке базується на інноваційно-гуманістичних принципах і цілях. Саме за їх реалізацію несуть основну змістовну відповідальність заклади освіти та всі без виключення суб'єкти навчально-педагогічного процесу. У зв'язку з цим, одним з пріоритетних напрямків реформування вітчизняної системи освіти повинно бути впровадження в організацію навчального процесу і, особливо, в його зміст аксіологічного підґрунтя, що базувалося б на загальнолюдських цінностях і стандартах.

Література:

1. Актуальні питання сучасного змісту освіти: Громадянська освіта — для демократії/Укладачі: В. К. Терещенко, Л. І. Калініна, С. І. Солодка. — Луганськ: Знання, 2004. — 48 с.
2. Андрущенко В. П. Высшее образование в контексте глобализации/В. П. Андрущенко//Зеркало недели. — 26 января 2001. — С. 13.
3. Арцишевська М. Р. Вихідні засади гуманізації змісту освіти/М. Р. Арцишевська//Матеріали Міжнародної наукової конференції «Філософські проблеми гуманізації освіти». — Одеса: ТОВ «Студія «Негоціант», 2003. — С. 34–35.
4. Гороя А. И. Экологическое образование в XXI веке: ответственность перед нацией/А. И. Гороя, А. А. Приходченко, А. В. Павличенко//Людина і довкілля. Проблеми неоекології: Збірник наукових праць Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. — 2003. — Випуск 4. — С. 11–14.
5. Грицаєнко П. М. Філософське осмислення соціального змісту освіти/П. М. Грицаєнко//Мультиверсум: Філософський альманах: Збірник наукових праць/Гол. ред. В. В. Лях. — Випуск 78. — К., 2009. — С. 238–248.
6. Овчарук О. Концепція змісту освіти для європейського виміру України/О. Овчарук, І. Тараненко, С. Коберник, Л. Парашенко, Н. Кузьміна, Ф. Степанов//Учнівське самоврядування: практика впровадження. — К.: Вид-во «Плеяди», 2005. — С. 81–91.

7. Романовський О. Г. Зміст освіти як педагогічна категорія: Навчально-методичний посібник/О. Г. Романовський, О. С. Пономарьов, М. В. Фоміна. — Харків: НТУ «ХП», 2005. — 68 с.
8. Сисоєва С. Освіта і особистість в умовах цивілізаційних змін/Світлана Сисоєва//Педагогічна освіта і освіта дорослих: європейський вимір: збірник наукових праць/За ред. І. А. Зязюна, Н. Г. Ничкало. — К., Хмельницький, 2008. — С. 66–75.

Линовицкая О. В. Проблема обеспечения соответствия содержания образования общечеловеческим ценностям и стандартам

Функционирование учреждений образования рассматривается ввиду определенность содержания образования общечеловеческим ценностям и стандартам.

Ключевые слова: *человек, содержание образования, принципы образования, ценности, ответственность.*

Lynovytska O. V. Problem of compliance of contents of education with human values and standards

Functioning of educational institutions is considered in a view of certainty of contents of education in human values and standards.

Key words: *human, contents of education, principles of education, values, responsibility.*

УДК 378.1+140.8

СОЦІО-КУЛЬТУРНИЙ АСПЕКТ УПЕРЕДЖЕННЯ АГРЕСИВНОСТІ

Коломієць О. Г.©

Кандидат філософських наук, доцент, Черкаського національного університету імені Б. Хмельницького

Розглядається необхідність упередження агресивності особистості засобами культури, моралі та мистецтва.

Ключові слова: *агресія, агресивність, культура, мораль, мистецтво.*

Агресія, що виявляється в повсякденній формі в дітей і підлітків, не має зв'язку з порушеннями встановлених законодавством правил, закономірно відокремлюється від соціальної поведінки. Агресивна поведінка такого, можна сказати, «побутового» характеру звичайно відносяться до області індивідуальної агresiології і є предметом вивчення психолого-педагогічної науки.

Агресія в дитини може бути пов'язана з особистісним змістом самоствердження і самозахисту. Тому агресивні дії можна віднести до захисту самовідношення. Самовідношення являє собою переживання, відносно стійке почуття, що пронизує самосприйняття і «я — образ». Загальна закономірність полягає в тому, що самовідношення активно захищається особистістю. При цьому «агресивний захист» є одним із видів захисту самовідношення і виявляється в екстремній вибуховій мобілізації захисту проти погрози «Я», в агресії стосовно критика чи кривдника.

На виникнення агресії часто впливають не тільки фактори, опосередковані особливостями процесу розвитку в онтогенезі і соціалізації, але і ситуативні. До числа таких основних факторів можна віднести наступні:

- 1) оцінка іншими людьми;
- 2) націленість агресії;
- 3) сприйняття агресії;
- 4) бажання відплати [5].

На ранніх етапах соціалізації агресія може виникати і випадково, але при успішному досягненні мети агресивним способом може виявлятися прагнення знову використовувати для результату різних важких ситуацій. При наявності відповідної особистісної основи важливим стає не агресія — спосіб досягнення, а агресія — самоціль. Вона стає самостійним мотивом поведінки, обумовлюючи ворожість стосовно інших при низькому рівні самоконтролю.

Інтенсивний розвиток самосвідомості і самокритичності приводить до того, що дитина в підлітковому віці виявляє протиріччя і не тільки в навколишньому світі, але і в уяві про себе.

Сучасний підліток живе у світі, складному по своєму змісту і тенденціями соціалізації. Це пов'язано, по-перше, з темпом і ритмом техніко-логічних перетворень, які пред'являють підростаючим людям нові вимоги. По-друге, насиченим характером інформації, що створює масу «шумів», які глибинно впливають на підлітка, у якого ще не вироблено чіткої життєвої позиції. По-третє, з екологічними й економічними ознаками, що вразили наше суспільство, яке викликає в дітей почуття безнадійності і роздратування. При цьому в молодих людей розвивається почуття протесту, часто неусвідомлено, і разом з тим зростає їхня індивідуалізація, яка при втраті загальносоціальної зацікавленості веде до егоїзму. Підлітки більше за інших вікових груп страждають від нестабільності соціальних, економічних і моральних обставин в країні, втративши на сьогодні необхідну орієнтацію в цінностях і ідеалах, — старі зруйновані, нові не створені.

Особистість дитини і підлітка формується не сама по собі, а в навколишній середовищі. І важливим елементом цього середовища виступає саме масова культура.

Як вважають вчені, проблема впливу масової культури на стан агресивності особистості посилюється ще й тим, що агресія як модель поведінки виходить за межі тільки культурних проявів, і переходить на рівень ідеологічно-світоглядних, які руйнують сам ментальний рівень самоідентифікації індивіда з певним соціальним середовищем. Стереотипи західної культури входять в суперечність с традиційною для слав'янського (українського) простору системою цінностей, що призводить до заміщення традиційних цінностей інокультурними. Так, наприклад, основними референтами для сучасної молоді стають супергерої, а іноді і злочинці, які, про цьому, характеризуються рішучістю, лідерськими якостями, наполегливістю у досягненні мети тощо. Через мережу ЗМІ, яка включають як друковані видання, радіо-, теле-, відео-, кінопродукцію, так і новітні засоби масової комунікації — комп'ютерні технології та Інтернет, відбувається нав'язування цінностей, основними серед яких можна назвати такі, як «досягнення» й «успіх». При цьому однією з головних проблем залишається адекватність орієнтації на успіх та дотримання моральних норм.

Нааявність значної кількості літератури, телепрограм та художніх фільмів, де герої досягають успіху нечесними, аморальними або навіть злочинними методами, підсвідомо орієнтує молодь саме на формування і використання саме таких соціально-культурних практик.

Проблема морально-естетичного розвитку школярів загострюється внаслідок широкого розповсюдження відеомереж, які пропагують низько-пробні взірці масової культури, негативно впливають на нестійку психіку молодих людей, збуджують її, викликають відповідні поведінкові реакції. Підраховано, що за перші п'ятнадцять років підліток проводить біля телевізора 16 годин, причому в кожній програмі він бачить як мінімум три сцени насильства. За свідченням нейропсихологів, це справляє надмірний валив на праву півкулю, пов'язану з однібічним візуальним «сприйманням зовнішнього світу, куди і переміщується активність дитини. В той же час виключається ліва півкуля, де розміщені центри мислення і мови» [3, с. 13].

Таким чином, молодь є самою «вразливою» для масової культури соціальною групою, оскільки у віці 12–17 років виразно проявляється потреба у саморегуляції. Саме у цей період формуються адекватні уявлення про насильство та жорстокість, відбувається засвоєння існуючих соціо-культурних норм оцінки злочинної поведінки. При цьому становище у групі ровесників, потреба у визнанні іншими людьми, певному соціальному статусі в системі суспільних відносин для підлітків займає головне місце [9].

За спостереженнями вчених, на даний момент часу все більша кількість людей, у тому числі дітей і підлітків, відзначається підвищеною нервозністю, надмірною чутливістю та гарячковістю, вразливістю та емоційною неврівноваженістю. Практика свідчить, що відреагування негативних емоцій та розрядження емоційної напруги найчастіше здійснюються у проявах вербальної та фізичної агресії.

Тому цілком зрозуміло, чому в останні роки все частіше педагоги, психологи, соціальні працівники, співробітники правоохоронних органів, громадськість стикаються з проявами таких якостей як агресивність, жорстокість, цинізм, духовна спустошеність тощо.

Тім більше, що у сучасному, особливо пострадянському просторі відчувається дефіцит духовності, що стає особливо відчутним у молодіжному середовищі. «Останнім часом, — зазначає В. О. Васютинський, — спостерігаємо приклади, коли молоді люди надають перевагу поточно-хвилевим меркантильним цінностям перед духовними» [1, с. 41].

Саме тому за останні роки суттєво зросли показники правопорушень і злочинності (зокрема, підліткової і, що найбільш тривожно, дитячої).

Так, наприклад, на 2006 р. переважна більшість неповнолітніх, які перебували на обліку у підрозділах кримінально-виконавчої інспекції, були засуджені за тяжкі злочини (68,2%) та злочини середньої тяжкості (23,8%). Значна частина вчинила злочини у складі групи (62,5%) та в стані алкогольного сп'яніння (10,6%). 576 (7,2%) підлітків раніше були судимі, з них 28 (0,3%) — неодноразово. 7391 (92,7%) засуджених неповнолітніх — особи

чоловічої статі, 578 (7,3%) — жіночої. Сиротами були 6%, виховувалися у неповних сім'ях — 40,5%, у неблагополучних сім'ях — 15,3%, перебували у спеціальних закладах Міністерства освіти і науки — 2,8%. Із числа неповнолітніх, які перебували на обліку кримінально-виконавчої інспекції 65,8% навчалися: у загальноосвітніх школах — 3073 (38,5%), у ПТУ — 2036 (25,5%), у вищих навчальних закладах — 141 (1,8%). 596 (7,5%) молодих людей працювали на підприємствах та інших установах. 2123 (26,6%) неповнолітніх не навчалися і не працювали [9].

Саме тому, а також розуміючи важливість позитивного впливу на особистість, особливо молодого людини, в Україні була розроблена Концепція естетичного виховання учнів у загальноосвітніх навчальних закладах та Комплексної програми художньо-естетичного виховання у загальноосвітніх та позашкільних навчальних закладах, а також проведено цілу низку заходів, які спрямовані на реалізацію цих концепцій.

Мистецтво, як одна з форм пізнання дійсності, забезпечує різнобічний і добродійний вплив на свідомість людини, тобто виступає як джерело пізнання, духовного збагачення і формування світогляду особистості, допомагає усвідомити їй своє покликання, визначити систему цінностей. Процес морально-естетичного пізнання мистецтва вбирає емоційно-чуттєву сферу, оцінювальну діяльність, усвідомлення ідеалу тощо. Мистецтво акумулює моральний досвід поколінь і, завдяки своїм специфічним якостям допомагає кожній людині виявити власну моральну позицію на рівні свідомості через оцінку своїх спонукань, вчинків, особистих якостей; воно також формує мотиви, ціннісні орієнтації через співвідношення з моральними нормами та ідеалами.

Розвинуту у морально-естетичному плані особистість характеризує наявність гуманістичних якостей і почуттів, що складають морально-естетичну свідомість: сталий інтерес до мистецтва, вихований художній смак, розвиненість творчих здібностей, грамотне судження про твори мистецтва, можливість самостійно і об'єктивно оцінювати його моральний зміст і, як результат, — будувати своє життя адекватно вищим нормам людської моралі і естетичної довершеності.

Саме тому у більшості із своїх книг англійський теоретик мистецтва Г. Рід відводить мистецтву роль досить могутньої соціокультурної «сили», яка спроможна через естетичне виховання особистості змінити сучасний світ на більш досконалий в майбутньому. У книзі «Виховання мистецтвом» Рід зазначає, що протягом тисячоліть на мистецтво були покладені функціональні обов'язки по згуртуванню мас в єдине суспільство [10, р.328]. Але найголовнішою функцією мистецтва, на його думку, — є виховання справжньо творчої особистості, а таке виховання можливе лише в музеях та

виставкових залах, де людина вчиться розпізнавати ідеал краси через естетичне споглядання предметів досконалих форм та класичних пропорцій.

Глибоко усвідомлений світ художніх цінностей у співвідношенні з особистим життєвим досвідом дає можливість розвивати молодій людині свої моральні якості і творчі здібності, стверджувати, себе як емоційну і розумово-вольову особистість. Мистецтво у духовній свідомості суспільства виступає незмінним засобом зв'язку людини і людства. Одним із важливих і могутніх засобів впливу виданих творів мистецтва на людину є його моральні цінності. Питання моральної чистоти, честі, совісті, обов'язку особливо важливі в загальному процесі формування духовного світу молоді.

Але для України є типовою тенденція зниження поважного ставлення до мистецтва у період з 9 до 15 років, коли у індивіда закладаються основи його сприйняття на все життя. Особливо яскраво цю тенденцію продемонстрував у своєму дослідженні О. Семашко на прикладі порівняння крайніх груп. Якщо більшість дітей 9–11 років (61%) вважає, що «кожна людина має бути обізнана з мистецтвом», то в групі дітей 14–15 років таких на 20% менше (41%).

У необхідності бути обізнаним з мистецтвом більше переконані сільські школярі (65%). Це певним чином обнадіює тому, що більшість опитаних (61%) «цілком» і в «основному» вважає, що «ті, хто відвідують музеї, театри, виставки, багато знають і з ними цікаво спілкуватися» (27% з цим судженням погоджуються наполовину).

Привабливість спілкування з мистецтвом серед дітей у діапазоні від 9 до 15 років, як і у попередньому випадку, не зростає, а різко знижується (діти 9–11 років — 76%, 14–15 років — 48%) з розривом у 28% [8, с. 76–80].

На такий стан проблеми відреагували певні зацікавлені наукові установи. Так, наприклад, у 2000 р. Академія педагогічних наук, відстежуючи різноманітність підходів до духовного виховання особистості, почала й продовжує активно співпрацювати з громадськими організаціями, які опікуються вихованням дітей та підлітків. Так, у 2002 р. підписано угоду про співробітництво Міністерства освіти і науки України, Академії педагогічних наук і Фонду сприяння розвитку християнської культури й освіти «Добро» про підтримку освіти, культури, духовного розвитку дітей і молоді, формування їхньої життєвої компетентності. Відповідно до спільного наказу МОН та АПН затверджено Положення про навчально-виховний Центр духовної культури на базі центрів дитячої творчості, творчих студій, музеїв, тобто винесених за рамки загальноосвітніх закладів. У 2003 р. розроблено «Концептуальні засади формування духовності особистості на основі християнських цінностей», де виховний процес спи-

рається на християнські морально-етичні цінності як загальноєвропейські та загальнолюдські [4].

Протягом 2008 року службами у справах дітей райдержадміністрацій та міськвиконкомів по м. Києву та області було проведено:

— 6 нарад з питань роз'яснення діючого законодавства стосовно захисту прав дитини та відповідальності за їх порушення, покращення організації роботи щодо профілактики правопорушень серед неповнолітніх, захисту від усіх форм насильства, в яких взяли участь 137 осіб;

— 51 зустріч з батьками, батьківських зборів з метою інформування щодо шкідливості впливу на психіку дітей засобів масової інформації, яка несе в собі елементи психологічного, фізичного, сексуального насилля, факти жорстокого поводження з людьми, тваринами тощо, в яких взяло участь 1865 осіб;

— 4 круглі столи «Насильство: Причини, наслідки та шляхи запобігання», «Насильство — це злочин, від якого страждають діти» для керівників навчальних закладів та структурних підрозділів райдержадміністрацій, в яких взяли участь 88 осіб;

— 21 лекцію, бесіду, відео лекторій та тренінг з метою інформування дітей і підлітків щодо негативного впливу ЗМІ на психіку дітей та пропаганди здорового способу життя «Попередження насильства», «Охорона дитинства», «Цупкі тенета інтернета», якими охоплено 345 осіб;

— розповсюджено інформаційний роздатковий матеріал (буклети, плакати, флаери) щодо профілактики насильства: «Мовчати не треба», «Дитинство від насильства», «Вплив ЗМІ», «Сила впливу» тощо (буклети — 4600 шт, плакати — 2500 шт, флаери — 300 шт);

— перевірки нічних клубів, ігрових залів, комп'ютерних клубів по виявленню фактів застосування психічного насильства над дітьми та підлітками (написи, плакати, рекламні вивіски, сайти, які пропагують насилля, жорстокість, порнографію, соціальне відео, яке негативно впливає на здоров'я та свідомість дітей) (охоплено 204; закрито 3 комп'ютерні клуби; попереджено — 6 ігрових закладів) [7].

У Концепції художньо-естетичного виховання учнів у загальноосвітніх навчальних закладах та у Комплексної програми художньо-естетичного виховання у загальноосвітніх та позашкільних навчальних закладах, в першу чергу, акцентувалась увага на тому, що «... естетичне ставлення школярів до світу, до різних видів мистецтва формується переважно під впливом стихійних факторів соціального оточення, зокрема засобів масової інформації, особливо телебачення, дисципліни художньо-естетичного циклу — музичне та образотворче мистецтво — посідають занадто скромне місце в загальноосвітніх навчальних закладах. Тому шкільна освіта у відриві від усієї системи позаурочної та позашкільної виховної

роботи об'єктивно не може реалізувати необхідний комплекс культуротворчих функцій, притаманних мистецтву» [Про затвердження Концепції художньо-естетичного виховання учнів у загальноосвітніх навчальних закладах та Комплексної програми художньо-естетичного виховання у загальноосвітніх та позашкільних навчальних закладах [2].

Разом з тим у упорядники Концепції звертають увагу і на наявність низки негативних тенденцій. «Мистецтво і мораль мають єдину мету — удосконалення особистості, — констатують вчені, — на жаль, складний стан проблеми мистецтва і моралі у сучасному житті не сприяють якісному вихованню молоді. Це становище зумовлене, по-перше, тим, що морально-естетична вихованість школярів віддзеркалює загальну кризу культури суспільства; по-друге, моральна і естетична ентропія стала наслідком ідеологізації мистецтва і моралі; по-третє, ідеологічні інтереси держави були визначені вищими за художні та моральні, які, в свою чергу, призвели до моралізаторства і в мистецтві, і в моралі» [6].

Таким чином, сподівання на те, що за допомогою культури можна упередити агресивність людини або мінімізувати її рівень та наслідки залишаються, в основному, теоретичними міркуваннями. На практиці це упередження може бути здійснено тільки у тому випадку, коли стабільний та сприятливий для існування особистості стан суспільства буду доповнений системою легитимних та підтриманих соціальних (суспільних) законів та норм.

Література:

1. Васютинський В. О. Ціннісно-орієнтаційні площини сучасного українського суспільства/В. О. Васютинський//Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України/За ред. С. Д. Максименка. — К., 2006. — Т. VIII. — Вип. 6. — С. 40–46.
2. Електронний ресурс]. — Режим доступу до ресурсу: <http://www.yur-info.org.ua/doc/165701.jsp>
3. Жабский Н. И. Социология кино: истоки, предмет, перспективы/Жабский Н. И. — М.: Наука, 1989. 64 с.
4. Моральне виховання учнів: педагогічна наука та практика. [Електронний ресурс] — Режим доступу до ресурсу: <http://osvita.ua/school/upbring/332>
5. Особливості прояву агресивної і конфліктної поведінки в підлітковому віці. [Електронний ресурс]. — Режим доступу до ресурсу: http://otherreferats.allbest.ru/psychology/00056251_0.html
6. Про затвердження Концепції художньо-естетичного виховання учнів у загальноосвітніх навчальних закладах та Комплексної програми художньо-естетичного виховання у загальноосвітніх та позашкільних

- навчальних закладах. [Електроний ресурс]. — Режим доступу до ресурсу: <http://www.yur-info.org.ua/doc/165701.jsp>
7. Про негативний вплив засобів масової інформації на психіку дітей та молоді як порушення прав на захист від усіх форм насильства. [Електроний ресурс]. — Режим доступу до ресурсу: <http://kyivobljust.gov.ua/index.php?part=1360>
8. Семашко О. М. Художньо-естетичні потреби дітей//Духовні потреби дітей України. Монографія/Під заг. ред. Ж. В. Петрочко. — К.: Видавничий дім «Калита», 2005.
9. Фомин И. А., Пешкова Л. В. Вплив засобів масової інформації на динаміку злочинності неповнолітніх. [Електроний ресурс]/Соціально-економічний розвиток України: історичний досвід і сучасність. Матеріали регіональної міжвузівської наукової конференції викладачів та студентів/Фомин И. А., Пешкова Л. В.-Донецьк: ДонНТУ,2009. — Режим доступу до ресурсу: <http://www.masters.donntu.edu.ua/2010/fimm/fomin/library/tez2.htm>
10. Read H. Education through art/Read Herbert. — L., 1965.

Коломиец Е. Г. Социо-культурный аспект упреждения агрессивности
Рассматривается необходимость предупреждения агрессивности личности средствами культуры, морали и искусства.
Ключевые слова: *агрессия, агрессивность, культура, мораль, искусство.*

Kolomiets O. H. Socio-cultural aspect of forestalling the aggressiveness
Necessity of forestalling the aggressiveness by means of culture, moral and art is reviewed.
Keywords: *aggression, aggressiveness, culture, moral, art.*

УДК 13.1 (091)

ДИТИНСТВО ЯК РАННІЙ ЕТАП СОЦІАЛІЗАЦІЇ

Загарницька І. І. ©

*Кандидат філософських наук, в. о. професора, НПУ імені
М. П. Драгоманова*

Дитинство як ранній етап соціалізації розглядається з огляду на наявні концептуальні підходи в розумінні розвитку особистості.

Ключові слова: дитинство, соціалізація, особистість, суспільство.

У колишньому СРСР проблему соціалізації почали розглядати як відносно самостійну (з використанням саме цього терміна) лише наприкінці 60-х років ХХ ст. До цього різноманітні аспекти соціалізації тією чи іншою мірою висвітлювалися в царині педагогіки розвитку (Л. Божович, Л. Виготський, Д. Ельконін та ін.), а також у педагогічних працях про виховання [3; 5; 22]. У 60-х роках деякі філософи, соціологи та соціальні психологи вводять у науковий обіг термін «соціалізація» (Н. Андреевкова, І. Кон, Б. Паригін та ін.). У 70–80-х роках з'являється чимало досліджень, присвячених критиці зарубіжних концепцій соціалізації. Найбільший внесок в аналіз проблеми соціалізації у вітчизняну науку належить І. Кону. У його працях представлено філософські, соціологічні, соціально-психологічні, етнографічні та педагогічні аспекти проблеми [9]. Певне значення мають концепції соціалізації, розроблені Г. Андреевою і А. Петровським. Г. Андреева визначає соціалізацію як двобічний процес: з одного боку, це засвоєння індивідом соціального досвіду в результаті входження у соціум; з другого – процес активного відтворення індивідом системи соціальних зв'язків унаслідок активної діяльності та включення у соціум. Вона виокремлює три основні стадії соціалізації: дотрудову, трудову та післятрудову [1, с. 54–71].

У 70–80-х роках ХХ ст. дискусія з проблеми співвідношення біологічного та соціального активно велася радянськими вченими: психологом П. Симоновим [19], біологом В. Ефроїмсоном [24], філософом І. Фроловим [21] та ін. У своїх роботах вони приділяли увагу перебільшенню ролі соціальних чинників у поведінці людини. В. Ефроїмсон указував, що в процесі природного відбору в людини виробляються такі якості, як альтруїзм, героїзм, здатність до самопожертви, повага до старших, які потрібні їй для пристосування до середовища, оскільки без етичних інститутів людство припинило б існування [24, с. 16].

Не розкриваючи далі змісту інших концепцій особистості (оскільки вони тією чи іншою мірою відбивають поєднання вже розглянутих раніше

підходів), зазначимо їх групування за двома основними напрямками. По-перше, інтраіндивідуальний підхід, що зосереджується на вивченні типових рис, установок і якостей людини. По-друге, інтеріндивідуальний підхід, в якому головний аспект робиться на дослідженні закономірностей міжособистісних стосунків людей під час виконання ними різних соціальних ролей. Слід підкреслити, що в сучасній вітчизняній соціології спостерігається тенденція до об'єднання обох підходів — інтра- та інтеріндивідуального. Це створює сприятливі передумови для соціального моделювання особистості, прогнозування тенденцій розвитку взаємодії особистості й суспільства. Дійсно, процес соціалізації людини є діалогічним, багатоплановим. У цьому напрямі, використовуючи останні дослідження міждисциплінарної науки вивчення складних систем — синергетики, активної особистості, працюють представники Харківської соціологічної школи (О. Якуба, В. Бакіров, Н. Арбеніна, О. Андрущенко та ін.).

Подовження структурно-функціоналістську та рольову традицію та сучасне розуміння соціальної адаптації знаходимо в Українському педагогічному словнику С. Гончаренка, який трактує соціальну адаптацію як процес або результат процесу, що передбачає гармонійне, з погляду індивідуальних прагнень людини, задоволення її потреб, створення умов для її здорового щасливого життя в суспільстві, тобто соціальна адаптація розуміється як процес переходу з одного стану в інший та як результат цього процесу [7, с. 43]. На думку Т. Кравченко, адаптація в соціумі є засвоєння особистістю соціального досвіду суспільства в цілому і досвіду конкретного середовища, до якого людина належить. Соціальна адаптація — специфічна форма соціальної активності, пов'язана зі входженням та приведенням об'єкта та суб'єкта особливості особистості у відповідність до нових соціальних умов [13, с. 24].

Так, наприклад А. Леонтьєв вважає, що соціальну адаптацію слід розглядати як завершальний підсумковий етап адаптації людини до умов соціокультурного середовища в цілому, який поєднує в собі в діалектико-логічному вигляді попередні рівні біологічної та психологічної адаптації [14, с. 129].

В своїх наукових доробках російський дослідник В. Реан розрізняє два види соціальної адаптації: активну і пасивну. В процесі активної адаптації індивід прагне енергійно діяти із середовищем, впливати на його розвиток та зміни, долати труднощі й перепони, вдосконалювати суспільні процеси. При пасивній адаптації індивід не прагне змінити навколишню дійсність, пасивно сприймає навколишню дійсність, пасивно сприймає існуючі норми, оцінки, способи діяльності, слабо мобілізує біологічні та психологічні ресурси для пристосування в соціальному середовищі [18, с. 78].

Відома вітчизняна вчена О. Кононко визначає соціальну адаптацію дитини як інтегративний показник стану, який відображає її здатність адекватно сприймати навколишню дійсність, ставлення до людей, подій, вчинків, спілкування, регулювати поведінку [10, с. 5]. Український соціолог В. Ворона розглядає проблему соціальної адаптації особистості з урахуванням конкретної ситуації розвитку українського суспільства. Він наголошує, що соціальна адаптація — це вид взаємодії особистості або соціальної спільноти з соціумом, зосереджуючи увагу на узгодженні самооцінок і домагань суб'єктів з їх можливостями і соціальними реаліями. Тобто соціальна адаптація як фаза соціалізації індивіда розглядається в аспекті двобічного процесу: індивід є водночас і об'єктом, і суб'єктом соціалізації [6, с. 72].

На думку іншого відомого українського дослідника В. Москаленка, соціалізація кожного нового покоління та окремої людини формується у неперервному поліфонічному «діалозі» різноманітних людських вимірів. З цього погляду вивчення міри співвідношення двох сторін діяльності (репродуктивної і власне творчої) конкретне для кожного виду соціальної діяльності. Підкреслюючи активність особистості в процесі соціалізації, В. Москаленко зазначає, що «... оскільки особистість є не просто клітинною в соціальному організмі, а активно діючою, яка творить цей соціальний організм і саму себе, то процес її соціалізації має розглядатися як розв'язання протиріччя системи «індивід — соціальне середовище», яке характеризується єдністю соціальних істотних властивостей людини, які, з одного боку, знаходять втілення в предметах культури, з другого — беруть участь у процесі соціальної діяльності» [16, с. 58].

Особливе місце серед досліджень проблем соціалізації особистості займають роботи, присвячені соціалізації дітей та молоді. Проте, О. Галус зауважує, що «рівень вивченості проблем соціалізації навряд чи можна визнати таким, що задовольняє сучасні суспільні потреби». Такі саме тези присутні у роботах В. Андрущенко, А. Богуш, М. Євтуха, О. Кононко, Н. Лавриченко, І. Печенко, Н. Рогальської та ін [8, с. 70].

З'ясувати хронологічну структуру та типологію процесу соціалізації загалом, місця у ньому етапу дитинства та його особливостей, можна, роблячи засадовою для такої типізації структуру соціальних відносин зрілої особистості. Становлення цієї структури і є результатом соціалізації, відображаючись в її напрямках становлення такої структури визначає критерії періодизації, які відображають послідовні фази і найважливіші моменти соціалізації, а отже і відповідні соціальні та педагогічні завдання на кожному з них. Вони переважно збігаються з хронологією розвитку індивіда: народження, вік немовляти, раннє дитинство, передшкільний вік, шкільне дитинство, підлітковий вік, юність, молодість, зрілість, старість.

На кожному з цих етапів є свій провідний спосіб соціалізації, який знаходить своє вираження у переважному впливі певних агентів соціалізації, у провідних різновидах діяльності — грі, навчанні, входженні в систему сімейних, групових, фахових, етнічних, політичних, виробничих та інших відносин.

Незважаючи на те, що у вітчизняній правничій традиції, яка відбилася на змісту Закону України «Про охорону дитинства» [8, с. 4], дитинством визначається вік до набуття повноліття — тобто 18 років, соціологи та психологи пропонують більш докладну вікову періодизацію: дошкільний вік, раннє дитинство — до трьох років (група раннього віку в дитячому садку), переддошкільний 4-й рік життя дітей (молодша група садочка), — дошкільний — 5–7 років (середня група — 5-й кір, старша — 6-й рік і підготовча 7-й рік життя). Шкільний вік розділяють на молодший (I-II-III класи), середній (від IV до VIII класу) і старший (від VIII до XI класу).

Вже згадуваний вище автор розвиваючого підходу Е. Еріксон, також розглядав дитинство як сукупність найважливіших етапів соціалізації, в якому в контексті предмету нашого дослідження цікавість становлять наступні стадії:

Стадія I — дитячий (немовлячий) період. Основна проблема: Довіра чи Недовіра. Немовля на основі рівня турботи і комфорту з перших днів упізнає, якою мірою можна розраховувати на задоволення основних потреб: їжа, ласка, безпека. Про подолання кризи можна судити, коли малюки не плачуть і не сердяться в разі зникнення з поля зору дорослих, що піклуються про них. У разі неповного розв'язання цієї проблеми залишки недовіри можуть позначатись на подальших стадіях.

Стадія II — вік один — два роки. Основна проблема — Автономія або Сором і сумнів. Ситуація ускладнюється співпаданням навантажень на дитину, пов'язаних, з одного боку, з початком відстоювання своїх прав і непокірливо-сті авторитету. А з іншого боку, батьки починають навчати дитину контролювати роботу свого кишечника. Підвищені вимоги в другому напрямку можуть закріпити в свідомості почуття сорому і власної нікчемності, істотно підриваючи її зусилля щодо самовизнання та досягнення автономності.

Стадія III — від трьох до п'яти років. Основна проблема — Ініціатива або Почуття провини. Це період розвитку рухової активності, допитливості та уявлення. Усвідомлюється відмінність між хлопчиками та дівчатками, виявляється дух суперництва, що у прояві нових здібностей може поширюватися. На цьому ґрунті можливі конфлікти, які в разі надмірної жорстокості дорослих можуть залишити слід безініціативності на подальшому житті.

Стадія IV — молодший шкільний вік. Основна проблема — Старанність або Недбайливість. На цій стадії відбувається навчання індивідуальностей колективної навчальної роботи, формуються відносини зі вчителями та іншими дорослими, відбувається перша «примірка» дорослих ролей. На цьому тлі головним завданням є надбання впевненості в собі, у своїх здібностях, їх усвідомлення і розвиток [23, с. 49–56, 61–74].

Проте у більшості інших соціологічних, антропологічних, соціально-філософських та педагогічних дослідженнях загальному розумінні розрізняються три основних етапи соціалізації:

1. Первинна (дитини).
2. Маргінальна (проміжна, або псевдостійка) (підліток).
3. Сійка (коцептуальна) цілісна (перехід від юнацтва до зрілості — період 17–18 до 23–25 років).

Аналіз сучасних досліджень в галузі первинного або дошкільного дитинства свідчить про інтенсивні пошуки вчених і практиків щодо оновлення змісту освіти й виховання дітей, реалізації особистісно орієнтованих виховних технологій, організаційно-педагогічних умов функціонування освітніх закладів різних типів, психолого-педагогічних умов оптимального розвитку дітей у сім'ї та дошкільних навчальних закладах. У всіх дослідженнях пріоритетними є особистість дитини, обґрунтування умов її розвитку.

Це дало нам можливість визначити основні напрями наукових пошуків в контексті дошкільного дитинства. Звертає на себе увагу той факт, що особливе місце в наукових пошуках займає питання соціалізації дітей дошкільного віку, адже сучасна соціокультурна ситуація характеризується високою динамічністю, що, в свою чергу, вимагає від нового покоління інтенсифікації адаптативних механізмів та мобільності на шляху пристосування в умовах постійної змінності оточуючого середовища. Аналіз літературних джерел дозволив дійти висновку, що ця проблема є предметом наукового пошуку багатьох авторів (Н. Захарова, А. Началджян, О. Кононко, С. Курінна, І. Печенко, Т. Поніманська, В. Слюсаренко, А. Фурман).

Таким чином, період дитинства, який характеризується науковцями як стадія ранньої соціалізації і розглядається як «період первинного фактичного становлення особистості» (О. Леонт'єв) [14, с. 22] займає особливе місце у соціологічній, педагогічній і психологічній науці. Видатний педагог В. О. Сухомлинський вважав, що все починається з дитинства, що моральне обличчя підлітка залежить від того, як виховувалась людина в дитинстві» [20, с. 176].

Невід'ємною умовою всебічного розвитку дитини є набуття нею соціально-емоційного досвіду в перші шість років життя. О. Кононко під-

креслює, що «дошкільний вік — період формування у малюка потреби, а з часом і здатності встановлювати і підтримувати контакти з оточуючими людьми, дорожити ними» [11, с. 7]. В цьому процесі найважливіша роль належить агентам соціалізації: сім'ї, закладам дошкільної та позашкільної освіти та колу однолітків.

Ми приєднуємося до науковців, які відводять головну роль у на етапі первинної соціалізації сім'ї, яка є унікальним інститутом, оскільки її неможливо замінити ніякою іншою соціальною групою. Саме в сім'ї здійснюється перший адаптаційний період соціального життя людини, набуваються перші навички взаємодії, засвоюються перші соціальні ролі, осмислюються первинні норми й цінності. В усі часи формування особистості дитини починалось з батьківської опіки. Саме в сім'ї дитина опановує навички взаємодії та поведінки в оточуючому середовищі, розвивалася інтелектуально та емоційно.

Автори теорії прихильності Дж. Боулбі та М. Ейнсворт своїми дослідженнями вони довели, що немовля потребує тривалого догляду матері або особи, яка замінює та здійснює первинний догляд [4, с. 308]. Порушення в системі «мати–дитина» створюють аномальні умови не тільки для психічного розвитку, але й для формування цілісної особистості дитини [12, с. 29]. Обійми, дотики допомагають дитині, у якої з раннього дитинства пригнічені сенсорні рецептори через відсутність або недостатню емоційну чутливість, розвинути тактильне сприйняття світу. Але О. Павлова зауважує, що це непростий процес, який потребує дуже уважної й делікатної поведінки, бо дитина, яка відчула насилля, може закритися, злякатися, що негативно відіб'ється на її подальшому емоційному розвитку [17].

Сучасна українська дослідниця А. Богуш вважає, що дитина, яка позбавлена фізичної та емоційної близькості із батьками виходить у широке життя з відчуттям своєї незначущості, з незадоволеною потребою в любові, з нечіткою життєвою перспективою, недовірою до оточення, незнанням своїх прав і обов'язків, привчена жити у вузькому й регламентованому соціумі, а відтак, вона навряд чи з часом зможе стати повноцінною, компетентною, гармонійною й збалансованою людиною [2, с. 19].

Дитинство на всіх етапах характеризується постійною орієнтацією на дорослий світ, потребою прилучення до соціуму, взаємодії з ним. Соціальний розвиток, що утворює контекст онтогенезу, об'єктивно спрямовує його й визначає загальний зміст, який науковцями розглядається як взаємозв'язок соціалізації та індивідуалізації, що відбувається в процесі діяльності [2, с. 196]. Такої ж думки дотримується й О. Кононко, яка визначає соціалізацію на ранніх етапах онтогенезу як «... набуття дошкільником соціального досвіду, що здійснюється через діяльність, спрямовану на орієнтування в ситуації пристосування до навколишнього, перетво-

рення живої і неживої природи, власного «Я» [11, с. 8]. Вона розкриває закономірності соціально-емоційного становлення дошкільника в сім'ї та дошкільному навчальному закладі, показує взаємозв'язок соціального та емоційного розвитку на ранніх етапах онтогенезу [11, с. 22–35]. Виховання і навчання дитини в дошкільному віці виступає новим кроком входження в оточуючий світ. Важлива роль в оптимізації процесів соціальної адаптації дітей належить дошкільним навчальним закладам тому, що саме там відбувається активне формування особистості. Вивчення характеру процесу соціальної адаптації дошкільників, аналізу зовнішніх і внутрішніх факторів, що її ускладнюють, — це можливість відповісти на основне питання психолого-педагогічної практики: як підготувати дітей до повноцінної інтеграції в суспільство.

Література:

1. Андреева Г. М. Социальная психология: [учеб. для вузов]/Галина Михайловна Андреева. — М.: Аспект Пресс, 1998. — 376 с.
2. Богуш А. М. Діти і соціум: особливості соціалізації дітей дошкільного та молодшого шкільного віку/А. М. Богуш, Л. О. Варяниця, Н. В. Гавриш та ін — Луганськ: Альма-матер, 2006. — С. 3–197.
3. Божович Л. И. Личность и ее формирование в детском возрасте/Л. И. Божович. — СПб.: Питер, 2008. — 400 с.
4. Вилюнас В. Психология эмоций/Витис Вилюнас. — СПб.: Питер, 2008. — 496 с.
5. Выготский Л. С. Собрание сочинений: В 6-ти т/Л. С. Выготский. — Т. 2. — М.: Педагогика, 1982. — 504 с.
6. Галус О. М. Соціалізація особистості: сутність, концептуальні підходи у наукових теоріях, напрямках, школах/О. М. Галус//Збірка наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету «Україна». — 2010. — № 2. — С. 69–76.
7. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник/С. У. Гончаренко. — К.: Либідь, 1997. — 374 с.
8. Закон України «Про охорону дитинства». — Офіц. вид. — Офіційний вісник України від 15.06.2001. — 2001. — № 22. — С. 4. — Ст. 98.
9. Кон И. С. Социология личности/Игорь Семенович Кон. — М.: Политиздат, 1976. — 383 с.
10. Кононко О. Л. Стратегічна мета виховання — життєва компетентність дитини/О. Л. Кононко//Дошкільне виховання. — 1999. — № 5. — С. 3–7.

11. Кононко О. Л. Соціально-емоційний розвиток особистості [монограф.]/О. Л. Кононко. — К.: Освіта, 1998. — 254 с.
12. Коренів М. М. Медико-психологічні та соціальні проблеми дітей-сиріт/під ред. М. М. Коренєва, І. С. Лебедь, Р. О. Мойсеєнко. — Х.; К.: Веллар, 2003. — 239 с..
13. Кравченко Т. В. Соціалізація особистості і соціальне середовище/Т. В. Кравченко//Теоретико-методологічні проблеми дітей та учнівської молоді: [зб. наук. пр.]. — К., 2006. — Вип. 9. — Кн.2. — С. 23–29.
14. Леонтьев А. М. Проблемы развития психики/А. М. Леонтьев. — 4-е изд. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1981. — 584 с.
15. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность./А. Н. Леонтьев. — М.: Академия, 2005. — 352 с.
16. Москаленко В. В. Социализация личности (философский аспект)/Валентина Владимировна Москаленко. — К.: Вища школа, 1986. — 200 с. — Библиогр: — С. 193–199.
17. Павлова О. Н. Теория привязанности, стили привязанности и особенности ее нарушения/О. Н. Павлова [Электронный ресурс]//Семейная психология и семейная терапия. — 2001. — № 2. — Режим доступа: <http://pavolga.narod.ru/attachment.htm>.
18. Реан А. А. К проблеме социальной адаптации личности/А. А. Реан.//Вестник СПбГУ. Сер.6. — Вып. 3. — 1995. — № 20. — С. 74–79.
19. Симонов П. В. Эмоции и воспитание/П. В. Симонов//Вопросы философии. — 1981. — № 5. — С. 9–48.
20. Сухомлинський В. О. Як виховати справжню людину/Вибрані твори: В 5-ти т. — Т. 2. — К.: Рад. школа, 1976. — С. 149–416.
21. Фролов И. Человек как комплексная проблема/И. Фролов//Вопросы философии. — 1983. — № 10. — С. 21–29.
22. Эльконин Д. Б. К вопросу о стратегии перестройки школьного образования/Д. Б. Эльконин//Избранные педагогические труды. — М.: Педагогика, 1989. — С. 94–121.
23. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис/Эрик Эриксон: [пер. с англ.; общ. ред. и предисл. А. В. Толстых]. — М.: Изд. группа «Прогресс», 1996. — 344 с.
24. Эфроимсон В. Родословная альтруизма/В. Эфроимсон//Новый мир. — 1971. — № 10. — С. 14–18.

Загарницкая И. И. Детство как ранний этап социализации

Детство как ранний этап социализации рассматривается учитывая существующие концептуальные подходы в понимании развития личности.

Ключевые слова: *детство, социализация, личность, общество.*

Zagarnytska I. Childhood as an early stage of socialization

Childhood as an early stage of socialization is reviewed given the available conceptual approaches in understanding the development of a personality.

Key words: *childhood, socialization, personality, society.*

УДК 001.18

ПРОБЛЕМИ РЕФОРМУВАННЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ УКРАЇНСЬКОЇ НАУКИ В СУЧАСНИХ СУСПІЛЬНО- ПОЛІТИЧНИХ УМОВАХ

Малярчук К. В. ©

*Аспірантка відділу гуманітарної політики Національного
інституту стратегічних досліджень*

Аналізується позиція провідних вчених щодо проблем, які виникають в процесі реформування наукової сфери України, а також шляхів їх вирішення в сучасних суспільно-політичних умовах.

Ключові слова: *державна науково-технологічна політика, експертна оцінка, реформування наукової сфери.*

Наука має кілька специфічних особливостей, що виокремлюють її з числа інших сфер діяльності. Одна з таких особливостей полягає у рефлексивності науки, тобто покладанні на самих вчених місії здійснення об'єктивного аналізу слабких та сильних сторін існуючої системи організації наукової діяльності, формулювання пропозицій щодо реформування цієї системи.

За відсутності в Україні спеціально підготовлених менеджерів наукової сфери, управлінські функції в ній здійснюють досвідчені науковці, які мають авторитет не тільки в своїй установі, але й в академічних колах загалом. Втім, певна спільність проблем, з якими стикаються керівники установ в будь-якій галузі науки, не визначає ідентичність поглядів на засоби вирішення цих проблем на рівні державної політики. Врахування думки провідних вчених допомагає здійснити об'єктивізацію аналізу сучасного стану наукової сфери та обґрунтувати стратегію її розвитку.

Інтерв'ювання провідних вітчизняних вчених та узагальнення результатів соціологічних опитувань протягом багатьох років здійснює Центр досліджень історії науки ім. Г.Доброва, дослідженню проблемних питань державної політики в сфері науки присвячено цілу низку робіт В.Семиноженка. Багатий матеріал для написання статті дали численні інтерв'ю та статті українських вчених, в яких вони торкаються питань державної науково-технологічної політики. Серед них В.Грінченко, М.Дробноход, О.Кришталь, В.Локтев, С.Рябченко, М.Стріха та інші. Актуальні питання науково-технологічного розвитку України є постійним об'єктом наукового пошуку фахівців Національного інституту стратегічних досліджень [7; 3; 2; 10], в роботах яких вони розглядаються у нерозривному

зв'язку із пріоритетами і стратегічними напрямками української державної політики.

В статті розглядається цілий спектр проблем, що виникають у реальній практиці наукової діяльності, а також здійснюється узагальнення основних підходів до реалізації державної політики реформування наукової сфери України, що пропонуються провідними вченими, які не є професійними наукознавцями.

Незалежно від галузі досліджень, певні аспекти наукової діяльності є спільними для всієї наукової сфери, зокрема ті, що стосуються фінансування наукової діяльності. Окрім проблеми постійного недофінансування, якої ми не торкатимемося з огляду на очевидність, й водночас маловірогідність її кардинального вирішення у найближчій перспективі, негативну оцінку вчених отримує система розподілення державних коштів на науку.

Висока оцінка українськими науковцями діяльності Фонду фундаментальних досліджень, що на початку 90-х років здійснював конкурсне фінансування досліджень фундаментальної спрямованості [6, с. 85], а також суттєвої тогочасної підтримки вітчизняної науки з боку іноземних фондів, сполучається із занепокоєнням з приводу фактичного нівелювання останніми роками ролі цього джерела фінансування. Адже численні фонди, що видають гранти на проведення досліджень у провідних країнах світу, а у США складають основу фінансування науки, давно вже довели свою ефективність. Участь наукових колективів в конкурсах стимулює їх активність та ініціативу, сприяє оновленню тематики досліджень.

Вчені пропонують здійснювати фінансування науки через конкурсну систему проектів, але при збереженні базового фінансування з бюджету, хоча і в менших обсягах. Адже закулісні домовленості певних особистостей або груп впливу щодо розподілення бюджетних коштів для базового фінансування установ спотворюють пропорції фінансування напрямів наукових видатків (програмного, базового та інфраструктурного), в результаті чого програмна та інфраструктурна складові фінансуються за залишковим принципом [2, с. 263]. Система конкурсного фінансування, на думку експертів, запрацює в разі створення близько 10 різноманітних фондів, в яких могли б отримувати гранти не тільки наукові установи, але й окремі дослідники. Упорядкування державних закупівель з урахуванням специфіки наукової діяльності також називають необхідною складовою реформи системи фінансування науки, адже за словами В. Семиноженка, тендерна система, що застосовується у науці України, «вийшла за межі розумного» [13].

Конкурсне фінансування здатне допомогти виокремити пріоритетні напрями досліджень, виявити неефективні наукові колективи та оптимізувати кадровий склад інститутів. Можливість отримання гранту

на умовах чесного конкурсу могла б привабити до участі в проектах талановиту молодь, залучення якої на постійну, але низьку зарплату не дає результатів.

Періодично висловлюється ідея, що необхідно визначити кілька найбільш перспективних напрямів досліджень, у яких українські вчені вже демонструють видатні результати, й зосередити фінансування на цих напрямках, адже «розмазування коштів тонким шаром» (за висловом В. Семиноженка) [13] призводить до того, що нормальні умови для наукової діяльності не забезпечуються нікому.

Втім, в академічному середовищі є й противники такого підходу. Академік В. Локтев нагадує, що історія науки свідчить: неможливо передбачити, який саме напрямок досліджень у майбутньому стане найважливішим. Це ознака виключно утилітарного підходу до науки, підходу з позицій «швидкої корисності» [8, с. 136], від якого давно вже відмовилися цивілізовані країни.

З іншого боку, обмеженість ресурсів не дасть Україні можливості підтримувати здійснення всіх напрямків досліджень на високому фаховому рівні, що може призвести до нівелювання досягнень в тих з них, де вже вдалося отримати помітні результати.

О. Кришталь бачить вирішення проблеми нестачі ресурсів для повноцінного державного фінансування всіх наукових напрямків, у фінансуванні лише так званих «ключових лабораторій» [5], тобто наукових інституцій, в яких зосереджені дослідницькі кадри світового рівня, й які у випадку створення для них максимально сприятливих умов здатні демонструвати видатні результати в своїй галузі наук.

Керівники колективів, які демонструють видатні результати у своїй галузі та мають здобутки міжнародного рівня, висловлюють обурення тим, що на фінансуванні інститутів та доходах дослідників їх наукові успіхи не відбиваються. Такі вчені закликають до запровадження закордонного досвіду прив'язки рівня фінансування наукових колективів до їх результативності. Втім, реалізація «сортування» колективів можлива лише за умови забезпечення незалежного експертного оцінювання їх діяльності, що в українських реаліях є проблематичним. Єдиним рішенням в такій ситуації бачиться формування експертних рад за участі іноземних та українських науковців, що працюють за кордоном та не належать більше до жодної з наукових установ в країні, але знайомі зі специфікою національної науки.

Зокрема, ініціативна група науковців на чолі з О. Кристалем пропонує створити Інститут фундаментальних досліджень (ІФД), задуманий як мультидисциплінарний науковий ресурс міжнародного рівня, з організаційними, експертними, посередницькими та консультативними функціями

[1]. Головна ідея полягає в тому, щоби сконцентрувати в цьому органі найкращі наукові кадри країни, включно з тими дослідниками, котрі працюють нині за кордоном.

Характерно, що ініціативні вчені, які вже мають здобутий за кордоном досвід організаторської роботи та пошуку фінансування для своїх проєктів, готові самі здійснювати практичну роботу із запуску запропонованих проєктів, очікуючи від уряду створення сприятливих умов у вигляді визначення пріоритетів держави у науково-освітній галузі й нормативної підтримки подібних проєктів в правовому полі держави.

Між тим вчені констатують, що великі надії, які покладалися в перші роки незалежності на створення законодавчої бази в сфері науки, не виправдалися [6, с. 85]. Головним чином це пов'язано не з недосконалістю законів, а з їх систематичним невиконанням. Адже навіть ідеальне законодавство втрачає сенс, якщо його вимоги ігноруються, а здійснення державного фінансування на рівні, закріпленому формально вже діючим законом, відкладається на невизначений термін.

Водночас вчені зауважують, що фінансування науки виключно за рахунок коштів держави — анахронізм радянських часів, адже у сучасному світі значна частина коштів на фінансування досліджень надходить від національного бізнесу та транснаціональних корпорацій.

В Україні ж бізнес-середовище не проявляє зацікавленості у проведенні наукових досліджень. Експерти вважають, що незначна доля робіт за договорами з вітчизняними підприємствами ще й матиме з часом тенденцію до зниження, адже відсутність вільних оборотних активів, податкових та кредитних стимулів не сприяє впровадженню інновацій. В країнах, які прагнуть зробити науку підґрунтям для економічного зростання, застосовується або непряме стимулювання інновацій, або значні прямі фінансові впливання у науку. Якщо бюджет держави не дозволяє робити друге, то залишається перше, тобто застосування податкових та амортизаційних пільг, податкових «канікул», пільгове кредитування тощо. З усього різноманіття методів непрямого стимулювання, що застосовуються у світовій практиці Україна може добрати певну кількість, оптимальну для створення цілісної та узгодженої системи підтримки інновацій. М. Стріха та Б. Олексюк пропонують в царині фіскальної політики відійти від засад ринкового фундаменталізму та врахувати специфічні особливості інноваційної діяльності, яка потребує значних затрат і передбачає високий рівень ризику при створенні інновацій та позиціонуванні інноваційної продукції [14].

Окрім того, проблему становить відсутність інноваційної інфраструктури, що позбавляє науку зв'язку з виробництвом. Потрібні підприємства, які виготовлятимуть нові інструменти, прилади, матеріали, розроблені вітчизняними науковцями, адже самі наукові установи не можуть органі-

зувати подібне виробництво й задовольнити попит на свої винаходи з боку українських виробників. Як наслідок, керівництво зацікавлених в розробках підприємств купує за кордоном в кілька разів дорожчі аналоги, які їм готові запропонувати негайно й у потрібній кількості.

Створення інфраструктури потребує значних фінансових вливань з боку держави, але реалізація інноваційної моделі розвитку без таких витрат стає неможливою. Особливої уваги потребує формування допоміжної інфраструктури, до якої входять суб'єкти, що забезпечують процеси впровадження інновацій на всіх стадіях (консультативні, інформаційні та лізингові компанії, венчурні фонди тощо) [11]. В. Семиноженко переконалий, що фінансові та організаційні витрати на створення національної системи венчурного і посівного фінансування проектів цілком помірні та прийнятні для України, натомість позитивний ефект для науки та економіки буде незрівнянно більшим [13].

На думку академіка В. Грінченка, необхідним є також створення національних лабораторій за американським зразком, що замінять собою майже повністю зруйновану галузеву науку [12]. Адже саме галузева наука є тою ланкою, що адаптує досягнення академічних інститутів до потреб певної галузі та готує їх до впровадження у виробництво.

Без практичної реалізації результатів наукових досліджень наука перетворюється на «річ у собі», науку заради науки (а з часом все більше на науку заради симуляції науки). Але замовлення на наукові дослідження фактично немає ані з боку підприємств, ані, що парадоксально, з боку держави, яка витрачає на науку бюджетні кошти, але не користується її можливостями.

Загалом українські вчені занепокоєні тим, що справжня сучасна наука, за дипломатичним висловом академіка В. Локтева, знаходиться «на периферії щоденних інтересів владних структур» [8, с. 134].

Стан науки після кризових 90-х, на думку керівників наукових інституцій, стабілізувався на низькому рівні, адже головним досягненням стабілізації називають регулярну виплату зарплати, що звісно, призупинило відтік кадрів, але є недостатнім для повноцінного розвитку науки на світовому рівні. Великий розрив у поколіннях науковців викликає тривогу всіх керівників інститутів, адже у кадровому складі майже всіх інститутів превалює старше покоління — перед- або пенсійного віку. Молодь представлена переважно аспірантами, але мало хто з них вчасно захищає дисертації, а ще менше залишаються працювати в науковому інституті. Головною причиною небажання молоді працювати в науці експерти називають повну відсутність перспективи вирішення для них житлового питання та забезпечення гідного рівня життя для родини. До того ж, вже зараз відчувається «провал» по чисельності вчених середнього — най-

більш продуктивного у науці віку, які працюють або за кордоном, або у інших сферах. В експериментальній науці гостро стоїть проблема нестачі та старіння висококваліфікованого допоміжного персоналу, без якого певні експерименти просто неможливі. Водночас існує великий розрив між оплатою праці рядових науковців та академіків НАН України, що викликає незадоволення в науковому середовищі. Все це свідчить про розбалансованість системи кадрового забезпечення досліджень.

Існуючий рівень оплати труда все ж таки дозволяє втримати певну кількість кваліфікованих кадрів, хоч і з урахуванням втрат часу на додатковий заробіток (переважно, педагогічну діяльність). Але доля зарплати у загальній сумі витрат академічних установ вже коливається в межах 60%-70%, а якщо врахувати витрати на утримання приміщень та комунальні послуги, що складають близько 20%-30%, то витрати на власне наукову діяльність виявляються неприпустимо низькими. На розвиток інститутів та придбання обладнання фінансування взагалі не передбачається.

Відсутність нового технічного оснащення для проведення досліджень є сьогодні головною проблемою всіх наукових лабораторій. Адже без сучасної техніки неможливо залишатися на «передньому краї» науки. Така ситуація примушує керівників науково-дослідних інститутів шукати вихід в обмеженні кількості напрямків досліджень, при цьому перевага надається таким напрямкам, де прилади та матеріали найдешевші. Саме під ці дослідження знаходять кошти на оновлення найнеобхіднішого обладнання — зазвичай не більше 5% від загальної кількості.

Існує також позитивний досвід організації центрів колективного користування приладами, відкритих для всіх зацікавлених науковців. На сьогодні це одиничні випадки, але збільшення кількості таких центрів здатне суттєво вплинути на ситуацію [9, с. 149]. Керівники установ визнають, що саме можливість працювати на найновішому обладнанні за кордоном найбільше приваблює вчених, які емігрують.

Суспільні науки, на відміну від природничих та технічних, не потребують технічного оснащення, тому їх бурхливий розквіт за роки незалежності був нічим не обмежений. Природно, що тематика досліджень в цих сферах суттєво оновилася та розширилася після скасування ідеологічних обмежень радянського періоду. До того ж, серед політиків з'явилася своєрідна мода на вчене звання в галузі суспільних наук, що сприяло збільшенню кількісних показників по деяких напрямках.

Але аналіз співвідношення публікацій українських вчених в міжнародній базі даних Scopus за науковими галузями у 2010 році [15] виявив вкрай низьку долю праць в галузі суспільних наук. Зокрема, до бази у 2010 році потрапило лише 34 публікації, й хоча це набагато більше, ніж у 1996 році (7 робіт), але рівно в 10 разів менше, ніж у Польщі (340 робіт). Публікації

з суспільних наук складають 0,5% від загальної кількості статей, що звісно є дуже низьким показником й свідчить про недостатній рівень праць в цій галузі.

Загалом присутність України у таких базах даних є індикатором якості роботи вітчизняних вчених та інтегрованості української науки у світовий науковий простір. Фахівці Національного інституту стратегічних досліджень називають однією з найбільш відмітних ознак наявності проблем в інтеграції української науки у світовий інтелектуальний простір, низький індекс цитування праць вітчизняних науковців, а також низькі інтегральні індекси розвитку української науки в цілому, що свідчить, як мінімум, про недостатню обізнаність закордонних колег з доробком вітчизняних вчених [4]. З метою подолання проблеми А. Іщенко та І. Богачевська пропонують активізувати процес створення нових фахових видань та публікацію у них повнотекстових праць українською і англійською мовами, а також забезпечення вільного доступу до них в мережі Інтернет; розробити нові вимоги до публікації результатів наукових досліджень у фахових виданнях, а також вимоги до дисертаційних робіт, що передбачають обов'язковість обізнаності науковців з актуальними результатами роботи зарубіжних колег; підвищити рівень програм з вивчення іноземної мови в аспірантурі для забезпечення кращого володіння іноземними мовами українських науковців, а також розробити механізми спрощення визнання вищої освіти та наукових ступенів, отриманих за межами України [4].

Незважаючи на це, розвиток міжнародного співробітництва є одним з пріоритетних напрямків науково-технологічної політики України. У Щорічному Посланні Президента України до Верховної Ради серед найважливіших негативних тенденцій, що існують у вітчизняній науці, вказано на недостатню інтеграцію української науки у світовий науковий процес (із чим пов'язані низькі показники цитування вітчизняних вчених та недостатній ступінь використання експортного потенціалу вітчизняної науково-освітньої галузі). Окрім того, висловлено занепокоєння існуванням розриву між академічною, галузевою та вузівською наукою, а також продовженням відпливу перспективних наукових кадрів за кордон [7].

Отже, виокремимо кілька напрямків, за якими, на думку провідних українських вчених, необхідно здійснювати державну політику реформування науково-технологічної сфери, що суттєво вплине на її стан.

Одним з першочергових завдань реформування науки більшість експертів вважають зміни в системі її фінансування та наголошують на необхідності забезпечити збалансованість між базовим, програмним та інфраструктурним фінансуванням наукової сфери. Це передбачатиме зменшення долі базового фінансування за одночасного збільшення долі коштів, що розподілятимуться на конкурсній основі через спеціалізовані фонди,

на фоні державного інвестування у створення інфраструктурної складової. Серед іншого, цей напрямок включає необхідність збільшення обсягів державної підтримки науки та використання переваг програмно-цільового управління.

Розширення партнерства між державою та приватним капіталом у сфері науки та інновацій, стимулювання зацікавленості бізнесу в інвестиціях у наукову сферу дозволить суттєво збільшити загальні обсяги фінансування науки та частку, яку складають в ньому недержавні надходження. Цей напрямок державної політики передбачає створення інноваційної інфраструктури, формування вільного ринку науково-технічної продукції, розвинутої системи інформаційної підтримки та застосування непрямих методів стимулювання інноваційної активності, що вітчизняні вчені вважають також надзвичайно важливим для подолання розриву між наукою та виробництвом.

Українські вчені одноставно висловлюються за необхідність об'єднання у єдину систему освіти, науки та виробництва з метою створення підґрунтя для економічного зростання, що дозволить здійснити технологічний прорив та суттєво підвищити конкурентоспроможність України.

Потребують вирішення також кадрові проблеми науки, що передбачатиме підвищення матеріального заохочення вчених та забезпечення їх сучасним обладнанням для проведення досліджень на світовому рівні, а також цілеспрямовані заходи щодо повернення наукового потенціалу, втраченого в результаті еміграційних процесів.

Вирішення згаданих вище проблем потребуватиме об'єднання зусиль всієї наукової спільноти та широкого залучення наукової громадськості до виконання консультативних та експертних функцій.

Література:

1. Бердичевська М. Аналітика: Науковий плацдарм для євроінтеграції, або Чи зможе Україна стати експортером нових знань, 13.01.2009. Електронний ресурс. Код доступу: <http://www.eu-edu.org/ua/news/info/157>
2. Гуманітарна політика Української Держави в новітній період: Монографія/За ред. С. І. Здіорука. — К.: НІСД, 2006. — 403 с.
3. Здіорук С. І., Степико М. Т. Пріоритети і перспективи гуманітарної політики Української Держави//Стратегічні пріоритети. — № 2 (19). — 2011. — С. 37–48
4. Іщенко А., Богачевська І. Оптимізація інституційних структур української науки у процесі інтеграції в світовий інтелектуальний простір [Електронний ресурс]//НІСД. Аналітичні записки щодо

- проблем і подій суспільного розвитку — липень 2011. — Режим доступу: <http://niss.gov.ua/articles/545/>
5. Кришталь О. Ключові лабораторії: Червона книга для вчених//Дзеркало тижня, 13 червня 2009, № 21. Електронний ресурс. Код доступу: http://dt.ua/SCIENCE/klyuchovi_laboratoriyi_chervona_kniga_dlya_vchenih-57125.html
6. Малицкий Б. Проблемы академической науки глазами учених//Наука та наукознавство. — 2008. — № 4. — С. 83–97.
7. Модернізація України — наш стратегічний вибір: Щорічне Послання Президента України до Верховної Ради України. — К., 2011. — 416 с.
8. Невідкладні заходи в науці назріли: інтерв'ю з академіком НАН України, академіком-секретарем Відділення фізики та астрономії НАН України В.М. Локтевим//Наука та наукознавство. — 2010. — № 4. — С. 134–140.
9. Наука і політика держави: інтерв'ю з чл.-кор. НАН України С.М. Рябченком//Наука та наукознавство. — 2010. — № 4. — С. 140–149.
10. Перспективи інноваційного розвитку України: Зб. наук. ст./За ред. Я.А. Жаліла. — К.: «Альгерпрес», 2002. — 160 с. — (Сер. «Безпека економічних трансформацій»; Вип. 21).
11. Постанова Кабінету Міністрів України Про затвердження Державної цільової економічної програми «Створення в Україні інноваційної інфраструктури» на 2009–2013 роки від 14 травня 2008 р. № 447. Електронний ресурс. Код доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?page=1&nreg=447-2008-%EF>
12. Рожен О. Порятунк потопуючих — у... реорганізації науки//Дзеркало тижня. Україна, 25 лютого 2011, № 7. Електронний ресурс. Код доступу: http://dt.ua/SCIENCE/poryatunok_rotorayuchih_u_reorganizatsiyi_nauki-76284.html
13. Семиноженко В. Три кроки до мети//Дзеркало тижня. — 2011. — № 18. Електронний ресурс. Код доступу: <http://dt.ua/articles/81332>
14. Стріха М., Олексюк Б. Наука та інноваційний розвиток України. До проекту Стратегії «Модернізація України: соціально-економічний вимір». Електронний ресурс. Код доступу: http://ukrslovo.org.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=616:2010-02-26-09-49-49&catid=5:science&Itemid=8
15. SCImago Journal & Country Rank: Countries analyze. Електронний ресурс. Код доступу: <http://www.scimagojr.com/countrysearch.php?region=Eastern%20Europe>

Малярчук Е. В. Проблемы реформирования и перспективы украинской науки в современных общественно-политических условиях.

Анализируется позиция ведущих ученых по проблемам, возникающим в процессе реформирования научной сферы Украины, а также путей их разрешения в современных общественно-политических условиях.

Ключевые слова: *государственная научно-технологическая политика, экспертная оценка, реформирование научной сферы.*

Maliarchuk K. Reform problems of Ukrainian science and its prospects in modern social and political conditions.

Approaches of the leading scientists are analyzed on problems that arise during the reformation process within scientific sphere of Ukraine, as well as ways of solving these problems under modern social and political conditions.

Keywords: *public R&D (research and development) policy, expert evaluation, reform of scientific cluster.*

УДК 327.7+341.215.2

РОЗУМІННЯ БЮРОКРАТІЇ В РОЗРОБКАХ СУЧАСНИХ ЗАРУБІЖНИХ НАУКОВЦІВ

Батрименко О. В.[©]

*Кандидат політичних наук, доцент кафедри політології
Київського національного університету імені Тараса
Шевченка*

Розглянуто сучасні дефініції бюрократії в концепціях зарубіжних мислителів. Обґрунтовано, що сучасні дослідження проблеми бюрократичного управління проводяться в руслі декількох теоретичних напрямків: умовно їх можна назвати постмарксистський та поствеберівський.

Ключові слова: *бюрократія, бюрократизація, концепція, дефініція.*

Сучасне українське суспільство характеризується здійсненням демократичних трансформацій, а успішне проведення цих перетворень не в останню чергу залежить від врахування досвіду, помилок, певних негативних ознак бюрократії як важливого суспільного інституту. Потреба розробки даної проблематики в нашій статті обумовлюється й тим, що вітчизняна політична наука все ще відчуває дефіцит в систематизованому осмисленні феномену бюрократії. Хоча разом з тим варто зазначити, що бюрократична проблематика поступово актуалізується у вітчизняній науковій літературі, зокрема за останні роки з'явилась низка наукових праць, авторами яких є В. Горбатенко, І. Кресіна, В. Пугач, В. Ребало, В. Скрипнюк, В. Токовенко, В. Храмів, О. Шморгун, В. Цветков тощо.

Загалом, з 20-х років ХХ ст. сучасні дослідження проблеми бюрократичного управління проводяться в руслі декількох теоретичних напрямків: умовно їх можна назвати постмарксистський та поствеберівський.

Марксистська концепція має важливе значення для розуміння суті проблеми, незважаючи на прогнози, що не виправдалися, про встановлення майбутнього безкласового суспільства й відмиранні через це бюрократії. Дана парадигма одержала розвиток у роботах не тільки численних авторів марксистського й неомарксистського напрямку, але й здійснила свій вплив на формування ряду нових відомих теорій. Серед подібних можна відзначити концепції «менеджеральної революції», «нового класу», меритократії.

Теорії, в основі яких лежить уявлення про бюрократію як про новий суспільний клас, одержали розвиток у роботах функціонера югославської комуністичної партії. М. Джиласа.

Ідея «нового класу» була висунута М. Джиласом в 1957 р., коли у світ вийшла його книга «Новий клас». На відміну від менеджеральної теорії, що визнавала панівним класом радянського суспільства технократичну інтелігенцію, що здійснює реальний контроль над засобами виробництва. М. Джилас вважав панівним класом у соціалістичних суспільствах політичну бюрократію.

Слідом за Л. Троцьким М. Джилас стверджує, що диктатура в СРСР і інших країнах соціалізму здійснюється не пролетаріатом, а політичною бюрократією. Але, на відміну від Л. Троцького, він називає її не «кастою», прошарком або групою, а соціальним класом. М. Джилас визнає необхідність існування прошарку адміністративної бюрократії, що здійснює функції механізму реалізації управлінських рішень, як неодмінного елемента політичної системи будь-якої держави, але не ототожнює її з бюрократією політичною, самостійною силою в політичному процесі. Разом з тим він вказує на складність розмежування цих двох підгруп. Для обґрунтування свого твердження М. Джилас використовує марксистські категорії: визначаючи клас через його відношення до засобів виробництва, він показує, що комуністична бюрократія володіє правом безконтрольного розпорядження колективною власністю й, отже, є фактичним власником націоналізованих засобів виробництва [1].

Новий клас зневажає всі норми людської моралі, підтримує свою диктатуру методами терору й тотального ідеологічного контролю. Відбувається переродження: колишні самовіддані революціонери, що вимагали самих широких демократичних свобод, опинившись у влади, перетворюються в запеклих реакціонерів — душителів свободи. Позитивним моментом у діяльності нового класу в економічно розвинених країнах є проведена ним індустріалізація; однак його господарювання в економіці відрізняється крайньою марнотратністю, а продукована культура носить характер політичної пропаганди. «Коли новий клас зійде з історичної сцени — а це повинне трапитися, люди будуть шкодувати про нього менше, ніж про будь-який інший клас, що існував до нього» [1, с. 121].

Подібної точки зору дотримується інший дослідник реальності «розвиненого соціалізму» Михайло Восленський, людина подібної з М. Джиласом долі. Він також був номенклатурним чиновником на батьківщині (СРСР), емігрував і видав книгу своїх спогадів під назвою «Номенклатура» [2, с. 302].

Теорія М. Восленського заснована на ідеях К. Маркса, на його вченні про продуктивні сили й виробничі відносини як основу не тільки

суспільної структури, але й самого існування людини. Вихідна теза М. С. Восленського — революція створила в рамках партії монополістичний привілейований прошарок радянського суспільства. У подальшому цей прошарок зміцнив і легалізував своє положення. Він не тільки відгородив себе від суспільства, від народу, усередині нього самого була споруджена ієрархія чинів і соціальних бар'єрів — це номенклатура. Радянська бюрократія не тільки не обмежує свої привілеї, навпроти, вона розширює їх і зміцнює своє панування. З самого початку свого виникнення радянська система проявляла глибоку ворожість до зовнішнього світу, до будь-якої іншої системи [2, с. 302]. Радянська бюрократія зацікавлена не в прибутковості виробництва, а в збереженні монопольної влади.

І М. Джилас, і М. Восленський намагаються пояснити сутність комуністичних режимів, використовуючи теоретичну методологію марксизму. Але дійсність соціалістичних країн виявляється складнішою й менш доступною для розуміння, ніж теоретичні конструкції, винайдені великим вченим ХІХ століття.

Інша, одна з найбільш відомих, «класична школи» розвиває ідеї раціональності, та вдосконалює теорію раціональної бюрократії М. Вебера.

Для Франції, країни «класичної» бюрократії, менш характерна, на відміну від США, емпірична спрямованість досліджень в сфері організації управління суспільством. Соціально-політичні науки налаштовані на формулювання й рішення фундаментальних теоретичних проблем.

П'єр Бурд'є, найбільш відомий французький теоретик, що зазнав впливу ідей М. Вебера й К. Маркса, у своїй роботі «Соціологія політики» піднімає проблему влади бюрократії, і стверджує, що бюрократичні організації накладають на поведінку дрібних службовців певні риси — формалізм, «фетишизм пунктуальності», «суворе ставлення до регламентації». Ця гіпотеза знайшла експериментальне підтвердження в минулих трансформаціях у різних державних службах, тому не можна зрозуміти функціонування бюрократичних організацій інакше як шляхом подолання надуманого «структуралістського» бачення, яке хоче відшукати в морфологічних і структурних характеристиках основу «залізних законів» бюрократії [3].

Ще один французький мислитель, котрий присвятив свої роботи дослідженню бюрократії Мішель Кроз'є, ім'я якого на Заході асоціюється насамперед з назвою його основної праці — «Бюрократичний феномен». Проблема бюрократії, за твердженням М. Кроз'є, дотепер не одержала належного вирішення. Вона все ще залишається «ідеологічним міфом нашого часу». Парадокс, з точки зору французького мислителя, виникає з подвійності самого явища бюрократії, що намітилася вже в роботах М. Вебера. З одного боку, розвиток бюрократичних процесів є наслідком і проявом раціональності, і в цьому сенсі бюрократія вища за інші форми

організації. З іншого боку, створюється враження, що організації такого типу процвітають саме завдяки своїм поганим якостям, тобто завдяки тому, що спонукають своїх членів до стандартизації, визначеності й заданості й внести елемент невідконтрольної випадковості.

Оригінальність підходу М. Кроз'є полягала в тому, що в дисфункціях бюрократії він побачив не відхилення, а властивість, що конститує у діяльності сучасних бюрократичних організацій їх «латентну функцію». Як це не парадоксально виглядає на перший погляд, але саме дисфункції, як стверджував французький вчений, зберігають і підсилюють бюрократію: «Бюрократична система організації — це така, у якій дисфункції стали головним елементом рівноваги» [4, с. 41].

Конкретизуючи механізм функціонування французької бюрократичної моделі, у якості її основи М. Кроз'є виділяє «бюрократичні порочні кола» [5; 6, р.28]. На його думку, вони утворюються в результаті сполучення й взаємодії чотирьох фундаментальних характеристик: безособовості, централізації, стратифікації й відносин паралельної влади. При цьому перші три виступають як прояви сутності офіційного ієрархічного типу влади.

Безособовість бюрократичної моделі включає вироблення правил, що визначають функції людей у різних ситуаціях. Її сутність полягає в прагненні до повної ліквідації сваволі й ініціативи індивідів через ліквідацію «невизначеностей». У системі, де відсутня «сваволя» підлеглих у визначенні ними своїх функцій, розмірковує М. Кроз'є, роль керівника зводиться до формального контролю за застосуванням правил.

Друга характеристика бюрократичної моделі — централізація влади з прийняття рішень — виражає тенденцію до відокремлення керівництва від ієрархічного рівня, на якому рішення й правила втілюються в життя ("створення дистанції"). Ця бюрократична риса тісно пов'язана з безособовістю. Для того щоб зберегти атмосферу безособовості, необхідно всі рішення приймати на такому рівні, де відповідальні за них захищені від впливів з боку тих, на кого ці рішення поширюються.

З першими двома характеристиками тісно пов'язана й третя риса бюрократичної моделі — стратифікація, тобто ізоляція ієрархічних категорій ("страт") одна від одної. Вона впливає з ліквідації можливості взаємного тиску керівництва на підлеглих і підлеглих на керівництво.

Своєрідний підхід до проблеми влади бюрократії демонструє конфліктологія — наука, що розглядає конфлікт у якості оонового чинника суспільного розвитку. Зокрема, німецький конфліктолог Ральф Дарендорф, здійснюючи порівняльний аналіз політичних систем сучасних західноєвропейських держав, робить висновок, що розподіл влади перестав носити характер визначеності. Пройшли часи, коли панівний клас нав'язував свою волю всьому суспільству, опираючись на методи політичного насильства.

Сьогодні соціум представляє арену боротьби конкуруючих груп інтересів, які виникають, зникають, створюють і руйнують альянси, підтримуючи, таким чином, деяку рівновагу. Однією з таких груп, найбільш впливовою, вважає Р. Дарендорф, є бюрократія.

Функціонування будь-якої організації суспільства, включаючи державу, стверджує Р. Дарендорф, неможливо без бюрократичного апарату управління. Будучи неодмінним елементом політичної системи (на нашу думку бюрократія не повинна бути політичним інститутом, а навпаки деполітизуватися і стати виключно механізмом реалізації державної влади, точніше інститутом державного управління) бюрократія має владу, але при цьому відчужена від процесу прийняття політичних рішень, їй залишається проводити в життя постанови політиків або перешкоджати їхній реалізації. Політикам, у свою чергу, доводиться зважати на думку бюрократії, і своїм існуванням виправдовувати існування управлінського апарата.

У ситуації, коли на політичній арені відсутні сильні групи інтересів, здатні прийти до влади, і пануюче положення займає сіра бюрократична маса, Р. Дарендорф попереджає про небезпеку втрати системою статусу легітимності. Складаються сприятливі умови для захоплення влади групами радикалів, котрі нерідко ведуть суспільство до тоталітаризму.

Вплив М. Вебера на західних дослідників був значним, незважаючи на істотний перегляд ними багатьох його положень. Р. Міхельс і інші, ставлячи запитання, чому веберівський аналіз бюрократії вважається класичним, незважаючи на справедливую критику М. Вебера, відзначають, що він зумів створити той каркас на якому ґрунтуються всі наступні дослідження в цій області.

«Правління професійних чиновників» — так можна назвати цю сукупність теорій, оскільки кожна з них виходила саме з такого уявлення про бюрократію, що не виключає, звичайно, і численних, часто значних розбіжностей. Так, якщо для Дж. Мілля бюрократизація була безумовним злом [7, с. 115–116], то Г. Моска, навпроти, вважає цей процес прогресом в управлінні, оскільки, для нього бюрократизація була способом подолання феодалної роздробленості, процесом, що найбільш ефективно забезпечує централізацію управління [8].

Як неминучий розглядав процес бюрократизації й Р. Міхельс. Аналогія з Г. Моска виявляється ще у двох моментах: суть процесу вбачалася обома як зміцнення влади не всього прошарку професійних чиновників, а лише частини їхніх керівників (олігархії); як причини називалися, насамперед, процеси, властиві суспільству в цілому (наприклад, поглиблення поділу праці), тобто зовні стосовно самої організації (державі — у Г. Моска, політичній партії — у Р. Міхельса).

Серед специфічних рис, властивих уже тільки теорії Р. Міхельса, варто виокремити відхід від сформованої ще тоді традиції ототожнення бюрократії з державним апаратом і акцент на економічні інтереси чиновників як вирішальний фактор бюрократизації. Інтереси керівників, пов'язані зі зміцненням свого положення, згодом починають вступати в розбіжності з інтересами мас, в ім'я яких створювалися організації, і з інтересами рядових її членів. «Так із засобу організація стає метою, а влада міцно втримується в руках вищих чиновників. Останні тим самим перероджуються в олігархію, що відбувається з неминучістю закону — «залізного закону олігархії»: «Хто говорить організація, говорить олігархія».

Західноєвропейські вчені відзначають також, що бюрократичне управління ефективне, коли умови середовища постійні, а управлінські завдання й ситуації є однотипними. Якщо ж проблеми різноманітні, швидко змінюються й виступають у різних аспектах і взаємозв'язках, то бюрократична організація зіштовхується з важко переборюваними перешкодами, а принципи ієрархії, спеціалізації, безособовості й нормативного регулювання всіх сторін діяльності організації тільки ускладнюють ситуацію. Так, жорстке дотримання правил може привести до відсутності гнучкості. Безособовий характер відносин породжує бюрократичну байдужість і відсутність чуйності. Ієрархія перешкоджає прояву індивідуальної відповідальності й ініціативи. Формалізовані методи керування, імітація роботи стають основою функціонування бюрократизованих структур.

Постмарксистський та поствеберівський період у американській політичній думці пов'язаний з розробкою «реалістичної» моделі бюрократії, у межах якої здійснювався пошук оптимальної бюрократичної моделі [9]. Дослідження проблеми бюрократичного управління проводяться в американській науковій думці в руслі декількох теоретичних напрямків. Найбільш відомі з них два: «класична школи», яка розвиває ідеї раціональності, та вдосконалює теорію раціональної бюрократії М. Вебера) і «теорія людських відносин» (констатує значимість суб'єктивного фактора). Рівень об'єкта досліджень також варіюється — від загальнодержавного до внутрішньоорганізаційного.

Найбільш відомі представники «теорії людських відносин» — А. Маслоу, Э. Мейо, У. Мур, Т. Уайтхед, М. Фоллет. Теорія «людських відносин» виникла в результаті осмислення даних, отриманих при проведенні Хоторнського експерименту, ставши опозиційною реакцією на тейлоризм (американську теорію наукового управління, засновану на принципах стандартизації й уніфікації) і реабілітувавши людину, утвердивши її провідною ланкою виробничої діяльності.

Теоретики нового напрямку виходили із самоцінності людської особистості працівника (у тому числі працівника апарату управління). Бюрократ

у такому світлі розглядався як людина, з усіма властивими їй емоціями, віруваннями, інтересами й цілями, причому її особисті цілі не завжди збігаються із загальною метою організації. Подібні людські характеристики впливають на діяльність управлінської структури й, отже, на ефективність діяльності організації в цілому. Цей факт не може ігноруватися наукою соціального управління. Разом з тим результати, отримані в ході досліджень школи «людських відносин», мають прикладне значення лише у вузьких сферах управління персоналом і не в змозі претендувати на всеосяжний характер своїх методів для організації управління суспільством або великою організацією в цілому.

В 50-і роки адміністративний прошарок в США досяг небаченого масштабу. Саме з цим періодом пов'язано зростання інтересу до висунутої проблематики. В 1953 р. П. Сорокін стверджує, що має місце трансформація капіталістичного класу в менеджерський, а Т. Парсонс пише про перехід контролю над виробництвом з рук власників корпорацій до управлінського персоналу. В 1958 р. Д. Белл вводить в оборот термін «мовчазна революція» і заявляє, що відбувся остаточний переворот у відносинах власності — управління, і відтепер традиційна класова теорія втрачає своє наукове значення [10, с. 180]. Однак в 70-і роки «менеджмент-бум» вичерпує себе, і відбувається переосмислення концепції «революції управлінців».

На стику концепції «революції менеджерів» і теорії виникнення «нового класу» у країнах соціалізму з'явилася робота Джеймса Бернхем «Революція менеджерів» [11, с. 175]. Автор книги, об'єднав марксистський класовий підхід з теорією еліт В. Парето, Г. Моски й Р. Міхельса. Професор університету в Нью-Йорку Дж. Бернхем, фетишизуючи реальний процес відокремлення функцій управління від функцій володіння, стверджує, що виникає новий правлячий клас організаторів (вищі інженери і адміністратори, управлінці), який нібито не залежить від капіталістичної власності і здатен управляти в інтересах всього суспільства.

У своїй книзі Дж. Бернхем проводить функціональне розрізнення між колишньою обмеженою, «непродуктивною» бюрократією, домінуючою буржуазією, і бюрократією сучасною, яка послідовно й планомірно оволодіває методами контролю й управління виробничими капіталами, й витісняє буржуазію зі всіх провідних позицій у галузі економіки й політики. Поряд із цим бюрократія, зайнята в сфері державного управління, починає використовувати новітні технології управління, запозичені з наукових і виробничих розробок. Відбувається процес зрощення сучасної бюрократії з новим класом менеджерів, здійснюється революція управлінців. В число менеджерів, таким чином, Дж. Бернхем включає не тільки управлінський персонал великих промислових підприємств, але й всіх

представників управлінських спеціальностей, чия діяльність пов'язана з різними соціальними сферами.

Вплив М. Вебера на сучасних американських дослідників, незважаючи на істотний перегляд ними багатьох його положень, було досить значним. Так, П. Блау, В. Вільсон і інші, ставлячи запитання, чому веберівський аналіз бюрократії вважається класичним, незважаючи на його справедливу критику, відзначають, що він зумів створити той каркас, на якому ґрунтуються всі наступні дослідження в цій області.

Представники теорії «формальної організації» залучили до тлумачення проблеми внутрішнє середовище організації, поряд з її оточенням і незалежно від нього. Провідними представниками є Р. Мертон і П. Блау.

Якщо М. Вебер, розглядаючи втрати бюрократизації, розцінював їх як відхилення від норми, то представники теорії «формальної організації» дисфункції стали розглядати як неминучий супутник бюрократії. Ключем до розуміння таких визначень бюрократії, напевно можна вважати наступну думку Р. Мертона: «Дії, засновані на тренуванні й уміннях, які успішно застосовувалися в минулому, можуть приводити до зовсім інших результатів в умовах, що змінилися» [12, с. 45].

П. Блау у своїй праці «Динаміка бюрократії» намагався визначити тенденції розвитку бюрократичних організацій в сучасному капіталістичному суспільстві. Він стверджує, що веберівський аналіз сконцентрований на формально створюваних аспектах бюрократії і ігнорує неформальні відносини і несанкціоновані шаблони поведінки. Виникнення цих шаблонів неминуче в рамках формальних організацій, оскільки наявність неформальних структур життєво необхідна для функціонування будь-якої організаційної системи [13].

Л. фон Мізес на противагу П. Блау, стверджує, що прогрес — це саме те, чого не передбачають правила й інструкції; він неминуче перебуває поза рамками бюрократичної діяльності. Бюрократичне управління — це управління, що повинне додержуватися чітко розроблених правил і приписів. «Даремно, — писав Л. фон Мізес, — критикувати те, що бюрократ педантично дотримується твердих правил і приписів. Такі правила необхідні... Ці правила є єдиним засобом забезпечити верховенство закону при веденні державних справ і захистити громадян від деспотичної сваволі» [14, с. 234].

Таким чином, перманентна зміна цілей і стратегії бюрократичної організації, а також і її структури, правил і методів роботи не сумісно з її бюрократичним змістом, і є її невід'ємною властивістю. Причиною тому, вважає П. Блау, є економічні інтереси бюрократичного персоналу. У роботах П. Блау, бюрократія витлумачується як та частина організації, що займається підтримкою функціонування організації, а не досягненням її основних цілей [13].

Таким чином, переваги бюрократії як найбільш досконалої моделі управління реалізуються не самі по собі, а при постійній роботі над оптимізацією бюрократичного механізму, постійному пристосуванні його до мінливих умов функціонування.

Окремо варто сказати про використання в американській теорії управління такого напрямку досліджень проблем бюрократії як теорія політичних систем, що визначає бюрократію як модель суспільного устрою, у якій найважливіші державні посади займаються професійними чиновниками, підзвітними главі виконавчої влади — монархові, диктаторові або президентові (Д. Белл, Д. Гелбрейт, У. Ростоу).

Бюрократія (бюрократична держава) як цілісна система протиставляється системі демократій, де найважливіші державні посади займаються виборними політиками, підзвітними законодавчій владі на національному або місцевому рівні. Теорія політичних систем виходить із того, що бюрократія в будь-якому суспільстві прагне не тільки до самовідтворення, але й до максимально можливого розширення своїх владних повноважень. Це прагнення не припускає антигромадських дій з боку чиновників, серед яких переважну більшість можуть становити цілком чесні й добропорядні люди. Просте прагнення до розширення своїх функцій, до кількісного зростання, до ускладнення своєї структури — природна риса будь-якого управлінського апарата, якщо він не контролюється ззовні.

У рамках посткласичної раціональної парадигми одержали поширення системний підхід (Д. Істон, Г. Алмонд і ін.) і ситуаційні теорії, сполучення яких у вивченні організаційної діяльності створює передумови для успішного рішення багатьох проблем управління суспільством, створення оптимальної моделі бюрократії, що є перспективним для подальших наукових досліджень.

Література:

1. Джилас М. Лицо тоталитаризма.//Переводы с сербо-хорватского: П. А. Щетинин, Е. А. Полак, О. А. Кириллова, Издательство [LAQUO] Новости [RAQUO]. — М., 1992//www.lib.kiev.ua/getbook.cgi?uid=376&t=1
2. Восленский М. С. Номенклатура: Господствующий класс Советского. Союза. — М.: «Советская Россия», 1991. — 623 с.
3. Бурдые П. Социология политики/Сост., общ. ред. Н. А. Шматко. — М., 1993. — 333 с.
4. Jaques E. A general theory of bureaucracy. — Heinemann; N. Y.: Hansted press. — 1977. — 412 p.
5. Крозье М. Современное государство — скромное государство //«Свободная мысль». — 1993. — № 11. — С. 36–43.

6. Crozier M. Strategies for change. The future of French society. — Cambridge (Mass.). — 1982.
7. Масловский М. В. Милль Дж. Ст.: Бюрократическое управление и представительная демократия//Политическая социология бюрократии. — М., — 1997. — С. 115–116.
8. Моска Г. Правящий класс // «Социологические исследования». — 1994. — № 12. — С. 97–117.
9. Пугач В. Г. Феномен бюрократії в трансформаційному суспільстві Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02//Київський національний університет імені Тараса Шевченка. — К., 2006. — 14 с.
10. Громов И., Мацкевич А., Семенов В. Западная социология. — Спб., 1997.
11. Бернхем Дж. Теория революции менеджеров /Масловский М. В. Политическая социология бюрократии. — М., 1997.
12. Мертон Р. Социальная структура и аномия //Социс. — 1992. — № 2–4.
13. Американская социология: перспективы, проблемы и методы. — М., 1972.
14. Мизес Л. Бюрократия. Запланированный хаос. Антикапиталистическая ментальность//Науч. ред. Р. Левита, общ. ред. Бориса Пинскера, перевод с англ. Е. Журавской, Б. Пинскера, В. Родионова. — М.: «Дело» при участии изд-ва «Catalaxu», 1993. — 240 с.

Батрименко О. В. Понимание бюрократии в разработках современных западных ученых

Рассмотрено современные дефиниции бюрократии в концепциях зарубежных мыслителей. Обосновано, что современные исследования проблем бюрократического управления проводятся в рамках нескольких теоретических направлений: условно их можно назвать постмарксистский и поствеберовский.

Ключевые слова: *бюрократия, бюрократизация, концепция, дефиниция.*

Batrymenko O. V. Examine the modern definition of bureaucracy in the concepts of foreign thinkers.

Justified that modern research of the problem of bureaucratic governance are held within the framework of several theoretical directions: they can be conditionally named post-Marxist and pos-Weber directions.

Key words: *bureaucracy, bureaucratisation, concept, definition.*

УДК: 328.123

ТЕОРЕТИЧНИЙ КОНТЕКСТ ДОСЛІДЖЕННЯ ОПОЗИЦІЇ В ПОЛІТИЧНІЙ НАУЦІ

Зарицька І. В. ©

Кандидат політичних наук

Обґрунтовується поняття «політична опозиція» як інститут демократичної політичної системи.

Ключові слова: *опозиційність, парламентська опозиція, демократія, інституціоналізація, політичний інститут, політична система.*

Україна, проголосивши курс на європейську інтеграцію, взяла зобов'язання щодо приведення своєї політичної системи, характеру відносин у ній, рівня політичної культури у відповідність до демократичних стандартів. Одним із важливих завдань на цьому шляху має стати формування цивілізованих стосунків між політичною владою та опозицією.

Зазначимо, що опозиція була супутником влади на протязі всієї історії людства, але до вступу суспільства в період демократичного розвитку її доля, за правило, була трагічною. Важко перерахувати форми і методи переслідування і обмежування, які використовувала влада, прагнучи позбавитись від опозиції. В свою чергу, опозиція постійно адаптувалась до умов боротьби, які їй нав'язувала влада. Змінювались зовнішні форми і засоби виявлення опозиції, але вона, зазнаючи часом жорстоке пригноблення і переслідування з боку владних структур, ніколи не переставала існувати, хоча б у формі інакodomства, засудження влади і мовчазного спротиву.

В історії людства опозиція набувала різних форм. М. Дюверже вважає, що ідеї опозиції «відповідало — в крайньому разі, при зародженні — запровадження в Римській республіці посад трибунів плебсу, наділених правом *intercessio*. Пізніше ту ж роль по відношенню до феодальних монархій середньовіччя відіграла церква. Починаючи з ХУІІІ століття, опозиція більше не існувала в якості якогось окремого закладу; місце опозиційних інститутів, створюваних державою і спрямованих проти власне урядових інститутів, зайняло протистояння самих цих інститутів» [43, с. 497].

В подальшому розвиток інституту опозиції пішов таким шляхом, що вона втілювалась і в вигляді стихійних і організованих масових виступів, і в вигляді окремих організацій — професійних спілок і політичних партій, і в вигляді внутрішніх розколів самої політичної еліти, коли одна її частина протистояла іншій. За демократичних режимів опозиція стає одним зі значущих політичних інститутів. «Сутнісною характеристикою західної

демократії, — означає М. Дюверже, — є наявність організованої опозиції, а демократії східної — її відсутність» [43, с. 497]. Зрозуміло, що поділ демократії на західну та східну є умовним. Її принципи та норми однакові і загальні для всіх народів. Але, безумовно, вірним є те, що організована опозиція є сутнісною характеристикою демократії.

Історично офіційне визнання і інституціональне закріплення місця політичної опозиції в суспільному житті вважалось одним з серйозних досягнень британської політичної системи, але згодом будь-яка система з претензією на звання демократичної стала визнавати опозицію як свій атрибутивний елемент. «Політична опозиція не є більше ні виключно Вестмінстерською моделлю політичної конкуренції між двома монолітними групами в парламенті, ні політико-системною боротьбою між правими та лівими класами в Континентальній Європі. Затвердився консенсус відносно легітимності норм політичної опозиції» [224, с. 43].

Стосовно політичної сфери опозиція визначається у вітчизняній літературі як «протиція, опір політичних сил держави, спрямованих проти існуючої влади... Опозиція становить іманентну характеристику демократичного суспільства, яке передбачає, що владу мають політичні сили, підтримані більшістю виборців, а меншість представлена легальною опозицією» [76, с. 294]. Політична опозиція визначається також як явище, що означає «протиставлення своєї політики іншій політиці або виступ проти пануючої думки, політичного курсу або позиції більшості» [126, с. 318]. Наведені визначення в цілому визначають суть опозиції, але розуміння поняття політичної опозиції лише як протиставлення своєї політики іншій політиці, не зовсім вірне, оскільки з досвіду України, як і інших держав, відомо, що опозиція інколи не має альтернативної політики, або яких-небудь позитивних пропозицій. Така деструктивна опозиція відкидає задля популізму і досягнення на його основі власних цілей будь-яку політику або будь-які конкретні пропозиції лише тому, що вони виходять від супротивної сторони.

Окрім цього, об'єктом опозиції може бути не лише інша політика, але й політичні ідеї, соціально-економічна і політична системи або окремі інститути, конкретний політичний лідер або державний діяч, персональний склад уряду. Врахування об'єкту, що викликає протидію опозиції надзвичайно важливе для пошуку можливих компромісів.

Опозицію дійсно, як правило, складає меншість, особливо в законодавчих органах влади, але не завжди. В умовах соціальної напруги і загрози потенційного вибуху в країні може виникнути масова активна або пасивна опозиція існуючій владі або конкретному напрямку її політики. Достатньо згадати масовий рух протесту в США проти війни у В'єтнамі, масову опозицію політиці російської влади в період чеченської війни 1994–1996 років, масовий опозиційний рух під лозунгом «Україна без Кучми»

2002–2004 років тощо. В цьому зв'язку навряд чи буде вірним зображувати опозицію як організацію або рух меншості.

По-перше, політична опозиція — це не діяльність, а, в першу чергу, група (а інколи й величезні, неорганізовані маси народу), яка бере участь в політичному житті, має свої інтереси, що не співпадають, а інколи протилежні інтересам влади або інших політично активних груп.

По-друге, здається помилковим вважати, що політична опозиція — це явище, властиве лише відкритому, демократичному суспільству. Вітчизняний досвід радянських часів, а також досвід інших країн дозволяє констатувати, що політична опозиція існує і в недемократичних режимах, виконуючи важливі та позитивні для суспільства функції. Інша справа, що в умовах обмежень, які створюють режими для діяльності політичної опозиції, або переслідувань, яких вона зазнає, опозиція може діяти в формах, не властивих демократичному суспільству.

По-третє, навряд чи буде вірним вважати, що політична опозиція пов'язана лише з легальним протистоянням владі. Досвід різних країн свідчить про те, що в умовах тоталітарних та авторитарних режимів політична опозиція, як правило, змушена діяти і нелегально або напівлегально.

Дехто з дослідників вважає, що «під опозицією, зазвичай, розуміють політичний інститут, створений для виявлення і відстоювання інтересів, які, формуючись в центрі та регіонах, відрізняються від інтересів, що реалізуються в політиці центральної влади (уряду)» [190, с. 98]. Подібне розуміння опозиції в якості політичного інституту є досить одностороннім. Справа в тому, що в демократичному суспільстві опозиція дійсно є важливим за значенням політичним інститутом. Але це буває не завжди. За тоталітарного і авторитарного режимів політична опозиція часто опиняється в стані офіційно не визнаного і, більш того, переслідуваного явища. В цьому випадку про інституціалізацію опозиції не може бути й мови. В процесі ж переходу від авторитаризму до демократії необхідний певний час для того, щоб опозиція інституціалізувалась, тобто набула загально-визнаного та легального характеру.

Буде, на наш погляд, коректним розглядати політичну опозицію двоюко: по-перше, як організовану, наприклад, у вигляді політичних партій або суспільно-політичних рухів та їх коаліцій, інших суспільних об'єднань або частини законодавчих (представницьких) органів влади, або, навпаки, неорганізовану групу людей, які складають меншість або більшість в суспільстві чи організації (структурно-організаційний аспект); по-друге, як опір, протидію (функціональний аспект) існуючій державній (політичній) владі або іншим політичним акторам. Водночас треба зазначити, що поряд з політичною опозицією може існувати опозиція всередині політичної організації (партії) або руху. Вона не обов'язково буває власне політичною

опозицією, оскільки не завжди виникає з приводу політичного курсу партії або кадрового складу її керівництва. Доцільно таку опозицію кваліфікувати як внутрішньопартійну.

Необхідно зазначити, що не будь-яке протистояння в суспільстві або організації є політичною опозицією. До такої не відносяться, наприклад, опозиційні групи в творчих спілках або опозиційні елементи в конфесіях. Опозиція стає політичною лише тоді, коли вона зачіпає питання політики і влади і як група протиставляє себе іншим учасникам політичного життя суспільства. Іншими словами, органічний зв'язок з політичними інститутами і процесами, з іншими суб'єктами політики складає основну кваліфікаційну характеристику політичної опозиції.

З урахуванням вищесказаного, політичну опозицію можна визначити як протистояння одних суб'єктів політичного життя іншим суб'єктам, яке містить в собі повне або часткове заперечення першими політичних об'єктів, що захищаються іншими. Опозицію в політиці неможна обмежувати лише протистоянням владі. Вона може виявлятися і в протистоянні іншим політичним партіям або рухам, а також іншим учасникам політичного життя.

Суб'єктами опозиційної діяльності можуть бути як окремі соціальні групи і спільноти (наприклад, шахтарі, нації), так і організації та рухи (політичні партії, профспілки, інші суспільні об'єднання, законодавчий орган, а скоріш його частина, ЗМІ тощо). Але головним у функціонуванні політичної опозиції залишається її відношення до діючої влади і тих політичних поглядів та інститутів, які вона уособлює. Політичними об'єктами опозиції можуть бути і політичний курс (не обов'язково лише уряду), і конкретні напрямки політики, і методи її здійснення, і соціально-економічний устрій, і політична система або окремі її інститути, і склад уряду, і, нарешті, політична ідеологія або система цінностей. Хоча не можна водночас заперечувати і те, що як у науці, так і на рівні буденної свідомості політична опозиція частіше за все пов'язується з протистоянням політичній (державній) владі.

Серед передумов формування політичної опозиції, на наш погляд, слід розрізняти два види: соціальні та інституціональні. Основою виникнення політичної опозиції є суперечливість між соціальними інтересами великих суспільних груп. Оскільки одні інтереси репрезентуються правлячим режимом, то протилежні їм інтереси також потребують свого політичного представництва і відображення в політичній боротьбі. Виразником цих протилежних або розбіжних інтересів можуть бути різні за своєю орієнтацією суспільно-політичні рухи, партії або інші суспільні об'єднання, які здатні виступити в якості політичної опозиції.

Основним елементом будь-якої політичної системи є інституціональна підсистема, тобто сукупність інститутів, які виражають і представляють різні за значенням інтереси — від загально значимих до групових і при-

ватних. Найважливішим інструментом реалізації суспільних інтересів є держава. Максимально концентруючи в своїх руках владу та ресурси, держава розподіляє цінності й змушує населення виконувати свої рішення. Крім держави в інституційну підсистему входять як політичні, так і не політичні організації, які можуть впливати на владні структури.

Організаційна представленість різноманітних інтересів у політиці створює постійно діючі суперечності. Вони ускладнюють політичний процес, але з цим доводиться миритися, оскільки поки ще не знайдено іншого способу формувати уряди, відповідальні перед народом, та виробляти політику, в якій більшою або меншою мірою враховане все розмаїття потреб та інтересів, які існують у суспільстві.

З переходом від тоталітаризму до демократії одним з важливих і складних завдань є формування такої політичної системи, яка б забезпечила оптимальні умови для радикальних перетворень у всіх сферах суспільного життя. Як засвідчує досвід демократичних країн, політична, економічна та соціальна стабільність суспільства можлива лише за умов плюралізму, тобто неможливості приведення до одного всіх інтересів. Щодо політичного плюралізму, то береться до уваги така організація суспільства, яка базується на взаємодіях і противагах політичних партій і організацій. Плюралістичне суспільство має характерну розмаїтість не тільки форм власності, суспільних інтересів, партій, союзів, ідейно-політичних течій, але й характеризується особливим, конкурентним, навіть конфліктним характером взаємовідносин між ними, тобто присутністю опозиції.

У демократичних суспільствах опозиція є невід'ємною складовою суспільного життя, а політична опозиція являє собою необхідний елемент політичної системи і значимим видом політичної діяльності. Близько ста років тому три видатних мислителя того часу здійснили перші спроби теоретичного підходу до феномену політичної опозиції, виокремивши і обґрунтувавши політичні концепції: В. Парето — «теорії еліт» [110, с. 181], Р. Міхельс — концепцію «залізного закону олігархії» [93, с. 54] та М. Вебер — який є автором «принципу ідеального типу» [20, с. 108].

І все ж поняття політичної опозиції залишається недостатньо обґрунтованим теоретично, а феномен недостатньо вивченим. Ми звернемося до нього, висвітлюючи лише деякі історичні та політологічні аспекти цього феномену. На змістовному полі цієї специфічної політологічної проблеми, напевно, є приховані від поверхневого погляду невиявлені закономірності, які можуть складатися в концепцію з чіткими теоретичним стрижнем [19, с. 98]. Тому на початку XX ст. В. Парето епізодично заговорив про «опозиціологію» [110, с. 219].

Цікавою є думка українського дослідника Варзара І. М., який зазначає, що в загально філософському сенсі ідею опозиції закладено вже в самій кон-

цепці «творення Всесвіту»: Бог — анти-Бог (диявол, Мефістофель, Демон, Люципер), Я-анти-Я, світ-анти-світ, матерія-анти-матерія, ідея-анти-ідея. Сиріч, у логічному плані опозиція — то є презумування «нормального» *alter ego* в усьому і всюди, — як іпостасне «інакше» й «інше», «проти-лежне» й «проти-рядопокладене» [19, с. 102].

Виходячи з цього, засновники політологічної концепції «розподілу влади у державі» (Дж. Локк, Ш. Монтеск'є, Б. Франклін та інші) вбачали в політичній опозиції офіційній владі один з елементів «системи противаг» та одне з джерел розвитку політичної системи «від супротивного». Тому офіційним урядовим силам слід толерантно адаптувати себе до самого факту об'єктивного існування свого опонента. Інша справа, як історично складалась опозиція та її взаємини з легітимною владою в конкретних країнах, суспільствах і державах, в етносередовищі конкретних народів [19, с. 97].

Наукова дискусія стосовно місця та ролі політичної опозиції в сучасному суспільстві розпочалась в західних країнах приблизно п'ятдесят років тому. Поглиблене соціально-філософське і політологічне вивчення опозиції розпочалось в працях таких дослідників як М. Дюверже «Політичні партії» (1951 р.), А. Камю «Бунтівна людина» (1951 р.), Ж. П. Сартр «Критика діалектичного розуму» (1960 р.), Г. Маркузе «Одномірна людина» (1964 р.), Е. Фромм «Душа людини» (1964 р.), А. Турен «Повернення людини діючої» (1984 р.), а також американськими вченими Ч. Міллсом «Владарююча еліта» (1956 р.), «Листи до нових лівих» (1960 р.), Р. Далем «Поліархія: участь та опозиція» (1971 р.). Ці автори представили докази соціальної, політичної та духовної потреби в справжній опозиції (у тому числі і в нових її суб'єктах) які давали поштовх розвитку демократії, оновленню суспільства та утвердженню в ньому справедливості.

Крім них теоретичними аспектами порівняльного аналізу сучасних політичних акторів — партій та партійних систем, їх соціально-політичного розмежування, участі у виборах і в опозиції до влади — займаються К. Фон Байме, М.-Ж. Денкен, М. Доган, Р. Кац, А. Лейпхарт, Д. Лінц, С. М. Ліпсет, П. Меір, Г. Оберройтер, Е. Коліскі, В. Ойхнер, Д. Пелласі, С. Роккан, Дж. Сартори, А. Степан.

З 60-х років ХХ ст. у західних країнах активно розробляється тісно пов'язана з діяльністю опозиції проблематика громадської непокори, яка має сьогодні широку бібліографію. Одна її частина відноситься до «ліберальної політичної теорії, яка базується на моделі суспільного договору або стоїть на основі юридичного порядку» (Дж. Роулз, Р. Двойкін, Р. Нозик) [105, с. 44], а друга частина зосереджена на громадянській непокорі в традиції демократичної політичної теорії [105, с. 47] (Х. Арендт, Г. Зінн, К. Пейтман, Ю. Хабермас, Дж. Коен, Е. Арато).

Одними з найважливіших теорій, які лежать в основі розуміння феномену опозиції та політичної опозиції, є теорія груп, теорія груп інтересів та теорія груп тиску. Засновником цього підходу був А. Бентлі. Подальший розвиток та підтримку цей підхід отримав у роботах Р. Даля, Д. Істона, Г. Ласки.

Значний інтерес при вивченні питань, які стосуються влади та опозиції, представляють дослідження зарубіжних конфліктологів, які використовують конфліктну парадигму аналізу у вивченні соціально-політичних явищ, зокрема це такі вчені як К. Боулдінг, Р. Будон, Р. Дарендорф, Й. Галтунг, Т. Р. Гарра, М. Грубмюллер, Л. Козер, Р. Коллінз, Л. Крайсберг, Т. Крам, К. Левін, А. де Токвіль та інші.

Проблематикою вивчення політичної опозиції переважно займалися західні вчені, серед яких гідне місце займають праці Р. Даля, Х. Лінца, Дж. Сартра, О. Кіршхаймера, Р. Макрідіса, Е Шилза, Р. Паннета, Д. Елерза, А. Алібасіка, Є. Колінські, Р. Бейкера, К. Бречера та інших.

Окремо слід відзначити польських дослідників, які проаналізували та систематизували науково-теоретичний та практичний досвід моделей опозиції, а саме К. Войновича, Є. Звіжховського, М. Ягельські, К. Палекі.

Проблеми опозиції, порівняно нещодавно, почали вивчатися і в Росії, що можна пояснити недостатністю емпіричного матеріалу. Серед науковців проблемами опозиції та новим науковим напрямком в російській політології — опозиційністю — займаються Ю. В. Аксютін, М. Г. Анохін, О. В. Волобуєв, В. Я. Гельман, Б. С. Гершунский, Л. Я. Дадіані, А. М. Джунусов, А. А. Жуков, В. Васильєв, С. Сергєєв, С. Поршаков.

За останнє десятиріччя в Україні створено певний науковий доробок в новітньому осмисленні різних аспектів феномену опозиції. Поштовхом до його дослідження у вітчизняній науці послужила науково-практична конференція «Політична опозиція: теорія та історія, світовий досвід та українська практика» [123], яка була проведена у 1996 році. На цій конференції було зазначено широке коло історіографічних, політологічних, філософських, психологічних та практичних поглядів на предмет обговорення, що призвело до мобілізації вітчизняної наукової думки на нові рефлексії з приводу феномену опозиції. Крім того, сьогодні відсутність нормативно-правової бази та традицій діяльності політичної опозиції в Україні викликала інтерес до досліджень факторів політичної опозиції та опозиційності. Серед науковців, які займаються цими питаннями слід відмітити: М. Михальченка, Д. Видріна, В. Андрущенко, І. Кураса, В. Якушика, Р. Павленка, С. Рябова, Г. Постриганя, П. Шляхтуна, С. Губерського, І. Побочого, В. Полохала, Д. Шелеста, З. Самчука, Ю. Бадзьо, І. Павленка, О. Совгірю, Н. Вінничук, С. Бондар, Л. Червону.

Але, науковий доробок з проблем опозиції, поряд з роботами, які описують опозиційні рухи в історії зарубіжних країн, переважно представлений

працями з аналізу юридичного статусу її прав і повноважень та їх гарантування в сучасному світі.

Західна цивілізація має свою історію, досвід, свій шлях становлення демократичної політичної системи. В основі становлення політичної системи західного зразка закладені певні концепції, ідеї, які випробувані часом, знаходили або не знаходили підтримку, трансформувалися, а інколи і відкидалися. Це стосується перш за все демократії класичного лібералізму та колективістської демократії. Демократія західного взірця сформувалась саме на основі класичного лібералізму і наслідувала його базові принципи: конституціоналізм, розподіл влади, а також такі цінності як індивідуальна свобода, права людини, автономія меншості. Але вона пододала і обмеженість ліберальної демократії: нерівність виборчого права громадян, непомірність індивідуалізму, обмеженість компетенції і сфери діяльності держави. Сучасні представницькі демократії функціонують на засадах плюралізму, тобто множинності, багатомірності, багатоманітності. Як зазначає, американський політолог Р. Даль, важливою є не просто наявність соціальної, культурної чи ідейної багатоманітності, яка є в кожному суспільстві. Для плюралістичної демократії істотними є організаційні вияви цієї багатоманітності, наявність груп, які прагнуть і мають змогу захищати свої специфічні інтереси, виступаючи на політичній арені як організовані сили [35, с. 87].

Отже, сучасна демократія передбачає значну міру довіри між суб'єктами політичного процесу, що забезпечується загальним дотриманням встановлених формально «правил гри». Почуття взаємної довіри між політичними конкурентами, на думку І. Кураса, є важливим для забезпечення такої умови стабільної демократії, як терпимість до опозиції [75, с. 9].

Опозиція була супутником влади протягом всієї історії людства, але до вступу суспільства в період демократичного розвитку її доля, за певним виключенням, була трагічною. Важко перелічити форми і методи переслідування і обмеження, які використовувала влада, прагнучи позбавитись опозиції. У свою чергу опозиція адаптувалась до умов боротьби, що нав'язувались владою. Змінювались зовнішні форми і засоби дій опозиції, та вона, зазнаючи гноблення та переслідування з боку владних структур, ніколи не переставала існувати, хоча б у формі прояву іншої думки, засудження влади мовчазним спротивом.

Література:

1. Дюверже М. Политические партии/Дюверже М.; [пер. с франц.]. — М.: Академический Проект, 2002. — 558 с.
2. Lane J.-E., Ersson S. Politics and Society in Western Europe/Lane J.-E., Ersson S. — L.: SAGE Publication, 1991. — 421 p.

3. Кухта Б. Політична наука: Словник: категорії, поняття і терміни/Б. Кухта, А. Романюк, Л. Старецька та ін. — Львів: Кальварія, 2003. — 497 с.
4. Попова Н. А. Формирование в современной России многопартийности и института оппозиции//Российская историческая политология. Курс лекций/Н. А. Попова. — Ростов н/Д: «Феникс». — 1998. — 608 с.
5. Цыганков А. П. Современные политические режимы: структура, типология, динамика/Цыганков А. П. — М.: Интерпакс, 1995. — 295 с.
6. Парламентаризм//Політологічний словник: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. зал./За ред. М. Ф. Головатого та О. В. Антонюка. — К.: МАУП, 2005. — С. 563–564.
7. Михельс Р. Социология политических партий в условиях демократии/Р. Михельс//Діалог. — 1990. — № 3. — С. 54–60.
8. Вебер М. Избранные произведения/Вебер М. — М.: Наука, 1991. — 493 с.
9. Варзар І. М. Політологічні й історичні засади феномена «політична позиція»: матер. наук.-практ. конф. [«Політична опозиція: теорія та історія, світовий досвід та українська практика»]. — К.: «Українська перспектива», 1996. — С. 94–102.
10. Павленко Р. Опозиція: права і обов'язки. Європейський досвід та європейські реалії/Р. Павленко//Вісник Школи політичної аналітики. — 2003. — Спецвипуск № 2. — С. 36–51.
11. Політична опозиція: теорія та історія, світовий досвід та українська практика: Матеріали наук.-практ. конф./Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. — К.: «Українська перспектива», 1996. — 236 с.
12. Даль Роберт. Поліархія. Участь у політичному житті та опозиція/Даль Роберт. — Х.: Каравела, 2002. — 214 с.

Зарицкая И. В. Теоретический контекст исследования оппозиции в политической науке

Обосновывается понятие «политическая оппозиция» как институт демократической политической системы.

Ключевые слова: *оппозиционность, парламентская оппозиция, демократия, институционализация, политический институт, политическая система.*

Zaricka I. V. The theoretical context of opposition research in political science

Substantiates the notion of "political opposition" as an institution demokraticheskaoy political system.

Keywords: *oppositionness, parliamentary opposition, democracy, institutionalization, political institute, political system.*

УДК 321.7: 334.021 + 338.246.02

СИСТЕМА БЕЗПЕКИ ПІДПРИЄМНИЦТВА: ПОЛІТОЛОГІЧНИЙ МІЖДИСЦИПЛІНАРНИЙ КОНТЕКСТ ДОСЛІДЖЕННЯ

Марченко Ю. В. ©

Кандидат політичних наук, докторант Національного інституту стратегічних досліджень

Обґрунтовується політологічний інструментарій дослідження системи безпеки підприємництва, узгоджений із актуальною вимогою міждисциплінарності.

Ключові слова: *безпека підприємництва, міждисциплінарність, політичний аналіз, політичне моделювання, політичне прогнозування.*

Обравши предметом своїх більш-менш пролонгованих у часі розвідок соціально-політичні засади вибору моделі системи безпеки підприємства в Україні [див., напр.: 1; 2], ми з'ясували, що, по-перше, цей предмет потребує політологічного інструментарію (що очевидно — у зв'язку з вибором соціально-політичного аспекту), по-друге, його дослідження має відбуватись з позицій міждисциплінарності. Вимога міждисциплінарності обумовлена як загальними тенденціями розвитку наукового знання й пізнання (адже сучасна наука все більше тяжіє до інтеграції здобутків різних галузей науки з приводу однієї проблеми), так і конкретно специфікою даного предмета, який лежить на стику політології, економіки, державного управління, соціології тощо. Проте повне змішування негативно відбиватиметься на конструктивності і результативності дослідження. Тому важливо, стоячи на багатогранному полідисциплінарному фундаменті осмислення підприємництва та системи його безпеки, винайти саме політологічні засоби проектування необхідних шляхів їх подальшого розвитку.

Для досягнення поставленої у даній статті мети в якості фундаменту повинен бути використаний, по-перше, полідисциплінарний багаж розвідок із різних аспектів проблематики підприємництва (наприклад, М. Давиденко, Н. Комих, І. Саврас, В. Сірий, О. Скачко, М. Титарчук, С. Фаренік), по-друге — пласт робіт українських і російських науковців, які на сьогоднішній день можуть вважатись експертами (і навіть класиками) методології політичної науки (О. Бабкіна, К. Гаджієв, В. Горбатенко та ін.).

Специфіку політичного аналізу, як відзначає, наприклад, російський політолог К. Симонов (слідуючи багатьом західним політологам), визна-

чає обов'язкова прикладна спрямованість. При цьому він спеціально підкреслює, що не намагається принизити значення теоретичних політологічних досліджень, але ж за своєю сутністю і призначенням політичний аналіз — це:

— «інструмент розв'язання актуальних політичних проблем, які стоять перед учасниками політичного процесу» (А. Вілдавскі);

— «орієнтована на клієнта порада, що відноситься до сфери публічних рішень і визначається соціальними цінностями» (Д. Веймер, А. Вайнінг);

— «сукупність засобів синтезування інформації (включаючи і результати досліджень), які використовуються для визначення формату політичних рішень і складання прогнозів відносно майбутніх потреб в подібній інформації» (В. Вільямс) [див.: 3].

Разом із тим, інший автор — К. Боришполець — підкреслює такий недолік прикладних досліджень, що вони частіше за фундаментальні ініціюються і виконуються в інтересах конкретного замовника, що може впливати і на їх результати (необ'єктивність). Тому і прикладне наукове знання про політику постає як «сукупність теоретичних моделей, методологічних принципів і процедур дослідження, орієнтованих на досягнення реального політичного ефекту» [4]. Воно повинно відповідати наступним вимогам:

— мати можливість верифікації, оскільки ґрунтується на спостереженнях і доведеннях;

— бути вільним від ціннісного аспекту (лише констатувати факт);

— мати можливість передачі між фахівцями;

— орієнтуватися на узагальнення;

— бути експліцитним (оскільки воно дозволяє уточнити причинно-наслідкові зв'язки різних явищ);

— бути темпоральним (тому що майбутні спостереження можуть заперечити актуальні умовиводи).

Теоретичні, і навіть фундаментальні дослідження з політології є необхідними. Проте, так чи інакше, в більшій або меншій мірі спираючись на них, політичний аналіз все ж носить прикладну спрямованість. Він може бути представлений як комплекс різних методик, за допомогою яких досліджують конкретні політичні події, явища або ситуації, прогнозують імовірні варіанти їх подальшого розгортання і приймають обґрунтовані політичні рішення. Таким чином, три головних компоненти вирізняють аналіз політичний серед інших спеціальнонаукових методологій: 1) аналіз реальної політичної ситуації, події, або явища; 2) прогнозування її розвитку; 3) прийняття обґрунтованого політичного рішення для учасників цієї ситуації або політичного процесу в цілому.

Відповідно, в рамках цієї логіки має бути витримано і дослідження системи безпеки підприємництва, воно повинно включити:

1) аналіз реальної, існуючої системи безпеки підприємництва в Україні, виявлення чинників і механізмів її функціонування;

2) прогнозування майбутнього розвитку системи безпеки підприємництва в Україні;

3) розробка коригуючих державнополітичних впливів на основі виокремлених самоорганізаційних тенденцій розвитку системи безпеки підприємництва в Україні і з урахуванням концептуалізованих соціально-політичних моделей, представлених у суспільствах з різними політичними режими.

Оскільки оптимізація завжди потребує виділення відповідних критеріїв, за якими можна підвищити ефективність функціонування, це завдання також поставлене до виконання.

Серед специфічних методів, які обов'язково мають бути залучені в рамках політологічного дослідження феномену підприємництва, — такі: історичний метод, інституційний метод, політичне моделювання, порівняльний аналіз, а також емпіричні: аналіз документів, опитування (у зв'язку зі специфікою даної теми — у форматі експертних оцінок) тощо.

К. Боришполец пропонує класифікувати методи політологічного дослідження на базові аналітичні (контент-аналіз, івент-аналіз, когнітивне картування) а комплексне аналітичне моделювання (емпіричне, нормативне, динамічне) політичних процесів [4].

З точки зору концентрації уваги на різновидах аналітичних методів у політології: з одного боку, — методів аналізу інформації, з іншого — аналітичного моделювання, — надзвичайно важливим видається застереження К. Гаджієва з приводу того, що для політичної науки набагато більшого значення, ніж просто раціональні міркування і умоглядні схеми, мають спостереження за політичними явищами протягом більш-менш тривалого історичного часу. Саме на таких спостереженнях, — влучно підмічає він, — а не на строгому науковому аналізі, і побудовані загальноприйнятні сьогодні суспільно-політичні постулати [5].

Виходячи з обов'язковості прогнозу в рамках політологічного дослідження, маємо залучити і частину інструментарію прогностики, до якого, наприклад, відомий український політолог В. Горбатенко відносить:

- ретроспективний аналіз;
- нелінійні методи опанування майбутнього,
- стратегія і тактика моделювання сценарного простору;
- проектування оптимальних траєкторій;
- моніторингові зрізи громадської думки;

— визначення недоступних для людського розуміння зон індивідуального і суспільного буття людини [6].

Ми повністю згодні з автором, що «вирішальну роль у забезпеченні результату політичного прогнозування відіграє оптимізація добору методів, які становлять арсенал цього наукового напрямку. Основне завдання дослідника полягає в тому, щоб визначити можливу сферу використання кожного методу і вибрати найефективніший у кожному конкретному випадку, оскільки вибір певного методу прогнозування політичних процесів залежить від мети, термінів і часу, відведеного на розроблення прогнозів» [6]. У цьому контексті він звертає увагу на наступні методи, що найчастіше використовуються при політичному і соціальному прогнозуванні:

1) метод мозкової атаки — колективної творчої генерації ідей з приводу неструктурованих, нових проблем;

2) моделювання — уявне (для суспільних наук) створення двійника реального об'єкта і вивчення закономірностей його розвитку саме на моделі;

3) метод колективної експертної оцінки (який передбачає участь від 10 до 100–150 експертів);

4) метод «Дельфі» — один із найефективніших методів експертної оцінки, який відзначається анонімністю експертів, використанням результатів попереднього туру опитувань, статистичною характеристикою групової відповіді;

5) метод побудови сценаріїв;

6) метод екстраполяції (поширення висновків, отриманих від спостереження за однією частиною явища, певної реальності, на іншу частину) та інтерполяції (визначення проміжних значень функції на підставі деяких відомих її значень)

На нашу думку, найбільш адекватним дослідженню системи безпеки підприємництва із зазначених методів може бути метод «Дельфі». За його допомогою можна буде вивчити анонімну, неупереджену думку експертів з приводу того, якими є тенденції розвитку системи безпеки підприємства в Україні і яка з попередньо концептуалізованих соціально-політичних моделей найбільше підійде саме українському контексту

Отже, суперечність, яка на початку дослідження була лише ескізною, тепер конкретизувалась. У нашій роботі ми маємо, з одного боку, витримати специфічні вимоги до політологічного дослідження, з іншого ж, — сучасне дослідження не може не бути міждисциплінарним, що передбачає як використання напрацювань різних наук, так і можливість використання і наших результатів у різних галузях знання. Тому постає проблема погодження між собою вузькоспеціалізованих вимог політичної науки і вимог міждисциплінарності. (Тим більше, що міждисциплінарності вимагає і обраний

нами предмет дослідження, який знаходиться фактично на перетині політології, економіки, державного управління.)

Проте аналіз методів, рекомендованих експертами для політологічного дослідження, демонструє, що і вони в більшій мірі не обмежені рамками конкретної науки. Так, і моделювання, і методи експертних оцінок є міждисциплінарними за сутністю і сферою застосування, так само як і опитування не обмежене рамками соціології. (Ми не першими вказуємо на те, що прикладні аналітичні методи носять міждисциплінарний характер [7].) Друга сприятлива умова для забезпечення міждисциплінарності нашого дослідження, — те, що фундамент для розробки обраної теми більшою мірою розпорошений по різних галузях науки, ніж зосереджений у рамках політології.

Найближчими до політологічних досліджень феномену підприємництва та його безпеки є, напевно, розвідки в рамках науки державного управління — оскільки останні певною мірою є складовими механізмів державного регулювання. У них підприємництво розглядається в основному крізь призму регулюючих інструментів, що забезпечують стабільний стан та відповідно сприяють прогресивному розвитку на користь всієї країни.

Так, у дисертаційній праці Т. Гладченко спроектовано регіонально орієнтований механізм державного регулювання системи безпеки підприємницької діяльності [8]. О. Івановою вдосконалено механізм державного управління розвитком малого інноваційного бізнесу. Дослідниця пропонує сформувати спеціальний орган — координаційну раду з питань інноваційного розвитку малого бізнесу, який виконуватиме в цьому контексті функцію експертної оцінки [9].

Міждисциплінарність досліджень феномену підприємництва як соціального інституту в сучасній науці найбільш яскраво проявляється у формуванні своєрідного філософсько-економічного дискурсу цієї проблематики. Його особливістю є світоглядне узагальнення часткових проблем цієї специфічної підсистеми соціально-економічного життя суспільства. Адже підприємництво первісно вистало об'єктом досліджень саме з економічних позицій, тому більшою мірою — і це логічно — саме в рамках економічного дискурсу напрацьований емпіричний матеріал, що став базою для подальших більш концептуальних осмислень. Але концептуальні, світоглядні дослідження відповідних аспектів — звісно, справа філософії (причому філософії практичної). Прикладами філософських розбудов проблематики підприємництва є дисертації С. Фареника, О. Скачко.

У рамках економічного дискурсу підприємництва можна виокремити праці, присвячені безпосередньо з'ясуванню сутності цього феномену, іншою ж складовою є намагання визначити підсистему забезпечення функціонування підприємництва (умов його функціонування, механізму

державного регулювання тощо). У вітчизняній економічній літературі останнім часом все актуальнішими стають проблеми, пов'язані з формами та механізмами співпраці великого та малого підприємництва, зокрема: лізинг, франчайзинг, венчурне підприємництво. Дослідниками в цій області є Л. Антонюк, А. Поручник, А. Курбас. Значна увага зосереджена на вивченні малого, середнього й великого підприємництва, його сутності, функцій, ознак. Так, С. Карбовник розроблено критерії малих та середніх підприємств, серед яких якісні та кількісні, а також розроблено організаційну структуру регулювання міжнародного співробітництва зовнішньої торгівлі підприємств [10]. Мале підприємництво як інститут ринкової економіки досліджується в роботах Т. Власової, яка розглядає сутність та зміст, функції, основні риси та переваги [11]. Н. Шабранська аналізує мале підприємництво в системі економіки, акцентуючи увагу на сутності понять «мале підприємництво» та «малий бізнес», а також його значенні для розвитку суспільств [12].

У цілому, напрацювання дослідників економічної царини, концептуально осмислені філософами, головним чином дають можливість створювати емпірично підкований і теоретично узагальнений фундамент для більш прикладних досліджень підприємництва в рамках інших наук.

Своєрідним доповненням філософсько-економічного тлумачення механізму підприємництва з позицій людських відносин і чинників самоконструювання соціуму та його основних підсистем є дискурс соціологічний. Соціологічні розвідки питань, пов'язаних із підприємництвом, розгортаються довкола вивчення сутності, природи, соціокультурних особливостей підприємництва у вітчизняній науці. Прикладами їх є роботи таких науковців, як В. Пилипенко, Т. Заславська, В. Радаєв, Є. Суїменко, Л. Хижняк, О. Шкаратан. В їх роботах зосереджено увагу на визначенні феномена підприємництва, його функціях, структурних компонентах, особливостях формування підприємницького прошарку в суспільстві. Чільне місце посідають питання підприємницької культури, підприємницької ідеології, цінностей та національного характеру. Дотичні проблеми соціального управління особистістю, соціальними групами, впливу на діяльність і трудову поведінку людини в сучасних умовах досліджували В. Богданов, А. Гладишев, К. Грищенко, М. Дмитрієва.

Іншою важливою рисою соціологічного дискурсу є ексклюзивна увага до проблематики соціального підприємництва. Адже підприємництво — складне соціально-економічне явище, і умови підприємницької діяльності постійно змінюються з розвитком ринкових відносин та економіки як науки.

Іншим змістовним доповненням постає психолого-педагогічний дискурс, в якому увага акцентується не на міжособистісному, а на внутріш-

ньоособистісному чиннику. Так, Н. Кульбіда, досліджуючи підприємництво з позицій педагогічної та вікової психології, визначає його як реалізацію в економічній сфері діяльності, що вимагає ризику, створення нового та отримання задоволення від досягнутого у вигляді матеріального здобутку, специфічної якості особистості — суб'єктності [13, с. 9].

При цьому в узагальненому формулюванні в рамках психології підприємництва є підстави говорити про сучасне підприємництво як про особливий тип підприємницької поведінки з визначеною сукупністю специфічних рис, серед яких: ініціативність, активність, динамічність, інноваційність, творчість, схильність до ризику та ін.

Загалом, саме в психолого-педагогічному дискурсі найбільше акцентується увага на особистісному началі в розгортанні підприємництва. І то не дивно: адже саме психологія дає можливість детальнішого вивчення спонукально-мотиваційних компонентів діяльності, потребу і інтересів у структурі особистості, орієнтованих на підприємницьке самовираження; а педагогічні дослідження зосереджуються довкола чинників і механізмів цілеспрямованого освітнього впливу.

Зрештою, замикає перелік часткових вузько дисциплінарних трактувань феномену підприємництва дискурс правознавчий.

Серед правознавчих досліджень підприємництва виділяються роботи, присвячені вивченню його законодавчої регламентації, з одного боку, а з іншого — зорієнтовані на більш часткові, прикладні проблеми правового забезпечення. Наприклад, М. Давиденко розглядає проблематику незаконного підприємництва в рамках кримінального права [14]. О. Платонов зосереджує увагу на заходах безпеки від фіктивного підприємництва, надаючи рекомендації органам державної влади, громадянам та юридичним особам [15]. У цілому, правознавчі дослідження часткових питань підприємництва і підприємницької діяльності, цілком логічно, замикаються на загальних або локальних механізмах нормативно-правової регламентації функціонування цього феномену або можливих в його рамках порушень.

Отже, зважаючи на обґрунтовану в даній статті необхідність узгодження вимог міждисциплінарності із методологією політичного дослідження подальші розвідки проблематики системи безпеки підприємництва в Україні мають ґрунтуватись на принципах діалектики (що концентровано виражені в уявленнях про універсальний зв'язок і всезагальний розвиток) і синергетики (як теорії і методології самоорганізації складних нелінійних систем).

Також очевидно є необхідність використання системного підходу, який сприятиме розгляду феномену підприємництва як соціального інституту, що включає сукупність складових: нормативно-правову базу, суб'єкт, об'єкт господарювання, макро- та мікро-фактори (державна політика,

податкова система, конкуренти, споживачі, постачальники), які в свою чергу взаємодіють між собою та впливають один на одного, певним чином змінюючи відповідний стан функціонуючих сторін. Власне, у рамках системного підходу в першу чергу необхідно в найближчій перспективі виконати структурно-функціональний аналіз феномену підприємництва.

Література:

1. Марченко Ю. В. Особливості політологічного дослідження підприємництва як соціального інституту/Ю. В. Марченко//Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць/гол. ред. В. М. Вашкевич. — К.: ВІР УАН, 2011. — Випуск 50 (8). — С. 662–669.
2. Марченко Ю. В. Соціально-політичні моделі формування системи безпеки підприємництва/Ю. В. Марченко//Політологічний вісник. Зб-к наук. праць. — К.: ІНТАС, 2011. — Вип. 55. — С. 410–424.
3. Симонов К. В. Политический анализ/К. В. Симонов. Политический анализ: учебное пособие. — М.: Логос, 2002. — 152 с.
4. Боришполец К. П. Методы политических исследований: учеб. пособие для студентов вузов/К. П. Боришполец. — М.: Аспект Пресс, 2005. — 221 с.
5. Гаджиев К. С. Политическая наука: пособие для преподавателей, аспирантов и студентов гуманитарных факультетов/К. С. Гаджиев. — М.: Международные отношения, 1994. — 400 с.
6. Горбатенко В. П. Політичне прогнозування: навч. посібник/В. П. Горбатенко, І. О. Бутовська. — К.: МАУП, 2005. — 152 с.
7. Лебедева М. М. Прикладная междисциплинарная политология: возможности и перспективы/М. М. Лебедева, И. Г. Тюлин//Системный подход: анализ и прогнозирование международных отношений. — М., 1991. — С. 4–5.
8. Гладченко Т. М. Науково-методичні основи створення механізму державного управління і регулювання системи безпеки підприємницької діяльності: регіональний аспект: автореф. дис. ... канд. наук з держ. управління: 25.00.02/Т. М. Гладченко; Донец. держ. акад. упр. — Донецьк, 2004. — 19 с.
9. Иванова О. В. Шляхи вдосконалення механізму державного регулювання діяльності малого інноваційного бізнесу/О. В. Иванова//Проблеми сучасного державного управління: зб. наук. праць. — Донецьк: ДонДУУ, 2010. — 356 с. — Т. XI. — (Серія «Державне управління»; вип. 152). — С. 171–177.
10. Карбовник С. М. Мале й середнє зовнішньоторговельне підприємництво в економіці України: автореф. дис. ... канд. екон.

наук: 08.01.01/С. М. Карбовник; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. — Львів, 2003. — 20 с.

11. Власова Т. Р. Мале підприємництво як інститут ринкової економіки/Т. Р. Власова//Вісник Чернівецького торговельно-економічного інституту. Науковий журнал. Економічні науки. — 2011. — № 1. — С. 15–23.

12. Шабранська Н. Мале підприємництво в системі економіки/Н. Шабранська//Персонал. — 2006. — № 5. С. 40–43.

13. Кульбіда Н. М. Особистісні детермінанти успішної професійної підготовки майбутніх підприємців: Автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07/Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. — К., 2005. — 20 с.

14. Давиденко М. Л. Незаконне підприємництво: кримінологічне дослідження: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08/М. Л. Давиденко; Нац. ун-т внутр. справ. — Х., 2004. — 16 с.

15. Платонов О. Проблема підставних осіб у підприємницькій діяльності/О. Платонов//Юридична газета. — 13 грудня 2007 р. — № 50 (133). — С. 1.

Марченко Ю. В. Система безопасности предпринимательства: политологический и междисциплинарный контекст исследования.

Обосновывается политологический инструментарий исследования системы безопасности предпринимательства, согласованный с актуальным требованием междисциплинарности.

Ключевые слова: безопасность предпринимательства, междисциплинарность, политический анализ, политическое моделирование, политическое прогнозирование.

Marchenko Y. V. System of an enterprise safety: political-science and interdisciplinary context of research.

The political-science tool of research of the system of an enterprise safety, concerted with the actual requirement of interdisciplinarity, is grounded.

Keywords: *enterprise safety, interdisciplinarity, political analysis, political modeling, political prognostication.*

УДК 070:32

ПОЛІТИЧНИЙ КОМПРОМІС: САМООБМАН, ЧИ РЯТІВНА АЛЬТЕРНАТИВА?

Федорчук В. А. ©

*Пошукувач Київського національного університету імені
Тараса Шевченка*

Статтю присвячено розкриттю сутності політичного компромісу. Підкреслено, що політичний компроміс — невід'ємна складова демократичної політичної системи, основний засіб розв'язання політичних проблем і конфліктів. Наведено історичні приклади, де політичний компроміс розглядається в якості рятівної політичної альтернативи.

Ключові слова: *конфлікт, політичний компроміс, політичний пакт, політична альтернатива.*

Компроміс в політиці (лат. «*compromissum*») — угода — свідомо укладена політична угода між протилежними політичними силами (партіями, організаціями, державами), що виражають інтереси різних шарів і груп суспільства [1]. Політичні компроміси — невід'ємна складова демократичної політичної системи, основний засіб розв'язання політичних проблем і конфліктів. Якщо суспільство недемократичне, то політичний устрій прагне до тотального усунення супротивника. У демократичному суспільстві перемога за самим характером є політичною, її результати частково відповідають інтересам супротивника, і тому вона більшою чи меншою мірою є компромісом. Тому компроміс є необхідною, важливою складовою, певним виміром культури суб'єкта саме демократичної держави і суспільства.

В умовах розвитку української політичної системи, коли в наявності безліч політичних партій, суспільно-політичних організацій і рухів, коли кожен суб'єкт намагається всіма засобами позначити власну політичну нішу, позиціонуючи себе й не помічаючи собі подібних, прагнення до компромісів — єдино правильний шлях подолання виникаючих політичних конфліктів. Поза компромісами досягти стабільності й порядку в українському суспільстві, державі неможливо. І не випадково науковці ототожнюють його з ефективною стабільністю, рівновагою, спадкоємністю, збалансованою соціальною структурою, політичною демократією.

Дослідження політичного компромісу бере свій початок ще починаючи із вчення про договірний характер суспільства. У працях Т. Гоббса, Дж Локка, Ш. Монтеск'є ми знаходимо мотиви осмислення суспільства

як цілісності, в якому відносини згоди і розбіжностей забезпечують і соціальний порядок, і ентропійність. Ідею злагоди і компромісу, як принципу соціального порядку, підтримували, зокрема, О. Конт й Г. Спенсер, які висунули теорію двостороннього перманентного процесу інтеграції і диференціації. Э. Дюркгейм визначав компроміс як необхідну передумову соціального контракту [2]. Х. Арндт, — відома німецько-американська філософ, політолог і історик, основоположник теорії тоталітаризму, — стверджувала, що політичний компроміс робить можливим існування влади як мотиву-дії від імені групи і таким чином консолідує політичну систему.

Це дозволяє побачити, як відбувається процес перетворення участі в політиці за допомогою політичного компромісу, проте не прояснює його сутності [3]. В розгорненому ж вигляді класичне розуміння політичного компромісу запропоновано Дж. Роулсом [4].

У вченні Ю. Хабермаса ми знаходимо установку на зняття вимоги результативності як єдиного критерію в розкритті сутності політичного компромісу [5]. В той же час зарубіжні учені Т. Рокмор і Дж. Грей висловлювали сумнів щодо обґрунтованості положень компромісної теорії, перш за все, виходячи з метафізичного розуміння компромісу й апелювали до його практичної нерівноваги [6]. У російській науці також виходять роботи, що висвітлюють тему політичного компромісу як методу подолання конфліктів. Серед них слід, насамперед, виокремити публікації В. Гурвіча і Н. Меньшикова [7], М. Фарукшина, А. Юртаєва [8] й інших учених.

Утвердження принципів верховенства права в будь-яких конфліктах, зокрема в політичних, досліджують й провідні вітчизняні вчені: В. Бабкін, Г. Бернацький, М. Козюбра, В. Малахов, М. Марченко, В. Нерсесянц, Н. Оніщенко, Л. Петрова, В. Тацій, В. Тимошенко, П. Рабінович, В. Селіванов, М. Цвіх та ін. Питання, пов'язані з проблемою реалізації правових норм у ході залагодження конфліктів і досягнення компромісу, вивчали С. Алексєєв, С. Братусь, Н. Вітрук, Г. Гойман, В. Казимирчук, В. Лазарєв, Л. Макаренко, П. Недбайло, А. Піголкін, Ю. Решетов та ін.

Однак у сучасній Україні принцип компромісу ще не знайшов необхідного практичного втілення. Аналіз наукової літератури свідчить, що проблеми політичного компромісу не повною мірою досліджені з погляду їхньої системної, комплексного значення в забезпеченні стабільності політичної системи і продуктивності практики державотворення. Все це підкреслює важливість й теоретико-практичну актуальність вивчення сутності політичного компромісу, що власне, й визначає мету наявної наукової розвідки.

Відразу почнемо із того, що слід розрізняти два види політичних компромісів: 1) вимушені, такі, що виникають під тиском об'єктивних і

суб'єктивних політичних умов і інтересів; 2) добровільні, такі, що укладаються з взаємною вигодою для двох або більш політичних сил.

Визначення компромісу саме як рятівної політичної альтернативи відрізняється в основному тим, що тут компроміс виступає не як єдина з альтернатив, що стоять перед конфліктуючими суб'єктами, але як найкраща, що найбільше відповідає даним умовам. Отже, політик, переконаний в політичній необхідності компромісу, повинен постійно зважувати на усі «за» й «проти» й одночасно всіма засобами, а, можливо, якщо потрібно — і силою переконувати своїх партнерів стати на шлях компромісу. Слід зазначити при цьому, що політик в цьому випадку не піддаштовується до ситуації, яка спонтанно складається, а швидше формує її так, щоб компроміс став для політичних сил якомога більш добровільним, бажаним і тому стабільним.

Разом із тим, якщо неминучість компромісу і його зміст продиктований лише силою, то подібні компроміси можуть бути короткочасними. Сильніша сторона не тільки диктуватиме зміст компромісу, але, у міру зміцнення своїх позицій, вимагати все нових поступок слабкішою. Тому стримати її амбіції можуть лише якісь принципи або ідеали — наприклад, законність вимог, порядність представників, справедливість, суспільний інтерес, загальне благо. Адже сама природа компромісу припускає наявність певних принципів справедливості, на основі яких можуть бути зроблені взаємні поступки, що традиційно визнаються. «Індивідууми з готовністю поступаються деякими специфічними інтересами і домаганнями тільки тоді, коли їх зацікавленість в збереженні чогось ціннішого ще сильніше», — підкреслює американський історик Дж. Хеллоуелл [9, с. 38–39].

Компроміс як рятівна політична альтернатива — це завжди результат ініціативи, прояви політичної волі для досягнення угоди і єдності в головному, в складних обставинах, що не перейшли ще в стадію найгострішої кризи, тобто в такій політичній ситуації, коли ще залишається можливість прийняти найбільш безболісне рішення, не доводячи подальше протистояння до ситуації вибору «кращого з двох зол». Власне, тому, що політичний компроміс може бути використаний як на благо, так і на зло.

Трагедія багатьох демократій минулого полягала в тому, що компроміси в різних областях призводили до катастроф. Особливо наочно це виявилось в зовнішній політиці європейських держав в міжвійськовий період. Класичний приклад — Мюнхенська змова 1938 р. Спроба утихомирити агресора за рахунок поступки Чехословаччини не тільки не понизила агресивні амбіції А. Гітлера, але і розв'язала йому руки для нових територіальних захоплень.

Щодо історичних прикладів, то досвід перехідних процесів 80–90-х рр. XX ст. в Латинській Америці і Східній Європі показав цікаві моделі

розв'язання політичних конфліктів за допомогою компромісів. Їх сенс зводився, з одного боку, до зміцнення слабких, вперше імплантованих в незвичний соціокультурний ґрунт демократичних інститутів, і, з іншого боку, до зниження напруження конфліктів, що виникають у зв'язку з політичним курсом і кадровими призначеннями. «Усталеною» традицією в Італії, Іспанії, багатьох латиноамериканських країнах стали так звані «пакти» — політичні угоди між лідерами провідних партій або політичних сил. Підписання пакту означало самообмеження амбіцій основних протиборчих сторін, відмова від біполярної моделі політичної боротьби, ухвалення взаємних зобов'язань й інституційне їх оформлення.

В якості прикладу слід пригадати процес переходу Іспанії від авторитаризму до демократії. До компромісу пришли, з одного боку, демократична опозиція, а з іншою так звані «цивілізовані праві», найбільш тверезомисляча частина правлячого класу, яка усвідомила невідворотність майбутніх змін. Підписання епохального «Пакту Монклоа» (за назвою палацу, в якому розміщується урядова резиденція) відбулося за посередництва прем'єр-міністра Адольфо Суареса після виборів 1977 р. і передувало розробці і ухваленню нової демократичної конституції 1978 року. У цю угоду, яку можна розглядати як символ завершення громадянської війни, був залучений весь політичний спектр — від комуністів до християнських демократів. Пакт Монклоа підтримали і широкі шари громадськості, включаючи працедавців, профспілковий рух і католицьку церкву [10].

На думку російського науковця Л. Шевцової, — не тільки в латиноамериканських країнах, але в подальшому і в Угорщині, Польщі, Чехії саме політика пактів виявилася основним гарантом посттоталітарної трансформації. Вона «зняла напруженість із слабких ще інститутів, обмежила рівень конфліктів, сприяла формуванню цілої системи договорів між владою і суспільством, між цивільними і військовими, між підприємцями і робочими» [11, с. 82]. Така функція пакту відповідала суспільним інтересам і сприяла досягненню загальнонаціональної консолідації і політичної стабільності.

Разом з тим оцінка пактів не може бути однозначною. Найчастіше поняття «пакт» пов'язується з розподілом статусного політичного капіталу, тобто посад у владних структурах, причому незалежно від результатів виборів. Крім цього, в пактах фіксуються основні політичні орієнтації, а також виключення аутсайдерів. На думку А. Пшеворського, у випадку, якщо інституційні пакти встановлюють правила гри, а решту віддають на відкуп конкуренції, то вони відіграють істотно важливу роль, усуваючи головні політичні проблеми із сфери суперництва. «Такі пакти необхідні для захисту демократичних інститутів від тиску, якому вони ще не здатні протистояти» [12, с. 36].

В цілому історія знає немало компромісів, що отримали назву «великих». У багатьох країнах вони зростали з громадянських конфліктів і ставали основою демократичного устрою. Так, англійська «Славна революція» 1688 р. стала початком класового компромісу з його принципом обмеженого парламентом королівського правління. Кабінетне правління — як черговий компроміс — з'явилося вже в наступному столітті, а реформа виборчого права була проведена лише в 1832 р.

Прийняте в Швеції в 1907 р. рішення про введення загального виборчого права укупі з пропорційним представництвом — інший «великий» компроміс. Подальша реформа виборчої системи у 1918 р., закріпила принцип кабінетного правління. У всіх цих випадках компроміс був покликаний допомогти врегулюванню конфлікту в рамках завдань і цінностей, що підтримуються всіма групами, які беруть участь в угоді. Тільки утілюючи в собі найкращі зі всіх пропозицій, які більше інших сприяють досягненню загального блага, компроміс здатний наблизити врегулювання. Тому, як видається, є справедливим визначити компроміс як можливу (чи рятівну) альтернативу.

Достатньо проблематичною є сутність компромісів в українській політиці. Усвідомлена, відкрита й інституціоналізована політика пактів тут часто підмінюється закулісними операціями елітних груп, що укладаються тільки з метою виживання і максимальної реалізації егоїстичних інтересів. Українські еліти проявляють нездатність до поступок і домовленостей, що вимагають самообмеження амбіцій, ухвалення зобов'язань і так далі. У цьому причина багатьох політичних конфліктів і криз останніх років.

Розкол в суспільстві, відсутність лідера загальнонаціонального масштабу, здатного повести за собою не частину нації, але її більшість, роблять компроміси єдиним розумним засобом досягнення загальнонаціональної згоди, головною чеснотою політиків. Проте такий компроміс здатний дати результат лише в тому випадку, якщо не зведеться до дріб'язкового політиканства, або торгу навколо міністерських портфелів, а дійсно приведе до радикального коректування курсу реформ, доданню їм принципово іншого вектора. Натомість неодноразово ми мали можливість спостерігати справжню міністерську чехарду, особливо в період президентства В. Ющенка. При цьому, бютівець Андрій Шкіль слушно переконував: «Звичайно, це момент домовленості, момент торгів, момент перетасування політичних карт» [13].

Згадані вище визначення компромісу як рятівної альтернативи об'єднує ідея конструктивного, творчого характеру політичного компромісу. Він предстає як ефективний засіб вирішення реальних протиріч в ситуаціях, коли будь-яким іншим підхід виявляється неприпустимим. Проте політич-

ний компроміс доречний далеко не завжди і не у всякій складній політичній ситуації.

Деструктивний характер властивий компромісу як способу відходу від реальності. У цьому визначенні мається на увазі штучність причин (приводів для компромісу) і суперечностей, які підлягали б врегулюванню на основі компромісу. Іншими словами, тут навмисно або мимоволі пошуки компромісу здійснюються там, де йому немає місця, де не існує в ньому об'єктивної потреби, або тоді, коли можливість компромісу вже упущено і створилася нова, безкомпромисна ситуація, або коли компроміс може бути знайдений на якісно іншому рівні згоди, до чого не готові конфліктуючі сторони, або, нарешті коли жодна із сторін не зацікавлена в дійсному компромісному врегулюванні й заявляє про своє прагнення до угоди головним чином з пропагандистською метою.

В цьому відношенні слід зазначити іноді, навпаки, надмірну схильність українських партій до компромісів, коли вони піклуються вже не про розв'язання політичних проблем, а про досягнення взаємних домовленостей. Так само як і надмірну тенденційність партій, готових за всяку ціну відстоювати свої ідейні установки, однаково небезпечні для демократичного режиму, оскільки ведуть до його саморуйнування. Ключова проблема тут зводиться до того, щоб використовувати компроміс, не пориваючи ні з однією частиною суспільства, ні з однією соціальною групою, але і не випускаючи при цьому з уваги необхідність діяти ефективно.

Прикладом може слугувати підписання 3 серпня 2006 року Універсалу національної єдності, феномен якого в контексті нашого дослідження є вельми показовим. Універсал підписали Президент України, в. о. Прем'єр-міністра України та Голова Верховної Ради України, а також керівники всіх фракцій ВРУ, зокрема тих, які склали Антикризову коаліцію у Верховній Раді України: Партія регіонів України, Соціалістичної партії України та Комуністичної партії України (остання із зауваженнями) [14].

По суті, підписання Універсалу було компромісом між силами, які належать до «помаранчевого» та «біло-блакитного» таборів українського політикуму. Незадовго до цього «біло-блакитний» табір оформився в Антикризову коаліцію у Верховній Раді України V скликання, основою діяльності коаліції стала спільна Програма. Окремо відзначимо, що кожна політична партія, яка входила до антикризової коаліції, мала як програму партії, так і виборчу програму, з якою йшла на вибори в березні 2006 року. До речі, саме зміст виборчих програм, як на цьому наголошували учасники виборчих перегонів, спонукали громадян голосувати за їхні політичні сили.

Проте у виборчій програмі ПР було визначено, що партія відстоює децентралізацію влади і збільшення прав регіонів, поступову реалізацію

федеративного принципу державного устрою. Для чого необхідно відновити повноцінне регіональне самоврядування, провести адміністративно-територіальну реформу на основі принципу федеративного устрою, ввести виборність голів рад усіма виборцями регіону.

Це перше кардинальне протиріччя між положеннями Універсалу національної єдності та програмною метою основної політичної сили, яка входила до Антикризової коаліції. Протиріччя у цьому питанні поставило під сумнів подальшу виважену співпрацю на основі цього документу.

Підтвердженням цьому можуть бути також заяви чільних представників Партії регіонів (В. Янукович, М. Азаров, Р. Богатирьова та ін.), що партія не зрадить своїх виборців і буде відстоювати принципи, які відстоювали під час виборчої кампанії. Тому «підписи під Універсалом, по суті, ні до чого не зобов'язували» [14].

Як відомо, всі учасники коаліції виступали за проведення політичної реформи і були активними учасниками її проведення. Проте Верховна Рада України відповідним законом заборонила Конституційному Суду перегляд політичної реформи, тобто визначена в Універсалі організація влади — це парламентсько-президентська республіка. Водночас на практиці спостерігалось намагання Антикризової коаліції позбавляти Президента його повноважень або перебирати їх на себе.

З питань економічної політики і соціальних витрат завжди можна досягти компромісу, особливо в умовах економічного зростання. Але набагато важче знайти компроміс між двома мовами, що претендують на статус державної. В кращому випадку тут можна добитися компромісу щодо розділення сфер, де діятиме той або інший принцип. Вибір такого варіанту рішення здатний до деякої міри деполітизувати питання. Разом з тим система, заснована на такого роду компромісі, не згладжує відмінності, що існують в суспільстві, а закріплює їх і, відповідно, може привести до переходу політичного конфлікту в латентну форму, в свого роду «позиційну війну».

Так, хоча всі учасники Антикризової коаліції виступали за надання російській мові статусу другої державної мови в Україні, лише КПУ спромоглася дати свої застереження з цього питання, акцентуючи на тому, що мову офіційного спілкування необхідно визначити на всеукраїнському референдумі. Однак у виборчих програмах Партії регіонів («Дві мови — один народ!») та КПУ про надання російській мові статусу другої державної мови говориться однозначно.

Примітним у зв'язку з цим є той факт, що з первинного тексту Універсалу «зникло» визначення української мови як єдиної державної, а також вжито неокочирне — «російської чи іншої рідної мови».

Тому не дивним була поява у проєкті Програми діяльності Кабінету міністрів на 2006–2011 роки (розділ гуманітарної політики) положення про те, що уряд спрямує свою діяльність на «послідовне відстоювання свободи у виборі мови спілкування й навчання, визнання російської мови другою державною мовою в Україні» [14].

Документи, подібні до Універсалу встановлювали певне розташування політичних сил на поточний момент, після чого, як правило, відбувалося порушення задекларованих принципів. У зв'язку з цим можна пригадати Меморандум про співпрацю між владою і опозицією, підписаний В. Ющенком та В. Януковичем. Не зважаючи на те, що В. Ющенко згодом відкликав свій підпис під цим Меморандумом, факт підписання такого документа дав змогу В. Януковичу легалізуватись як «лідеру опозиції» та спричинив зростання популярності Партії регіонів.

Подібні документи для політичних партій, які їх підписали, ставали новими плацдармами для політичної боротьби в Україні. Водночас порушення задекларованих принципів, які відбуваються згодом (а за це не передбачена кримінальна відповідальність), суттєво нівелювали самі принципи компромісу.

По суті, всякий переговорний процес є динамічна послідовність наближень до реальності і відходів від неї. Якби конфліктуючі сторони завжди стояли на позиціях реалізму, конфліктів як таких не було б. Коли ж конфліктуюча сторона, керуючись власними інтересами, ідеологічними установками тощо, відмовляється сприймати ситуацію такою, яка вона є, тоді компроміси, що укладаються, виявляються неміцними, здатними підштовхнути конфлікт до подальшого загострення.

Ситуація посилюється, якщо політична сила, чи політик, не маючи до того достатніх підстав, щиро сприймає компроміс, що укладається ним, як своє велике досягнення. Такий компроміс слід визначити як самообман, неусвідомлену капітуляцію, велику політичну помилку.

Класичним прикладом самообману англійських і французьких політиків залишився в історії мюнхенський компроміс 1938 р. Мюнхенська змова може служити і зразком компромісу іншого роду — компромісу як тактичного прийому. Зрозуміло, що таким він сприймається з позицій гітлерівського режиму, який, не удаючись поки до озброєної конфронтації із Заходом, зумів задовольнити свої всі зростаючі політичні і територіальні запити.

Однак, компроміс як самообман — це завжди результат помилкової ініціативи, не заснованої на прагненні політиків, чи політичних сил до реалізації своїх життєвих інтересів з урахуванням інтересів опонента.

Обманний характер має і компроміс як засіб консервації суперечностей. В умовах, коли нові тенденції політичного життя розростаються і поси-

люються, загрожуючи порушити існуючий баланс влади, суспільні сили, зацікавлені в його збереженні, прагнуть за всяку ціну зберегти основи свого пануючого існування від ліквідації або реформування.

Так, за словами Т. Чорновола, «якщо Україна та Рада Європи знайдуть компроміс щодо дотримання прав людини, українська влада погодиться на реальну реформу судочинства і захисту цих прав, то відносини з Європою можуть поліпшитися. ...Україну битимуть не стільки за те, що Юлію Тимошенко переслідують як лідера опозиції, скільки за те, що в ході судових процесів над нею порушили всі без винятку необхідні правила судочинства» [15].

Прийнятний для двох сторін компроміс: з одного боку, влада звільняє Юлію Тимошенко від ув'язнення через амністію або помилування, твердо дає зобов'язання, що за жодною кримінальною справою, яка б не була проти неї відкрита за минулі періоди, вона не сяде у тюрму. Але Європейський Союз та інші структури (і Рада Європи в тому числі) погоджуються з тим, що Юлія Тимошенко все-таки була засуджена і, залишаючись на свободі, не зможе скористатися правом балотуватися до будь-яких владних органів.

Якщо Україна зробить бодай якісь кроки далі щодо реального реформування судочинства, системи правозахисту, то відносини з Європою, починаючи із середини весни, ледь-ледь можуть поліпшитися. Хоча потім для них буде колосальне випробування у вигляді нових парламентських виборів в Україні.

Таким чином, витоки політичної нестабільності в Україні пов'язані не лише із недосконалістю певних законодавчих актів або зловмисністю конкретних політичних діячів. Слід говорити про систему політичних взаємин, що склалася останніми роками. Абсолютна більшість сучасних українських політичних партій і політиків, включаючи тих, що заявляють про свою прихильність принципам демократії, не готові до компромісів. Вже не один рік боротьба йде не за можливість реалізувати якісь свої ідеї, а за абсолютну владу.

В теоретичному аспекті проблема політичних компромісів є актуальною щодо наукових розвідок. Особливо цікавим представляється дослідження проблеми нереалізованих політичних компромісів. В цілому ж політичні компроміси, навіть великі, не слід переоцінювати: як і багато що інше в політиці, компроміси — «мистецтво можливого». Вони не вичерпують повністю предмету конфлікту, особливо якщо йдеться про принципи й цінності. Компромісне рішення сприймається кожною із задіяних в конфлікті сторін як «чужа поступка». Навіть якщо схвалені деякі процедури розв'язання конфлікту, відмінності поглядів, як правило, зберігаються.

Політичні компроміси можуть бути не тільки плідними, але і залишати живильний ґрунт для нової ескалації конфлікту при зміні відповідних умов. Не виключені і насильницькі форми його протікання. Тому набагато ближче до повного вичерпання предмету конфлікту — консенсусне рішення, де фактично немає тих, хто програв, що знімає й гостроту конфлікту, й упередження його учасників по ставленню один до одного.

Література:

1. Компромiс [Електронний ресурс]//Вікіпедія (вільна енциклопедія). — Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki/>. — Назва з екрану.
2. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Методы социологии/Э. Дюркгейм. — М.: Наука, 1991. — 574 с.
3. Арендт Х. Истоки тоталитаризма/Х. Арендт.- М.: ЦентрКом, 1996. — 672 с.
4. Роулс Дж. Теория справедливости/Дж. Роулс//Вопросы философии. — 1994. — № 10. — С. 38–52.
5. Хабермас Ю. Философский дискурс о модерне/Ю. Хабермас. — М.: Издательство «Весь Мир», 2003. — 416 с.
6. Рокмор Т. К критике этики дискурса/Т. Рокмор//Вопросы философии. 1995. — № 1. — С. 106–117.
7. Гурвич В. А. Институты согласия/В. А. Гурвич, И. С. Меньшиков. — М.: Знание, 1989. — 46 с.
8. Фарукшин М. Х., Юртаев А. И. От культуры конфронтации к культуре диалога/М. Х. Фарукшин, А. И. Юртаев//Политические исследования. — 1992. — № 3. — С. 148–152.
9. Хэллоуэлл Дж. Х. Моральные основы демократии/Дж. Х. Хэллоуэлл. — М.: Юр. лит., 1993. — 142 с.
10. История Испании: Мирный переход к демократии (1975–1982) [Электронный ресурс]. — Режим доступа: family-history.ru/material/history/. — Название с экрана.
11. Шевцова Л. Ф. Дилеммы посткоммунистического общества/Л. Ф. Шевцова//Политические исследования. — 1996. — № 5.
12. Пшеворский А. Переходы к демократии/А. Пшеворский//Путь (Межд. филос. журнал). — 1993. — № 3.
13. Ромашова Н. Дамоклів меч міністерського «щастя»/Н. Ромашова//День. — 2006. — 11 листопада.
14. Мохник А. Універсал Національної Єдності як дзеркало Антикризової коаліції?/А. Мохник [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.svoboda.org.ua/dopysy/zmi/002574/>. — Назва з екрану.

15. Тимошенко на волі і без права йти на вибори як компроміс із Європою [Електронний ресурс].— Режим доступу: radiosvoboda.org/content/article/24450189.html. — Назва з екрану.

Федорчук В. А. Политический компромисс: самообман, или спасительная альтернатива?

Статья посвящена раскрытию сущности политического компромисса. Подчеркнуто, что политический компромисс — неотъемлемая составляющая демократической политической системы, основное средство решения политических проблем и конфликтов. Приведены исторические примеры, где политический компромисс рассматривается в качестве спасительной политической альтернативы.

Ключевые слова: *конфликт, политический компромисс, политический пакт, политическая альтернатива.*

Fedorhyk V. A. Political compromise: self-deceit, or saving alternative?

The article is devoted opening of essence of political compromise. Underline, that a political compromise is an inalienable constituent of the democratic political system, basic mean of decision of political problems and conflicts. Historical examples are resulted, where a political compromise is examined as a saving political alternative.

Keywords: *conflict, political compromise, political pact, political alternative.*

УДК 327 (477)

УКРАЇНА І СОТ: ПОЛІТИЧНІ НАСЛІДКИ ТА НОВІ ПЕРСПЕКТИВИ

Кудрявський І.[©]

Пошукач кафедри політології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Розглянуто політичні наслідки та перспективи для України у результаті приєднання до Світової організації торгівлі.

Ключові слова: *СОТ, Україна, політичний аналіз, політичні наслідки, конкурентоспроможність.*

Необхідною умовою зростання добробуту країни усе частіше сьогодні розглядають включення її у світові політико-економічні процеси. Питання не лише економіки, а, в першу чергу, політики. Тому, держави особливо інтенсивно шукають можливості й способи отримання потенційних вигод від інтеграційних процесів та лібералізації. Але разом з можливостями, досить часто зазнають загроз на політичних ринках: національному, регіональному та глобальному. Оскільки конкурентоспроможність країн, як обумовлене економічними, соціальними й політичними факторами стійке становище на зовнішньому ринку, нерідко виявляється переоціненим.

Постановка проблеми. У цьому дослідженні нас цікавить питання про те, як саме функціонує політичний ринок «третього рівня» — глобальний політичний ринок, одним з найважливіших інститутів якого є Світова організація торгівлі (СОТ) та як її правила впливають на конкурентоспроможність України. В умовах відкритої економіки конкурентоспроможність може бути визначена, як здатність країни протистояти міжнародній конкуренції на власному ринку та ринках інших країн. Цю властивість часто «прив'язують» до національної економіки, називаючи макроекономічним явищем, яке визначається, зокрема, процентними ставками, бюджетним дефіцитом й іншими економічними показниками [2; 4]. Але ж є країни, які підвищили рівень життя, незважаючи на дефіцит. Серед таких Японія, Італія, Корея. Отримали кращі результати, навіть після падіння курсу національної валюти. Серед таких — Німеччина, Швейцарія. Інші ж стверджують, що конкурентоспроможність забезпечується наявністю великою кількістю дешевої робочої сили. Проте, такі країни, як Швейцарія та Швеція, нарощують економічні показники, незважаючи на тривалі періоди нестачі робочої сили. Вважається, що японська економіка базується на надмірній робочій силі, але і вона пройшла через гостру нестачу робочих рук. Отже,

як виявилось, конкурентоспроможність визначає не наявність великої кількості ресурсів, а вміння ними розпоряджатися, що включає в себе звичайно і функцію адміністрування, врахування позитивного досвіду, здатність поставити ціль і спрогнозувати наслідки, вміння правильно заохотити та правильно покарати. Тобто, виробляти ефективні правила, дотримуватись їх самому та контролювати дотримання іншими.

Одним із глобальних багатосторонніх механізмів лібералізації торгівлі та інтеграції, прикладом згаданих вище правил, є Світова організація торгівлі (СОТ), покликана регулювати торгово-політичні відносини своїх учасників на підставі Угод Уругвайського раунду багатосторонніх торгових переговорів (відбувався в 1986–1994 рр.). Ці документи є правовим базисом сучасної міжнародної торгівлі. Угода про заснування СОТ передбачає створення постійно діючого форуму країн-членів для врегулювання проблем, які впливають на їх багатосторонні торговельні відносини, і контролю за реалізацією угод і домовленостей Уругвайського раунду [13]. Але держава, яка приймає рішення про приєднання до СОТ, має виконати першочергове завдання — перш за все, правильно оцінити свої шанси в конкурентній боротьбі на глобальному ринку. Україна не виняток. У 2008 році було ратифіковано угоду про вступ України до Світової організації торгівлі, як 152-ї учасниці [13]. Минуло майже чотири роки. Які політичні вигоди за цей час Україна отримала? Яких ризиків зазнала? Серед вчених, експертів, державних діячів, політиків думки з цього приводу досить неоднозначні. Нерідко, навіть суперечливі. Спробувати розібратися в цьому питанні можна за допомогою інструментарію методології політичного аналізу, дослідивши вплив на ситуації щодо України у контексті співробітництва з учасниками СОТ. Перш за все, нам цікаві саме політичні аспекти вже дійсних і ще можливих вигод та загроз для України від такої співпраці.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі аспекти питань співробітництва України з іншими країнами в СОТ вже досліджували Т. Циганкова, В. Мазуренко, О. Білорус, О. Жолудь, І. Бураковський, О. Рябченко, В. Лановий, В. Черевко та інші [3; 4; 5; 6; 8; 9]. Проаналізовано основні цілі діяльності СОТ, принципи діяльності, умови входження. Деякі вітчизняні вчені дослідили не лише сучасний стан співпраці України із СОТ, але й зробили певні припущення щодо подальшого розвитку відносин в економічному та соціальному аспектах [4].

Основні результати дослідження. Зупинимось на основних цілях, які були обрані при приєднанні України до СОТ. Розглянувши варіанти різних експертних думок, автори яких нами вказані частково вище, ми отримали наступну картину (дерево цілей). По-перше, отримати кращі, ніж існували, недискримінаційні умови доступу України до ринків інших країн. По-друге,

створити більш сприятливий клімат для іноземних інвестицій, привітши у відповідність з нормами СОТ законодавство України. По-третє, створити умови для підвищення якості та конкурентоспроможності вітчизняної продукції у результаті збільшення потоку іноземних товарів, послуг та інвестицій в Україну. По-четверте, захищати національні інтереси, беручи участь у виробленні правил міжнародної торгівлі. По-п'яте, працювати над поліпшенням іміджу України, як повноправного учасника міжнародної торгівлі.

Отже, навіть з попереднього аналізу зрозуміло, що СОТ розглядається не лише як економічний інструмент, а й як політичний, не стільки виключно економічне співтовариство, скільки політичне об'єднання. І такими політичними вигодами та можливостями для України є створення більш сприятливих умов доступу на світові ринки товарів і послуг на основі передбачуваності і стабільності розвитку торговельних відносин з країнами-членами СОТ. Включаючи транспарентність їхньої зовнішньоекономічної політики. А також, усунення дискримінації в торгівлі шляхом доступу до механізму СОТ врегулювання суперечок, що забезпечує захист національних інтересів у випадку, якщо вони порушуються партнерами. Крім того, можливість реалізації своїх поточних і стратегічних торговельно-економічних інтересів шляхом ефективної участі у виробленні нових правил міжнародної торгівлі. Не слід забувати й про європейську інтеграцію України. Адже це відкриває широкі можливості для прискорення розвитку національної економіки за рахунок створення стабільного конкурентного внутрішнього ринку, впровадження єдиних правил регулювання економічної діяльності.

Але, зіставляючи факти, аналізуючи ситуацію, яка складається впродовж цих майже чотирьох років, з цілями, які обиралися при вступі, можемо зробити висновок, що абсолютність переважання вигод над витратами є досить сумнівною. Була упущена й частина можливостей майбутніх періодів. Виникає запитання, чи не означає це, що, швидше за все, вони можуть трансформуватися у загрози? Приклад — наслідки умов співпраці з країнами стратегічними партнерами, країнами сусідами, від яких залежить Україна в плані енергоносіїв, значної частки інвестицій, доступу до зовнішніх ринків товарів, робіт, послуг. Що, в свою чергу, не остання ланка в ланцюжку забезпечення політичної стабільності всередині країни. Кращі умови — це, майже завжди, результати переговорів. Кращі результати переговорів — це завжди мистецтво можливого. Мистецтво можливого — це і є ефективна політика. На наш погляд, дуже вдало, у цьому зв'язку, буде застосувати визначення СОТ, як ринку, «на якому продаються і купуються заходи торговельної політики, лобістами інтересів тих чи інших груп економічних суб'єктів» [3]. СОТ виступає тим політичним

механізмом перенесення процесів лобіювання та контрлобіювання, характерних для національних та регіональних політичних ринків на рівень вище. При цьому, аналітики називають три хронологічні перспективи: короткострокову, коли у фокусі можливість добитися сприятливих умов приєднання, середньострокову — пов'язану із захистом інтересів суб'єктів національної економіки через політико-правові механізми СОТ, і довгострокову — в рамках якої ключове значення мають можливості впливати на подальший розвиток зазначених механізмів. Тобто, можливість реалізувати себе, як рівноправного політичного суб'єкта.

Досить влучною та цікавою, на наш погляд, є пропозиція розглядати відносини держави і СОТ як інвестиційний проект, реалізований на глобальному політичному ринку [3; 4]. Тоді, наприклад, у короткостроковій перспективі, на етапі розгляду питання про приєднання нової країни, діючі члени СОТ мають монопольну позицією, що дозволяє їм виторгувати для себе саме такі умови, які їм потрібно. Стосовно України, такими умовами могли б бути питання газопостачання, доступу українських виробників на ринки Російської Федерації, які є досить спірними останнім часом. Загалом, за останні роки спостерігалася постійна ескалація лобізму: перед кожним новим кандидатом у члени СОТ поставали жорсткіші вимоги, ніж попереднім. У середньостроковій перспективі чисті вигоди від доступу країни до діючих в СОТ механізмів вирішення торговельних спорів сильно перебільшені. Для цього потрібно мати ще й хороший міжнародний авторитет. І лише у довгостроковій перспективі можливі такі вигоди, що можуть переважити втрати короткострокового та середньострокового періодів. Але, не можна забувати фундаментальне для економіко-політичного аналізу розходження між «грою за правилами» і «вибором правил». Якщо в короткостроковому і середньостроковому аспектах України зараз змушена грати за правилами, встановленими іншими, то, можливо, в довгостроковому, вона сама може виступити суб'єктом, активно беручи участь в розробці правил функціонування міжнародної торгової системи. Політична вага України зараз не така, щоб вона могла диктувати свою волю, проте принцип балансу сил, який можна застосовувати до будь-якої міжнародної системи, дає шанси на успіх не тільки великим державам. Ефективність стратегічної лінії залежить від того, якою мірою навіть «несупердержавам» вдається «грати» на базових протиріччях в рамках системи.

За оцінками фахівців, приєднання України до угод СОТ розширило можливості розвитку малого бізнесу, створило для нього ряд переваг, що поступово втягує в цю сферу зайнятості все більше працездатного населення, зменшуючи тим самим, безробіття. Серед позитивів, також, зокрема, можна назвати поліпшення регуляторного середовища, вирівнювання правил гри для малого та великого бізнесу, спрощення процедур

сертифікації та стандартизації, а також зовнішньоекономічних торговельних процедур, спрощення доступу до іноземних ринків товарів та послуг, здешевлення імпортованої сировини, доступ до більш дешевих кредитних ресурсів та більш якісних фінансових послуг. Говорячи про взаємодію політики і бізнесу, не можна не відзначити, що головна перевага для бізнесу — створення прозорого та передбачуваного ділового середовища в Україні, з точки зору правил СОТ стало великим плюсом, але враховуючи інші моменти внутрішньої політики, ці сумніви все ж ще дуже великі [7]. Це означає, що адміністративні процедури, втручання держави в процеси планування, виробництва, ціноутворення, і інші, в плані частих змін і новацій, ще залишаються істотним чинником ризику для бізнесу. Хоч уже зараз українським урядом взято курс на загальне спрощення цих процедур, триває також процес оптимізації системи стандартизації, сертифікації відповідно до міжнародних стандартів, але ситуація бажає ще звичайно кращого [8].

Інший аспект. Наскільки спрощені митні процедури, чи підвищена їхня прозорість та контрольованість? Лібералізація ринків фінансових та банківських послуг поки не сприяє здешевленню кредитних ресурсів для підприємств України. Скільки, наприклад, питань навколо кредиту МВФ. І до того ж, як можемо спостерігати, особливо останнім часом, членство в СОТ хоча і створює можливості розвитку бізнесу, проте не є гарантією їх реалізації. Тільки самі підприємці за сприяння держави можуть сповна використати резерви розвитку, які з'являються з набуттям Україною членства в СОТ. Тому підвищення конкурентоспроможності продукції власного виробництва та її якості є головним резервом для розвитку малого бізнесу. Разом з тим, як відзначають економісти, не всі галузі економіки зможуть мати позитивні наслідки від вступу до СОТ. Більше переваг отримали металургійна та хімічна галузі, намагаючись вирішити проблеми антидемпінгу, тоді, як галузі, зокрема сільське господарство та автомобілебудування, в короткостроковій перспективі понесли втрати [9]. Позитивні наслідки лібералізації міжнародної торгівлі проявляються, більшою мірою, на ринку послуг, ніж у торгівлі товарами. Це обумовлено, насамперед, тим, що виробництво і торгівля послугами в Україні перебувають ще в стадії становлення, і поки ще не склалася система прив'язки ресурсів до конкретних секторів послуг. Більш висока рухливість ресурсів дозволяє більшою мірою скористатися перевагами лібералізації зовнішньої торгівлі. Крім того, при загальному низькому рівні розвитку сектору послуг приплив іноземних капіталів і розширення діяльності іноземних постачальників послуг здатні надати позитивний стимулюючий вплив. При цьому, зрозуміло, можливі погіршення положення на ринку і ослаблення конкурентних позицій деяких українських постачальників послуг. Однак

ці труднощі можуть відчувати окремі фірми, але не економіка в цілому. Важливо також зазначити, що зміна умов доступу на ринок в результаті приєднання до СОТ, мало торкнутися частина секторів послуг і компонентів системи інструментів регулювання. Відносно більшості секторів послуг та інструментів регулювання помітної зміни практики застосування заходів і обмежень не відбулося, оскільки вони не є предметом обговорення в ході переговорів з доступу на ринок і не входять в сферу зобов'язань в рамках Генеральної угоди про торгівлю послугами (ГАТС).

На основі методу аналізу динамічних рядів [10] щодо тенденцій зміни тарифного бар'єру у зв'язку з приєднанням до СОТ і відповідної динаміки імпорту та виробництва, бачимо, що не відбувається помітної зміни загальних тенденцій розвитку української економіки. Дослідження показали, що практично для всіх галузей умови приєднання до СОТ не є ключовим фактором для динаміки співвідношення імпорту і власного виробництва. Найбільш чутливими за показником співвідношення імпорту та внутрішнього виробництва в поточних цінах є такі галузі як: м'ясо-молочна, мікробіологічна промисловість, сільське господарство, хіміко-фармацевтична промисловість [2; 9; 18]. На підставі даних за галузями можна виділити групу найменш «чутливих» (або «нечутливих») до тарифного бар'єру галузей за показником обсягів промислового виробництва, для яких відмінність динаміки виробництва менше 0,1%. Отже, можна сформулювати наступні висновки: в групу «чутливих» галузей входять, мабуть, тільки дві галузі, стан яких може істотно позначитися на національному бюджеті. Це такі галузі, як металопрокат та сільське господарство. Навіть тимчасова зупинка зазначених виробництв може серйозно ускладнити фінансове становище. Підприємства інших «чутливих» галузей можуть істотно впливати на формування місцевих бюджетів, якщо вони є їхніми основними бюджетонаповнювачами [11; 12]. Тому проблеми, які можуть виникнути в рамках «чутливих» галузей проявляються, в першу чергу, на рівні місцевих бюджетів.

У сфері застосування заходів захисту внутрішнього ринку (антидемпінгові, компенсаційні та захисні заходи) основні труднощі пов'язані з необхідністю забезпечення юридичної та процедурної чистоти і чіткості застосування заходів при підвищенні активності та збільшення масштабів їх використання. При цьому виникла потреба в додаткових витратах як на рівні приватних компаній, так і держави, а також додаткових інвестицій у створенні юридичної та консультативної інфраструктури, підготовки кадрів відповідної кваліфікації.

Якщо говорити про нововведення, пов'язані з перетворенням питань зовнішньоторговельної політики в об'єкт «обміну» на глобальному політичному ринку, то слід торкнутися насамперед двох обставин. По-перше,

розширюється коло суб'єктів, які мають можливість впливати на формування зовнішньоторговельної політики суверенних держав, і, по-друге, на процеси вироблення політичних рішень накладаються формальні обмеження у вигляді узгоджених в багатосторонньому порядку правил розгляду конкретних питань. Однак, змістовна сторона процесів у системі СОТ, мало чим відрізняється від виробітку зовнішньоторговельної політики на національному рівні. Економічні суб'єкти, зацікавлені в протекціоністських або фрітредерських заходах, просто отримали доступ до нових механізмів відстоювання своїх інтересів. Свобода дій урядів справді виявилася обмеженою, проте інтереси економічних груп тиску нікуди не зникли, а лише були трансльовані на більш високий рівень.

Таким чином, виникає питання, чи підходить глобальний політичний ринок для вироблення ліберальної зовнішньоторговельної політики краще, ніж національні політичні ринки? На користь цієї тези свідчать здоровий глузд і спостереження за реальними процесами, які відбуваються з 1948 року, коли вступила в дію Генеральна угода з тарифів і торгівлі (ГАТТ). Проте «ліберальний результат» аж ніяк не тотожний «ліберальному механізму» [13]. За інтересами конкретних компаній-лобістів, які називають «інтересами національного бізнесу», стоять національні уряди з їхніми нерівноцінними можливостями політичного тиску та використання зовнішньополітичних важелів для досягнення економічних цілей. Ця обставина виявляється як у політичній, так і в технічній складовій діяльності СОТ. По-перше, на порядку денному переговорів незмінно домінують питання узгодження взаємних поступок щодо доступу до ринків. З точки зору національних економік ці поступки являють собою обмін рішень, вигідних впливовим іноземним економічним суб'єктам і завдають шкоди політично слабким національним підприємцям, на рішення, вигідні впливовим національним економічним суб'єктам і невігідні політично слабким іноземним підприємцям. При цьому, на відміну від національних політичних ринків, «сила» і «слабкість» визначаються не тільки порівняльним економічним потенціалом відповідних галузей і компаній, скільки порівняльним політичним потенціалом держав-учасників переговорів. По-друге, питання, які вирішуються за допомогою прийнятих у СОТ процедур, теж пов'язані з урахуванням протекціоністських запитів національних виробників. Більш того, подальша еволюція цих процедур буде, швидше за все, пов'язана з ускладненням механізмів лобіювання. По-третє, самі правила прийняття рішень в рамках СОТ з'явилися як результат лобістських зусиль гравців з різними інтересами і різною політичною вагою. Як наслідок, в умовах діючих принципів взаємності зобов'язань та консенсусного прийняття рішень не можна гарантувати, що юридичні норми заздалегідь не містять упередженості. Отже, ми маємо механізм узгодження протекціоністських

інтересів, який в змозі генерувати ліберальні результати в масштабах усього світу. Чи може Україна ефективно конкурувати на політичному ринку СОТ, ефективно «відбиваючи» претензії до себе і використовуючи політико-правові механізми для ефективного лобювання своїх інтересів?

Висновки. Застосовуючи основні принципи методу SWOT-аналізу [10, с. 51–71], підсумуємо. Таким чином, приєднання України до СОТ має свої «сильні» та «слабкі» сторони. Серед «сильних», зокрема, те, що Україна є повноправним учасником нових раундів переговорів і має можливості відстоювати прийнятні для себе позиції. Приєднання до СОТ дозволило стабілізувати українське зовнішньоторговельне законодавство, зробити правила гри постійними і передбачуваними, що в системному плані має сприяти розвитку зовнішньої торгівлі. Це також позитивний фактор для бізнесу. Як член Україна може використовувати спеціальний механізм для вирішення торговельних суперечок. Це сприяє розвитку нормальних форм участі у зовнішньоекономічній діяльності (проте, чи знижує витік капіталу?). «Слабкими» сторонами виявилися соціальні наслідки вступу України до СОТ. Зокрема, почалося вивільнення робочої сили в неконкурентоспроможних галузях, зростання безробіття, масова міграція робочої сили. Фінансовий тягар щодо подолання цих наслідків лягає на роботодавців. Глобалізація завжди супроводжується «плюсами» та «мінусами». Уряд України робить відчайдушні зусилля аби ці соціальні наслідки негативного характеру мінімізувати [1]. Перш за все, у важкій ситуації опинилися представники дрібного бізнесу, сільського господарства, автомобілебудування, авіабудування.

Отже, погляд на СОТ як на політичний механізм дозволяє вийти за межі вузьких дискусій про лібералізаційні наслідки приєднання України до цієї організації і переглянути традиційні уявлення про чисті вигоди такого кроку. Вже зараз можна говорити що через неконкурентоспроможність підприємств постраждали цілі галузі. І лише жорстка переговорна позиція і гра за політичним принципом «розділяй і володарюй» є основним правилом на довгострокову перспективу участі України в СОТ.

Література:

1. Азаров хоче переглянути умови членства України у СОТ [Електронний ресурс]/УНІАН. Останні новини, 09.09.2011. — 2. Режим доступу: <http://www.unian.net/ukr/news/news-455650.html>. — Назва з екрану.
2. Аналітична записка «Зони вільної торгівлі чи Митний Союз?» СОТ [Електронний ресурс]/Аналітично-дорадчий центр Блакитної стрічки ЄС/ПРООН (березень, 2010). — Режим доступу: <http://brc.undp.org>.

- ua/img/news/attachs/213/Policy_brief_Custom%20Union_VS_FTA.pdf. — Назва з екрану.
3. Афонцев С. А. Политическиерынки и экономическая политика/С. А. Афонцев. — М. 2010. — 384 с.
 4. Бураковський І. Вступ України до СОТ: як правильно оцінити наслідки/Ігор Бураковський//Економічний часопис XXI ст. — № 7–8. — С. 6–8.
 5. Вероніка Мовчан. Україна і СОТ: двадцять місяців членства [Електронний ресурс]//Журнал «Деловой Союз» ВЭД, 17.05.2011. — Режим доступу: <http://www.rtp.com.ua/journal/2011/05/17/10/150.html>. — Назва з екрану.
 6. Другий рік України у СОТ: тенденції у зовнішній торгівлі товарами та аналіз виконання зобов'язань [Електронний ресурс]/Київ, 2010. — Режим доступу: <http://eu.prostir.ua/library/242772.html>. — Назва з екрану.
 7. Інформація Міністерства економіки України щодо зобов'язань України, які містяться у Звіті Робочої групи з вступу України до СОТ [Електронний ресурс]/Міністерство економіки. — Режим доступу: <http://www.me.gov.ua/file/link/114432/file/Zobovyazannia.doc>. — Назва з екрану.
 8. Кобута І., Жигадло В., Лужанська Т. Другий рік України у СОТ: тенденції у зовнішній торгівлі товарами та аналіз виконання зобов'язань/За ред. МарчінаСвенчіцкі/Кобута І., Жигадло В., Лужанська Т. — К.: Аналітично-дорадчий центр Блакитної стрічки, 2010. — 80 с.
 9. Кондратюк І. О. Співпраця України із СОТ: виклики та можливості [Електронний ресурс]/Науковий блог, 7 липня 2010 року. — Режим доступу: <http://naub.org.ua/?author=729>. — Режим доступу.
 10. Неліпа Д. В. Системний аналіз в політології/Дмитро Неліпа/Навч. посіб. — К., 2009. — 144 с.
 11. Офіційний сайт Державної служби статистики України [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>. — Назва з екрану.
 12. Офіційний сайт Міністерства економічного розвитку і торгівлі України [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://me.kmu.gov.ua/>. — Назва з екрану.
 13. Офіційний сайт Світової організації торгівлі [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.wto.org/>. — Назва з екрану.
 14. Про першочергові заходи щодо запобігання негативним наслідкам фінансової кризи та про внесення змін до деяких законодавчих актів України [Текст]: Закон України від 31.10.2008 № 639-VI. [Електронний

ресурс]//Верховна Рада України: офіц. веб-сайт. — Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=639-17>. — Назва з екрану.

15. Про ратифікацію Протоколу про вступ України до Світової організації торгівлі [Текст]: Закон України від 10.04.2008 № 250-VI. [Електронний ресурс]//Верховна Рада України: офіц. веб-сайт. — Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=250-17>. — Назва з екрану.

16. Угода про вільну торгівлю між Україною та державами ЄАВТ [Текст]: міжнародний документ [підписаний 24.06.2010]. [Електронний ресурс]//Верховна Рада України: офіц. веб-сайт. — Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=998_456. — Назва з екрану.

17. Угода щодо створення зони вільної торгівлі між Україною та ЄС: стан опрацювання [Електронний ресурс]/Журнал «Деловой Союз» ВЭД, 17.05.2011. — Режим доступу: <http://www.rtp.com.ua/journal/2011/05/17/10/148.html>. — Назва з екрану.

18. Чигир С. СОТ шкодить Україні? [Електронний ресурс]/Економічна правда. — Режим доступу: <http://www.epravda.com.ua/publications/2010/01/19/224310/19.01.2010>. — Назва з екрану.

Кудрявский И. Украина и ВТО: политические последствия и новые перспективы

Рассмотрены политические последствия и перспективы для Украины в результате присоединения к ВТО.

Ключевые слова: *ВТО, Украина, политический анализ, политические последствия, конкурентоспособность.*

Kudryavskiy I. Ukraine and the WTO: the political impact and new prospects

We consider the political consequences and prospects for accession to the WTO.

Keywords: *WTO, Ukraine, political analysis, political, competitiveness.*

УДК 321.1:32.008

ФЕНОМЕН САМОВИЗНАЧЕННЯ НАЦІЙ В ЄВРОПЕЙСЬКІЙ ПОЛІТИЧНІЙ ТРАДИЦІЇ

Рафальський І. О.

Кандидат історичних наук, докторант Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Розглядаються питання генези принципу національного самовизначення в європейській політичній традиції. Особлива увага приділяється історичним і теоретичним засадам феномену самовизначення і його співвідношення з іншими принципами міжнародного права.

Ключові слова: *самовизначення націй, європейська політична традиція, міжнародне право.*

Поняття національного самовизначення відображає один з ключових підходів щодо засад державотворення, який утвердився спочатку в Європі, а потім і в усьому світовому співтоваристві. Самовизначення — це принцип, згідно з яким кожна спільнота має право на вільне влаштування свого громадського і політичного життя, сама вирішує питання про принципи внутрішньої політичної організації, зовнішньополітичні орієнтації тощо. На підставі цього принципу за кожним народом визнається право на утворення власної держави або добровільне входження в договірні відносини з іншими народами на засадах федерації, конфедерації, союзу держав тощо. Згідно з сучасними міжнародно-правовими нормами, реалізація цього принципу може передбачати «заснування суверенної і незалежної держави, вільну асоціацію чи інтеграцію з незалежною державою чи набуття будь-якого іншого статусу, вільно прийнятого народом» [1].

Світоглядну основу європейських національних рухів складає вимога, щоб «етнічні і політичні одиниці співпадали, а також щоб керовані і керівники в даній політичній одиниці належали до одного етносу», як вона сформульована британським дослідником Е. Гелнером [2, с. 5]. У своєму концентрованому вигляді цей підхід вперше був задекларований у вигляді гасла італійського Рісорджименто: «Одна нація — одна держава».

Принцип національного самовизначення базується на уявленні про спільноту як повноцінний суб'єкт, а також про збірну волю громадян як джерело суверенітету і головну підставу для реалізації тієї чи іншої державної політики. Передумовами для утвердження даного підходу в суспільній свідомості дослідники вважають ідеї Просвітництва, зокрема основні

положення політичної філософії Дж. Локка, Ж.-Ж. Руссо, Ш. Монтеск'є, Дж. Віко, провідники революційних рухів Америки і Франції.

Національне самовизначення як феномен суспільної організації нерозривно пов'язане з особливостями становлення того секуляризованого буржуазного суспільства, яке досить нерівномірно, але впевнено формувалося в Європі протягом XVII–XVIII. Передумовами цього становлення були низка факторів світоглядного, соціального, економічного і політичного характеру. Е. Гелнер наголошує на тому, що «задоволення національного почуття не було попередньою умовою першого прояву індустріалізації, а лише продуктом її поширення» [2, с.111].

Відтак у провідних країнах Європи склалися умови для формування в їхніх межах соціальних систем, які відповідали параметрам «суспільств» (у розумінні Ф. Тьоніса [3]).

Однак, найбільш суттєві характеристики нових суб'єктів історичного розвитку, якими дедалі виразніше характеризувалися буржуазні суспільства Європи, стали виявлятися в ті моменти, коли вони заявили про себе як суб'єкти суспільної дії і суспільних перетворень. Тому дослідники ідеї самовизначення вважають, що в суспільній практиці в упізнаваному вигляді вона вперше зустрічається в часи Великої Французької революції [4].

При цьому очевидно, що самовизначення як легітимаційний принцип становило загрозу усім існуючим нормам, інститутам та ідентичностям, оскільки спиралося на нічим не обмежену волю індивіда. Єдиним стримуючим механізмом виступала така сама вільна воля іншого індивіда, а також народ у якості арбітра в разі виникнення конфлікту індивідуальних чи колективних воль.

Загалом, революційні рухи Нового часу неминуче постають перед необхідністю легітимізації нових політичних інституцій та норм суспільного співжиття. Саме в контексті такої легітимізації поняття самовизначення набуло практичного змісту й імперативної значущості. Лорд Актон, автор однієї з найвідоміших праць з теорії національного самовизначення XIX ст., вказує на два джерела розуміння цього принципу. Вихідною точкою одного з них він називає англійську революцію 1688 року, а другий пов'язує з подіями у Франції 1789 року. Перший змінював державні інституції згідно з новим принципом їхньої легітимізації, але залишав без змін сам принцип легітимності, успадкований від абсолютизму, та пов'язаний із ним централізм. Другий призводив до перегляду всієї системи урядування і соціальної організації. На думку Актона, французький республіканізм, який поставив під сумнів усі закони, що не були схвалені шляхом всенародного волевиявлення, логічно приводив до розпаду держави як такої, оскільки передбачав

самовизначення не лише національної спільноти, але й окремих територіальних громад в межах державного цілого [5].

Ось чому, другим важливим наслідком реалізації принципу самовизначення в європейському цивілізаційному контексті — після зміни владних легітимізаційних процедур — стало поширення нової форми колективної ідентичності. Крім того, дослідники вказують на ще одну обставину, що суттєво вплинула на наповнення національної ідентичності універсальним соціальним змістом і значущістю. До цього привела логіка розвитку секулярної європейської свідомості, яка відмовилася від релігійних сакральних цінностей, а відтак мусила компенсувати «ціннісну недостатність» іншими смислами і символами [6, с.43–44].

З часів Великої Французької революції дослідники відзначають поширення в Європі національної самосвідомості як особливої форми ідентичності, що тісно пов'язана з уявленням про національно-державний суверенітет, інститутом громадянства, та представлена відповідною самоназвою — «французи», «поляки», «німці» тощо.

Витоки цієї ідентичності сучасні дослідники вбачають у поширенні раціоналістичної культури Просвітництва, що сформувала членів індустріального суспільства та передбачала «узгодженість культури і державного устрою» в якості «націоналістичного імперативу» [2, с.111]. Однак реалізація цього імперативу привела до перегляду не лише сучасного стану речей, але й уявлень про минуле. Згідно з новим принципом, заснованому на національній ідентичності, переглядається смислове наповнення подій і явищ європейської і світової історії. Точкою відліку в цьому процесі переосмислення історії саме як історії національних спільнот є праця німецького філософа Й.-Г. Гердера «Ідеї до філософії історії людства», вона є, по суті, першою спробою представити етнічні спільноти, племена і народи головними дійовими особами у світовій історії [7, с.172].

Погляди Гердера є не менш революційними, ніж дії Робесп'єра чи Дантона. Хоча вони й змінюють лише світоглядні детермінанти самосвідомлення сучасників, але матимуть впродовж майже двох сторіч визначальний вплив на європейську історію і її дійових осіб. Німецький філософ руйнує державно-політичний ідеал, який впродовж майже двох тисячоліть не ставився під сумнів європейцями — він знецінює в очах сучасників Рим. Велич імперської традиції для нього непорівнянна з трагедією сотень маленьких народів і племен, які були знищені в процесі колонізації. Таким чином, національний принцип вперше набуває цінності й легітимізаційної переконливості не лише як вираження збірної волі членів однієї спільноти, але і як вираження її культурно-історичної індивідуальності. Національне самовизначення покликане реалізувати цю індивідуальність і неповторність національного буття як такого, що має природну онтоло-

гічну основу. У цьому сенсі народи для Гердера подібні до інших явищ природи: «Народи видозмінюються залежно від місця, часу і внутрішнього характеру; кожний народ несе на собі відбиток співмірності власної, властивої тільки йому і неспівставної з іншими досконалості [7, с.441].

Розуміння національного принципу як базового для суспільної природи людини породило нову культуру, першим яскравим зразком якої став німецький Романтизм. Ця літературно-філософська течія поглибила уявлення про національну ознаку як позаісторичну й сутнісну ознаку кожної людини, а також збагатила уявлення про суб'єктність нації в світовій історії поняттям «духовної місії» кожного народу. У найбільш завершеному вигляді ця концепція представлена в філософії історії Гегеля. На його думку, «конкретний дух народу» проектується на окремішню, самотню, внутрішньо організовану культурну реальність [8, с. 68]. Індивідуальність такої культурно-історичної цілості виражається у всьому розмаїтті артефактів, відтак ця індивідуальність постає як особливий «принцип», — єдино можлива для даного народу форма культурно-історичного буття [8, с.70–71]. У цивілізаційному ж вимірі ця форма усвідомлюється як одна з можливих, що відкриває перспективу її включення в досвід і культурний набуток всього людства: «Принципи духів народів у необхідній спадкоємності самі є лише моментами єдиного всезагального духа, який через них вивищується і завершується в історії, осягаючи себе і стаючи всеохоплюючим» [8, с.75].

Природно, що в такому ідейно-теоретичному контексті проблема національного самовизначення набуває виняткової ваги і гранично широкого культурно-історичного змісту. Відповідно імператив самовизначення породжує не лише політичні рухи, спрямовані на повалення чужоземного панування (Італія, Греція, Польща, Угорщина та ін.), але й спонукає до творення специфічної культурної дійсності, елементами якої є заново усвідомлена національна історія, унормована літературна мова, новостворена національна література (Німеччина, Шотландія, Росія, Чехія, Сербія, Фінляндія, Україна та ін.). Нерідко цей національно-культурний контекст доповнюється різноманітними міфологічними елементами, що мають на меті легітимізувати певну національну «місію», підвищивши таким чином національну ідентичність та її атрибути до рівня сакральних цінностей.

Створена таким чином потужна світоглядна мотивація національного самовизначення перетворила історичний період XIX–XX сторіч у фактично неперервний процес національної емансипації та виокремлення все нових національно-державних утворень спочатку в Європі, а потім і в цілому світі. Цей процес супроводжувався неодноразовим переосмисленням принципу самовизначення націй та спричинив концептуальних різноглумачень і правових колізій, що й будуть нами далі розглянуті детальніше.

Національний чинник вперше масштабно заявив про себе в межах цілої цивілізації, але не досягнув на цьому етапі жодних практичних результатів. Вимоги національного самовизначення після поразки Наполеона були висунуті поляками, німцями, італійцями й угорцями. Однак лідери Священного Союзу вирішили повернутися до династичного принципу державного устрою в Європі, відкинувши таким чином не лише ідеї лібералізму, але й засади націоналізму.

Наслідком цього став етап національно-визвольної боротьби, позначений рухом карбонаріїв в Італії, а також повстаннями бельгійців проти голландського, греків — проти турецького та поляків — проти російського панування. Цей період національного пробудження завершився утворенням організації Молода Європа під проводом Дж. Мадзіні. «Народ, — сказав він у своєму зверненні до делегатів її першого форуму, — перейнятий однією ідеєю, ідеєю єдності і національної цілісності. Не існує міжнародного питання про форми правління, існує лише національне питання...» [5]. Відповідних змін зазнають і базові принципи суспільної організації, серед яких чільне місце посідає свобода самовизначення. Якщо у положеннях французьких просвітителів ця свобода належала передовсім громадянам, які мали право визначати, до якої держави належати, то тепер ця свобода поширилася на цілі національні спільноти — як право утворювати власні держави.

«Весна народів», як називають в історії Європи події 1848 року, стала поворотним пунктом в питанні про національне самовизначення. Династичний принцип, суттєво розхитаний в Європі не лише Французькою революцією, але й національно-визвольними рухами першої половини XIX ст., вже не відповідав очікуванням народів. Після того, як були визнані законними вимоги німців, поляків, італійців, угорців, на порядку денному постали питання про ірландців, датчан, численних слов'янських народів імперії Габсбургів. При цьому датський націоналізм протистояв німецькому, хорватський — угорському, русинський — польському і т.д. Тому фактичне визнання принципу національного самовизначення одразу ж породило питання про межу, до якої поділ державних утворень за національним принципом є можливим.

Тривалий час критерієм у тлумаченні права того чи іншого народу на національне самовизначення була гегелівська теза про історичні і неісторичні народи. За першими визнавалася історична суб'єктність і здатність внести власний внесок у поступ загальнолюдського духу, тоді як другі, в силу тих чи інших обставин, залишалися осторонь магістральних шляхів розвитку цивілізації, себто були скоріше об'єктом формотворчої дії духу свободи, що визнавався Гегелем рушійною силою історії. До числа таких неісторичних народів німецькі філософи, починаючи з Гердера, відносили

слов'янські етноси, більшість із яких станом на середину XIX ст. не мали своєї державності.

Для того, щоб керуватися принципом національного самовизначення в реальній політиці, необхідним було його ґрунтовне теоретичне осмислення. Наприкінці XIX-го — на початку XX сторіччя це питання дуже активно обговорюється в середовищі соціал-демократії, що набуває в суспільній думці тогочасної Європи визначального впливу. При цьому національне питання тлумачиться тими чи іншими теоретиками не стільки базуючись на класичних положеннях марксизму, скільки на реаліях тих країн, у яких пропонується здійснити соціалістичні перетворення.

Широкого розголосу набули погляди австрійських соціал-демократів О. Бауера і К. Реннера, які висунули ідею екстериторіальної національної автономії, що мала передовсім культурний зміст. Їхній підхід вочевидь відповідав тому стану національних відносин, який історично склався в Австро-Угорщині. Імперія Габсбургів традиційно не мала вираженого етнічного ядра. Хоча державна влада й послуговувалася переважно німецькою мовою, але це була не мова домінуючого етносу, а мова діловодства й управління. Численні народи, що входили до складу імперії, та їхні еліти об'єднувалися навколо монархічного принципу. Реформи 1848 року надали національним групам значну автономію у сфері культури, освіти і шляхетського самоврядування, внаслідок чого австрійське суспільство стало на шлях реальної полікультурності. Ця обставина призводила до значної дистанції між питаннями громадянства і державності та питаннями національності і культури. Національність у цій частині Європи тлумачилася в успадкованому від німецького романтизму розумінні як спільність мови, території, походження, історичного минулого, звичаїв, законів і релігії. Встановлюючи змістовний зв'язок цих елементів між собою, Бауер дає власне визначення нації як «усієї сукупності людей, пов'язаних спільністю характеру на ґрунті спільності долі» [9, с.139].

Ця спільність долі, на думку Бауера, визначає національну ідентичність як культурну і відрізняє її від інших різновидів — професійної, класової, громадянської. Певну термінологічну двозначність, що виникає у зв'язку з таким розумінням поняття «нації», розтлумачує одностудець Бауера К. Реннер. Він розрізняє поняття нації в державно-правовому сенсі, племінну спільність та власне національність. Перше визначається як «належність до державного організму за умов рівноправ'я всіх громадян», друге — як «етнічний зв'язок за умов наявності однієї говірки», а третє — як «духовна і культурна спільність за наявності національної літератури, що є вираженням цієї спільності» [10, с.67].

Американський президент Вудро Вільсон у 1916 році висунув тезу про те, що «кожний народ має право обирати, під чийм суверенітетом він хоче

жити» [11]. А вже на Версальській конференції це положення було конкретизоване у змісті т. зв. «14 пунктів» В. Вільсона. Пункт десятий містив тезу про необхідність «надання щонайбільшої свободи і сприяння автономному розвитку народів» [12, с.27–28].

Дослідники вважають, що принцип самовизначення націй був використаний державами Антанти з метою послаблення своїх противників, у першу чергу, Австро-Угорщини. З іншого боку, в російських джерелах неодноразово проводиться думка про «австрійський слід» у поширенні національної самосвідомості серед народів імперії Романових, зокрема, українців. Існує також версія про те, що Німеччина підтримувала засади національного самовизначення, розраховуючи на дестабілізацію ситуації у Великобританії [13, с.20–21].

Очевидно, що взаємні підозри у цій політичній ретроспективі є цілком зрозумілими, оскільки використання національних рухів у досягненні геополітичних цілей у ХХ ст. стало скоріше правилом, ніж винятком. Однак, прагматичні мотивації не можуть бути єдиним поясненням і обґрунтуванням феномену національності та її визначального впливу на європейську політичну свідомість останніх двох сторіч. Національна ідентичність пройшла великий шлях свого становлення в сукупності світоглядних, культурних і політичних аспектів. Наслідком її утвердження в якості провідного державотворчого принципу стало перетворення набуття принципом національного самовизначення міжнародно-правового статусу. За рішенням Версальської конференції, нові кордони в Європі були прокладені згідно з «правом націй на вирішення питань про свою долю» [14].

Втім, до одних народів Центральної і Східної Європи цей принцип був застосований, а до інших — ні. На думку російської дослідниці Г. Старовойтової, післявоєнний Статут Ліги Націй відкрито зафіксував нерівність народів (статтею 22), оскільки передбачав управління т. зв. підмандатними територіями «розвинутими націями», що фактично санкціонувало колоніальну систему [4].

Американський правознавець Херст Ханнум у своїй праці «Автономія, суверенітет і самовизначення» виділяє три етапи становлення сучасних уявлень про національне самовизначення [15].

Протягом першого періоду, який почався наприкінці ХІХ сторіччя і тривав до завершення Другої світової війни, національне самовизначення визначалося як принцип, що встановлював сутнісний зв'язок між поняттями мови, культури і національності, з одного боку, та поняттям державності — з іншого. Водночас, даний принцип не застосовувався в його імперативному міжнародно-правовому розумінні, а був лише допоміжним при розв'язанні питань про кордони, міру автономії певних територій і т.ін.

Другий період пов'язаний з масштабним переглядом кордонів у Європі за підсумками Другої світової війни, а також зі створенням Організації об'єднаних націй. Нюрнберзький процес став першим прецедентом верховенства норм міжнародного права над національним законодавством. Відтак Статуту ООН надавалося дуже вагома роль в регулюванні не лише міждержавних взаємин, але й у контексті його впливу на внутрішню політику держав-членів організації.

Ключовим питанням було визначення суб'єкта права на самовизначення. Традиційно, в категоріях початку ХХ ст. такими суб'єктами виступали «народи» і «нації» (зокрема, за визначеннями В. Вільсона та Леніна). Однак відмінність між цими термінами на була остаточно встановлена. До того ж, на зміст понять суттєво впливали особливості слововжитку в англійській, німецькій, російській і французькій мовах, а це спричиняло серйозні труднощі для перекладу міжнародно-правових документів. У підсумку термін «нації» було віднесено до політичних утворень, які могли мати чи не мати статус держави. Натомість під поняттям «народу» вирішено було розглядати «групи людей, які можуть складати, або не складати держави і нації» [13, р.97].

Ця відмінність є суттєвою в тому сенсі, що право на самовизначення Статут ООН визнавав спершу тільки за націями, але не за народами. Ознаками націй, себто політичних утворень, володіли, зокрема, колонії європейських держав в Азії та Африці. Тому коли 14 грудня 1960-го року Генеральна Асамблея ООН прийняла Декларацію про надання незалежності країнам і народам, то правом на самовизначення скористалися саме ці квазідержавні утворення, а не етнічні спільноти. Це призвело до того, що кордони новоутворених держав пролягли без врахування етно-конфесійних відмінностей. Наслідком цього невдовзі стали численні конфлікти, які тривають і донині. Однією з причин такої недостатньої інструментальності поняття «народу» в контексті деколонізації стало визначення, яке було дано цьому поняттю в Декларації 1960-го року. Запропонована представниками Великобританії дефініція «народу» визначала його як множину феноменів: «група індивідів з особливими зв'язками, що виокремлюють її серед іншого населення; все населення в кордонах окремої держави; мешканці окремої частини території; чи навіть група людей, які не живуть на визначеній території, але вважають себе народом» [13, р.108].

Нарешті третій період розпочався наприкінці 1970-х років і триває досі. У цей час набула поширення думка про те, що всі без винятку народи мають право на самовизначення у вигляді створення національної державності. Така позиція не набула ще свого вираження в міжнародно-правових документах, однак фактично застосовується світовим співтовариством при вирішенні конкретних питань, пов'язаних з розпадом держав чи відокрем-

ленням територій, що відбувалися в цей час. В якості прикладів цього називають утворення незалежних держав на території колишніх СРСР, СФРЮ та ін.

Можна погодитися з думкою Г. Старовойтової, що в сучасному світі правова процедура здійснення акту національного самовизначення у вигляді проголошення державної незалежності є значно простішою для існуючих територіальних чи національних утворень, ніж для етнічних спільнот як таких. Адже в межах цих утворень можуть бути проведені голосування, або обрані представники для легітимізації відповідних рішень. Натомість етнічна спільнота мала б спочатку окреслити свої адміністративні межі, і вже потім визначати свій державний статус [4].

Більшість дослідників вважають, що на сьогоднішній день не існує чітких і конкретних критеріїв для визначення легітимного суб'єкта національного самовизначення. Позиція світового співтовариства, залежно від обставин, схильється або на користь визнання права спільноти на самовизначення, або на користь дотримання принципу непорушності кордонів [16].

Література:

1. UN General Assembly Resolution 2625 (XXV), 1883rd plenary meeting, October 24, 1970.
2. Геллнер Э. Нации и национализм/Э. Геллнер. — М.: Прогресс, 1991.
3. Тьоніс Ф. Спільнота і суспільство/Ф. Тьоніс. — К.: Дух і літера, 2005. — 259 с.
4. Старовойтова Г. Национальное самоопределение: подходы и изучение случаев. [Електронний ресурс] — Режим доступу: — http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Starovoit/_01.php
5. Дальберг-Актон Дж. Очерки становления свободы/Дж. Дальберг-Актон; Overseas Publications International Ltd, London, 1992/Пер. с англ. [Електронний ресурс] — Режим доступу: — http://yuri-kolker.narod.ru/articles/Acton_3.htm
6. Забужко О. Філософія української ідеї та європейський контекст/О. Забужко. — К.: Наукова думка, 1992.
7. Гердер Й. Г. Идеи к философии истории человечества/Й. Г. Гердер. — М., 1977.
8. Гегель Г. В. Ф. Философия истории//Гегель Г. В. Ф. Сочинения. — Т. 8./Г. В. Ф. Гегель. — М.—Л., 1935.
9. Бауэр О. Национальный вопрос и социал-демократия/О. Бауэр. — СПб., 1909.

10. Романенко С. А. Типология процессов национального самоопределения/С. А. Романенко//Национальные отношения. — 1999. — № 2.
11. U. S. Congressional Record, Volume 53, Part 9, 8854.
12. Четырнадцать пунктов президента США В. Вильсона об условиях мира из его послания Конгрессу от 8 января 1918 г. //Системная история международных отношений в четырех томах. 1918–2000. Том 2. Документы 1910–1940-х годов. — М., 2000.
13. Sureda A. Rigo, The Evolution of the Right of Self-Determination: A Study of United Nations Practice (Leiden: A. W. Sijthoff, 1973).
14. Ходнев А. Национальный вопрос в контексте мирового порядка: история и современное состояние. [Электронный ресурс] — Режим доступа: — На <http://www.prof.msu.ru/publ/book/iamomol.html>
15. Тимошев Р. Право наций на самоопределение и современные межнациональные конфликты. [Электронный ресурс] — Режим доступа: — <http://nauka.xi.ru/materials/1/>
16. Подъяпольский С. А. Право на национальное самоопределение: История и современность/С. А. Подъяпольский.//Юридические науки. — 2007. — № 6. — С. 10–14.

Рафальский И. О. Феномен национального самоопределения в европейской политической традиции

Рассматриваются вопросы генезиса принципа национального самоопределения в европейской политической традиции. Особое внимание уделяется историческим и теоретическим аспектам феномена самоопределения и его соотношения с другими принципами международного права.

Ключевые слова: *самоопределение наций, европейская политическая традиция, международное право.*

Rafalsky I. The phenomenon of self-determination in the European tradition
Discusses the genesis of the principle of national self-determination in the European tradition. Particular attention is paid to the historical and theoretical aspects of the phenomenon of self-determination and its relation to other principles of international law.

Keywords: *self-determination of nations, the European political tradition, international law.*

УДК 140.8 (477) (09)

ПОЛІТИЧНА МОДЕРНІЗАЦІЯ ЯК ВАЖЛИВИЙ ЧИННИК ПЕРЕТВОРЕННЯ КРАЇНИ НА СУБ'ЄКТ ГЕОПОЛІТИКИ

Федорук П. І. ©

Здобувач Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Розглядаються особливості модернізаційних процесів в Україні, зміст і рівень яких впливає на геополітичний статус країни.

Ключові слова: *політична модернізація, політична система, демократія, геополітика.*

Політична модернізація є важливим чинником перетворення України на суб'єкт геополітики, адже вона адаптує політичну систему країни до сучасних світових процесів, викликів глобалізації. Політична модернізація — це еволюційний перехід менш розвинутих (або «традиційних») країн до якісно вищих стандартів політичного, економічного, соціального, культурного розвитку більш розвинутих країн внаслідок науково-технічного прогресу, соціально-структурних змін, перетворень нормативних та ціннісних систем. Модернізація передбачає еволюційний перехід від суспільства, що втратило матеріальні й духовні потенції для динамічного саморозвитку, до прогресивного соціального ладу.

Політична модернізація означає перехід суспільства від політично простих до більш складних форм організації політичного життя, зростання динамізму політичної системи. Варто, однак, пам'ятати, що кожна країна, кожне суспільство має свої особливості, тож і процес модернізації відбувається по-різному, хоча виконує одні і ті ж самі функції в кожному суспільстві. Як зазначають автори вітчизняного «Політологічного енциклопедичного словника», політична модернізація — це процес трансформації суспільства, який супроводжується формуванням політичних інститутів, соціальною мобілізацією та розширенням політичної участі, поширенням демократичних цінностей і норм, властивих розвиненим країнам, у країнах менш розвинених [1, с. 364].

Політична модернізація в основу теоретичного аналізу і практичної діяльності ставить проблему підвищення ефективності влади, раціоналізації політичних систем суспільства, забезпечення прав і свобод особи. Модернізація може здійснюватися еволюційним чи революційним шляхом. Революція ж як специфічний тип трансформації і модернізації є

їх граничним моментом переходу суспільства з однієї фази в іншу, вона стимулює нові ідеї і закликає до їх втілення. Конституція України орієнтує фактично на еволюційний розвиток країни, адже не передбачає ідею народного повстання. Лише в статті 19 йдеться про те, що ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачено законодавством. Водночас нездійснення кардинальних реформ, затягування періоду переходу до політичної системи і політичних принципів, закріплених у Конституції, призводять до погіршення життєвих умов громадян, у тому числі в політичній і правових сферах, провокують процеси накопичення протестного потенціалу, навіть зважаючи на соціальну психологію довготерпіння, властиву народові України [2, с. 73].

Україна розпочала модернізацію після здобуття незалежності, не виробивши концептуального світогляду, системи нових ідейних, політичних та економічних орієнтирів, що робили б реформи теоретично зрозумілими хоча б для еліти, не кажучи вже про широкі народні маси, адже незалежність не була виборена, вона прийшла без революційних перетворень і не відбулося національного самоусвідомлення.

Говорячи про політичну модернізацію в нашій державі, М. Михальченко звертає увагу на невідповідність таких базових понять як «суспільство» і «держава» існуючим аналогічним поняттям в європейській цивілізації, до якої відносить себе і Україна. Суспільство в Україні не являє собою інтегровану на основі спільних цінностей, інтересів і цілей спільність, яка виконує важливі функції в громадському житті, а є швидше конгломератом «дезорієнтованих, не консолідованих соціальних верств та груп, які погано усвідомлюють і виражають свої інтереси, не об'єднані в певну цілість, що здійснює міжгруповий узгоджений проект майбутнього» [2, с. 73]. За відсутності носіїв чітких ідеологій політичні партії, громадські організації та інші соціальні групи створюються не на ідеологічній базі, а на вузько суб'єктивістській, волюнтаристській основі, лідери яких представляють самих себе, а не соціальні спільності. Таким чином виникає феномен «фальшивої ідентифікації», коли люди голосують за лідерів, ситуативно об'єднуються на тимчасових основах, не особливо уявляючи собі, наскільки це відповідає їх інтересам.

У такому слабко організованому суспільстві держава покликана відігравати роль інтегруючої, цементуючої сили. Але українська держава не виконує такі свої функції в силу відсутності потужних політичних сил із стратегічним баченням майбутнього держави і своєї ролі в ньому, несформованості зрілої політичної еліти, боротьби кланів, груп еліт, які намагаються встановити свої правила гри, а суспільство є інструментом, засобом досягнення цілей, яким можна маніпулювати [3, с. 17].

У силу зазначених обставин політична модернізація в Україні має вирішити два основні завдання: збалансувати політичну систему і сформувати потужне громадянське суспільство, яке контролюватиме державу. При цьому, виділяють три головні стратегічні напрями політичної модернізації: 1) формування громадської думки, управління цією громадською думкою відповідно до поставлених цілей і завдань; 2) добір і розстановка кадрів відповідно до цілей і завдань модернізації; 3) організація подій у країні, а не прямування «за течією» політичного життя, пристосування до "стихії». Ці «три кити» політичної модернізації є опорами, що несуть в собі «активізуючу речовину», «каталізатор» політичних перетворень [2, с. 81].

Модернізація передбачає системне оновлення суспільства: зростає ефективність влади на основі раціоналізації владних структур і форм їх взаємодії; здійснюються структурні зрушення в економіці, політиці, законодавчому полі, культурі, системах освіти, науки, виховання, гарантуються права і свободи особистості, що забезпечує активну участь громадян у громадському житті. В Україні системність модернізації не забезпечена, вона є фрагментарною.

М. Михальченко пропонує для здійснення свідомої регуляції модернізаційних процесів Україні розробити дві частини модернізаційного проекту: 1) теоретичне забезпечення політичної модернізації (розробка комплексу наукових проблем методологічного й ідеологічного характеру, спрямованих на роз'яснення цілей, завдань, механізмів кардинальних політичних змін у країні та їх взаємозв'язків з внутрішньоекономічною модернізацією; міжнародний аспект пропонованого модернізаційного проекту); 2) практичну програму раціоналізації системи політичних інститутів і політичних механізмів влади, яка б охопила цілу низку проблем — політично-адміністративну реформу системи влади; кадрову модернізацію, як заміну еліт, стримування бюрократії, підготовку кадрів нового типу; розробку нормативних актів участі населення у здійсненні повноважної і безпосередньої демократії тощо [2, с. 92–93].

Політична модернізація є складовою суспільної модернізації, яка має на меті формування готовності суспільства до гармонійного поступу (адаптації) в цивілізаційному розвитку. У структурі суспільно-політичної ідентичності взаємодіють образ ідеального політичного устрою країни і реальний образ політичної системи та режиму. Суспільна модернізація дозволяє орієнтуватися в соціально-політичному просторі світу, максимально адекватно оцінювати свої шанси, співставляти стратегії пошуку і вирішення суспільно-політичних проблем, стратегії саморозвитку політичної системи тощо. Як зазначає О. Траверсе, суспільна модернізація відбувається у щонайменше двох напрямках: перший полягає в тому, що відбувається формування внутрішніх засобів політичної діяльності,

другий — у формуванні і засвоєнні зовнішніх (цивілізаційних) засобів політичної діяльності, що супроводжується нагромадженням певних суспільно-політичних регуляторів у конкретній суспільно-політичній системі [4, с. 33–34].

Розглядаючи політичну модернізацію в Україні ми звертаємося до класичних теорій модернізації, які вказують, що основним її змістом є демократизація політичної системи, а не авторитарна модель, яка не є прийнятною для України. Адже авторитарна модель може передбачати позитивну трансформацію економічної системи, але не політичної. Демократична модель модернізації ґрунтується на самоорганізації суспільства, де держава і політична еліта взаємодіють із громадянським суспільством. За словами відомого американського політолога Р. Даля, демократія — це процес розширення, оновлення ідеалів і принципів інститутів і процедур [5, с. 44].

Модернізація і демократизація політичної системи передбачають наступні спільні риси: зростання динамізму політичної системи, її здатність адекватно реагувати на зміни політичних реалій; ідейний та організаційний плюралізм; наявність важелів запобігання та розв'язання суспільних конфліктів; формування нової модернізаторської політичної еліти; зниження ступеня відчуження громадян від політичної влади; забезпечення реальної участі народу в політичному житті; підвищення впливу інформації; постійне вдосконалення цінностей та норм у системі політичної культури. Щоб прийти до демократії, зазначає Д. Растоу, потрібно не копіювати закони чи парламентську практику вже наявної демократії, а бути спроможним реально оцінити свої специфічні конфлікти й уміти виробити або запозичити ефективний механізм їх розв'язання [6, с. 583–604].

Можна виділити такі основні напрями демократизації політичної системи: ствердження представницького характеру державної влади, що означає делегування громадянами своїх владних повноважень обраній ними особі чи політичному об'єднанню; легітимність влади, тобто її ствердження за рахунок перемоги на періодичних виборах; чіткий та ефективний розподіл гілок влади, незалежність судової системи; плюралізм і конкурентність політичних сил у представленні і висловленні інтересів соціальних груп; дотримання і захист природних та громадянських прав людини будь-якого соціального статусу через функціонування зрілого діючого громадянського суспільства; наявність розвиненої політичної культури суспільства, яка передбачає певні знання й компетентність у сфері політики, емоційні орієнтації щодо політичної системи ("національна гордість"), оціночні орієнтації і політичну активність, участь.

Об'єктивною даністю є той факт, що демократична модель політичної модернізації в Україні твориться на основі авторитарної моделі модерніза-

ції, яку держава успадкувала від Радянського Союзу. Політолог В. Полохало класифікував політичний режим в Україні як «напівавторитарний», створений вітчизняними лідерами, що прагнули, передусім, захистити власні інтереси, але при тому зберегти видимість демократії [7, с. 4]. Як зазначають українські дослідники, «досягнення дійсно демократичної політичної системи є для України стратегічною метою як з огляду на довгостроковість цього завдання, так і зважаючи на його ключову роль у стабільному функціонуванні і динамічному розвитку суспільства» [5, с. 44–45].

Розглянемо головні пріоритети демократизації та можливі шляхи їх досягнення. Як зазначає відомий політолог Д. Растоу, «по-перше, йдеться про те, що для зародження демократії необхідні певні елементи. З одного боку, має існувати чуття національної єдності. З другого — існувати непримиренний і серйозний конфлікт. А з третього — слід усвідомлено визнати демократичні правила гри. Нарешті, і політики, і електорат повинні привичаїтись до цих правил» [6, с. 602].

Проаналізуємо процеси демократизації політичної системи України по ключовим напрямам. Трансформація політичної системи має базуватись на демократичних принципах, передбачати чітку систему стримувань і противаг, розподілу гілок влади, узгодження таких складових як форма правління, тип партійної системи, тип виборчої системи, місцеве самоврядування тощо.

Важливим кроком на шляху демократизації політичної системи України було запровадження так званої «конституційної» чи «політичної» реформи. Зміни до Конституції та ряд відповідних законів спрямовані на: налагодження ефективної співпраці парламенту із урядом та їх взаємної відповідальності, можливість контролю законодавчої влади над виконавчою; на структурування парламенту; зміцнення партійної системи, укрупнення партій та їх посилення як середовища формування політичної еліти.

Фактична трансформація форми правління з президентсько-парламентської на парламентсько-президентську означає посилення ролі вищого законодавчого органу в країні та чітке оформлення його взаємовідносин з урядом. Так, коаліційна більшість у Верховній Раді має право формувати уряд, делегувати туди своїх представників і повністю відповідати за їх дії. Таким чином, на парламентську більшість покладатиметься вся політична відповідальність за склад, програму і результати діяльності уряду. Це спрощує процедуру прийняття основних державно-владних рішень, гарантує єдність державної політики. Передбачається затвердження парламентом поданої Президентом кандидатури Прем'єр-міністра, затвердження всього складу уряду, призначення на посади голів Антимонопольного комітету, Служби безпеки, Держкомітету охорони

державного кордону тощо. Крім того, парламент призначає Генерального прокурора за поданням Президента і звільняє його з посади [8].

У компетенції глави держави щодо кадрових призначень закріплено право внесення подання до парламенту щодо призначень Прем'єр-міністра, міністра закордонних справ і міністра оборони. Згідно статті 90 Конституції України, Президент має право достроково припинити повноваження Верховної Ради, якщо протягом одного місяця не буде сформовано коаліцію депутатських фракцій; протягом шістдесяти днів не сформовано персональний склад Кабінету міністрів України; протягом тридцяти днів однієї чергової сесії пленарні засідання не можуть розпочатися [8]. Тобто передбачена досить конкретна система стримувань і противаг.

Однак, на сьогоднішній день видно, що, незважаючи на запуск політичної реформи, в Україні поки що не спрацьовує визначений Конституцією механізм стримувань і противаг функціонування владних структур, які продовжують конкурувати, діють неефективно й втратили довіру більшості громадян. Боротьба особистих і корпоративних інтересів без огляду на національні або хоча би партійні інтереси і цілі призводять до постійної зміни конфігурації політичного поля як в парламенті, так і в країні в цілому, до дестабілізації політичної та соціальної обстановки. Відсутність чітких ідеологічних настанов та використання популізму як основного засобу політичної боротьби обумовлює перехід політичних сил зі стану провладних до опозиційних і навпаки.

Вітчизняний дослідник М. Михальченко закликає до переходу до принципово нової публічної політики — до законодавчо визначених форм контролю за владою: звітів уряду, парламенту, президента про виконання взятих зобов'язань, до різних форм відкликання обраних осіб у разі їх бездіяльності чи антинародної діяльності, а також до вироблення нових підходів у зовнішній політиці, щоб вона стала зрозумілою для світу [2, с. 320]. Програма діяльності Кабінету міністрів України має готуватися на весь строк діяльності уряду і містити конкретні показники, а не абстрактні «покращити», «підвищити» тощо.

Наболілим для українського суспільства є питання подолання корупції в органах державної влади. Очевидно, для її ліквідації потрібно створити окремий орган і передбачити його незалежність від політичних сил, як це існує в ряді країн світу, зокрема, Фінляндії, Франції, Польщі.

В Україні відбулася трансформація виборчої системи — від змішаної до пропорційної, а віднині — знову до змішаної. У той же час очевидно, що проблемним питанням на сьогоднішній день в Україні залишається посилення демократичності і прозорості виборів.

Важливим напрямом демократизації політичної системи є зміцнення партійної системи. Як зазначав політолог Д. Раствоу, «головні учасники

мають представляти міцно утвержені сили (звичайно соціальні класи), а питання, з приводу яких точиться боротьба, повинні мати для них велике значення. Така боротьба починається, напевне, в результаті формування нової еліти, яка спонукає пригноблену й перед тим позбавлену проводирів групу до цілеспрямованих зусиль. Проте конкретний соціальний склад протиборних сил — і проводирів, і послідовників, а також конкретний характер питань широко варіюватимуться від однієї країни до іншої, а в межах однієї країни — від одного періоду до іншого» [6, с. 596].

Політична сфера сучасної України нараховує десятки суб'єктів політичного життя. Політичний бомонд віддзеркалює весь спектр суспільно-політичної думки в суспільстві, яка підкреслює ідеологічні, економічні засади й орієнтири тих чи інших верств населення і груп. Головною ознакою нинішньої української партійної системи, є не чітка ідеологічна спрямованість, а стійке розмежування за лінією Схід-Захід, що часом набуває характеру жорсткої конфронтації. Це посилює роль суб'єктивного чинника до вироблення напрямків політичної діяльності та перетворює партії на знаряддя задоволення політичних амбіцій лише своїх лідерів, певних економічних кіл. Політичні партії сьогодні демонструють неготовність до постановки стратегічних суспільних завдань.

Очевидно, на сьогоднішній день існує потреба створення партій нового формату, «які б здолали український провінціалізм, були налаштовані на консолідацію суспільства, а не на дезінтеграцію, які б реалізовували інтереси класів, верств, а не купки політиків чи бізнесменів» [2, с. 96]. Ключовим напрямом модернізації партійної системи на нинішньому етапі є набуття партіями ідеологій, формування чітких програм дій. Цієї мети можна досягти шляхом злиття партій одного ідеологічного напрямку через подолання лідерських амбіцій частини політиків, дрібних розходжень тактичного плану; створення партійних коаліцій на загальній політичній та економічній платформі і поступове вироблення ідеологій; створення нових партій, які піднімуться над «дрібнопартійністю», корупцією і стануть новими центрами партійної структуризації [2, с. 96].

Одним з ключових напрямів демократизації політичної системи є формування і зміцнення опозиції. Р. Даль писав: «Легальна партійна опозиція... недавній і незапланований винахід». Як зазначає Д. Растоу, ця думка узгоджується з Брайсовим наголосом на тому, що задоволення конкретних нарікань має правити за рушій демократії, а також із припущенням, що перехід до демократії — складний процес, який триває протягом багатьох десятиріч. Але вона аж ніяк не відкидає виборчого права і свободи опозиції як усвідомлених цілей підготовчої боротьби. Не припускає вона й ситуації, мовляв, якась країна може стати демократією мимохідь, не доклавши зосереджених зусиль. Навпаки, підготовчу стадію закінчує зумисне ухваленне

рішення політичних лідерів визнати існування розмаїття в єдності й задля цієї мети інституціоналізувати деякі вирішальні аспекти демократичної процедури» [6, с. 598].

На сьогодні завданням України є вибудувати цивілізовану опозицію, яку, на слухну думку Ф. Рудича, характеризує ситуація, коли суперечності між більшістю і меншістю не ставлять під загрозу основи конституційної і правової системи. У класичному розумінні цивілізованою опозицією вважається тоді, коли не тільки партія, що перемогла, визнає законність і справедливість правил гри, а й переможена партія також, хоча саме їй це визнання дається нелегко. Переможена партія виходить з того, що в ході суперництва зіткнулись не сили добра і зла, а лише певні інтереси, кожен з яких законний, і що благополуччя однієї із сторін не досягається за рахунок кривдження іншої [9, с. 37].

Очевидно, що раціональні і позитивні зміни політичної системи України, закладені конституційною реформою, дадуть очікувані плоди за умови появи в Україні якісно нової політичної еліти, яка буде сповідувати демократичні цінності, характерні для європейської спільноти; головною рисою якої буде професіоналізм; яка матиме стратегічне мислення і чітку довгострокову програму розвитку й модернізації держави; відокремлена від бізнесу і залежна лише від тієї політичної сили, яку представляє.

Ефективний вплив на політичну еліту має здійснюватися з боку іншого елітного прошарку — наукової, творчої інтелігенції. Як справедливо зазначає Ф. Рудич, «у владні структури після їх реформування мають прийти дібрані за конкурсом професіонали, які бажають і здатні самовдосконалюватися. Слід провести атестацію всього корпусу державних службовців на відповідність посадам, які вони обіймають. Управлінці покликані володіти політичною культурою, тобто професійно знати закони суспільно-політичного державного устрою, професійно вміти застосовувати ці знання в своїй сфері, професійно налагоджувати відносини з колегами, нести правову та моральну відповідальність за стан справ у галузі, якою вони керують» [10, с. 125]. Політична еліта не має бути закостенілою, а має відкривати двері новому поколінню, незаангажованому стереотипами.

Історичний досвід свідчить, що суспільство успішно використовує явище політичного лідерства за умови, коли вона приймає модернізаційну стратегію розвитку. Складність полягає в тому, що ця стратегія, як елемент політичної і загальнокультурної ментальності, має спочатку бути донесена (точніше — імпортована) у нормативно-ціннісне середовище впливових суспільних груп. За таких умов суттєво зростає їх чутливість до подальших перетворень, відбувається поширення стратегії модернізації на позаелітні та неелітні групи. Провідна роль тут належить національній еліті [4, с. 31]. Водночас стрижневим питанням тут є модернізаційна орієнтація щодо

джерел формування відповідних соціальних механізмів, опори на впливові суспільні групи, визначення серед них провідних та домінуючих, таких, що виступають в якості соціального підґрунтя в реалізації поставлених цілей.

Слід відзначити, що в Україні був відсутній досвід діяльності політичної еліти — еліти, сформованої знизу, яка вийшла «з народу», обізнана з його інтересами, проблемами і цілями, професійної еліти. Сучасна еліта не має стратегічного бачення майбутнього розвитку країни, спирається на ефективність бюрократичного примусу. На сьогодні політична еліт України інтегрована з бізнес-елітою і, відповідно, лобіює інтереси бізнесових угруповань, адже саме вони делегують політиків у влади, а не конкретні соціальні групи. Як зазначає О. Бабкіна, «можна констатувати ознаки формування в Україні олігархічної політичної системи, в основі якої опинилися основні корпоративні групи інтересів, при тому, що масові інтереси, як і раніше, недостатньо артикульовані і не мають адекватного політичного представництва» [5, с. 48–49].

За висновками вітчизняних науковців, «в країні править влада, яка не знає і не розуміє національного інтересу, потреб народу... влада здається неповноцінною навіть тоді, коли приймає вірні рішення. Між народом і владою формується протистояння» [11, с. 316]. В Україні формується специфічна структура влади, ознаками якої є: постійна боротьба окремих груп за посади; взяття під контроль окремими угрупованнями конкретних регіонів; жорсткі, насильницькі дії, спрямовані на знищення противника; високий рівень корпоратизації еліти, тенденція до замикання кола «посвячених»; апеляція до нижчих інстинктів підконтрольної маси — улещування або залякування.

Як зазначає Ф. Рудич, в сучасній Україні політичну еліту представляють колишні партійні, профспілкові й комсомольські функціонери, а також представники національно-демократично налаштованих верств. Перші, прийшовши до влади за відсутності досконалих законів, здебільшого почали задовольняти власні інтереси. Другі, не маючи професійних умінь і навичок управління, виявляють безпорадність при розв'язанні складних соціальних і економічних проблем, що не заважає їм самим збагачуватися. Досвід пострадянських держав, включаючи Україну, переконливо доводить, що політика в них уражена численними «дитячими хворобами» демократії, серед яких — проблема неадекватності наявної еліти та її політики до зрослих вимог часу та потреб суспільства [10, с. 120].

Через історично і ментально обумовлені фактори нинішня політична еліта виступає ініціатором і організатором політичного процесу. В цьому контексті головне питання в тому, чи зможе ця політична еліта виконувати модернізаційні функції. Як зазначає О. Новакова, «якщо більшість політичної і владної еліти зацікавлена в модернізаційних реформах і має

достатню компетентність для їх проведення, то авторитарне правління може створити реальне підґрунтя для позитивних суспільно-політичних змін, сприяти концентрації суспільних ресурсів та оперативності управління» [12, с. 84]. Якщо ж еліта не зацікавлена в реальній модернізації, то модернізаційні гасла будуть використовуватися як прикриття для інших цілей, що може дестабілізувати суспільне життя і посилити авторитарний вплив.

Дослідники відзначають, що особливістю української демократизації є використання технологій імітації прогресивного західного досвіду, запозичення форм політичної модернізації при одночасному декларуванні одних принципів та їх симуляції в реальному житті [12, с. 84].

Модернізувати політичну систему України неможливо без об'єднання суспільства навколо спільних цінностей, спільної стратегічної мети. Модель демократизації, яка ґрунтується на досягненні суспільного консенсусу, розглядає в своїх працях Т. Парсонс, який вважав, що влада, заснована на примусі, не є основним фактором збереження порядку в соціумі, ефективнішим є встановлення ціннісної парадигми, якої дотримувалася б більшість громадян. Така парадигма може бути встановлена на основі узгодження базових інтересів і потреб членів суспільства. Вирішальним фактором наведення порядку, за Т. Парсонсом, є самообмеження людей, добровільне визнання загальноприйнятної моделі поведінки та культурно-ціннісної системи [12, с. 85]. Отже, демократія має сприйматись більшістю громадян як цінність.

Відкритим для України залишаються надзвичайно важливими питання адміністративно-територіальної реформи, державного управління, зокрема, суперництво між органами влади, відсутність ефективно діючої незалежної судової системи, низький рівень політичної культури населення України, несформованість зрілого громадянського суспільства, високий ступінь відчуження між владою і суспільством, відсутність ефективної інформаційної політика держави тощо.

Здійснення належних заходів із всебічної політичної модернізації України, основною ціннісною суттю яких буде справжня демократизація суспільства, дасть можливість проводити широкі реформи в інших сферах, зокрема, в економічній і культурній, що безпосередньо відобразиться і на геополітичному статусі України.

Література:

1. Політологічний енциклопедичний словник/Упорядник В. П. Горбатенко; За ред. Ю. С. Шемшученка. В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. — 2-е вид., доп. і перероб. — К.: Генеза, 2004. — 736 с.

2. Михальченко М. І. Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи. — Дрогобич: ВФ «Відродження», 2004—488 с.
3. Михальченко М. Від моноідеологічної партнократичної держави до багатопартійного, плюроідеологічного суспільства//Актуальні проблеми внутрішньої політики. Випуск 1. — 2004. — С. 14–31.
4. Траверсе О. Політичне лідерство, національна еліта і практика модернізації суспільства//Політичний менеджмент. — 2006. — № 1 (16). — С. 27–36.
5. Арбластер Е. Ключові ідеї демократії//Демократія: Антологія/Упоряд. О. Проценко. — К.: Смолоскип, 2005. — С. 41–78
6. Растоу Д. Переходи до демократії: спроба створення динамічної моделі//Демократія: Антологія/Упоряд. О. Проценко. — К.: Смолоскип, 2005. — С. 583–604.
7. Полохало В. От авторитаризма к авторитаризму//Зеркало недели. — № 34, 28 августа 2004 года.
8. Конституція України/Верховна Рада України. — Офіц. вид. — К.: Парламентське вид-во, 2006. — 59 с.
9. Рудич Ф. Демократія і громадянське суспільство в Україні: сприяння і перешкоди для розвитку//Актуальні проблеми внутрішньої політики. Випуск 1. — 2004. — С. 32–38.
10. Рудич Ф. М. Політологія: Підручник. — К.: Либідь, 2006. — 480 с.
11. Кремень В., Ткаченко В. Україна: шлях до себе (проблеми суспільної трансформації). — К.: Вид-во Центр «Друк», 1998. — 446 с.
12. Новакова О. Авторитарна і демократична моделі політичної модернізації//Політичний менеджмент. — Спеціальний випуск. — 2006. — С. 82–90.

Федорук П. И. Политическая модернизация как важнейший фактор превращения страны на субъекта геополитики

Рассматриваются особенности модернизационных процессов в Украине, содержание и уровень которых влияют на геополитический статус страны.

Ключевые слова: *политическая модернизация, политическая система, демократия, геополитика.*

Fedoruk P.I. Political modernization as a major factor in the transformation of the country subject's geopolitics

The features of the modernization process in Ukraine, the content and level of which affect nageopolitichesky status of the country.

Key words: *political modernization of the political system, democracy, and geopolitics.*

УДК 061.2:316.3

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО В ПОЛІТИЧНІЙ СИСТЕМІ: ФЕНОМЕНОЛОГІЯ, КОМПАРАТИВІСТИКА, СОЦІОДИНАМІКА

Єрмак В. В. ©

*Аспірант кафедри політології філософського факультету
Київського національного університету імені Тараса
Шевченка*

Розглядається місце громадянського суспільства у різних політичних системах.

Ключові слова: *політична система, держава, громадянське суспільство, громадянські об'єднання, компаративістика, феноменологія, соціодинаміка.*

Порівнюючи минуле й сьогоднішня своєї країни та зіставляючи її досвід з досвідом інших націй, ми поглиблюємо свої уявлення про власні інститути й процеси, що надзвичайно важливо для нашого дослідження, метою якого є вивчення неурядових самоврядних організацій в політичній системі як інструменту становлення громадянського суспільства в нашій державі. У цьому сенсі логіка й призначення компаративних методів, які використовуються політологами, аналогічні логіці й призначенню компаративного аналізу в більш точних науках.

У цьому контексті відомі праці представників інституціонального підходу (Г. Алмонд, Д. Істон, П. Калверт, С. Краснер, Б. Стародубський, К. Бекстер, Г. Лассуел, А. Лейпхард, Р. Макрідіс, Р. Фішман, та ін.), які схильні ототожнювати політичну систему з політичним режимом і навіть з формою правління.

Вагомий теоретичний доробок у дослідженні політичної системи і громадянського суспільства належить вітчизняним науковцям (В. Бебику, О. Боровському, В. Бортнікову, А. Колодій, І. Недокусу, П. Олешуку, В. Полохалу, В. Романовій, О. Фісуну, Г. Шипцнову, П. Шляхтуну та ін.)

Вивчаючи демократію, сучасний дослідник політики Роберт Даль порівнював економічні характеристики, культури й історичний досвід багатьох сучасних націй, прагнучи виявити поєднання умов і властивостей, пов'язаних із цією формою правління, її становленням, розвитком [1, с. 34–57]. Інші теоретики, намагаючись пояснити розходження в розвитку й функціонуванні політичних систем, порівнювали конституційні режими з тираніями,

двопартійні демократії з багатопартійними, парламентські системи з президентськими, стійкі уряди з нестійкими тощо.

Політологія наука плюралістична. Способи її вивчення різні: ми йдемо від опису, намагаємося пояснити, а іноді й передбачити подальший хід її розвитку. Все це — складові наукового процесу, і в кожній з них ми можемо використовувати компаративний метод. Перша стадія вивчення політики — дескриптивна. Якщо ми не в змозі вербально уявити політичну систему, інститути, процеси або події, то ми не можемо всерйоз розраховувати на їхнє розуміння або пояснення, не говорячи вже про інвент-аналіз та прогнозування. Для цього нам необхідний набір чітко визначених понять із відповідним наповненням, тобто феноменологія, понятійні рамки, категоріальний апарат. Як тільки ми зможемо уявити, інтерпретувати, описати політичні феномени, інтегрувати, диверсифікувати їх за допомогою обраних нами понятійних рамок, виникає наступне завдання — пояснити ці явища та процеси.

Ми часто прагнемо вивести пояснення за межі простого зіставлення двох фактів. Існують різні типи каузальних тверджень. В ідеалі ми хотіли б установити причинно-наслідкові зв'язки між багатьма політичними відносинами для того, щоб мати можливість сказати: ця політична подія є причиною іншої, а та, у свою чергу, є наслідком першої. Наприклад, теорія може зафіксувати, що країни миролюбні, оскільки демократичні; громадянське суспільство, яке в них розвивається, сприяє демократизації; недержавні асоціації приходять на зміну діючих політичних партій тощо.

Теорії неминуче мають попередній характер: по мірі росту наших знань вони модернізуються, модифікуються, трансформуються або перекручуються. Крім того, теорії повинні відповідати вимогам валідності й верифікації. Прийнятними є лише ті теорії, які відповіли на виклики історії, вистояли після ретельних випробувань і експериментів, які можуть підтверджуватися в міру того, як ми тестуємо їх знову й знову.

Конкретизуючи компаративістику, ми використовуємо структурно-функціональний, системний підхід. Це — багато в чому понятійні межі дослідження. Тому більш докладно розглянемо категорії: «система», «політична система», «структура», «функції». Будемо виходити з того, що політична система (від грецьк. *systema* — ціле) суспільства, динаміку якої, по суті, ми будемо досліджувати, — це одна із сутнісних частин або підсистем сукупної суспільної системи.

Низка висловів, цитат дозволяє нам уточнити поняття. Г. Алмонд вважає, що система припускає наявність об'єкта, який володіє частинами, які взаємодіють із середовищем або оточенням [2, с. 74.]. Відзначимо, що основою загальнотеоретичних підходів до розгляду систем у суспільних науках є загальна теорія систем, основоположником якої був О. О. Богданов

[3]. Це дозволяє нам розглядати системи: глобальні, міжнародні, державні, політичні, філософські, економічні, соціальні, партійні, виборчі, оборонні, теологічні, екологічні, інформаційні, освіти, безпеки, кібернетичні, правові, кримінальні тощо.

Власне, теорія політичних систем виникла як альтернатива традиційному юридичному інституціоналізму. Поняття останньої, пише К. фон Бейме, з'явилося для того, щоб заповнити теоретичний вакуум, який залишало дослідникам поняття «держава» [4, с. 307–332]. Політична система — це сукупність інститутів і органів, що формулюють і втілюють у життя колективні цілі суспільства або складових його груп [2, с. 74]. Досить лаконічно визначає політичну систему Чарльз Ф. Эндрейн у книзі «Порівняльний аналіз політичних систем», який вважає, що це «виробництво політик» [5, с. 19].

Як відзначає більшість дослідників, політичні системи стали складатися в другій половині XIX століття, коли держава почала поступово втрачати своє монопольне положення в політиці. У високорозвинених, насамперед західноєвропейських, країнах держава в той час виявилася «обплутаною» численними політичними партіями, інститутами, відносинами. Останні виявилися як би єдиною ланкою між державою й громадянським суспільством, яке надає публічній владі демократичного характеру. Цей аспект досить важливий для нашого дослідження, оскільки далі ми будемо вести мову про заміщення політичних партій асоціаціями громадян, які мають певні політичні інтереси, вміють їх артикулювати, агрегувати і позиціонувати себе з ними в правовому, організаційному й політичному просторі.

У сучасній політології виділяють декілька теоретичних напрямків розгляду політичних систем: «інституціональний підхід» (П. Ф. Гонідек, І. Фосс, Б. О. Нвабузе та ін.) — презентує політичну систему як сукупність політичних інститутів і установ. Ураховується динаміка взаємодіючих економічної й соціальної сфер; «структурно-функціональний» підхід (Г. Алмонд, Т. Парсонс, Д. Естон, Т. Пауел, Т. Берч, Ф. П. Кларк, А. Вуд та ін.) — в основі розуміння й класифікації елементів системи за основу береться ступінь її внутрішньої диференціації, наявність у ній самостійних підсистем і функцій; «елітарний напрямок» (Б. О. Брайд, Н. Нельсон, А. Портес, Т. Цурутани та ін.) — розкриття в політичному розвитку ролі еліт, політичних лідерів, державних діячів, функціонерів, представників бюрократичного чиновництва тощо; «інформаційно-кібернетична модель» (К. Дойч) — називаються «нервами державного управління» комунікації, які з'єднують владу з виконавчими, судовими й іншими органами; політична система визначається як мережа комунікацій і інформаційних потоків.

Зазначимо, що політична система — це лише одна із численних систем, і її варто розглядати як одну зі складових середовища, але не як рядову, а опорну [6]. Політична система конкретного суспільства визначається його природою, соціальним ладом, формою правління. Поняття «компонент (елемент) системи» має в системному підході універсальний зміст. Це значить, що компонентами складної системи, якою є й політична система, можуть бути: частина (підсистема), елемент, зв'язок, відношення, функція, етап, стадія, цикл процесу функціонування тощо. Зазначені складові можуть бути інтерпретовані (виходячи з інтегративної якості) системами першого, другого, третього й т. д. порядку.

А це значить — ми можемо виділяти й розглядати політичні процеси, пов'язані з кожною з підсистем політичної системи, що дає досить великі можливості для аналізу, інтерпретування й прогнозування політики в усіх її складових і проявах. Приміром, «уряд, або держава, — це частини політичної системи, які забезпечують вироблення політичного курсу. Рішення урядів звичайно підкріплюються легітимним насильством, і підпорядкування їм може бути вимушеним» [2, с. 74]. Дані структури виконують функції, які дозволяють формулювати і проводити політичний курс, який відображує певні цілі, забезпечувати втілення його в життя, для чого спеціалізовані органи надають кошти й забезпечують технології.

Іншим важливим терміном, що дозволяє нам описувати історичні зміни урядів у часі, є «політичний режим», під яким ми маємо на увазі структурно-функціонально-політичні обриси, які визначає, приймає уряд у різні періоди історії. Ми можемо висувати й перевіряти гіпотези щодо причин і наслідків політичних змін, порівнюючи країни на різних етапах їхнього існування, так само, як у пошуках політичних теорій ми можемо зіставляти інститути, їх функції, наповнення й інші параметри різних країн [7].

Деякі автори стверджують, начебто структурно-функціональний підхід до політики застарів, консервативний за своєю методологією, начебто він зміщений у бік підтримки статус-кво, тому що описує сукупність інститутів і функцій, які існують у конкретний час. Не погодимося — точний і всебічний опис інститутів якогось конкретного часу не рівнозначний їхній апологетиці; він означає лише спробу їх осягти. Ми вважаємо, що структурно-функціональний підхід має бути доповнений динамічним еволюційним підходом, оскільки нас цікавить не тільки те, як політична система функціонує, але й те, чому вона так функціонує, як розвиваються її підсистеми, як відбувається заміщення елементів, функцій і до чого це може призвести; цілком природно, задіємо й інші концепції: плюралістичну, корпоративістську, політичних мереж тощо.

Сам по собі структурно-функціональний підхід не пояснює, чому розвиток тієї або іншої країни виявився саме таким, яким він був. Він демонструє зміни цих режимів. Для того, щоб пояснити, чому вони змінилися, потрібно ввести в розгляд економічний, соціальний, культурний і міжнародний контекст у їх історичних, країнознавчих вимірах.

Будь-яка політична система існує як у внутрішньому, так і в зовнішньому оточенні, формуючи це оточення й сама змінюючись під його впливом. Система одержує із цього оточення сигнали входу й намагається впливати на них за допомогою своїх сигналів виходу. Взаємний обмін сигналами між країнами може розрізнятися за багатьма параметрами. Так, вони бувають «щільними» або «розрідженими». Темпорально взаємини між політичними системами також значно варіюються. У випадку якої-небудь конкретної групи країн, приміром, країн Західної Європи (ФРН, зокрема) взаємодія політичної системи із внутрішнім оточенням може бути проілюстрована через виникнення економіки, заснованої на високих інформаційних технологіях, і величезне збільшення міжнародної торгівлі. За останнє сторіччя структура робочої сили, а відповідно й населення країн Заходу різко змінилися. Частка сільськогосподарських робітників серед працюючих по найму суттєво впала. Значно скоротилася зайнятість у добувних і обробних галузях важкої промисловості, а пропорція тих, чия діяльність пов'язана з високими технологіями, вільними професіями й сферою послуг, у складі робочої сили істотно зросла. Ці й інші зміни в соціальній структурі країн Західної Європи привели до трансформації соціальних основ партійних систем цієї групи країн [8].

Політичні процеси найбільш зримо розкриваються з точки зору суб'єктів, які беруть в них участь. Для цього необхідно з'ясувати, хто має владу, яким чином ці люди, організації, структури прийшли до влади і як вони її використовують. До суб'єктів політики відносяться держава і її органи, а також політичні партії, союзи й інші об'єднання, які мають політичні інтереси та цілі. Суб'єкти політики найчастіше є колективними, але в політичному житті вагому роль відіграють окремі особистості й, насамперед, політичні лідери. Аналізуючи взаємодію лідера з іншими пануючими особами, потрібно відзначити, що вона може будуватися на декількох політичних стратегіях: а) на стратегії співробітництва; б) на стратегії лояльності, активного невтручання в справи один одного з компромісних питань; в) на стратегії боротьби, протидії тощо.

Щоб краще зрозуміти сутність і роль суб'єктів політики, необхідно звернутися до деяких особливостей механізму здійснення політичної діяльності. Розрізняють поняття «суб'єкти політики», за Т. Гоббсом, — «політичні тіла» як елементи державного механізму й так звані «частки тіла» [9, с. 174]. При такому підході ми перебуваємо в основному в межах

класичної політико-філософської парадигми. У нашій роботі ми будемо використовувати й інші сучасно інтерпретовані підходи.

Західні політологи відходять від уживання антиномії « суб'єкт-об'єкт » у політиці й замінюють її поняттям « політичний актор ». Виходячи з принципу утилітаризму, політичні відносини розглядаються як « ринок » і « обмін », зокрема французький структураліст П. Бурдьє використовує термін « політичний агент » [10, с. 107–109]. Російська дослідниця Є. Г. Морозова вважає, що відносини між керуючими і керованими — це « політичний маркетинг » [11, с. 22].

До « політичних суб'єктів » можуть бути віднесені ті люди й організації, політична діяльність яких не є основною й головною, але які в тій або іншій мірі (вимушено, під впливом обставин або за велінням часу) беруть участь у політичному житті, за певних умов можуть виконувати функції суб'єктів політики й, безумовно, активно на неї впливати. На наш погляд, саме в таких випадках досить коректно використовувати поняття політичної суб'єктності, наведене вище. Ймовірно, ми можемо співвіднести його й з неурядовими асоціаціями, в яких може бути в більшій або меншій мірі виявлена політична суб'єктність, залежно від обставин.

Такі функції, як соціалізація, рекрутування й комунікація, прямо не пов'язані з формуванням і здійсненням державної політики, але вкрай важливі для політичної системи. Ми говоримо про них як про інші функції, оскільки вони визначають те, чи буде процес вироблення політичного курсу як і раніше контролюватися однією авторитарною партією або лобістськими структурами, чи на зміну їм прийдуть конкуруючі партії й законодавчий орган або інші структури та асоціації. Всі складові політичного процесу свідчать про вирішальну роль, яку відіграють ці функції, підкріплюючи й роблячи його можливим.

У політичній соціалізації задіяні школа, засоби масової інформації, церква й все різноманіття політичних структур, які виробляють, закріплюють і трансформують політично значимі установки в суспільстві. Політичне рекрутування передбачає відбір людей для політичної діяльності та державних постів. Політична комунікація означає рух інформації в суспільстві й всередині різних структур, що утворюють політичну систему. Всі ці функції здійснюються відповідними інститутами, структурами, лідерами, а тому знову доречним стає питання про їх політичну суб'єктність й міри заміщення.

Третя сукупність функцій відноситься до тих, що втілюють політичний процес. Їх називають функціями політичного курсу. До них відносяться всілякі види регулювання поведінки, здобування ресурсів у формі податків і т. п., розподіл благ і послуг між різними групами населення. Результати всієї цієї політичної активності, в свою чергу, породжують нові сигнали

входу, нові вимоги в сфері законодавства або адміністративної діяльності й підсилюють або знижують підтримку політичної системи й посадових осіб, які перебувають при владі.

Виходячи з останнього, у системи має бути постійно функціонуючий зворотний зв'язок забезпечення корекції входу й виходу. Проблема політичного зворотного зв'язку, його принципів, артикуляції, агрегування, полярності докладно й аргументовано розглянута в дослідженні О. Ф. Шаброва [12]. Можна виділити також функції саморегулювання, самоперетворення, самозбереження тощо, які визначають стійкість політичної системи, її трансформацію, модернізацію, тобто приводять її в стан, адекватний вимогам, що змінюються, з боку навколишнього середовища [6], що надзвичайно важливо для перехідного періоду, у якому перебуває сьогодні наше суспільство.

Розглянуті функціональні поняття описують форми активності, здійснювані в будь-якому суспільстві незалежно від того, чи реорганізована його політична система і які політичні акції (курси) воно проводить. Використовуючи ці функціональні категорії, ми можемо встановити, які комбінації інститутів беруть участь у виробленні й здійсненні різних видів державної політики в різних країнах, чи можливе їх заміщення, доповнення іншими асоціаціями й структурами, що сприяє стабільності й динаміці політичного розвитку в тактичній і стратегічній перспективі. Для нас досить важливим є питання про стабільність і стійкість політичної системи, оскільки будь-які перетворення повинні бути націлені на досягнення конкретного результату.

Переважає більшість політичних лідерів, як і рядових громадян, у стратегічному плані зацікавлені у встановленні стійкого й стабільного порядку, який регулює хід політичної динаміки. У той же час, як це не парадоксально на перший погляд, нестабільність нерідко служить стимулом пошуку громадської злагоди й фактором забезпечення ефективних змін, виступаючи певним «щепленням» від хвороб політичної стагнації. М. Оукшот, міркуючи про раціоналізм у політиці, відзначав, що «будь-яке реальна поведінка, будь-яка конкретна діяльність виникає в контексті певної, наявної мови поведінки. А під «мовою поведінки» я розумію знання того, яка саме поведінка відповідає цим конкретним обставинам» [13, с. 56].

Доречно зупинитись на дихотомії «стійкості-нестійкості» у політичному житті. Ці два базових підходи дають можливість сформулювати вихідні теоретичні моделі й визначити основні категорії, за допомогою яких можна побудувати певну інтегровану узагальнюючу робочу модель політичних змін: «стійкість» і «рівновага», «стабільність» і «криза», «консолідація» і «адаптація» тощо. Насамперед, розглянемо родові поняття політична «стійкість» і «стабільність», антиномією до яких відповідно

виступають категорії «нестійкість» і «нестабільність». Ці поняття проникли в самі різні концепції політичної динаміки, але найбільш докладно вони розроблені в рамках структурно-функціонального підходу, ідей синергетики й теорії катастроф. Вихідним пунктом для аналізу політичної динаміки виступає категорія «стійкість» політичного процесу, що означає, по-перше, його певний період, який має відповідні часові межі й темпоральні характеристики, і по-друге, рівень підтримки цілісності і системної організованості певного політичного порядку.

Відповідно до теорії катастроф (Дж. Каста та ін.), стійкість динамічної системи обумовлена дією двох полярних тенденцій, одна з яких пов'язана з відтворенням і збереженням «старих» системних якостей (системо утворюючих, або так званих «негативних»), тоді як друга, навпаки, забезпечує «позитивну» можливість адаптації політичних структур до «нових» умов, змін зовнішнього середовища [14, с. 42]. При цьому динамічна стійкість політичного порядку на тій або іншій фазі політичного процесу має відносний характер стосовно безперервної мінливості середовища, мінливості соціального поля. «Динамічна стійкість» політичного процесу служить для різних держав певним ідеальним типом або еталонною моделлю, яка дає можливість ефективно переборювати кризи розвитку й вирішувати соціальні проблеми. У зв'язку з цим більшу популярність серед теорій соціально-політичних змін одержала сьогодні концепція так званого «стійкого розвитку» (sustainable development), ближче всіх до реалізації якої просунулися розвинені країни Європи, Північної Америки, Японія, Австралія та інші.

Більш вузьким поняттям є категорія «політична стабільність». Багато закордонних і вітчизняних політологів (зокрема, А. М. Салмін) розрізняють «стійкість» і «стабільність» у політиці [15]. Стабільність співвідносять із ситуативними й оперативними параметрами політичної динаміки, а стійкість — зі стратегічним та історичним її вимірами. Стабільність у країні може бути досягнута шляхом тактичної й тимчасової угоди між основними політичними силами, але до стратегічної стійкості політичного життя може бути ще дуже далеко, як це було у Франції в лютому 1848 року, коли робітники й буржуа, спочатку створили Тимчасовий уряд, уже в червні цього ж року зіштовхнулися на вулицях Парижа в барикадних боях. «Органічна стійкість», інерційність, на відміну від стабільності, пов'язані не просто з рівновагою двох або декількох суспільних сил, яку можна досить легко порушити, їх більш-менш нестійким перемир'ям, а з дією певної інтегруючої «формули», у яку порівняно надовго відливається політична культура всього суспільства.

Отже, політична стабільність відображає такий стан політичної динаміки, при якому досягнута тимчасова рівновага (або баланс) сил основних

політичних акторів, після якого можлива й наступна дестабілізація, порушення цього балансу. Процеси встановлення тимчасової стабільності при відсутності стратегічної стійкості досить характерні для багатьох політичних режимів. Станом, протилежним стійкості й стабільності, є нестійкість і нестабільність. Крайньою формою нестійкості політичної динаміки виступає системна криза всіх сфер громадського життя, тривалий і зростаючий характер якого веде іноді до революцій і розпаду старої політичної системи.

На відміну від стану нестійкості політичної системи категорія «політична нестабільність» виражає кризові ситуації іншого порядку, що не обов'язково супроводжуються ламанням або зміною політичної системи, а пов'язані скоріше із серйозним перегрупуванням сил. Як «нестійкість», так і «нестабільність» політичного життя проявляються у формі кризових явищ різного ступеня гостроти. Відомий німецький політолог Е. Гелчнер відзначає, що кризи присутні в колективній пам'яті будь-яких націй, оскільки нові політичні інститути й режими в основному виникають саме в кризові періоди. «Гнів і лють, вивільняються в цьому процесі, з'єднуючись із дарвінівським культом жорстокості, ніцшеанським утвердженням почуттів на протигагу розуму, з масштабними соціальними зрушеннями, закономірно призводять до нестримного кровопускання [16, с. 180].

На це звернув увагу і американський політолог С. Хантінгтон [17, с. 528–557], який ще наприкінці 60-х років ХХ століття розрізняв політичні системи не за традиційними видами політичних режимів, а за рівнем стабільності, організаційної «сили», міри стійкості інститутів, які регулюють політичну динаміку. Аналізуючи саме умови ефективної підтримки політичного порядку при здійсненні швидких соціальних змін, С. Хантінгтон зауважує, що розходжень між демократією та диктатурою менше, ніж розходжень між тими країнами, в яких існують консенсус, єдність, законність, організація, ефективність, стабільність і тими країнами, у політиці яких відсутні ці риси. Сучасна Україна має підтвердити або спростувати деякі з цих висновків щодо можливості досягнення стабільності та стійкості в сучасних умовах глобалізації.

Література:

1. Даль Р. О демократии/Пер. с англ. А. С. Богдановского; Под ред. О. А. Алякринского. — М.: Аспект Пресс, 2000. — 208 с.
2. Алмонд Г., Пауэлл Дж., Стром К., Дантон Р. Сравнительная политология сегодня: Мировой обзор/Сокр. Пер. с англ. А. С. Богдановского, Л. А. Галкиной; под ред. М. В. Ильина, А. Ю. Мельвиля. — М.: Аспект Пресс, 2002. — 537 с.

3. Богданов А. Всеобщая организационная наука (тектология). — СПб: Изд-е М. И. Семенова, 1912–1913. — 255 с.
4. Beume K. Von Die Zukunft der parlamentarischen Demokratie.//Politikwissenschaft. Grundlegung. Bd. 2 Der demokratische Verfassungsstaat. Stuttgart: Beltz Verlag Basel und W. Kohlhammer GmbH, 1987. — S. 307–332.
5. Эндрейн Ч. Ф. Сравнительный анализ политических систем. Эффективность осуществления политического курса и социальные преобразования. Пер. с англ. — М.: Издательский дом «ИНФРА — М», 2000. — 320 с.
6. Анохин М. Г. Политические системы: Адаптация, динамика, устойчивость: (Теоретико-прикладной анализ). -М.: Инфомарт, 1996. — 305 с.
7. Манн М. Нации-государства в Европе и на других континентах: Разнообразие форм, развитие, неугасание//Нации и национализм/Б. Андерсон, О. Бауэр, М. Хорх и др.; Пер. с англ. и нем. Л. Е. Переславцевой, М. С. Панина, М. Б. Гнедовского. — М.: Праксис, 2002. — С. 381–410.
8. Политические сдвиги в странах Запада (конец 70-х — 80-е годы). — М.: Наука, 1989. — 248 с.
9. Гоббс Т. Сочинения: В 2 т./Пер. с лат. и англ.; Сост., ред., авт. примеч. В. В. Соколов. — М.: Мысль, 1991. — Т. 2. — 731 с.
10. Теоретическая схема политического пространства во Франции, согласно Пьеру Бурдьё//Д. Кола. Политическая социология/Пер. с фр.; Предисл. А. Б. Гофмана. — М.: ИНФРА М, Изд-во «Весь мир», 2001. — С. 107–109.
11. Морозова Е. Г. Политический маркетинг: концепции развития, модели функционирования. — Автореф. дис. д-ра, полит, наук. — М., 2000. — 48 с.
12. Шабров О. Ф. Политическая система: Структура, типология, устойчивость. — М.: Луч, 1993. — 34 с.
13. Оукшот М. Рационализм в политике и другие статьи. Перевод с англ. — М.: Идея-Пресс, 2002. — 288 с.
14. Каста Дж. Большие системы: Связность, сложность и катастрофы/Пер. с англ. под ред. Ю. П. Гупало, А. А. Пионтковского. — М.: Мир, 1982. — 216 с.
15. Салмин А. М. Современная демократия: генезис, структура, культурные конфликты: Опыт Франции в сравнительной ретроспективе/Рос акад. наук, Ин-т проблем рабочего движения и сравнительной политологии. — М: Наука, 1992. — 330 с.

16. Геллнер Э. Пришествие национализма: Мифы нации и класса//Нации и национализм. — М.: Праксис, 2002. — С. 146–200.
17. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций и преобразование мирового порядка//Новая постиндустриальная волна на Западе: Антология/Под ред. В. Л. Иноземцева. — М.: Akademia, 1999. — С. 528–557.

Ермак В. В. Гражданское общество в политической системе: феноменология, компаративистика, социодинамика

Рассматривается место гражданского общества в различных политических системах.

Ключевые слова: *политическая система, государство, гражданское общество, гражданские объединения, компаративистика, феноменология, социодинамика.*

Jermak V. Civil society in the political system: phenomenology, comparativistics, sociodynamics

The place of civil society in different political systems is considered.

Keywords: *political system, state, civil society, civil unification, comparativistics, phenomenology, sociodynamics.*

УДК 323:321 (477)

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО У КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНОМУ АСПЕКТІ

Крицкалюк Н. І. ©

*Аспірант кафедри політології філософського факультету
Ктівського національного університету імені Тараса
Шевченка*

Розглядаються питання виникнення, розвитку та особливості становлення громадянського суспільства у різних культурно-історичних умовах.

Ключові слова: *громадянське суспільство, європейська культурна традиція, поліс, держава, суспільний договір.*

Актуалізація проблем, пов'язаних з поняттям «громадянське суспільство», у сучасній філософській та соціально-політичній думці Заходу припадає на 70–80-ті роки. Зростання зацікавленості у цій проблематиці стало особливо помітним у зв'язку з кардинальними змінами, що відбулися у країнах Східної Європи та країнах так званого третього світу. Розповсюдження основних ідей, принципів, цінностей, що асоціюються з уявленнями про ліберальну демократію, на нові регіони потребували переосмислення поняття громадського суспільства, умов та закономірностей його виникнення, формування та розвитку, особливостей становлення у різних культурно-історичних умовах.

Зазначимо, що в наш час цією проблематикою активно займаються Цвих В.Ф., Карась А.Ф., Зеленько Г.І., Бойчук М.А., Мельник В.П., Рудич Ф.М., Якубовський О.П. та інші.

Метою даної статті є з'ясувати розуміння громадянського суспільства у різних історичних аспектах. Це передбачає з'ясувати які склалися підходи розуміння до проблеми співвідношення загального (держави) та одиничного (окремих громадян, їхніх груп) в західній та східній соціально-політичній та філософській традиції.

Всебічний аналіз громадського суспільства передбачає поєднання двох аспектів дослідження. З одного боку, громадянське суспільство — це теоретичний концепт, ідеальна модель суспільної організації та суспільного життя, за допомогою якої виділяються найзагальніші риси, типологічні характеристики економічного, політичного, духовного життя суспільства. В цьому аспекті громадянське суспільство — це ідеальний тип (у розумінні відомого соціолога М. Вебера). Як певний інваріант, це поняття

ґрунтується на структурованості всіх сфер соціальної діяльності. Суттєвою передумовою об'єднання структурних елементів у єдине ціле є діяльність суспільних суб'єктів, яка детермінується стандартами і цінностями суспільства через існуючу систему права.

Щодо вище сказаного, ми можемо виділити такі передумови формування

громадянського суспільства:

1) чітко визначена структура економічного, політичного, соціального і духовного життя;

2) наявність активно діючого соціального суб'єкта;

3) наявність комплексу норм і стандартів цієї діяльності, яка виражена у системі чинного права.

Однак з іншого боку, громадянське суспільство — це історично визначена реальність, феноменологічний прояв цілісності соціо-культурного організму, що його породжує. В такому розумінні громадянське суспільство — явище унікальне. Воно є результатом специфічного історичного розвитку, генетично пов'язаного з європейською культурою.

Об'єднання двох аспектів аналізу громадянського суспільства «генералізуючого» та «індивідуалізуючого» дає змогу не лише виявити його сутнісні характеристики, а й дослідити конкретні форми його культурно-історичного втілення, прогнозувати перспективи його розвитку в різних культурно-історичних традиціях.

Сукупність ознак, які ми асоціюємо з поняттям «громадянське суспільство», сформувалася в європейській культурній традиції. Тому витоки його треба шукати у класичній античності. Саме у Давній Греції складалася система факторів, які зумовлюють диференціацію та інтеграцію суспільного життя, будучи передумовами формування початкових засад громадянського суспільства. До них треба віднести такі:

— поява нових політико-правових інститутів (у тому числі і демократичних), наслідком узгодження діяльності яких є формування структурованої системи законодавчої та виконавчої влади;

— перетворення політики у сферу діяльності, в якій перетинаються та стикаються правові, ідеологічні, моральні інтереси індивідів та соціальних груп. Політика стає сферою не лише боротьби, а й узгодження інтересів різноспрямованих суспільних сил, основою існування держави як цілого;

— формування комплексу ідей, що стосуються прав та обов'язків людини, а саме: права на недоторканість приватного життя та власності, права на вільний вибір способу життя, права на свободу слова, — а також їхні державні та юридичні гарантії.

Уся сукупність перелічених факторів будувалася на ідеї свободи, яка є надбанням античної культури. Підкреслюючи визначну роль анти-

ності у формуванні вартостей західного суспільства, Ясперс вважав, що саме поліс заклад основ західного розуміння свободи, вперше в історії перетворивши її у реальність свободи [1, с.85]. Уявлення про політичну свободу ставить питання про простір індивідуальної свободи. Ідея Епікура про свободу та відхилення атомів — це своєрідний маніфест свободи індивіда в системі державних інститутів.

Передумовою теоретичного обґрунтування ідеї індивідуальної свободи стає ідея раціональності як універсальної характеристики європейського менталітету. Вже у таких поняттях, як поліс і держава наочного є спроба раціонального пояснення співвідношення державної влади і індивідуальної свободи. Арістотель намагався раціонально обґрунтувати взаємозв'язок індивідуальних інтересів. Критикуючи Платона, який благо цілого (держави) не пов'язував з благом частин (індивідів), Арістотель справедливість цілого ототожнює зі справедливістю його складових: однаково справедливим є те, що корисне як для цілої держави, так і для всіх її громадян.

Ідеї, сформовані в античності, відродженні у добу Ренесансу, повного розвитку досягають в епоху Реформації, — саме у цей час правова ідея набуває релігійно-етичної форми. Мета найбільш видатних її представників полягає у тому, щоб зробити рівноправність і свободу особи атрибутами права. Визнання формальної рівності людей перед Богом та глибока соціальна нерівність і несвобода — такими були реалії Середньовіччя. Діячі Реформації боролися за право людини на особисте ставлення до Бога, право на індивідуальний пошук релігійного спасіння на засадах усвідомлення власної гріховності, за право вільного вибору життєвого шляху. Це право асоціювалося зі свободою совісті, яку розуміли не тільки як морально-політичну норму, а й як духовну потребу.

Релігійно-моральні принципи, проголошені Реформацією, позбавили державні закони їхнього сакрального характеру. Вони були покладені в основу комплексу державно-правових ідей XVII — XVIII ст., згідно з яким правові норми розумілися як природні, притаманні людському розуму.

Першим серед філософів Нового часу, хто підготував теорію «суспільного договору» та «природного права», був Ф. Бекон. Розділяючи істини науки та «відкриття» релігії, він протиставив природне право християнству. За Беконом, держава виникає внаслідок розростання сім'ї. І тому закони досить часто бувають несправедливими, виражаючи інтереси певних суспільних груп. Тобто, закони запроваджують люди та захищає держава, їх можуть змінювати внаслідок того, в чийх руках є влада [2, с. 127].

Бекон основи права вбачає не у релігійних заповідях або в "вроджених" принципах, а у суспільній корисності, стверджуючи, що закон зберігає своє значення, доки більшість громадян визнають його справедливим. Саме

справедливість є основою для законів, які здатні раціонально регулювати суспільні відносини. «Тільки завдяки справедливості людина людині Бог, а не вовк», — писав Бекон, і продовжував: «ця справедливість полягає в тому, щоб не робити іншому того, чого не бажаєш собі» [2, с. 145]. Таке визначення справедливості — це вираження принципу рівності всіх людей перед законом.

Основна функція держави, яка ґрунтується на принципі формальної рівності всіх громадян перед законом (правова держава) полягає в "охороні особистості, майна та доброго імені», забезпечені права власності на майно та землю» [2, с. 81]. Гоббс та Локк також вбачають основу соціального процесу у ствердженні права власності та свободи особистості, які ґрунтуються на законах та державній владі, що могла б їх захистити. Значний внесок у розвиток теорії громадянського суспільства зробив Гоббс. На підставі ідеї рівності всіх людей він говорить про «природний» стан «війни всіх проти всіх», який є початковим пунктом історичного прогресу. Кінцевий пункт історичного розвитку — це «громадянське» суспільство, що засноване на "природних» законах. Суспільні зміни — це неперервний рух до "громадянського» стану у "договірній» державі, де всім забезпечена рівність перед законом, захищене право на власність, безпеку, багатство.

Якщо для Гоббса люди, утворюючи договірну державу, делегують їй усі свої права, відмовляючись від них, то Спіноза обмежує владу держави та правителя їхньою корисністю для народу. При будь-якій формі закріпачення народ зберігає певну свободу, яку може реалізовувати у повстанні. Тому найміцніша влада та, при якій свобода народу гарантована законом, тобто демократична. Важливим для справи свободи Спіноза вважає утримання народом «прав на зразок тих, які мають у Нижній Німеччині спілки ремісників,» тобто історично вибраних форм місцевого самоврядування, а також «свободи слова та думки».

Локк також захищає демократичний ідеал. Він виходить з концепції природної рівності людей: вступаючи у "суспільний договір» як рівні, вони відмовляються від своїх прав. І тому «абсолютна монархія несумісна з громадянським суспільством» [3, с. 52], бо правитель, як член суспільства, має свої приватні інтереси і завжди буде зловживати владою. На думку Локка, народ не відчує, що живе у громадянському суспільстві, «доки законодавча влада не буде передана у руки колективного органу», кожний член якого, буде підвладний закону, як і решта громадян [3, с. 205].

Ця проблематика знайшла подальший розвиток у філософії І.Канта. Визнаючи, що зовнішня свобода, тобто незалежність від волі інших — це природне невід'ємне право кожної людини, він дійшов висновку, що вона можлива лише в умовах правової держави. Кант проаналізував право привласнення і зробив висновок, що правова основа володіння полягає

у колективній волі всіх членів суспільства, обов'язковій для кожного громадянина. Стан суспільства, при якому над індивідом панує загальна, всіма визнана воля, Кант називав громадянським станом, або порядком. У праці «Ідея всезагальної історії у всесвітньо-громадянському плані» він накреслив основні положення справедливого громадянського устрою. «Громадянський устрій є стосунками між людьми, які, проте, (без шкоди для свободи їх об'єднання з іншими як цілого) підпорядковані примусовим законам» [4, с. 203]. Тільки сукупна воля індивідів, що утворюють народ, організований у державу, може стати основою та джерелом законів у правовій державі. Кожен має право голосу, участі у загальних рішеннях і одночасно підкорюється цим рішенням. Така свобода є невід'ємне право кожного громадянина, так само як і їхня рівність перед законом. Уточнюючи зміст поняття «громадянський устрій», Кант називав його «республіканським», маючи на увазі «устрій, встановлений, по-перше, згідно з принципами свободи членів суспільства (як людей), по-друге, відповідно до основоположень про залежність усіх (як підданих) від єдиного загального законодавства, і нарешті, за законом рівності всіх (як громадян держави)» [4, с. 29].

Значний внесок у розробку проблеми громадянського суспільства зробив Гегель. Він розглядав його як другий ступінь розвитку «моральної субстанції» від сім'ї до держави. На цій стадії розвитку субстанція розпадається на "множину», на "окремих людей, які існують у самостійній свободі і як особливі для себе», утворюючи «систему атомістики» [5, с. 342]. Отже, громадянське суспільство — це комплекс приватних осіб, класів, груп, інститутів, взаємодію яких регулює громадянське право, незалежні від держави. «Атомізм» громадянського суспільства визначає його конфліктність, зіткнення різноспрямованих інтересів. Тому абсолютно необхідно є державна регуляція діяльності громадянського суспільства, яка здійснюється на засадах права.

"Одним принципом громадянського суспільства є конкретна особа, яка слугує для себе метою, як особлива», а іншим — з необхідністю встановлені стосунки особливої особи з іншими особливими особами опосередковані «формою всезагального» [6, с. 58]. Саме держава знімає антагонізми громадянського суспільства, забезпечує його збереження, синтезуючи індивідуальні інтереси в універсальні. Належність до держави, яка втілює об'єктивний дух, забезпечує об'єктивність та моральність існування окремих індивідів [6, с. 263].

Отже, в західній соціально-політичній та філософській традиції склалися два підходи до проблеми співвідношення загального (держави) та одиничного (окремих громадян, їхніх груп і тощо). Представники одного обґрунтували потребу розмежування держави та громадянського сус-

пільства, говорячи про рівність прав людей перед законом. Інші вбачали у державі, що здійснює контроль за всіма сферами суспільного життя, гаранта існування суспільного організму, подолання егоїстичних антагонізмів. Уявлення про співвідношення державного й індивідуального в західній культурі складалося на засадах принципів індивідуалізму, раціоналізму, свободи, які реалізувалися у всіх сферах суспільного життя. В цьому воно значною мірою відрізняється від моделі та базових принципів організації соціального і культурного життя на Сході.

Для соціальних наук поняття «Схід» давно не є географічним. Воно об'єднує різні культури (Індія, Китай, Близький та Далекий Схід, передню та Малу Азію). Незважаючи на відмінності цих культурних організмів, в основі їхньої культурної матриці лежить спільна ментальна парадигма. Цікавим є зіставлення ключових базисних принципів західної та східної парадигм з метою виявлення можливостей трансформації західного культурно-історичного досвіду у східній культурі. Це дасть змогу говорити про перспективи перенесення політичного ідеалу Заходу з його орієнтацією на ліберально-демократичну модель, що спирається на поняття громадянського суспільства, у країни, що шукають моделі, на які б вони могли орієнтуватися у своєму політичному розвитку (в тому числі і наша країна).

На відміну від Заходу, економічне, соціально-політичне і духовне життя Сходу характеризується неструктурованістю його елементів. Унаслідок цього в організації життя суспільства провідними стають колективні форми діяльності людей. В економічній сфері, це так званий азійський спосіб виробництва, при якому значна частина населення примусово працює на громадських роботах. Азійський спосіб виробництва породив кріпацтво в різних його модифікаціях (від використання примусової праці переважної частини суспільства до класичного рабства і ГУЛАГу.) Свобода підприємництва, відокремлення економічних функцій держави від політичних, поліваріантність економічних прехтів розвитку були невідомі східному суспільству. У випадку ослаблення державного економічного регулювання функції державної влади перекладалися на колектив, громаду, які регламентували діяльність індивіда.

У політичному житті Сходу культивувався пріоритет колективного над індивідуальним. Для демократичної західної традиції колективне благо — це результат консенсусу, тобто збалансованого інтересу всіх членів суспільства. Для Сходу спільне благо — це підкорення меншості більшості, тобто політичний гегемонізм. Найбільш показова щодо цього позиція В.І.Леніна, що була висловлена в праці «Держава і революція». На його думку, сутність будь-якої демократії полягає у примусі однієї частини суспільства щодо іншої. Ліберальну демократію він вважав брех-

ливою демократією, тому що вона означає свободу для незначної частини суспільства. Пролетарська демократія, на його думку, робить усіх громадян рівними як робітників єдиного державного синдикату.

Західна цивілізація орієнтована на динамічний тип особи, на індивідуальну ініціативу, самоствердження і досягнення успіху. Східна культура відкидає ідею індивідуалізму. Духовним ідеалом масової свідомості на Сході є традиціоналізм, який розуміють як сукупність духовних цінностей інтегративно орієнтованої масової свідомості на всезагальний інтерес, на колективну волю. Традиція, як форма колективного досвіду, має свої переваги над індивідуальною творчістю, колективна єдність над індивідуальною свободою. Духовну свободу розуміють як розчинення в абсолюті або як підкорення індивідуальності загальному прийнятому етикету (лі) у Китаї. Навіть у християнстві східна традиція орієнтується на соборність, колективну духовну єдність і відповідальність перед Богом, тоді як західне християнство ґрунтується на особистому спілкуванні з Богом та індивідуальній відповідальності перед ним.

Отже, у східній культурній традиції на підставі розгалуженої бюрократичної системи держапарату, психологічної орієнтації масової свідомості на держструктури, які символізують колектив, громадську єдність, формується патерналістське, етатичне ставлення членів суспільства до держави.

У суспільній думці Заходу також є елементи етатичного мислення. Однак у духовному житті йому протистоїть діалектично з ним пов'язаний автономний ліберально-демократичний підхід. Доповнюючи один одного, вони дають всебічну картину життя суспільства, метою якого є індивід у всій багатоманітності форм його самореалізації.

Практична реалізація ідеї свободи у західній культурі сприяє відокремленню економічної функції держави від політичної, а політичної від ідеологічної. Результатом розподілу цих функцій держави є деідеологізація суспільного життя, яка забезпечує вільне самовиявлення як окремих громадян, так і різних груп громадян суспільства. Цей простір свободи дає змогу і право бути іншим, не тотожним самому собі, а також допомагає зрозуміти інших, не завжди схожих на нас. Політична система західного суспільства склалася не в результаті перемоги однієї групи над іншою, а в результаті їх діалогу.

Лібералізм, консерватизм, марксизм, соціал-демократія — це той ґрунт, на якому виросла сучасна політична система ліберальної демократії Заходу. Вона є результатом синтезу різнорідних течій в економіці, політиці, релігії, філософії, результатом зіткнення інтересів різних класів, соціальних груп, партій. Деі-деологізованому раціоналізованому правовому механізму державної влади, який реалізується у західній культурі, який забезпечує можливість еволюційних легітимно оформлених змін, традиційне суспіль-

ство протиставляє; революційні зміни провідної (в ідеологічній сфері) ідеї, яка є визначальною для світорозуміння етносу, нації. Ця ідея забезпечує єдиність світосприйняття, цілісність матеріального і духовного життя суспільства, його соборність. За своєю сутністю така ідея має харизматичний характер (у розумінні М. Вебера) і, як така, визначає найбільш суттєві зміни у житті суспільства.

Поняття Схід і Захід в своїй визначенності й окремоті є абстракціями. В реальності культурно-історичного життя — феномени, які описуються цими поняттями, взаємодіють, взаємовпливаючи і взаємовизначаючи один одного. Говорячи про історію як про всевітньо-історичний процес, ми не можемо не визнати, що буття кожного культурного організму реалізується на підставі дії двох взаємопов'язаних процесів. Це — внутрішній саморозвиток соціально-культурного організму на засадах провідної культурної традиції (парадигми) і зовнішній вплив інших культурних традицій, який асимілюється, трансформуючись в енергію власного розвитку культури з урахуванням її потреб і специфіки. Обидва процеси і є реальним життям і розвитком культури. Особливо наочно їхня взаємодія виявляється на перетині глобальних культурних матриць.

Історично склалося так, що Україна належить саме до такого типу культури. На її теренах сходилися історичні шляхи Заходу та Сходу, Півночі та Півдня. Ці різномірні впливи визначають неklasичний характер українського менталітету, органічне (а інколи й неорганічне) поєднання в ньому різних культурних традицій.

Зважаючи на ці загальні міркування, актуальним здається питання про доцільність і реальну можливість перенесення і трансплантацію реалій західноєвропейського соціально-політичного життя (в тому числі і громадянського суспільства) на ґрунт України. Аналізуючи це питання, треба згадати слова одного з перших дисидентів, російського письменника О. Герцена, який 140 років тому писав: «Ми стільки бачили і стільки пережили, що не мали права захоплюватися, вважаючи достатньо проголосити римському світу Євангеліє, щоб зробити його демократичною республікою, як це думали червоні апостоли, що достатньо в два стовпчики надрукувати ілюстроване видання Прав людини, щоб людина стала вільною» [7, с. 154].

Асиміляція ідей та понять, які виростили на ґрунті західноєвропейської культури, буде мати плідні наслідки в Україні лише в тому випадку, коли наша країна позбавиться соціокультурної маргінальності. Тому соціокультурна ідентифікація України, яка означає усвідомлення своєї totoжності з певною культурною моделлю, переживання психологічної належності до певної соціокультурної традиції та її вартостей є надзвичайно важливою проблемою.

Сьогодні Україна — це перехідне суспільство з невизначеною системою базових цінностей, буття якого реалізується в умовах невизначених соціально-економічних і соціально-культурних орієнтирів. Перспективним напрямом розвитку України соціологи та політологи вважають перехід від тоталітаризму до демократії, який реалізується на основі національної ідеї.

Потрібно відмітити, що поняття національної ідеї для української філософії в останньому столітті стало базовим. Можна говорити про багатоманітність визначень і підходів до цього питання. В політичній ситуації сучасної України саме національна ідея могла б бути фактором консолідації українського суспільства, яке за своїми вартісними орієнтаціями є неоднорідним,» «розшарованим (можна говорити про значення американської ідеї для консолідації американського суспільства). Формування української нації, яка б розумілася не як етно-національне, а, як політично-культурне утворення, могло б стати надзвичайно важливим для об'єднання українського народу на засадах єдиної системи загальнонаціональних вартостей, для перетворення його в суб'єкт громадянського суспільства.

Виникає питання щодо характеру головних цінностей, які б могли стати основою нової демократичної України. На етапі індустріального розвитку Заходу була вирішена проблема формування національних держав, обґрунтування їхньої національної єдності. Проте сьогодні актуальними для розвинутих країн Європи і Америки є завдання постіндустріального суспільства, які полягають у розвитку соціального самоврядування (в тому числі і місцевого), у формуванні екологічної свідомості, у перетворенні толерантності і плюралізму в норму соціального життя, в орієнтації на самоорганізацію особистості, у виробленні універсальної етики.

В Україні історична ситуація склалася так, що з традиційного суспільства з неструктурованими суспільними відносинами вона штучно була перетворена в суспільство індустріальне. Вартості останнього були трансформовані, спотворені, ототожені з вартостями тоталітарної держави. В історії України можна знайти ідеї лібералізму, поваги до особистості свободи. Однак вони не стали домінуючими, не перетворилися у консолідуючий фактор української історії. Тому завдання, які стоять перед Україною, різнопланові. Це — і поновлення зв'язку з культурною традицією, вартості якої (переосмисленні з урахуванням потреб часу) можуть стати духовною основою об'єднання нації. Це — і вирішення завдань індустріального суспільства (завершення процесу створення держави з паралельним формуванням структур громадянського суспільства, зміцнення системи права як гаранта свободи і захищеності прав кожного громадянина). Це — і формування завдань, пов'язаних з розвитком демократичних інститутів,

створення нових вартісних орієнтирів, на яких могло б ґрунтуватися українське суспільство у XXI ст.

Література:

1. Ясперс К. Истоки истории и ее цель//Ясперс К. Смысл и назначение истории: Пер. с нем. — М.: Политиздат, 1991. — 527 с.
2. Бекон Ф. Сочинения: Изд. 2-е, исправ. и допол. Пер. с англ. В 2 т. — М.: Мысль, 1971–1972 р.р. — Т. 1. — 857 с.
3. Локк Дж. Избр. филос. произведения: В 2 т. — М.: 1960 р.- Т. 2. — 495 с.
4. Кант И. Сочинения: В 6 т. — М.: Мысль, 1963–1966. — Т. 4. — 404 с.
5. Гегель Г. В. Ф. Энциклопедия философских наук: В 3 т. — М.: Мысль, 1977. -Т. 3. — 411 с.
6. Гегель Г. В. Ф. Сочинения: В 14 т. — М.: Мысль 1929–1958. — Т. 7. — 411 с.; Т. 5. — 518 с.
7. Герцен А. Сочинения: В 10 т. — М.: Соцэкгиз, 1975. — Т. 7. — 394 с.

Крицкалюк Н. И. Гражданское общество в культурно-историческом аспекте

Рассматриваются вопросы возникновения, развития и особенности становления гражданского общества у различных культурно-исторических условиях.

Ключевые слова: *гражданское общество, европейская культурная традиция, полис, государство, общественный договор.*

Kritskalyuk N. I. Civil society in historical and cultural perspective

The questions of the origin, development and characteristics of civil society from different cultural and historical conditions.

Keywords: *civil society, the European cultural tradition, policy, government, the social contract.*

УДК 32:303.8

ОСНОВНІ СПОСОБИ ФОРМУЛЮВАННЯ ЦІЛЕЙ ПРИ ПРОВЕДЕННІ СИСТЕМНОГО АНАЛІЗУ ПОЛІТИЧНИХ ЯВИЩ ТА ПРОЦЕСІВ

Helina D. B. ©

Кандидат політичних наук, доцент Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Висвітлено специфіку формулювання цілей при проведенні системного аналізу в політології. Виокремлено критерії до цілей системного дослідження та охарактеризовано технології їх формулювання — метаплан, технологію оптимуму Парето, PATTERN та дерево цілей.

Ключові слова: *системний аналіз, формулювання цілі, метаплан, оптимум Парето, технологія PATTERN, дерево цілей.*

Видатний мислитель Античності Аристотель стверджував, що «початок — це більше, аніж половина справи». У правдивості цього твердження щоразу переконується кожен вчений, який проводить наукове дослідження. Тут дуже часто правильність отриманих висновків, або й узагалі можливість їх одержання, прямо залежать від того, наскільки ретельно дослідник дотримується усіх процедур та основних принципів етапу підготовки. Підготовчий етап є ключовим і при проведенні системного аналізу політичних явищ та процесів.

Системний аналіз — один із найновіших методів політології, історія якого розпочинається із середини ХХ ст., коли він був «запозичений» із природничо-технічних та математичних наук і поступово впроваджувався у соціально-політичні дослідження. Разом з тим, навіть будучи серед найпоширеніших на Заході, в українській політичній науці цей метод лише зараз поступово здобуває належне визнання. Засобом активізації його використання в політології може стати покрокове, етап за етапом, підвищення рівня розуміння його суті та алгоритму застосування. Зокрема, метою даної статті є з'ясування специфіки одного із підетапів підготовчого етапу системного аналізу політичних явищ та процесів — визначення цілі.

У найзагальнішому вигляді ціль — це образ бажаного майбутнього, уявлення про ідеальний стан системи, що досліджується. Якщо формулювання проблеми передбачає вираження того, що не влаштовує в системі, то визначення цілі — це опис стану системи, якого буде досягнуто внаслідок здійснення набору дій (завдань). Мета будь-якого дослідження — це своєрідний напрям, у якому слід скерувати зусилля задля виправлення

недоліків системи. Оскільки системний аналіз політичних явищ та процесів, як правило, проводиться задля обрання найбільш оптимального вирішення тієї чи іншої політичної проблеми, його ціль обов'язково включатиме і опис бажаного майбутнього стану системи, у якому ця проблема уже усунута.

Чітке та вірне визначення цілі є надзвичайно важливим, оскільки помилка на цьому етапі призведе до викривлення отриманих результатів. Це можна проілюструвати прикладом американського вченого Рассела Акоффа. На його думку, вирішення будь-якої проблемної ситуації може здійснюватися одним із наступних чотирьох способів — «*absolution*», «*resolution*», «*solution*» та «*dissolution*». Перший термін використовується для позначення повної бездіяльності із сподіванням на зникнення проблеми без будь-яких зусиль дослідника. «*Resolution*» передбачає часткове втручання в систему для усунення найбільш очевидних проявів проблеми, але не її повного вирішення. Така реакція є типовою за відсутності ресурсів, коли намагаються подолати, наприклад, хоча б зовнішні прояви конфліктів. «*Solution*» — це спроба втручання у ситуацію через прийняття оптимального в даних умовах рішення. Врешті, «*dissolution*» (розчинення) — це спосіб реагування на проблему для її повного зникнення та усунення умов, які можуть призвести до її повторного виникнення в майбутньому.

Для пояснення цих реакцій Р. Акофф використовує наступний приклад. Система оплати в автобусній компанії одного великого міста Європи ґрунтувалась на якості роботи водіїв, які оцінювалися за дотриманням графіку руху, та кондукторів — за обслуговування пасажирів. Кондуктори, прагнучи підвищити якість надання послуг, віддавали перевагу перевірці наявності квитків та збору оплати, не подаючи водієві сигнал про відправку вчасно. Це зумовило часті конфлікти між водіями та кондукторами. Спочатку керівництво компанії ігнорувало проблему (*absolution*). Однак, з часом стало очевидно, що вона не зникне сама собою, оскільки поступово до неї долучалися і професійні спілки. Тоді було здійснено спробу повернення до попередньої системи оплати без преміювання за якість (*resolution*). Це теж викликало невдоволення, оскільки означало відміну надбавок. Наступним кроком було створення умов для діалогу профспілок та налагодження системи рівного поділу фонду доплат між водієм автобуса та кондуктором (*solution*). Але через відсутність довіри між двома організаціями і це не призвело до бажаного результату. Врешті, найкращим рішенням (*dissolution*) стала зміна принципу роботи. Оскільки у години пік кількість автобусів на лінії перевищує кількість зупинок, кондукторів почали закріплювати за зупинками, а не за автобусами. Вони продавали білети ще до приходу автобуса, перевіряли їх і вчасно подавали сигнал відправки [6, р.9–11].

Цей приклад ілюструє, що оскільки ціль слугує своєрідним антиподом проблеми, часто може виникнути бажання підмінити її засобами досягнення, які є найбільш очевидними. Втім, такий підхід є неправильним. Його наслідки дуже вдало описані у П. Ріветта, який розповідає про красивий будинок в університетському містечку графства Сассекс, що отримав золоту медаль (найвищу відзнаку) Королівської спілки архітекторів у 1965 р. Однак, внутрішнє планування цієї споруди настільки невдале, що вона є абсолютно непридатною для використання ані з навчальною, ані з адміністративною метою [3, с.171].

Дуже важливо із самого початку розуміти взаємозв'язок цілей та цінностей. Цінності є визначальними у процесі особистого цілепокладання, орієнтуючи індивіда у різноманітті можливостей та варіантів. Проте, при здійсненні системного аналізу дослідник має намагатися бути максимально нейтральним та об'єктивним у своїх судженнях і висновках. Наприклад, якщо системний аналітик шукає вирішення проблеми поширення невиліковного захворювання серед свійських тварин на певній території, він може свідомо або несвідомо ігнорувати такий інструмент як фізичне знищення уже заражених особин і зосередити головну увагу на пошуку причин захворювання. Звісно, джерела епідемії є дуже важливими, але кінцеве рішення, скоріш за все, буде неповним без включення як, наприклад, очищення води у ставку, із якого ці тварини п'ють, так і зупинення хвороби через знищення уже хворих.

Цей приклад ілюструє, що моральні якості та цінності системного аналітика можуть суперечити цілям, які виникатимуть при проведенні дослідження. Для вирішення цієї дилеми можна або відмовитися від подальшої роботи при виявленні конфлікту, або ж намагатися бути максимально об'єктивним. Другий спосіб є складнішим, тому наявність відповідних навиків характеризує дійсно фахового та досвідченого аналітика. Втім, як правило, навіть такий дослідник не здійснюватиме роботу, якщо це суперечить його базовим цінностям. Приміром, якщо системний аналітик вірить в абсолютну цінність життя людини, він не зможе запропонувати боротися з економічними проблемами певного регіону заохоченням абортів серед найбільш вразливих мешканців з метою зниження кількості населення.

Вибір цілі для проведення системного аналізу є творчим процесом, який важко піддається формалізації. Все ж, існує низка способів, які допомагають його полегшити та пришвидшити. Так, для визначення цілі системний аналітик може використати одну із низки уже розроблених технологій. Розпочинати цей процес можна із формулювання так званої «метацілі» — опису кінцевого бажаного стану системи. Цей спосіб ґрунтується на аналізі системи, що досліджується, в рамках більшої надсистеми, до складу якої вона входить, та підсистем, з яких, своєю чергою, вона скла-

дається. Виходячи із цього, цілі також є ієрархічними: цілі систем нижчого рівня можуть виступати засобами досягнення цілей систем вищого рівня. Наприклад, ціль «побудувати нову тролейбусну лінію» може виступати як самостійна ціль, а може слугувати лише засобом досягнення цілі «покращити якість транспортних послуг у місті».

Як правило, метаціль формулюється в загальних рисах — добробут нації, безпека держави, наукове досягнення тощо. Далі відбувається її декомпозиція на більш конкретні цілі на основі підсистем. Приміром, метаціль «підвищити рівень безпеки держави» може включати такі підцілі як гарантування політичної, економічної, соціальної, військової, екологічної безпеки. Кожна із них є системою із власними підсистемами. Наприклад, підвищення рівня економічної безпеки передбачатиме забезпечення фінансової стабільності. Врешті, на третьому рівні, крім цілей підсистем, враховують і цілі надсистем. Метаціль «підвищення рівня безпеки держави» включатиме, приміром, мету надсистеми щодо безпеки у Чорноморському регіоні [3, с.362].

Інші приклади метацелей — покращення системи соціального захисту населення у регіоні, підвищення якості медичних послуг тощо. Вони можуть поділятися на завдання, які їх конкретизують. Наприклад, ціль «покращення системи соціального захисту населення у регіоні» може передбачати створення центру, який би координував розподіл грошової допомоги між незахищеними верствами населення, забезпечуючи швидкість її доставки та адресність (надання тим, хто її дійсно потребує). Або ж, серед кроків може бути залучення більшої кількості волонтерів, які б працювали із літніми людьми. Створення центру чи залучення волонтерів є засобами. А уже конкретизація цих засобів і сприяє постановці завдань, приміром: формування центру із десяти осіб при управлінні соціальної політики в адміністрації мера.

Водночас, цей спосіб визначення цілі є малоефективним та не завжди доречним. Його варто застосовувати, якщо знань про систему надто мало, але навіть у такому випадку його краще поєднувати з іншими технологіями. Приміром, його можна доповнити технологією, що ґрунтується на принципі «оптимальності Парето» або «ефективності Парето». Він був вперше запропонований італійським економістом Вільфредо Парето у 1897 р. для вивчення економічної ефективності. Його суть полягає у наступному: вдосконалення системи в цілому передбачатиме покращення становища хоча б одного із індивідів без одночасного погіршення становища іншого; це можна здійснювати лише певну кількість разів, після чого настає такий стан, коли жодні подальші вдосконалення не зможуть не погіршувати становище хоча б одного із індивідів при покращенні становища іншого [5, р.72].

Принцип Парето не завжди спрацьовує у соціально-політичних системах. Наприклад, арешт злочинця є втратою для одного індивіда, але користою для інших, і у даній ситуації практично неможливо так вдосконалити систему, щоб досягти становища «виграв — виграв». Водночас, вчений стверджував, що будь-яка зміна, яка нікому не завдає збитків і приносить людям користь (за їх власною оцінкою), є покращенням, а тому цей принцип можна використовувати при формулюванні цілі, прагнучи створити такий стан системи, за якого зміна хоча б одного параметра зумовила б втрату для хоча б одного суб'єкта. Цей стан системи і буде найкращим.

Найпоширенішим та, водночас, доволі простим є спосіб формулювання цілі під назвою «дерево цілей». Його вперше запропонував Ч. Черчман, намагаючись підібрати найкращий спосіб прийняття рішень у промисловості. Він враховує принцип ієрархічності цілей, який передбачає, що цілей верхнього рівня не можна досягнути, поки не буде досягнуто цілей нижчого рівня. Із переміщенням вниз відбувається конкретизація цілей за часом їх досягнення, виконавцями тощо [2, с.153].

Принцип ієрархічності цілей покладено в основу європейської моделі управління. Його чітко відображено і в засновницьких договорах Європейського союзу. Тут закріплено своєрідне «дерево цілей», що складається зі стратегічних, оперативних та тактичних цілей [1]. Цей принцип зберігається і у менш значних документах ЄС. Приміром, у одній із робочих доповідей про сільське господарство у 2005 р. було розроблено додаток, присвячений власне ієрархії цілей даного проекту. У спеціальній таблиці було розмежовано цілі, що поділялись на підцілі, які, своєю чергою, поділено на цілі заходів і для кожної із цілей заходу передбачено відповідний план діяльності [10].

Тобто, під деревом цілей розуміють ієрархічну деревоподібну структуру, «крона» якої знаходиться внизу. Ця технологія дозволяє поділити складне завдання на сукупність простіших. Побудова дерева цілей у системному аналізі може здійснюватися як зверху донизу, так і знизу доверху. У першому випадку дерево будується за схожою процедурою до технології «метацілі». При використанні другого способу виокремлюють усі аспекти сформульованої проблеми, кожен із яких позначають стверджувальним реченням, що відображатиме ціль першого рівня. Після того цілі першого рівня аналізують та групують, шукаючи спільне. І так продовжується доти, поки не буде визначено головну ціль.

Перевірити правильність побудови дерева цілей можна, просуваючись згори донизу і задаючи питання «який наслідок досягнення цих цілей?». Відповіддю повинна бути можливість досягнення уже наступної цілі. Наприклад, на другому рівні можуть бути такі цілі: знайти спонсорів, визначити місце для будівництва, найняти фірму-підрядника. Всі

вони у сукупності призводять до досягнення цілі вищого рівня — побудова додаткової лікарні. Інші цілі другого рівня, які теж можна групувати, можуть включати — створення програм стимулювання занять спортом, заборона реклами цигарок та алкоголю. Ці дві підцілі можуть призвести до досягнення цілі першого рівня — покращення інформованості населення про запобігання захворюванням. Дві цілі першого рівня — побудова додаткової лікарні та покращення інформованості — у сукупності призводять до досягнення цілі найвищого рівня — підвищення рівня здоров'я населення даного міста.

Близькою до технології дерева цілей є технологія PATTERN (Planning Assistance Through Technical Evaluation Relevance Number). Вона вперше була розроблена у 60-х рр. XX ст. американською фабрикою думок Корпорацією RAND для військових досліджень. Сьогодні вона часто застосовується для ранжування цілей та визначення порядку роботи із різними їх рівнями. Сутність цієї технології полягає у тому, що різні рівні проблеми — впливу, груп інтересів, альтернатив тощо — представляють у вигляді дерева «релевантності», залежно від того, наскільки вони її стосуються. Оцінити релевантність можна за допомогою цифрових коефіцієнтів, покликаних чітко продемонструвати ієрархію цілей. На одному рівні розміщуються найближчі один до одного елементи. Елементи, які пов'язані з декількома, розташовуються на вищих рівнях.

Головна перевага даної технології полягає у тому, що вона дозволяє оцінити складові структури дерева цілей на основі відносної важливості цілей, стану їх розробки та взаємної корисності. Крім того, за її допомогою можна чіткіше сформулювати проблему, виокремивши ті її аспекти, які є найбільш суттєвими. Однак, при цьому надзвичайно важливо розмежувати факти та особисті побажання чи преференції дослідника і це знову призводить до проблеми відокремлення цілей від цінностей, яка детально була описана вище [9].

Одним із способів практичного застосування технології PATTERN є зображення матриці структурування цілей, яка включає шкалу простору та шкалу часу. Просторові виміри цілей визначаються за відношенням системи до віддаленого від неї середовища, безпосереднього оточення системи та, власне, системи, що досліджується. З погляду часу виокремлюють поточний період, найближчу перспективу та віддалену перспективу. Так формуються дев'ять прямокутників, які знаходяться на перетині двох вимірів. Наприклад, прямокутник 1 (на перетині змінних «досліджувана система» та «поточний період») відповідає дереву внутрішніх цілей системи на даний момент. Прямокутник, що знаходиться на перетині змінних «досліджувана система» та «найближча перспектива» відображає цілі системи на найближчий період. Усі ці показники можна конкретизу-

вати, деталізуючи часові періоди (3 місяці, 6 місяців, 1 рік тощо) та системи [2, с.155].

Незалежно від обраної технології формулювання мети, після її здійснення необхідно ще раз переконатися, що ціль визначено правильно, тобто здійснити її перевірку на основі певних критеріїв. Критерій — це будь-яке значення певної властивості системи, зафіксоване в деякій шкалі. Найбільш поширений спосіб перевірки цілей був запропонований фахівцем з менеджменту Дж. Т. Дораном у 1981 р. Сукупність виокремлених ним критеріїв позначають аббревіатурою S.M.A.R.T. [7]. Вона розшифровується наступним чином:

— S — specific — наскільки ціль є чіткою? Приміром, ціль «побудувати дві нові школи в даному місті» є неконкретною — будівлі для шкіл можуть спорудити, але, за відсутності коштів на їх оснащення, ці будинки так і залишатимуться «сирими».

— M — measurable — наскільки ціль є вимірюваною? Тут виникає питання щодо співвідношення кількісних та якісних параметрів, особливо у політологічних дослідженнях. Існує поширена думка, що тут більш доцільно чітко сформулювати якісні показники, оскільки чимало політичних феноменів не можна виразити за допомогою цифр. Водночас, саме кількісні індикатори, як правило, є більш інформативними. Це можна проілюструвати наступним прикладом. У 1963 р. головним показником ефективності навчальних курсів компанії «North American» була кількість «студенто-годин» на одного викладача з однієї дисципліни. Одразу після її впровадження викладачі протестували, наполягаючи, що якість навчальної роботи є важливішою, аніж кількість. Проте, ця система швидко довела ефективність. Якщо студенти були задоволені викладачем, збільшувалась їх кількість, що призводило до покращення показників студенто-годин. Тобто, відповідальність викладача за збільшення кількості охочих вивчати дану дисципліну зумовлювала потребу вдосконалювати навчальний курс. Навіть найкраща навчальна програма є непотрібною, якщо немає охочих займатися нею або якщо нею займаються не ті, на кого її розраховано [4, с.174].

— A — achievable — чи досяжною є ціль? Мета має бути здійсненою, оскільки інакше вона не має сенсу. Так, ціль «побудова трьох сучасних лікарень в певному селищі» є благородною, однак вірогідність її досягнення є близькою до нуля. Якщо в цьому селищі дорога в існуючу лікарню з будь-якої точки займає не більше півгодини, а черга навіть у суботу (час, коли лікарню відвідують ті, хто працює повний робочий тиждень) не перевищує двох-трьох осіб, побудова нових корпусів може бути беззмістовною.

— R — realistic — реалістичність. Чи реалістично оцінюється сама проблема, чи достатньо ресурсів для її вирішення?

— Т — time-bound — чи визначено чітко кінцеву точку у майбутньому, коли ціль буде досягнена? [11, р.168]. Описана вище мета «побудувати дві нові школи в даному місті» не має часових рамок, а отже завжди залишатиметься можливість стверджувати, що школи будуються і це лише питання часу, навіть якщо пройдуть десятки років.

За взірцем можна взяти критерії, які використовує міжнародна організація ЮНЕСКО для визначення якості освіти. Тут серед показників є рівень грамотності дорослого населення; кількість тих, хто щороку починає навчатися; кількість тих, хто не виконує вчасно програму і залишається на тому ж рівні на наступний рік; державні витрати на освіту у відсотках від валового національного продукту; державні витрати на освіту у відсотках від загального обсягу бюджетних витрат; кількість студентів у вищих навчальних закладах; співвідношення кількості вчителів/викладачів та студентів тощо [8].

Формулювання мети є важливою стадією в рамках підготовчого етапу при проведенні системного аналізу політичних явищ та процесів. Так, якщо визначення цілей здійснено недостатньо ретельно, то рішення, прийняте в результаті системного дослідження, може бути невірним. Наприклад, системний аналітик, що займається проблемою заторів, може вирішити, що ціль має бути пов'язаною із пошуком способу покращення якості дорожнього покриття, оскільки машини змушені їхати повільніше через нерівності. Але в підсумку може бути з'ясовано, що це не вирішить проблему, оскільки пошкодження дороги, навпаки, було результатом, а не причиною заторів — покриття швидко псувалося через перевантаженість. Тому оптимальне рішення може бути знайдено, лише коли буде поставлена інша ціль і для цього буде потрібно повторно проводити системний аналіз. Відтак, запорукою успішного дослідження є вірне формулювання цілі. Лише у випадку правильного його здійснення дійсно можна отримати науково обґрунтовані результати у вигляді рішення для суспільно-важливої політичної проблеми.

Література:

1. Грицяк І. А. Розвиток європейського управління в контексті впливу на державне управління в Україні [Електронний ресурс]/Ігор Андрійович Грицяк//Державне управління: теорія та практика. — 2005. — Вип. 2. — Режим доступу до журн.: <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/dutp/2005-2/txts/philo/05giaduu.pdf>. — Назва з екрана.
2. Катренко А. В. Теорія прийняття рішень/Катренко А. В., Пасічник В. В., Пасько В. П. — К.: Видавнича група BHV, 2009. — 448 с.

3. Лямец В. И. Системный анализ. Вводный курс/В. И. Лямец, А. Д. Тевяшев. — Х.: ХНУРЭ, 2004. — 448 с.
4. Чорней Н. Б. Теорія систем і системний аналіз/Н. Б. Чорней, Р. К. Чорней. — К.: МАУП, 2005. — 256 с.
5. A companion to contemporary political philosophy/[edited by Robert E. Goodin, Philip Pettit and Thomas Pogge]. — Volume two. — Malden, MA: Blackwell Publishing, 2007. — 891 p.
6. Ackoff R. Redesigning Society/Russell Ackoff, Sheldon Rovin. — Stanford, Calif. Stanford Business Books, 2003. — 200 p.
7. Doran G. T. There's a S.M.A.R.T. way to write management's goals and objectives/George T. Doran//Management Review. — 1981. — Vol. 70, Issue 11. — P. 35–36.
8. Education Indicators. Technical guidelines; [Electronic resource]/Access mode: http://www.uis.unesco.org/template/pdf/EducGeneral/Indicator_Technical_guidelines_EN.pdf. — Title from the screen.
9. Evaluation methods in environmental assessment/VHB Research & Consulting Inc., LocPlan, Lawrence MacDonald & Associates. — Toronto: Environment Ontario, 1990. — 158 p.
10. Impact analysis: study on baseline and impact indicators for RDP 2007–2013/ECORYS and IDEA Consult. — Rotterdam: ECORYS Nederland BV, 2005. — P. 107–209.
11. Public Management and Governance/[edited by A. G. Bovaird and E. Löffler]. — Milton, Oxfordshire: Taylor & Francis Books, 2009. — 400 p.

Неліпа Д. В. Основные способы формирования целей при проведении системного анализа политической явлений и процессов

Освещена специфика формулировки целей при проведении системного анализа в политологии. Выделены критерии к целям системного исследования и охарактеризованы технологии их формулировки — метаплан, технология оптимума Парето, PATTERN и дерево целей.

Ключевые слова: *системный анализ, формулирование цели, метаплан, оптимум Парето, технология PATTERN, дерево целей.*

Nelipa D. V. Basic ways of forming goals in conducting systematic analysis of political phenomena and processes

Highlights the specificity of goal-setting during systems analysis in political science. The criteria for goals of systems analysis have been outlined and the following techniques of goal-setting have been described — metaplan technique, Pareto optimum, PATTERN, and goal tree.

Keywords: *systems analysis, goal-setting, metaplan, Pareto optimum, PATTERN, goal tree.*

УДК: 321.107

ЗАСТОСУВАННЯ КОМУНІКАТИВНИХ ТЕХНОЛОГІЙ В СУЧАСНИХ ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСАХ

Внучко С. М.[©]

*Кандидат політичних наук, асистент кафедри політології
Київського національного університету імені Тараса
Шевченка*

Показано особливості використання інтернет–технологій в передвиборчих кампаніях та специфіка взаємодії гілок влади між собою та з громадянським суспільством за допомогою комунікативних технологій.

Ключові слова: *комунікативні технології, «електронний уряд», «кіберполітика», політична комунікація, комп'ютерні технології в політиці.*

Сучасна політична реальність — результат не тільки і не стільки стихійного саморозвитку. Людина втручається в цей процес на рівні свого розуміння того, що відбувається в політиці, а іноді і на рівні спроби нав'язати своє бачення реальності багатьом іншим. Якщо це робиться плановано і з опорою на знання основних тенденцій передавання смислів, можна говорити про використання соціально-комунікативних технологій. Часом саме результат: «народу подобається, все решта — неважливо» і є ознакою ефективності їхнього використання.

Сучасна політика все більше перетворюється на бізнес із використанням сучасних комунікативних технологій реклами, «зв'язків з громадськістю». У політиці з'являються та інтенсивно використовуються поняття «товар», «бренд», «маркетинг». Акт політичного вибору порівнюється з актом купівлі-продажу в економічному житті. Ймовірно, це пов'язано з загостренням конкурентності у царині сучасної політичної боротьби. Тим не менше, жодні нові політичні віяння не відмінюють старих, добре відомих технологій впливу, таких, як «політична пропаганда», маніпулювання.

Політична комунікація є своєрідним видом соціальних відносин, і без неї неможливо уявити сучасний політичний процес. Вона дозволяє не тільки створити повне і достовірне уявлення про політичну дійсність. За допомогою політичної комунікації можлива передача політичних знань і досвіду, а також формування образу влади. Специфічне місце посідають функції політичної комунікації, що забезпечують поширення, передачу інформації як між елементами політичної системи, так і між політичною

системою і суспільством. Політична комунікація відіграє провідну роль у функціонуванні елементів, складових одиниць інформаційного простору. Рівень її розвитку вирішальним образом впливає як на економіку, так і на політику. Від цього рівня значною мірою залежить поведінка людей, формування суспільно-політичних орієнтирів і соціальна стабільність. Отже, нерозвиненість інформаційно-комунікаційних обмінів у конкретній політичній системі послабляє владу держави, веде до зниження можливості адаптації її інститутів до соціальних змін, а, в остаточному підсумку, сприяє дестабілізації влади і суспільства. Політична комунікація, що розуміється як інформаційна взаємодія політичних акторів один з одним і соціальним довкіллям стосовно влади, владно-управлінських відносин є невід'ємним компонентом інформаційного простору. Так, в умовах становлення інформаційного суспільства аналіз проблеми боротьби за владу, мабуть, зміщується в площину боротьби за владу і власність на «засоби виробництва суспільної думки», тобто засоби комунікації. Це дає підстави розглядати владу і її здійснення як комунікаційний процес, що припускає інформаційну взаємодію «керівників» і «керованих», інформаційний обмін, зворотний зв'язок між ними.

Політична комунікація — явище, з яким кожен з нас стикається щодня. Боротьба за владу, дії політиків і тих, хто впливає на них, є основною темою та рушійним мотивом цієї сфери спілкування. Чим відкритішим та демократичнішим є життя суспільства, тим більше уваги приділяється мові політики. Політичний дискурс цікавить не тільки професіоналів від політики, зокрема і журналістів та політологів, а і найширші маси громадян.

У наших західних колег проблема політичної комунікації, проблема мови та влади, мови та ідеології, мовного маніпулювання, ролі міфу та ритуалу в політиці давно опинилась у фокусі дослідницької уваги. У нашій країні цю тематику почали розробляти активно переважно з початком перебудови, коли політична комунікація втратила суто ритуальний характер. Почали з'являтися роботи, в яких осмислювалася наша політична комунікація у тоталітарному минулому, з іншого боку, активно аналізувалися зміни у політичній комунікації, що пов'язані із політичними змінами в суспільстві. Актуалізувалися питання теоретичного моделювання політичного дискурсу — виявлення механізмів народження та функціонування політичних текстів, характеристика мовної поведінки політиків, дослідження вербальних та риторичних стратегій у політичній діяльності.

Вплив комунікативних технологій на весь ансамбль суспільних відносин аналізується переважно як окрема проблема у дослідженнях комунікації як соціального феномену. У світовій гуманітаристиці варто відзначити таких авторів, як А. Дернер, Т. Кларк, К. Крос, Р. Гакет, Н. Луман, В. Межуєв, П. Норис, С. Патрушев, О. Соловйов, Дж. Томпсон та ін. Не залишилися

осторонь і українські дослідники політичної комунікації і комунікативних технологій, зокрема: В. Гура, О. Зернецька, Л. Климанська, В. Коляденко, М. Кравчук, Ю. Пахомов, Г. Почепцов, Р. Різун, А. Сіленко, В. Шкляр, В. Храмов, І. Шаблінський, Д. Яковлев та інші.

Питання застосування в політичних процесах підходів та інструментів, пов'язаних із новітніми, зокрема мережними, інформаційно-комунікаційними технологіями, розглядали Д. Тепскотт, Е. Вільямс, М. Сіфрі, Г. Арутюнян, Г. Франк-Рута, М. Гілберт, Дж. Осборн та ін.

У сучасному світі відбувається активізація інформаційних потоків (деякі автори говорять про «інформаційний шок», який переживає українське суспільство), що виступає підґрунтям плюралізму та конкуренції інформаційної продукції. Зазвичай це не стає проблемою для демократичних країн, але у країнах, що здійснюють демократичний транзит може виникнути проблема, коли держава вже не контролює мережі спілкування, що складаються у публічній політичній сфері, а громадянське суспільство ще не готове до впливу на цю сферу.

У такій ситуації зростає прикладна роль комунікативних технологій, які спрямовуються на досягнення конкретних політичних цілей окремих учасників політичної боротьби. Особливо цестосується виборчих кампаній, в яких перевага надається іміджевим технологіям над програмовимизадачами, а також механізмів прийняття рішень у державних інституціях, де закритість і небажання прислуховуватись до думки громадськості у ході вироблення програм розвитку залишилися у спадок відрядянської бюрократичної системи. Саме тому дослідження ролі та функцій комунікативних технологій у процесі демократизації є актуальним науковим завданням для нашої країни.

Активно впроваджуючись у сферу політики, нові інформаційно-комунікаційні технології не тільки якісно видозмінюють старі уявлення, установки, стереотипи, але й ламають моделі взаємин між політичними інститутами й індивідами. Сьогодні можна вже з повною впевненістю говорити про початок формування нового великого каналу політичної комунікації, динаміка розвитку якого може перевернути уявлення як про систему забезпечення політичної діяльності, так і про традиційні інструменти політичної участі. У цілому якість цивілізації все більшою мірою починає залежати від розвитку інформаційно-комп'ютерних технологій. Тому не дивно, що в останні роки суспільно-політичний лексикон збагатився такими поняттями, як «електронний уряд», «кіберполітика», «кібердемократія», «комп'ютерноопосередкована політична комунікація», «цифрова (дигітальна) демократія», «комунікаційна демократія», «електронне громадянство» та ін.

Прикладом електронної демократії сьогодні є «електронні міські приймальні», які використовував видатний адвокат РоссПерот у президентських кампаніях 1992 та 1996 рр. у США [1]. Крім того, це он-лайн товариство Conservativehome для прихильників консервативної партії Великобританії, популяризоване Джорджем Осборном. Саме тут учасники мають змогу обговорити дії партії, а також висловити свої пропозиції, дати поради [10]. У Швейцарії також спостерігається певний прогрес у залученні інформаційних комунікативних технологій до політичних процесів. Простежуються спроби формування політики на принципі відкритого доступу, зокрема у проекті Metagovernment. Австралійська політична партія при Сенаті — Senator On-line — подала пропозицію створення системи електронної демократії для того, аби австралійці могли вирішувати, як сенаторам голосувати з будь-якого питання [1].

Нова модель співпраці перетнула межі таких галузей, як розробка програмного забезпечення, видавнича справа, фармацевтика та ін. Тепер її все частіше можна зустріти в глобальній економіці та політиці. Хоча паралельно із розвитком нової моделі комунікації з'являються критики, які вважають, що проекти з відкритим кодом доступу є нічим іншим як атакою на легітимні права і простобажанням компаній чи політичних партій отримати зиск [17]. Деякі скептики застосування відкритого коду в політиці заявляють, що рано чи пізно вона може бути просто використана на користь певних політичних партій. Серед таких скептиків американський лобіст Грувер Ноквіст та директор Колумбійської школи журналістики Ніколас Леман [5].

Можна помітити тенденцію до активізації інформатизації політичних процесів у різних країнах. Принцип відкритого коду, з однієї сторони, стає ефективним інструментом у руках політиків та бізнесменів, адже вони чітко усвідомлюють необхідність співпраці із суспільством і відкритості перед людьми. З іншої сторони, вони дозволяють своїм клієнтам та виборцям самим робити внесок у різноманітні бізнес-проекти та вносити свої пропозиції і думки стосовно політичної програми тієї чи іншої політичної партії або політика. Це дає змогу отримати різні точки зору, різні погляди на одні й ті ж питання, об'єднання яких в одне ціле допоможе досягти максимальної ефективності.

Для означення політики, що ґрунтується на відкритому співробітництві й веб-технологіях, застосовується термін «Політика 2.0», відомий із часів президентської кампанії 2004 р. у США, коли кандидати від демократичної партії Веслі Кларк і Говард Дін уперше широко застосували виборчі інтернет-технології. Для підтримки виборчої кампанії кандидата в президенти Веслі Кларка було використано веб-технологію відкритого типу з ресурсами Draft Wesley Clark (<http://www.draftwesleyclark.com/>), запущеним

увквітні 2003 р., та DraftClark2004 (<http://www.draftclark2004.com/>), задіяним із червня 2003 р. На Draft Wesley Clark зареєструвалися десятки тисяч добровольців, було обговорено 150 медійних виступів Кларка, а також залучено 1,5 млн. дол. на його виборчу кампанію. Генерал у відставці Кларк одним із перших застосував веб-технологію масового співробітництва у своєму виборчому проєкті, який завдяки інтернет-комунікації набув загальнонаціональних масштабів. Один із засновників веб-проєкту DraftClark2004, Брент Блекебі (Brent Blackaby) порівняв виборчий проєкт Кларка з подібним успішним проєктом генерала Ейзенхауера, який також об'єднав громадян з усіх куточків країни [7].

Як і Кларк, кандидат у президенти Говард Дін (губернатор штату Вермонт), позиціонував свою виборчу технологію, що використовувала інтернет-комунікацію як «політику відкритих ресурсів».

Відмовившись від традиційних методів збору коштів, Дін переніс фандрайзинг в інтернет. Пояснюючи своє рішення, він говорив, що демократи в країні більш просунуті технологічно і наставчас проводити кампанії відповідно до епохи. Власне відмінною рисою кампанії Діна було використання інтернету для ведення агітації. Він був піонером політичної мобілізації коштів череззвесвітню мережу.

До осені 2003 р. Дін став явним претендентом на висунення від Демократичної партії, лідируючи в опитуваннях і випереджаючи своїх суперників у зборі коштів, в основному завдяки новаторському застосуванню інтернету для агітації.

Сфера застосувань комп'ютерних технологій в політиці практично безмежна. Будь-який політичний діяч, активний учасник політики і звичайний виборець може використати для збору, отримання і обробки необхідної політичної інформації сучасні комп'ютери, національні і спеціальні комп'ютерні бази даних, систему Інтернет. Комп'ютерні технології широко поширені в діяльності законодавчих, виконавчих і судових органів влади, ЗМІ.

Особливо активно комп'ютерні технології використовуються при аналізі і визначенні методів впливу владних органів і політичних діячів на різні політичні процеси, під час виборчих кампаній. Для цього у відповідних центрах або спеціально створюваних комп'ютерно-аналітичних групах розробляються конкретні програми і методики вивчення, «супроводу» і прогнозування політичних і особливо електоральних процесів. Використання політичними лідерами і інститутами передових комп'ютерних технологій може істотно підвищувати ефективність їх політичної діяльності і впливу на політику в цілому.

Широко використовуються комп'ютерні технології в діяльності представницьких органів влади: реєстрація депутатів, електронне голосування,

доступ до світових інформаційних центрів і довідкових баз даних при розробці і експертизі сотень законів, миттєве копіювання і тиражування будь-яких документів, прогнозування участі і голосування депутатів і їх фракцій при проходженні різних законопроектів, обробка виступів депутатів і виборців, інформації від виборчих округів, зв'язок із регіонами і д.

Комп'ютерні технології дозволяють використати принцип не лише однолінійного, але і багатофункціонального, діалогового зв'язку, що створює нові можливості для участі в політико-інформаційному обміні. Ряд інформаційно-аналітичних центрів виконавчих органів використовує наступні технології: електронні таблиці питань спрямовуються за допомогою модемного зв'язку в регіони, що цікавлять; відповіді респондентів так само потрапляють в комп'ютери дослідницького центру, обробляються і можуть служити основою для формування відповідних підходів з боку управлінських структур відносно тих або інших суб'єктів управління, проведення виборчої політики, вивчення, формування і маніпулювання громадською думкою.

Технології двосторонньої політичної комунікації при їх широкому поширенні і використанні розкривають як свої переваги, так і «вузькі», проблемні сторони. З одного боку, дані цієї технології відкривають дорогу плюралізму і гласності, дають можливість будь-якому користувачеві комп'ютера миттєво зафіксувати і повідомити свою думку в аналітичний центр з актуального питання політики, доповнювати або навіть в перспективі заміщати представницьку демократію «демократією комп'ютерної участі» або «телекомп'ютерною демократією». Однак, з іншого боку, технології двосторонньої комп'ютерної політичної комунікації містять в собі широкі можливості для політичного маніпулювання з боку аналітичних комп'ютерних центрів, організаторів телевізійних програм.

Існує і небезпека розвитку тоталітарних тенденцій в комп'ютерних технологіях двосторонньої політичної комунікації, у тому випадку, якщо вони контролюватимуться відповідними владними структурами, задавати жорсткі і зумовлені програми обговорення політичних проблем, обмежуючи вибір варіантів або навіть «знімати» стадії обговорення проблем і лише реєструвати (можливо, спотворюючи) персональні думки виборців. В зв'язку з цим багато аналітиків відмічають як сильні, так і слабкі місця електронних систем голосування, у тому числі і Державну автоматизовану систему «Вибори» в Росії, яка, поза сумнівом, полегшуючи і прискорюючи процес обробки підсумків голосування на виборчих дільницях, створює і певні можливості несанкціонованого оперативного використання інформації про вибори, створення електронних дос'є на громадян тієї чи іншої країни.

У комп'ютерних технологіях широко використовуються системний підхід до політики і моделювання на його основі відповідних політичних процесів і явищ. Комп'ютерний аналіз припускає виділення в заданому об'єкті або суб'єктові політики системних якостей і побудови його концептуально-математично-комп'ютерної моделі для відповідного дослідження. Для створення такої моделі необхідно сформулювати єдине теоретичне уявлення про об'єкт аналізу, перекласти його математичною, а потім комп'ютерною мовою і приступити до аналізу можливих варіантів розвитку, вводячи додаткові характеристики або змінюючи необхідні параметри «вторинного комп'ютерного об'єкту». В результаті аналізу моделі політичного об'єкту або процесу можна скласти ефективні політологічні рекомендації прикладного характеру. В цілому використання сучасних комп'ютерних технологій в політичному житті суспільства дозволяє істотно посилювати дію владних і спеціальних політико-аналітичних структур на різні параметри політичного розвитку.

Сучасні інформаційно-комунікаційні технології відкривають нові великі можливості управління і взаємодії органів влади, комерційних структур і громадян. Слід виділити найбільш популярні і ефективні засоби, що, відкривають такі можливості:

1. Глобальна мережа Інтернет, яка набуває все більшого значення в державному управлінні. З'являється нова можливість підвищення якості управління за рахунок надання послуг державних органів електронними засобами — електронний уряд (e — government). Електронний уряд сприяє налагодженню багатосторонніх зв'язків між державою і громадянським суспільством, залучає населення до управління громадськими справами.

2. Формування нового каналу політичної дії із застосуванням ІКТ. Однією з таких технологій є система політичних зв'язків з громадськістю (PR). Комунікаційний варіант PR має на увазі управління усіма комунікативними процесами в стосунках з громадськістю, з метою досягнення взаєморозуміння і підтримки. PR -діяльність проходить в атмосфері діалогу сторін: влада — виборець, фірма — клієнти, персонал — керівництво. Результатом має бути позитивна громадська думка, довіра до організації і керівництва, згода в суспільстві, оптимальний соціально-психологічний клімат в організації.

3. Політичні web-технології, які починають використовуватися в різних областях (політологія, маркетинг, у тому числі політичний, реклама, PR). Політичний web — PR — це процес двосторонньої комунікації за допомогою інформаційно-комунікаційної громадської мережі Інтернет, з метою популяризації і впровадження політичних програм і ідей. Політичний сегмент Рунета (сукупності російськомовних сайтів Інтернету) включає самостійні види ресурсів, виконання функцій політичної комунікації, що

розрізняються по можливості: сайти органів державної влади, політичних партій, громадських організацій, дослідницьких політологічних організацій, персональні сайти політиків і політичних активістів [3].

Важливою проблемою інформатизації є технологічна роз'єднаність відомчих інформаційних систем, що заважає швидкій і ефективній реалізації адміністративних проєктів за участю державних структур. Завдання формування української інформаційно-комунікаційної бази державного управління вимагає юридичних заходів, спрямованих на закріплення статусу ІКТ, наприклад: реєстрація програмно-апаратних засобів підтримки функцій державного управління, розробка і впровадження системи стандартизації програмного забезпечення в державному секторі. Вже створюються нормативні правові документи для побудови української національної системи інформаційно-комунікаційного забезпечення роботи державного апарату.

В той же час ще існують проблеми, пов'язані з впровадженням і діяльністю електронного уряду в сучасному суспільстві, і потрібні практичні заходи по успішному впровадженню ефективних ІКТ. До них відносяться:

1. Уточнення правового статусу інформаційних об'єктів, державних інформаційних ресурсів, електронного документообігу. Створення інтерактивних серверів для обслуговування приватних осіб і бізнесу через інтернет;

2. Поширення інформації про електронний уряд, доведення її до населення і ділових кіл через спеціальні центри компетенції по електронному уряду;

3. Рішення проблеми фінансування за рахунок кооперації уряду з бізнесом.

4. Створення постійного політичного керівництва процесами, відповідального за реалізацію проєктів по впровадженню електронного уряду.

У підсумку хотілось би зробити наголос на наступному. У сучасному суспільстві політичний діалог відбувається між владою та громадянським суспільством як у ході безпосередньої взаємодії органів державної влади з тими чи іншими громадськими утвореннями через необмежений комунікативний простір, який є характерним для сучасного інформаційного суспільства, так і створюється завдяки величезним можливостям впливу ЗМІ. Виникнення, становлення і розвиток інститутів громадянського суспільства, як традиційних так і новітніх, стає реальною основою для комунікації і суспільного діалогу. Саме громадянське суспільство, переборюючи обмеженість інструментального, «знеціненого підходу» до політичної сфери забезпечує «конкретну участь» індивіда у процесі самоорганізації і самоврядування суспільства. Відзначаючи важливість самого процесу політичної комунікації, її характеру і умов, слід наголосити

на тому, що завдяки обміну інформацією досягається консенсус держави і громадянського суспільства.

Література:

1. Арутюнян Г. Г. Новые технологии, электронная демократия и конституционные суды: материалы междунар. конф. (Афины, 3–4 июня 2005 г.)/Г. Г. Арутюнян. — К.: Электронная демократия, 2005. — 253 с.
2. Бебик В. К проблеме коммуникации и ее функции в обществе//Персонал. — 2004. — № 3. — С. 28–33.
3. Головин Ю. А., Григорьев П. В., Щенников М. А. Новые политические технологии в современной России. — М.: Изд-во Моск. гуманитар. ун-та, 2009.
4. Почепцов Г. Г. Теория коммуникации. — М.: «Рефл-бук», К.: «Ваклер», 2003. — 656 с.
5. Тепскотт Д. Электронно-цифрове суспільство: Плюси і мінуси епохи мережевого інтелекту/Д. Тепскотт [пер. з англ. Ігоря Дубинського; за ред. Сергія Писарьова]. — К.: INT Пресс, 1999. — 432 с.
6. Шариков Ф. И. Основы теории коммуникации. — М., 2002. — 257 с.
7. DraftClark 2004 forPresidentCommitteeFileswith FEC//US Newswire. — 2003. — 18 June.
8. Franke-Ruta G. Virtual Politics: How the Internet is Transforming Democracy/G. Franke-Ruta//The American Prospect-Online. — 2003. — V. 14. — № 9. — P. 6–8.
9. Gross Grant. Election 2004: Howard Dean Profits from Web Campaign/Grant Gross//CIO. — 2004. — 15 January [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.cio.com/article/32064/Election_2004_Howard_Dean_Profits_from_Web_Campaign.
10. Conservativehome [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://conservativehome.blogs.com/>.
11. Democracy for America [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://democracyforamerica.com>.
12. Liberto By Jennifer. «Meet-ups» mobilize Democrats. Local HowardDeansupportersuniteoveranInternetinspiredgrassrootsefforttopromotehispresidentialcandacy/By Jennifer Liberto [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.sptimes.com/2003/12/21/Hernando/_Meet_ups_mobilize_D.shtml.
13. Obama '08 for iPhone//Raven.me. — 2008. — 2 October [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://raven.me/2008/10/02/obama-08-for-iphone/>.

14. Osborn George. Politics and Media In An Internet Age/George Osborn [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.georgeosborne.co.uk/shadow_news.php?id=21.
15. Propelled by Internet, Barack Obama Wins Presidency//Wired. — 2008. — 4 November [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.wired.com/threatlevel/2008/11/propelled-by-in/comment-page-3/>.
16. Sifry Micah L. The Rise of Open-Source Politics/Micah L. Sifry//The Nation. — 2004. — 4 November [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.thenation.com/doc/20041122/sifry>.
17. Tapscott D. Wicconomics. How mass collaboration changes everything/D. Tapscott, A. D. Williams. — Canada: Best Business Books, 2006. — 243 p.

Внучко С. Н. Использование коммуникационных технологий в современных политических процессах

Исследуется вопрос применения коммуникативных технологий в современных политических процессах. Показаны особенности использования интернет-технологий в предвыборных кампаниях и специфика взаимодействия ветвей власти между собой и с гражданским обществом с помощью коммуникативных технологий.

Ключевые слова: *коммуникативные технологии, «электронное правительство», «киберполитика», политическая коммуникация, компьютерные технологии в политике.*

Vnuchko S. Application of communicative technologies in modern political processes

Is investigated the question of application of communicative technologies in modern political processes. Shown features of the use of internet-technologies in pre-election campaigns and specific of cooperation of branches of power and civil society by means of communicative technologies.

Keywords: *communicative technologies, «electronic government», political communication, computer technologies in a policy.*

УДК 32.351:303

СУБ'ЄКТИ ЕКСПЕРТНО-АНАЛІТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В СТРУКТУРІ ПОЛІТИЧНИХ ВІДНОСИН

Петренко І.І.©

*Асистент кафедри політичних наук Київського національного
університету імені Тараса Шевченка*

На основі дослідження аналітичних структур західних держав та України, що здійснюють інтелектуальний супровід діяльності органів державної влади класифікуються та аналізуються суб'єкти експертно-аналітичної діяльності в структурі політичних відносин.

Ключові слова: *експертно-аналітична діяльність, аналітичні структури.*

Ефективна та якісна система експертно-аналітичного забезпечення державної політики є невід'ємною складовою професійного функціонування всього державного механізму. Впровадження та всебічне використання аналітичних методів і технологій забезпечує експертно-аналітичну підтримку прийняття та реалізації державно-політичних рішень на всіх рівнях владної ієрархії, забезпечує інформаційну підтримку обраної для реалізації державної політики і створює умови для об'єктивного формування громадської думки щодо її впровадження, забезпечує потреби державних службовців у верифікованому аналітичному матеріалі. Важливим питанням при дослідженні експертно-аналітичної діяльності є аналіз її суб'єктів та їх класифікація, в чому і полягає мета даної статті. Залежно від форми власності та місця в політичній системі, кількісного складу та організаційної структури, рівня інтегрованості в апарат держави та інших критеріїв можна говорити про різні види та, відповідно, притаманні їм особливості аналітичних структур, що здійснюють експертно-аналітичну діяльність.

Будь-яка діяльність передбачає наявність суб'єктів діяльності (чи принаймні одного суб'єкта, що взаємодіє сам з собою); відносин, зв'язків та взаємодій; мети, об'єкту та продукту (результату) діяльності, а також оточення, до якого входять учасники, в тому числі і випадкові, середовище та обставини оточення.

Основними суб'єктами експертно-аналітичної діяльності, що покликані досліджувати проблемну ситуацію і розробляти відповідні рекомендації щодо впливу на неї, є політичний експерт-аналітик чи група політичних експертів-аналітиків, які забезпечують реалізацію функцій експертно-

аналітичної діяльності у відповідності з поставленими перед ними завданнями та загальною метою державної політики.

Основними споживачами експертно-аналітичної діяльності виступають суб'єкти політичного процесу (в першу чергу державні органи), політична спільнота в цілому і суспільство загалом. Вітчизняні вчені зазначають, що слід відрізнити два типи споживачів: безпосередніх та опосередкованих. Безпосередніми споживачами політичного аналізу і прогнозу є замовник і адресат. Здебільшого замовник і є адресатом, проте, існують випадки, коли один суб'єкт політичного процесу адресує аналітичний продукт іншому. Вагоме місце серед споживачів належить ЗМІ (можуть бути як безпосереднім так і опосередкованим споживачем) і що важливіше, вони ретранслюють продукт експертно-аналітичної діяльності широкому колу громадян [1, с. 34].

Українські вчені виокремлюють декілька типів продуцентів політичного аналізу та прогнозу: 1) за складом — одноосібні та групові; 2) за формою власності — державні й недержавні або змішані; 3) за часом дії — постійні й тимчасові; 4) за масштабами та спрямованістю діяльності — загальнополітичні та галузеві; регіональні, загальнодержавні й міжнародні [1, с. 35].

Експертно-аналітична діяльність здійснюється не у вакуумі, адже вироблення державної політики в сучасному світі передбачає наявність багатьох акторів і зацікавлених груп, і є публічним процесом. Вона має своє інституційне середовище, яке складають як державні, так і недержавні організації. Великі зацікавлені групи мають власні аналітичні відділи. Але варто зауважити, що дослідження експертів-аналітиків, на відміну від аналітиків-консультантів, мають нейтральний і безпосередній характер. Поради, які надають експерти-аналітики максимізують вигоди для всієї політичної спільноти, а не лише для окремого її сегмента чи суб'єкта.

Діяльність експерта-аналітика повинна бути спрямована на вивчення як окремих аспектів політичного процесу, так і на загальні закономірності, які обумовлюють динаміку політичного розвитку, визначають специфіку державно-владних відносин і особливості суспільного ладу. Висновки експерта повинні бути раціональними та системними, а сам він має бути зацікавлений в максимально об'єктивному дослідженні. Кожен аналітик має усвідомити, що результат його рекомендації чи експертної оцінки може відобразитися на житті багатьох людей і навіть держави в цілому. «Розвиток суспільства вимагає від політиків проявляти здатність вибирати під тиском тих чи інших обставин найраціональніше розв'язання суспільних проблем. А до компетенції політичних аналітиків входить розробка такого механізму реалізації цих рішень, щоб вони відповідали гармонії інтересів кожного індивіда і суспільства в цілому» [2, с. 182]. Пріоритетом діяльності експерта-аналітика є правильна постановка і розв'язання

соціально значущих проблем, пошук способів та шляхів їх розв'язання, об'єктивно оцінюючи наявні та необхідні ресурси для їх вирішення.

Як показує практика, політичними експертами, зазвичай, стають люди із академічного середовища, носії спеціальних знань, які не мають власних політичних амбіцій. Головним для них є питання самореалізації, становлення себе як незалежного спеціаліста, який здатний давати поради, оцінки учасникам політичного процесу та прогнози ймовірних результатів діяльності політичних суб'єктів.

Український вчений Ю. Сурмін, розглядаючи аналітику державного управління розмежовує суб'єктів аналітичної діяльності за двома критеріями: 1) за рівнем організації та 2) належністю до сфери реалізації аналітики й використання результатів. Перший клас охоплює значний спектр суб'єктів — від спеціальних аналітичних інституцій (аналітичні відділи при органах державної влади, дослідницькі інститути) до менеджерів організації (помічники, радники, експерти). До другого класу вчений відносить інституції залежно від сфери, яку вони обслуговують: державні та муніципальні аналітики, аналітики третього сектору і бізнес аналітики [3]. Дана класифікація є досить широкою, вона охоплює суб'єктів аналітичної діяльності загалом, не виокремлюючи суб'єктів експертно-аналітичної діяльності в сфері забезпечення державної політики, що не дозволяє розкрити специфіку останніх.

Аналіз суб'єктів експертно-аналітичної діяльності варто розпочати з класифікацій аналітичних структур, які здійснюють дослідження в сфері державної політики, яку розробив канадський дослідник Л. Пал [4, с. 108–140]. В першу чергу він виокремив державні та приватні аналітичні структури. В державних, в свою чергу, він виокремлює урядові та квазіурядові інституції. Різниця між ними — у ступені автономії, якою вони володіють. Урядові організації складають центральні агентства і відомчі політико-консультаційні групи, вони входять в структуру того державного органу, який покликаний безпосередньо забезпечувати аналітикою. Відповідно, вони йому підпорядковуються і саме він визначає тематику їх досліджень.

Квазіурядові інституції — це консультативні одиниці, котрі хоч і створюються та фінансуються державою, мають відносну самостійність (немає прямого підпорядкування якомусь державному органу чи установі, незалежний вибір тематики досліджень, їх публікація). Л. Пал виокремлює три причини створення квазіурядових аналітичних інституцій: 1) необхідність ширшого бачення проблемної ситуації; 2) вихід за відомчі межі сфери обсягу державної політики; 3) необхідність у сприянні досягненню згоди у громаді або між зацікавленими групами. Такі інституції складають постійно діючі органи з наперед визначеними повноваженнями: 1) консультаційні агентства, що наглядають за конкретною проблемною

сферою і доповідають відповідному міністрові; 2) регулятивні агентства, які на постійній основі наглядають за дотриманням законодавства і впроваджують його в певну сферу; 3) спеціальні комісії, призначені для конкретного розслідування, що діють протягом обмеженого періоду часу.

Приватним аналітичним структурам властива велика різноманітність. Серед них Л. Пал виокремлює прибуткові та неприбуткові організації. Так, він зазначає, що існує велика прибуткова консультативна галузь, яка пропонує свої послуги урядові, зацікавленим в тій чи іншій державній політиці особам чи групам осіб і система приватних контрактів на виконання досліджень в сфері державної політики. До неприбуткових він відносить університетські і неуніверситетські організації.

При університетах створюються багато інститутів, центрів та відділів, що займаються дослідженням державної політики. Вони фінансуються університетом, урядом, спонсорськими фондами, грандами, а також деякими доходами з досліджень за контрактом та з продажу опублікованих праць. Такі інституції створюють нові шляхи поширення факультетських досліджень і допомагають підняти престиж університету. Від неуніверситетських неприбуткових організацій вони відрізняються тим, хто проводить дослідження і їх предметом. Дослідження проводяться університетськими вченими, що передбачає відповідність таких досліджень більш вимогливим нормам. А, як університетські вчені, вони обирають для дослідження важливі в рамках їхньої дисципліни питання. Вони залучають теоретичні положення і результати дискусій, що звичайно не притаманні більш прикладним дослідженням, які проводить уряд.

До неуніверситетських організацій входять різноманітні інститути, центри та ради, що створюються і функціонують як громадські організації, які не мають відношення до класичних університетів. Фінансуються вони або спонсорськими фондами, грандами або з досліджень за контрактом. Не зважаючи на те, що неприбуткові організації діють на безприбутковій основі, вони все ж досить активно пропагують свої дослідження суспільству, адже постійні пожертви та успішний продаж публікацій залежить від доброї репутації організації та її присутності у засобах масової інформації. Л. Пал зазначає, що більшість приватних організацій створені для обстоювання певного погляду на державну політику — погляду, який, однак, замовчують і старанно ховають за дослідженнями та фактичними даними.

Запропонована класифікація є цікавою та дає змогу, хоча і досить в загальному, уявити картину експертно-аналітичних організацій. Але, в той же час, класифікація Л. Пала має суттєве обмеження у застосуванні, адже він наводить класифікацію аналітичних установ в окремо взятій країні — Канаді, не претендуючи на універсальність типологічних

критеріїв. Окрім того, автор відносить парламентські аналітичні відділи до квазіурядових організацій, хоча в більшості випадків вони є складовими частинами парламенту, і аналітики, що там працюють, мають статус державних службовців. Слушно також зауважує Ю. Кальниш, що розподіл на урядові та квазіурядові аналітичні підрозділи є дуже умовним, «адже навіть якщо аналітичні центри й не є повністю інкорпорованими в органи влади, але працюють винятково на них, то де-факто вони входять у систему державних інститутів». «Крім того, — продовжує вчений — аналітичні центри, створені на базі найбільших університетів, є скоріше підвидами центрів, що не ставлять за мету одержання прибутку, а не самостійною категорією» [5]. І загалом, віднесення університетських дослідницьких структур до сфери аналітичного забезпечення державної політики викликає багато запитань, адже вони радше продукують теоретичні дані, які можуть слугувати основою вироблення того чи того рішення або альтернативи політики, ніж безпосередньо розробляють саму державну політику.

Американські дослідники Д. Веймер і Е. Вайнінг, розглядаючи американську політичну систему, розрізняють аналітичні організації відповідно до гілки влади, органи якої вони обслуговують на федеральному (загалнонаціональному), регіональному та місцевому рівнях державної влади [6, с. 22–28]. Так, вони виокремлюють: президентські аналітичні служби — компактні аналітичні групи на кшталт Ради з національної безпеки й Ради з внутрішньої політики, які здійснюють аналітичну підтримку рішень, прийнятих президентом США; аналітичні структури, інтегровані у різні федеральні агенції, які виконують у США функції міністерств (Відділ помічника міністра з питань політики й оцінювання); служби аналітичного забезпечення діяльності Конгресу США (Головне бюджетно-контрольне управління, Дослідницька служба, Управління техніки й технології).

Також до суб'єктів експертно-аналітичної діяльності вчені відносять великі дослідницькі інститути. Правда зазначають, що не всі академічні дослідні інститути є суб'єктами експертно-аналітичної діяльності, а лише ті, які займаються розробкою принципово нових методів аналітики, а потім використовують їх на практиці, тобто ті наукові центри, що перетворилися на структури з прикладних політичних досліджень. Безперечно, великі національні університети справляють вплив на державну політику в контексті її аналітичного забезпечення, але вони займаються, переважно, фундаментальними дослідженнями і виконують лише разові прикладні роботи.

Ще одну групу аналітичних структур в класифікації Д. Веймера і Е. Вайнінга становлять приватні аналітичні центри. Якщо працівники державних органів не можуть провести необхідний аналіз в силу різних обставин (недостатньої кваліфікації в цьому питанні, через велике наван-

таження тощо), то вони можуть заплатити за такий аналіз консультативним приватним фірмам. Державні органи, найчастіше, звертаються до таких фірм за порадою з окремих питань, використовують їх як повсякденний додаток до своїх власних штатних ресурсів або як джерело кадрів.

Остання група в класифікації американських вчених має досить специфічний характер. Адже аналітики цієї групи не працюють на владу і не надають їй послуг. Вони працюють в комерційних фірмах тих галузей господарства, які суворо регламентуються державою, у торгівельних асоціаціях, національних профспілках, сферами інтересу яких виступають конкретні сфери законодавства, у неприбуткових корпораціях, що мають у своїх статутах суспільні зобов'язання. Аналітики таких структур повинні надавати інформацію, що стосується розвитку стратегії підтримки, просування або видозмінювання пропозицій свого роботодавця (або держави, які безпосередньо зачіпають роботодавця аналітика) в рамках політичного процесу.

Перед тим як спробувати узагальнити всі підходи і виробити універсальну класифікацію суб'єктів експертно-аналітичної діяльності, варто зупинити нашу вагу на важливому моменті [7, с. 8–9]. В експертно-аналітичній діяльності вчені виокремлюють два підходи досягнення державної політики. Перший підхід, який можна назвати дослідження політики, намагається розуміти та інформувати процес вироблення державної політики шляхом проведення первинних досліджень конкретних проблем державної політики. Тобто, даний підхід не передбачає прямої участі суб'єктів, що здійснюють дослідження політики в процесі її вироблення, прийняття та реалізації. До таких суб'єктів можна віднести недержавні аналітичні центри, традиційні університети, громадські організації тощо. Вони вивчають конкретні проблеми і пропонують виробникам політики рішення цих проблем, які можуть лягти в основу прийняття тієї чи іншої державної політики.

Другий підхід, який можна назвати аналізом політики, передбачає проектування реальної політики для впровадження. Даний підхід є більш політично мотивований, прагне мати прямий вплив на реальні наслідки політики через проектування політики для органів державної влади. Суб'єкти, що здійснюють аналіз політики безпосередньо приймають участь у виробленні, прийнятті та реалізації державної політики. До них відносяться радники з питань державної політики, аналітичні відділи в органах влади, дослідницькі інститути при органах державної влади тощо. Саме вони аналізують проблему, шукають шляхи її вирішення, обирають найкращу альтернативу, пропонують виробникам політики, здійснюють моніторинг і оцінювання прийнятої державної політики.

І перші і другі є суб'єктами експертно-аналітичної діяльності, і об'єктом їх дослідження теж виступає державна політика, але перші орієнтовані на вивчення та вирішення конкретних, окремо взятих проблем та аспектів державної політики, а другі — продукують цілісну систему, плануючи крок за кроком досягнення поставленої мети. Їх діяльність однаково важлива для вироблення ефективної державної політики.

Спираючись на дослідження вищезгаданих вчених спробуємо узагальнити та систематизувати підходи до класифікації суб'єктів експертно-аналітичної діяльності. Отже, за формою власності та місцем в політичній системі їх можна поділити на:

— державні. До них відносяться відділи та інституції, які є або окремим державним органом, або підрозділами органів державної влади, або є структурно відокремленими, але підпорядковуються тому чи іншому державному органу і здійснюють безпосереднє експертно-аналітичне забезпечення державної політики. Основний зміст їхнього функціонування полягає в розробці комплексних заходів, спрямованих на суттєве підвищення рівня керованості життєвоважливих процесів у суспільстві.

— громадсько-суспільні. До цієї групи суб'єктів відносяться громадсько-суспільні інституції, що не працюють на органи державної влади чи групи інтересів безпосередньо, а продукують ідеї щодо державної політики і через громадянське суспільство здійснюють вплив на цей процес. Вони покликані зменшити можливі негативні чинники в процесі реалізації державної політики. Недержавні експертно-аналітичні структури вивчають досвід інших країн з метою надання рекомендацій владним структурам, як доцільно проводити реформаторські зміни, досвід прийнятих попередніх державних рішень, інтереси і потреби окремих соціальних груп, визначають пріоритетні проблеми, що потребують негайного втручання з боку державних органів, розроблюють та обговорюють альтернативні варіанти політичних рішень.

— приватні. До цієї групи відносяться аналітичні структури, які обслуговують різноманітних політичних акторів, що зацікавлені в тій чи іншій державній політиці. Ці аналітичні структури, ставлячи за мету лобіювання інтересів свого роботодавця, проводять необхідні дослідження, які дають інформацію щодо державної політики і можуть бути покладені в основу розробки тієї чи іншої державної політики.

За кількісним складом та організаційною структурою це можуть бути:

— один окремо взятий експерт-аналітик, що виконує роль радника, помічника чи політичного консультанта.

— група експертів-аналітиків, що не пов'язана організаційною структурою. Такі групи найчастіше створюються на потребу вирішення певної специфічної проблеми, вони об'єднують спеціалістів у різних сферах

(це можуть бути як державні службовці, так і представники недержавної сфери) і носять тимчасовий характер.

— група експертів, що складає певну структурну одиницю (експертно-аналітичні відділи в органах державної влади різних рівнів, громадські організації відповідного спрямування, фабрики думок, дослідницькі інститути тощо).

Серед державних суб'єктів, які безпосередньо здійснюють експертно-аналітичне забезпечення державної політики можна виокремити:

— за рівнем інтегрованості в апарат держави:

— інтегровані в структуру органу державної влади. Стосунки між експертно-аналітичним відділом і державним органом носять характер «начальник-підлеглий». Тематика досліджень таких відділів жорстко регламентована потребами державного органу, який вони обслуговують.

— підпорядковані органу державної влади, але не входять безпосередньо в його структуру. Такі інституції виконують державне замовлення на розроблення певної теми, але цим не обмежуються. Державні замовлення не займають весь робочий час даної організації, тому вони можуть самостійно обирати і іншу, перспективну на їх погляд, тематику, проводити дослідження, виносити їх результати на широкий загал і розробляти рекомендації для органів державної влади.

— залежно від гілки влади, державні органи якої вони обслуговують:

— експертно-аналітичні інституції органів виконавчої влади. Безпосередньо розробкою і впровадженням державної політики займаються органи виконавчої влади, тому більшість аналітичної роботи здійснюють відповідні їх відділи та інституції.

— експертно-аналітичні інституції органів законодавчої влади. Виходячи з того, що будь-яка державна політика передбачає своє вираження у відповідних нормативно-правових актах, зазвичай законах, органи законодавчої влади також залучені в даний процес і їх аналітичні структури виконують значний об'єм роботи. Окрім того, на законодавчий орган покладається контрольна та фінансова функції стосовно виконавчої влади, що передбачають активний моніторинг та оцінку дієвості державної політики загалом, і конкретних державних програм, зокрема.

— за ієрархією органів та рівнем державної влади, на якому здійснюється експертно-аналітичне забезпечення: експертно-аналітичні інституції національного, регіонального та місцевого рівня.

Вже на етапі ініціювання політики експертно-аналітичні інституції регіонального та місцевого рівня мають важливе значення, адже саме вони надають дані, на основі яких ідентифікуються суспільні проблеми, визначаються пріоритети і приймається рішення про необхідність державної політики в тій чи іншій сфері суспільного життя. Окрім того, саме вони здій-

снюють аналітичний супровід при реалізації державної політики шляхом проведення моніторингу, розроблення рекомендацій та оцінювання.

Українські вчені зазначають, що «перед державними аналітичними інституціями стоїть завдання розробляти офіційні рішення, які б відповідали інтересам населення і держави. Іншими словами, шукати й знаходити механізми ефективного використання запланованих державних програм, а також економічні, політичні та соціальні заходи щодо задоволення потреб громадян» [3, с. 204]. Тобто, експерти-аналітики державних органів повинні допомагати готувати такі рішення, які б не лише задовольняли потреби певної соціальної групи (бізнесових кіл, владної верхівки тощо), але й сприяли задоволенню потреб та інтересів усього суспільства, забезпечували розвиток суспільства, а не грабування населення і його деградацію.

Експерти-аналітики державних інституцій з'ясовують та узгоджують соціальні, економічні, юридичні та інші інтереси різних груп населення, проникають в суть прийнятих рішень і механізми їх реалізації, проводять розрахунок вірогідних варіантів розвитку політичних подій та їх наслідків.

Отже, безпосередньо суб'єктами, які здійснюють експертно-аналітичне забезпечення державної політики виступає група державних інституцій, які здійснюють інтелектуальну підтримку діяльності органів державної влади різного рівня. Всі інші суб'єкти здійснюють опосередкований вплив на розробку, прийняття та впровадження державної політики. Але вплив останніх не можна недооцінювати, адже їх головне завдання полягає в тому, щоб досліджувати нагальні суспільні проблеми, пропонувати шляхи їх вирішення і стимулювати їх громадське обговорення. Вони не надають офіційних рекомендацій державним органам, але піднімають проблеми і започатковують процес пошуку способів їх вирішення. Недержавні експертно-аналітичні інституції піднімають суспільно-важливі проблеми, запускають деліберативний процес, знаходять і пропонують варіанти їх розв'язання. А рекомендації, які вони розробляють можуть перетворитися в чітко оформлені, науково обгрунтовані, концептуалізовані вимоги, які громадянське суспільство може поставити перед владою. Їх головна роль полягає у збудженні інтересу, організації сприйняття, усвідомленні та виробленні рішень суспільних проблем.

Література:

1. Ребкало В. А. Політична аналітика та прогнозування: навч. посібник/Ребкало В. А., Валецький О. Л., Кальниш Ю. Г. — К.: Вид-во УАДУ, 2002. — С. 34.

2. Теорія і практика політичного аналізу: навч. посібник/[Валевський О. Л., Кальниш Ю. Г., Ребкало В. А. та ін.]; заг. ред. О. Л. Валевського, В. А. Ребкало. — К.: Міленіум, 2003. — С. 182.
3. Сурмін Ю. П. Аналітика державного управління: сутність і тенденції розвитку [Електронний ресурс]/Ю. П. Сурмін//Державне управління: теорія та практика. — 2007. — № 1. — Режим доступу до журн.: <http://nbuv.gov.ua/e-journals/Dutp/2007-1/txts/06sypdsv.htm>.
4. Пал Л. А. Аналіз державної політики/Л. А. Пал; [пер. з англ. І. Дзюби]. — К.: Основи, 1999. — С. 108–140.
5. Кальниш Ю. Г. Суб'єкти політичної аналітики в державному управлінні [Електронний ресурс]/Ю. Г. Кальниш//Державне управління: теорія та практика. — 2005. — № 1. — Режим доступу до журналу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/dutp/2005-1/txts/Kalnish.htm>.
6. Веймер Д. Л. Аналіз політики: концепції і практика/Д. Л. Веймер, Е. Р. Вайнінг; [пер. І. Дзюби, А. Олійник]. — [2-е вид.]. — К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2000. — С. 22–28.
7. Янг Е. Як написати дієвий аналітичний документ у галузі державної політики: практ. посібник для радників з державної політики у Центральній і Східній Європі/Е. Янг, Л. Куїнн; пер. з англ. С. Соколика; наук. ред. пер. О. Кілієвича. — К.: К. І. С., 2003. — С. 8–9.

Петренко І. І. Субъекты экспертно-аналитической деятельности в структуре политических отношений

На основе исследования аналитических структур западных государств и Украины, совершающих интеллектуальное сопровождение деятельности органов государственной власти производится классификация и анализ субъектов экспертно-аналитической деятельности в структуре политических отношений.

Ключевые слова: *экспертно-аналитическая деятельность, аналитические структуры.*

Petrenko I. Subjects of the expert-analytical activity in the structure of political relation.

Based on the development of analytical structures of Western states and Ukraine which make intellectual support of public authorities the subjects of expert-analytical activity in the structure of political relations are classified and analyzed.

Keywords: *expert-analytical activity, analytical structures.*

УДК 32:659.1 (477)

ВПЛИВ ПОЛІТИЧНОЇ РЕКЛАМИ НА ЕЛЕКТОРАЛЬНІ УПОДОБАННЯ

Крюкова К. Г.©

Аспірантка кафедри політології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Досліджується політична реклама як інструмент коригування суспільної думки та поведінки виборців.

Ключові слова: *політична реклама, електоральний вибір, політичний маркетинг.*

Становлення демократичного суспільства супроводжується оновленням загальноприйнятих підходів утворення, визнання та передачі влади. Із ним пов'язується ряд інновацій, які розширюють дійсність демократичних процесів держави. Однією із таких інновацій є політична реклама, яку, разом із традиційним тлумаченням, можна інтерпретувати як важливу віху розвитку політичної пропаганди в умовах плюралізму.

Водночас досвід, який здобуває Україна та частина постсоціалістичних держав, є подоланим етапом для розвинутих демократій, по цій причині технології, які застосовуються на практиці значно випереджають вітчизняний досвід з даного питання. Отже, наукові дослідження в галузі політичного маркетингу, та, зокрема, політичної реклами є необхідними і актуальними.

У зв'язку із цим, увага багатьох вітчизняних науковців звернута на дослідження політичної реклами та її ролі у політичному маркетингу. Зокрема, вивченню та визначенню ролі політичної реклами у виборчому процесі, політичних та соціальних комунікаціях присвячено дисертаційні дослідження Т.В. Джиги, Н.В. Лютко, К.В. Луценко, І.В. Шовкуна, Н.І. Яковлевої. Різноманітні теоретичні та практичні аспекти застосування політичної реклами досліджуються у роботах В.М. Бебика, Ю.Л. Белікової, З.О. Гаркавенко, В.М. Долгова, В.М. Денисенка, Л.О. Дубко, К.О. Максимова, В. Темерівського, С.П. Шубіна, О.О. Яцунської та багатьох інших. Попри значний вклад у розвиток теми у вітчизняній політологічній науці, низка питань все ж потребує додаткового дослідження. Зокрема, це стосується адаптації теоретичних аспектів політичної реклами до практики її застосування у сучасних умовах, уточнення її структурного змісту, визначення її ролі та наслідків застосування у процесі розвитку політичної культури громадян України та розбудови молоді демократії.

Метою написання статті є формування підходів у дослідженні механізмів впливу політичної реклами на електоральний вибір населення.

Поняття рекламної комунікації було введено 80-х роках у ХХ ст. німецьким науковцем Ю. Хабермасом, який вбачав у ній компонент масової комунікації на глобальному, регіональному та національному рівнях. В країнах із розвинутими демократичними та ринковими традиціями засоби масової інформації як канали передачі реклами називають «п'ятою владою» [13, с. 7–12], визнаючи провідну роль реклами у економічному та політичному житті соціуму.

Політична реклама — це форма політичної комунікації в умовах вибору, адресна дія якої на електоральні групи здійснюється в лаконічній, оригінальній та легко сприйнятливій формі.

На сьогодні вона є одним із популярних видів комунікативної діяльності, активність застосування якої особливо підвищується в період передвиборчої агітації. Всі без виключення політичні сили, що беруть участь у передвиборчих змаганнях, вдаються до створення власної реклами, визнаючи таким чином її ефективність і здатність впливати на електоральний вибір громадян.

За допомогою реклами політичні актори в короткій та емоційній формі прагнуть створити позитивний образ політичної сили чи лідера, і передати його виборцям з метою впливу на їх електоральний вибір. Проте комунікативний ефект реклами ширший, ніж формування електоральних переваг. Навіть якщо той чи інший політичний діяч або політична сила закладають конкретні установки, їх комунікативні дії позначаються на сприйнятті політичного середовища в цілому.

Рекламна діяльність не є одностороннім процесом, в ході якого громадяни пасивно засвоюють трансльовану інформацію. Стикаючись із рекламою, особа оцінює її та вбудовує у власну світоглядну панораму. Незалежно від бажання політичних суб'єктів, їх рекламна діяльність активно впливає на сприйняття політичної реальності громадянами. Вміст рекламних повідомлень, їх кількість, емоційне забарвлення формують ставлення до самої реклами, до політичних акторів всіх рівнів, до електоральних процедур, а також до політичної ситуації в країні загалом.

Отже, політична реклама відіграє істотний вплив на електоральний вибір. Вона здатна інтегрувати дії різноманітних чинників, які впливають на електоральну поведінку, організовувати цей вплив та підпорядкувати його передвиборчій стратегії політичної партії або кандидата. Політична реклама виступає як своєрідний вектор, яким враховуються можливі поведінкові реакції електорату та задається напрямок дії, який може призвести дану політичну силу до бажаного результату на виборах. У цьому контексті смислове та емоційне навантаження політичної реклами доцільно

розглядати у межах теорій формування електорального вибору. Нижче розглянуто деякі із них.

Згідно із Маклеландом Д. та Аткинсонсом Дж., внутрішньо-особистісне обґрунтування вибору здійснюється в залежності від домінанти мотивів поведінки особистості. Зокрема, вони розрізняють:

а) мотив влади, який виявляється у прагненні отримати контроль над іншими, запобігти встановленню контролю над собою та отримати можливість чогось досягти;

б) мотив раціоналізації, який можна тлумачити як вибір між двома пріоритетами — «зростанням/стабільністю»;

в) мотив афіліації, який виявляється у прагненні до встановлення гармонійних стосунків із оточуючими, толерантності, схильності до компромісу.

На переконання І. Львіна, вибір необхідно розглядати із двох позицій — наявності чи відсутності мотивації робити вибір та мотивації підтримки одного із запропонованих варіантів [4, с. 81]. Із цієї точки зору, електоральний вибір формується у залежності від:

а) особистих переконань, які впливають на рівень політичної активності особи, наприклад, усвідомлення громадянського обов'язку;

б) оцінки особою суспільно-політичної діяльності кандидата, особистих та професійних якостей, яка впливає на виникнення довіри до кандидата та бажання його підтримати.

У частині пристосування однієї із теорій вибору до реалій електоральної поведінки привертає увагу підхід наведений у одному із авторських досліджень проблематики електорального вибору викладача Львівського Національного університету ім. Івана Франка Бунь В.В., за яким виділяється чотири критерії прийняття рішень: свідомість, системність, емоційність, автономність поля рішення [2, с. 197].

Критерій свідомості опирається на систему поглядів, цінностей, уявлень, знань, цілей суб'єкта, які дозволяють йому сформулювати свій власний цілісний погляд на ситуацію, що склалася. Суб'єкт вибору порівнює дійсність з ідеальним світоглядним станом і фіксує певні дефекти системи. За критерієм системності виділяють ситуації внутрішні, зовнішні та транснаціональні. Ситуацію виборів можемо охарактеризувати як зовнішню. У сучасних умовах на хід виборчої кампанії та результати виборів впливають як внутрішні, так і зовнішні (міжнародні) чинники. Критерій емоційності передбачає наявність існування напруження поля рішень, що дозволяє виділити ситуації нормальні та кризові. За критерієм автономності ситуація виборів характеризується залежністю поля рішень від суб'єкта вибору, адже виборчий процес здійснюється за певними правовими нормами, правилами, що містяться в Конституції, і виборчому

законодавстві, що наперед чітко виписані і відомі усім учасникам виборчої кампанії [2, с. 197–198].

Як бачимо, характеристики феномену політичного вибору є різноплановими. Власне ця різноманітність і дозволяє оцінювати потенційний вплив різних аспектів політичної реклами на формування електорального вибору.

Дефініції презентовані у цих та деяких інших розглянутих теоріях [1; 4, с. 230; 5, с. 43; 14, с. 134–135], можуть слугувати теоретичним полем для виявлення механізмів та засобів впливу політичної реклами на електоральний вибір. Результати синтезу дефініцій окремих теорій дозволяють інтерпретувати вплив політичної реклами на електоральну поведінку у вигляді тривимірної системи здійснення такого впливу, структурними елементами якої є:

1) середовище вибору — фактор зміни суспільних цінностей внаслідок настання певних подій, насиченості інформаційного поля передвиборчої агітації, тощо.

2) нераціональні, ціннісно-моральні, прагматичні мотиви — сукупність цінностей та очікувань, які відіграють визначальну роль у формуванні електорального вибору. Мотиви виражають прагнення до досягнення, набуття чи володіння певними благами, перевагами і т. п.;

3) формування образу політика відповідними засобами: політична реклама у частині ретрансляції цінностей та очікувань цільової аудиторії;

4) цінності та очікування електорату, побудовані на нераціональних, ціннісно-моральних та прагматичних мотивах;

5) відповідність змісту політичної реклами мотивам виборців, свідчать про ефективність політичної реклами;

6) зміни політичної ситуації, яка призводить до зміни пріоритетів цільової аудиторії;

7) точки невідповідності смислового та емоційного навантаження політичної реклами потребам цільової аудиторії;

Результати досліджень, представлені у роботах Б. Алена та Б. Стівенса [15],

Д. Вітмена [20], Дж. Боуша та Ш. Вакао [16], А. Гербера та ін. [19] дозволяють зробити висновок про те, що перемога політичної сили на виборах у певній мірі зумовлена не раціональністю як якісною ознакою здійсненого електоратом вибору, а залежить від прихованої дії різних випадкових та, що важливо, контрольованих чинників (сприйняття джерел інформації (зокрема, за видами ЗМІ), довіри до кожного із них, звукової та візуальної достовірності рекламних заходів, тощо) на формування яких здійснюється опосередкований вплив впродовж усієї політичної діяльності окремих громадян чи їх об'єднань.

Телебачення завдяки своїм можливостям дає змогу маніпулювати не лише вербально, але й віртуально, воно залучує уяву та візуальне, чуттєве сприйняття. При цьому, аналітична здатність розуму залишається практично не задіяною, що полегшує вплив на свідомість та особливо на підсвідомість. Одним із основних завдань маніпулювання у пресі є найбільш повна ізоляція об'єкту впливу від зовнішніх джерел інформації, незалежних від маніпулятора. У такому разі створюється ілюзія незалежності ЗМІ та багатоманітності каналів інформації, так, щоб потреба у зовнішніх джерелах інформації відпала сама собою. Іншим способом маніпулювання в ЗМІ є заміна суті слова, «гра слів», або загалом, маніпулятивна семантика та забарвлена лексика [10, с. 132; 6, с. 336–342].

Закономірно, що посилення такого впливу відбувається саме у час передвиборчої агітації, оскільки від результатів виборів залежить подальша доля політичних сил. Саме тоді відбувається суттєве насичення інформаційного поля до тієї межі, що пересічному громадянину стає неможливим здійснити раціональний вибір, особливо, обґрунтовуючи власні переваги по відношенню до решти кандидатів; також вибір ускладнюється через невідповідність між собою даних, наведених у «повідомленнях» різних політичних сил. Все це зумовлює недовіру теорії раціонального вибору [15, с. 34–35] за яким політичну рекламу можна було б сприймати, у більшій мірі, через її інформативну функцію.

У світлі вищевикладеного, політична реклама є одним із інструментів передвиборчої стратегії за допомогою якого встановлюється зв'язок із електоратом та здійснюються спроби вплинути на його рішення шляхом проектування середовища вибору, а також потреб та очікувань електорату на здатність суб'єкта політичної реклами відповідати цим потребам та очікуванням. Тому до числа об'єктів політичної реклами відносяться:

1) сприйняття та оцінка електоратом політичного та соціально-економічного середовища;

2) сприйняття електоратом того чи іншого кандидата як людини, спроможної задовольняти їх потреби;

3) сприйняття та визначення електоратом пріоритетних цілей подальшого соціально-економічного, політичного, культурного та стратегічного розвитку, тощо;

4) сприйняття та оцінка електоратом конкуруючих кандидатів.

Таким чином, політична реклама здатна опосередковано впливати на середовище вибору як суспільну оцінку реальності та майбутнього, а також на цінності та очікування, які відіграють визначальну роль у формуванні електорального вибору.

Відповідно до мети передвиборчої агітації розрізняють іміджеву, проблемну та негативну політичну рекламу [11, с. 132]. Їх зміст вбачається вже із назви:

а) іміджева політична реклама спрямована на формування позитивного іміджу політичної сили, донесенні до електорату її потенційних переваг;

б) негативна політична реклама спрямована на дискредитацію професійних та особистих якостей політичних опонентів, доведення їх невідповідності чи неспроможності вирішити злободенні потреби електорату, а також підкреслення на їх фоні позитивних якостей політичної сили;

в) проблемна політична реклама створюється для інформування електорату про програмні напрямки вирішення злободенних потреб суспільства, викорінення негативних соціальних явищ, тощо, представлені у передвиборчій програмі певної політичної сили.

Вид політичної реклами передбачає інтенсивний вплив на певне коло об'єктів політичної реклами. Механізм впливу іміджевої політичної реклами будується в основному на використанні засобів, які дозволяють вплинути на оцінку електоратом відповідності особистих та професійних якостей кандидата до власних цілей та очікувань. Наприклад, у відповідності із критеріями соціологічної моделі вибору, за основу береться до уваги те, що людина пов'язує себе із певною соціальною групою, і тому прагне, щоб її інтереси представляла «своя» людина. По цій причині у іміджевій рекламі можуть вживатися засоби, спрямовані на формування в електорату уявлення про приналежність кандидата до «своїх» за цільовими критеріями: віком, походженням, релігійною чи етнічною приналежністю, тощо.

Дієвість іміджевої реклами зумовлюється тим, що більшість виборців схильні формувати особисті переконання, уникаючи вивчення діяльності політичної сили з тим, щоб визначити де її політика була ефективною, а де ні. Натомість як зазначають окремі дослідники, електорат оцінює кандидатів на основі сформованого уявлення про їх особисті та професійні якості [18, с. 27]. Тому механізми впливу іміджевої реклами очевидні, в той час як цілі її застосування можуть мати найширше коло значень. Так, за стратегічною метою рекламної кампанії Л. Хавкіна виділяє політичну рекламу, що: а) може формувати попит (забезпечувати появу інтересу до певної політичної партії чи особи — із залученням/творенням міфу про неї); б) стимулювати тривалість цього інтересу; в) сприяти позиціонуванню та перепозиціонуванню товару (у нашому випадку таким «товаром» є політичний кандидат — і міф про нього часто не твориться, а коректується).

До першого типу логічно віднести політичну рекламу більшості неосновних кандидатів та нових чи маловідомих партій, котрі не є загальновідомими і ставлення до них часто формується вперше (так само, як

і відповідні міфи). З огляду на це маємо випадки епатажної реклами, покликаної запам'ятатися за будь-яку ціну. Якщо ж рекламується відома в політиці особа чи сила, характер її позиціонування/перепозиціонування залежить від того, ставиться за мету підтвердити вже наявний імідж-міф, іще раз наголосити на ньому або ж показати відому раніше особу в новому ракурсі, допомогти реципієнту забути колишні помилки діяча/партії, відкинути минулий негативний досвід довіри їм, — і співвіднести їх образи-іміджі з іншими архетипами. При цьому маємо чимало випадків, коли позиціонування здійснюється шляхом прямого чи опосередкованого порівняння одного політичного суб'єкта з іншим/іншими або ж наголошування на помилках опонентів із тим, щоб власні похибки здавалися менш суттєвими (акцентування бінарної опозиції «герой-ворог»). В обох цих випадках якраз і маємо справу з виразно неетичною рекламою порівняльного характеру, іноді навіть зі згадуванням у суто негативному контексті прізвищ супротивників [12, с. 97–98].

Власне кажучи, обмеженість ресурсів для проведення неупередженого аналізу, превалювання емоційності над раціональним у поєднанні із значним інформаційним навантаженням середовища прийняття рішень, є ключовими аспектами, котрі зумовлюють вплив іміджевої та негативної політичної реклами.

Широке коло цільових об'єктів перебуває у фокусі негативної політичної реклами. Тут акцент на особистості кандидата, притаманний іміджеві, відходить на задній план, а основні зусилля спрямовуються на те, щоб сформувати ставлення електорату до конкуруючих політичних сил шляхом впливу на оцінку виборцями політичного та соціально-економічного середовища, очікувань щодо перспектив їх розвитку, та, в першу чергу, дискредитації професійних та особистих якостей опонентів на фоні особи «свого» кандидата.

Дане спостереження ілюструється наступним прикладом, наведеним у власній книзі одним із розробників передвиборної кампанії Б. Єльцина на виборах Президента РФ 1996 року С. Лісовським [7, с. 126]. В рамках кампанії «Голосуй або програв!» агітаційні плакати були художньо вирішені шляхом розподілу аркушу на дві частини вертикальною лінією. З одного боку під заголовком «Сьогодні» зображувався мальовничий піщаний пляж та веселі дельфіни, які пустують в океані, а з іншого — під заголовком «Завтра» дельфіни перетворювалися у ржаву банку із написом «Шпроти», а сонце — у кружальце докторської ковбаси із макаронинами замість зігріваючих променів. Відповідно під «Сьогодні» розумілося успішність держави, очолюваної лідером демократичних сил, а «Завтра» — майбутнє держави у разі перемоги на виборах лідера комуністів. Таким чином суспільні очікування, спрямовані на досягнення стабільності та високого

рівня життя, притаманні ностальгуючим за радянським життям виборцям, втрачали свою силу, «актуальність» із нагадуванням про «сірість» соціально-економічного середовища часів «застою» — дефіцит, відсутність широкого асортименту товару і т. д.

Очевидно, що схожі цілі переслідувалися авторами «антирекламного» плакату на якому зображувалася м'ясорубка, котра перекручує «на фарш» із написами «НКВС», «КДБ», «ГУЛАГ», «голодомор», тощо — комунікація спрямована на відродження у свідомості виборця «чорних» сторін комуністичного режиму, котрими знецінюється прагнення виборців до «доступної докторської ковбаси» та встановлюють вищі суспільні цінності — свободу думки, людини та громадянина.

Проте, широке застосування негативної політичної реклами під час передвиборчої агітації носить у собі загрозу для розвитку політичної культури суспільства загалом. Зокрема, І. Олійник підкреслює, що така реклама не збільшує кількість прихильників її замовника (за рахунок електорату конкурентів — Авт.), натомість здатна до певної міри пригальмувати зусилля іміджмейкерів опонента. Це призводить до втрати потенційних голосів. У результаті зростатимуть факти абсентеїзму, а також кількість тих виборців, що голосуватимуть проти всіх [9, с. 133].

Особливої ваги в українському суспільстві набула проблемна політична реклама. Комунікаційні можливості аудіовізуальних засобів масової інформації, а також ресурсний потенціал політичних сил дозволяють залучати виборців до участі в «он-лайн» обговореннях шляхів вирішення проблемних аспектів сьогодення. Подібний формат комунікації дає можливість для застосування усіх згаданих видів політичної реклами в одних часових рамках.

Актуальність проблемної реклами пов'язується із триваючою невизначеністю за рядом важливих суспільно-політичних питань, пов'язаних із пошуком шляхів виходу України із кризи та, зокрема, векторами стратегічного розвитку держави на міжнародній арені. Розширення можливостей проблемної реклами полягає у тому, що відстоюючи програмне бачення політичної сили, її представник впливає на оцінку виборцями сьогодення та перспектив подальшого розвитку, таким чином розвиваються світоглядні орієнтири електорату, відповідно до яких визначаються його цінності та очікування.

Висновки. У даній статті здійснено спробу узагальнити наявний матеріал з метою формування теоретичного підходу до дослідження механізму впливу політичної реклами на електоральний вибір населення.

З'ясовано, що політична реклама є одним із інструментів передвиборчої стратегії за допомогою якого встановлюється зв'язок із електоратом та здійснюються спроби вплинути на його рішення шляхом проектування

середовища вибору, а також потреб та очікувань електорату на здатність суб'єкта політичної реклами відповідати цим потребам та очікуванням.

На основі синтезу окремих теорій електоральної поведінки та теорій вибору, вплив політичної реклами інтерпретовано на електоральну поведінку у вигляді тривимірної системи здійснення такого впливу, основними компонентами якої є: а) середовище вибору (політична ситуація); б) множина засобів формування образу політичної сили; в) цінності та очікування електорату, побудовані на нерациональних, ціннісно-моральних та прагматичних мотивах.

Аналіз механізмів впливу різних видів політичної реклами (іміджевої, негативної та проблемної) на середовище вибору як суспільну оцінку реальності та майбутнього, а також на цінності та очікування, які відіграють визначальну роль у формуванні електорального вибору, дають можливість констатувати, наявність значного потенціалу до видозміни політичної «картини світу» електорату. Із точки зору теорії реклами за рахунок їх застосування має досягатися оптимальна ситуація для позиціонування рекламної пропозиції: здатність політичної реклами привернути увагу потенційних виборців, якість і сила впливу на емоції реципієнтів, поєднана з емоційністю інформативність та здатність утримувати увагу. З іншого боку, прагнучи до максимального забезпечення бажаного ефекту, суб'єкти, причетні до сфери політичної реклами, повсюдно відходять від реалій об'єктивної дійсності, міфологізуючи відповідних осіб, організації, суспільно-політичні події і процеси (як сучасні, так і історичні), тощо [12, с. 100].

Отже, застосування іміджевої та негативної реклами носить найбільший вплив на розвиток політичного процесу та культури українського суспільства у довгостроковій перспективі. У деяких випадках його слідки носять деструктивний характер, оскільки створюють загрозу для розвитку громадянської свідомості населення. Перетворення передвиборчої агітації у «протистояння іміджів», за влучним виразом Н. Лікарчук, спрямовує розвиток (політичних — Авт.) маркетингових технологій на подальше відчуження електорату від змісту політики, чим створюються умови для ослаблення залежності влади від громадян [8]. Тому здійснюваний політичною рекламою вплив на свідомість суспільства, який досить часто відбувається через застосування неетичних прийомів, потребує подальших досліджень та посилення громадянського та державного контролю за її застосуванням.

Література:

1. Балл Г. Феномен вибору в контексті соціальної поведінки/Г. Балл//Соціальна психологія. — 2005. — № 1 (9). — С. 3–13.

2. Бунь В. Електоральний вибір: суть та основні складові/В. Бунь//Вісник Львівського університету. — Серія: Філософські науки. — № 11. — 2008. — С. 192–201.
3. Кухта Б. Політична влада та її рішення/Б. Кухта. — Львів: ЦПД, 2006. — 240 с.
4. Ильин Е. Мотивация и мотивы/Е. Ильин. — СПб.: Питер, 2000. — 512 с.
5. Позняк Д. Соціально-психологічні механізми політичної свідомості виборців/Д. Позняк//Соціальна психологія. — 2004. — № 1. — С. 31–45.
6. Кулик В. Дискурс українських медій: ідентичності, ідеології, владні стосунки/В. Кулик; Укр. наук. ін-т Гарвардського ун-ту, Ін-т політ. і етнонац. досліджень ім. І. Ф. Кураса. — К.: Критика, 2010. — 655 с.
7. Лисовский С. Ф. Политическая реклама [Текст]/С. Ф. Лисовский. — М.: Маркетинг, 2000. — 208 с.
8. Лікарчук Н. В. Вплив політичного маркетингу на політичний процес/Н. В. Лікарчук//Грані. — № 4. — 2009. — С. 127–131.
9. Олійник І. В. Політична реклама/І. В. Олійник//Державне управління та місцеве самоврядування: історія та сучасність: зб. тез наук.-практ. конф. за підсумками стажування слухачів, 28 вересня 2010 р. — Х.: Вид-во ХарПІ НАДУ «Магістр», 2010. — С. 130–134.
10. Стефанчук У. Інформаційні технології та їхній вплив на формування громадської думки в Україні/У. Стефанчук//Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. — № 20. — 2008. — С. 129–133.
11. Темерівський В. Роль політичної реклами в електоральному маркетингу/В. Темерівський//Наукові праці. Серія «Політологія». — Т. 3. — № 118. — 2010. — С. 131–135.
12. Хавкіна Л. Сучасний український рекламний міф: монографія/Л. Хавкіна. — Х.: Харківське історико-філологічне товариство, 2010. — 352 с.
13. "Четверта колона". Свобода та незалежність мас-медіа в Україні [Текст]/Український незалежний центр політичних досліджень; укл. В. Піховшек. — К.: Агентство Україна, 1997. — 250 с.
14. Шестопал Е. Психологический профиль российской политики 1990-х. Теоретические и прикладные проблемы политической психологии/Е. Шестопал. — М.: Рос. пол. Эн, 2000. — 431 с.
15. Allen B. Truth in Advertising? Visuals, Sound, and the Factual Accuracy of Political Advertising/B. Allen, D. Stevens//Annual meeting of the American Political Science Association. — Seattle, Washington: 2010. — 46 p.

16. Boesch J. Source Credibility, Political Advertising, and Voter Turnout/J. Boesch, Sh. Wakao//CESS-NYU Experimental Political Science Conference. — New York. — 2009. — 33 p.
17. Downs A. Economic Theory of Democracy/A. Downs. — N. Y.: Harper & Row, 1957. — 189 p.
18. Kendall K., Political images and voting decisions/K. Kendall, S. Paine. — Candidate Images in Presidential Elections. — Westport.: Praeger, CT, 1995. — 73 p.
19. The Influence of Television and Radio Advertising on Candidate Evaluations: Results from a Large Scale Randomized Experiment/A. Gerber, J. G. Gimpel, D. P. Green, D. R. Shaw//Working paper. — 2007. — 41 p.
20. Wittman D. Candidate quality, pressure group endorsements, and the nature of political advertising/D. Wittman//Working paper. — University of California, Santa Cruz. — 2005. — 35 p.

Крюкова К. Г. Влияние политической в рекламе на электоральные предпочтения

Политическая реклама рассмотрена в качестве инструмента корректировки общественного мнения и поведения избирателей.

Ключевые слова: *политическая реклама, электоральный выбор, политический маркетинг.*

Kriukova K. The influence of political advertising for electoral preferences
Political advertising are considered as a tool for adjustment of public opinion and voter behavior.

Keywords: *political advertising, electoral choice, political marketing.*

УДК 336.71.32

ЗАСОБИ РЕАЛІЗАЦІЇ ДЕРЖАВНОЇ ІМІДЖЕВОЇ ПОЛІТИКИ В МІЖНАРОДНІЙ ПРАКТИЦІ

Волик К. Ю. ©

*Аспірантка кафедри політології філософського факультету
Київського національного університету імені Тараса
Шевченка*

Досліджено основні сучасні тактики формування позитивного іміджу держави такі, як публічна дипломатія, брендинг, міжнародний PR та пропаганда, а також подано їх детальний аналіз.

Ключові слова: *імідж держави, державна іміджеві політика, іміджеві стратегії, публічна дипломатія, брендинг, міжнародний PR, пропаганда.*

Прагнення зайняти провідні позиції на світовому ринку, створити сприятливу громадську думку висуває на передній план проблеми формування позитивного іміджу держави і об'єктивно посідає одне з провідних місць в системі пріоритетів держави. У зв'язку з цим він стає одним з основних факторів, які зумовлюють його економічну, політичну та соціокультурну перспективу. В силу того що імідж являє собою результат певної інформаційно-комунікативної діяльності, успіх вирішення даного завдання передбачає взаємодію різних структур і оволодіння технологіями його позитивної корекції.

Актуальність даного дослідження зумовлена такими факторами, як стрімкий розвиток засобів масової інформації, які мають першорядне значення при формуванні уявлень людей про ті чи інші факти або події; усвідомлення важливості інформаційно-комунікативної діяльності, спрямованої на створення іміджу держави; розуміння тієї визначальної ролі, яку відіграє грамотно вибудована іміджева політика для тієї чи іншої держави та просування національної культури; недостатню розробленість теоретичних основ державної іміджевої політики сучасної України. Саме стратегічне формування привабливого іміджу держави є сучасним засобом м'якої сили в досягненні її інтересів та покращенні стосунків із світовою спільнотою.

З огляду на актуальність цієї проблеми, метою даної статті є аналіз формування позитивного іміджу держави на міжнародній арені через конкретні комунікативні тактики та визначення їхнього інструментарію.

Чимало науковців присвятили свої праці даній проблематиці. Зокрема важливе місце посідають Х. Фін, Г. Мехлер, М. Кунжик, П. Хем, Г. Почепцов, О. Шевченко, які досліджували публічну дипломатію, брендінг, державний PR та пропаганду. Виявлення відмінних рис розвитку регіону та особливостей реалізації іміджевої політики на прикладах різних держав ґрунтується на дослідженнях С. Анхольта, У. Олінса, П. Панкрухіна, А. Фішера. Особливу увагу слід приділити законодавчій базі та програмам покращення іміджу.

В ході дослідження стало зрозуміло, що наявність розробленої та ефективної іміджевої стратегії є свідченням політичної сили та могутності держави. Сфера іміджевого позиціонування держави на міжнародній арені є досить специфічною з огляду на особливості іміджевого простору. Дослідник у галузі стратегічного управління інформаційним впливом А. Фішер зазначає, що «стратегія в сфері формування державного іміджу має враховувати наступні особливості: інтереси, цінності, політичні пріоритети, погляди різних соціальних груп; особливості медіа-комунікативного середовища; тенденції суспільної думки, національного та міжнародного контексту; наявних внутрішніх та зовнішніх загроз і можливостей; сильних сторін та недоліків інструментарію; співвідношення затрат і ризиків, затрат і очікуваних результатів; короткострокові та довготривалі цілі; партнерство з приватним сектором, з іноземними урядами; пристосування стратегії до ситуативних змін; загальне національне значення іміджевої стратегії» [1, с. 25–32].

Очевидно, що для формування привабливого іміджу держави та реалізації своєї іміджевої стратегії сучасні держави повинні володіти певними навичками та тактиками. Науковці виділяють основні тактики реалізації стратегії державної іміджевої політики: публічну дипломатію, брендінг, міжнародний PR та пропаганду [2, с. 319].

Варто розглянути кожну з цих тактик детально, а також вивчити механізми їхнього втілення в життя.

На сьогоднішній день, в науковій літературі не існує єдиного визначення публічної дипломатії. Вперше термін «публічна дипломатія» був введений в обіг Е. Джуліоном в 1965 році, а у 1977 він вперше був використаний у доповіді в Конгресі. Деякі науковці розглядають публічну дипломатію (public diplomacy) як «стратегічне політичне спілкування». Відповідно до словника Держдепартаменту, публічною дипломатією називають «програми, які фінансуються урядом та направлені на інформування та вплив громадян закордонних держав, через публікації, кінопродукцію, культурних обмінів, радіомовлення та телебачення» [3]. Дослідник С. Цатурян розглядає її як «створення, розповсюдження, контроль, використання,

обробка інформації в якості політичного ресурсу урядами, організаціями та окремими громадянами» [4].

Публічну дипломатію розглядають в широкому розумінні як сукупність засобів націлених на вивчення та інформування іноземної аудиторії, а також на встановлення міжнародних зв'язків. У більш вузькому, публічну дипломатію визначають як дії, спрямовані на будівництво довгострокових відносин, захист цілей національної зовнішньої політики і кращого розуміння цінностей та інститутів власної держави за кордоном. Вона просуває національні інтереси та забезпечує національну безпеку через вивчення настроїв іноземної громадської думки, її інформування та вплив на тих, хто цю думку формує. Публічна дипломатія здебільшого націлена на масову аудиторію. Вона ґрунтується на припущенні, що громадська думка може мати значний вплив на свої уряди та політичні системи. Будь-який вид публічної дипломатії спрямований на певну аудиторію, тож і використовує відповідні для цієї аудиторії мову та образи, що дозволяє їй досягти намічених політичних цілей. Публічна дипломатія має на меті розширення діалогу між громадянами конкретної держави та її закордонними партнерами. Це передбачає активний міжнародний обмін, створення інформаційних програм та пропаганду своєї культури.

Дослідниця Цветкова Н. пише, що термін «публічна дипломатія» — це один із способів впливу на думку і поведінку населення зарубіжних країн. Публічна дипломатія США може бути традиційною і так званою цифровою (цифрова дипломатія). До появи мережі Інтернет, публічна дипломатія США включала в себе такі засоби впливу на інші держави як: інформаційна пропаганда, яка здійснюється через радіо та телебачення, навчання окремих соціально-професійних груп населення з метою формування лояльної еліти та поширення американської політичної культури за допомогою виставкової діяльності, кіно і т.д. Поширення мережі Інтернет зробило можливим впливати на зарубіжну аудиторію за допомогою таких методів: розміщення радіо- і телепередач в мережі Інтернет, розповсюдження літератури про США в цифровому форматі, моніторинг дискусій в блог-просторі зарубіжних країн, створення персоніфікованих сторінок членів уряду США в соціальних мережах, а також розсилка інформації через мобільні телефони [3, с. 1].

У наш інформаційний час влада більше, ніж будь-коли, означатиме наявність «м'якого» виміру привабливості та «жорсткого» виміру примусу й заохочення. Ефективне поєднання цих вимірів називається «розумною владою». Наприклад, сьогоднішня боротьба з міжнародним тероризмом — це боротьба за думки та серця, а надмірне спирання лише на «жорстку владу» не є шляхом до успіху.

Публічна дипломатія є важливим засобом в арсеналі «розумної влади», однак «розумна» публічна дипломатія передбачає розуміння необхідності довіри, самокритики та діяльності громадянського суспільства для створення «м'якої влади». Вироджуючись у пропаганду, публічна дипломатія не тільки перестає переконувати, а й може знищити «м'яку владу». Натомість вона має залишатися двостороннім процесом, адже «м'яка влада» залежить насамперед від того, наскільки ми розуміємо інших людей. Скептики, котрі сприймають термін «публічна дипломатія» як черговий евфемізм, використовуваний із метою пропаганди, не розуміють її суті. Звичайна пропаганда неефективна як публічна дипломатія. У свою чергу, публічна дипломатія також не є всього лише черговою рекламною кампанією. Публічна дипломатія передбачає, крім іншого, налагодження довготривалих взаємин, що створюють сприятливі умови для державної політики.

Вклад безпосередньої урядової інформації у довготривалі культурні відносини залежить від трьох вимірів або етапів публічної дипломатії, причому важливі всі три виміри. Перший і найбільш обов'язковий вимір — це щоденне спілкування, до якого належить роз'яснення суті рішень у внутрішній і зовнішній політиці. Цей вимір також включає підготовку до боротьби з кризами. У разі наявності вакууму інформації після тієї чи іншої події заповнити його поспішають інші. Другий вимір — це стратегічне спілкування, що розвиває серію простих тем, багато в чому схоже на політичну або рекламну кампанію. Тоді як перший вимір виражається у годинах і днях, другий займає тижні, місяці та навіть роки [5; 6].

Третій вимір публічної дипломатії є розвитком міцних взаємин із ключовими особами упродовж довгих років і навіть десятиріч за допомогою стипендій, програм обміну, навчання, семінарів, конференцій і доступу до каналів засобів інформації. Ці програми розвивають те, що американський журналіст Едвард Мароу колись назвав вирішальним «останнім кроком», тобто особисте спілкування з підвищеною довірою, яке створюється тісними взаєминами [7, с. 319].

Варто зазначити, що публічна дипломатія — найбільш комплексна та глобальна тактика формування привабливого іміджу держави, інструменти її реалізації можна застосовувати окремо або в цілому. На даному етапі, в рамках публічної дипломатії створюється імідж Великої Британії, Німеччини, Швеції, Австрії, тощо.

Значну думку висловлює американський дослідник в сфері державного іміджмейкінгу М. Кунжик пишучи, що публічну дипломатію задля формування власного іміджу використовують переважно високо розвинуті країни-лідери, в той час як країни, що розвиваються, в своїй більшості застосовують методи брендінгу, PR та пропаганди [7]. Характерною рисою

публічної дипломатії як тактичного засобу реалізації іміджевої стратегії держави є комплексність та ефективність. Публічна дипломатія формує привабливий імідж держави у всіх площинах (мається на увазі імідж політичний, культурний, інвестиційний, тощо). З огляду на дефіцит бюджету чи першочерговість окремих цілей, деякі країни можуть обирати інші тактичні механізми формування іміджу: брендінг, PR чи пропаганда.

У XXI ст. бренд країни став її такою самою звичною характеристикою, як конкурентоспроможність, інвестиційна привабливість і навіть географічні координати. Проте поширеність поняття «бренд держави» у широкому вжитку і досі не спричинила до його чіткого визначення, зокрема, чи появи відповідної інтегративної теорії, у цілому.

Наприклад, щодо вектора спрямованості бренду держави існують два підходи. За першим бренд держави розглядається як зовнішньо орієнтований феномен: він є носієм/провідником у зовнішній світ ідей, якою є конкретна країна. Так формулює П. ван Хем, якого по праву можна вважати мультиплікатором поширення цього підходу. «Становлення держави-бренду: постмодерна політика іміджу та репутації» стала класичним доробком у сфері брендінгу територій і широко цитується в літературі.

Фактично цю думку обстоюють і дослідники Є. Яффе та І. Небензаль, зазначаючи, що дане поняття належить до царини міжнародного маркетингу. С. Анхольт визначає брендінг держави як стратегічний підхід розвитку переваг держави, а також стратегічне бачення того, куди слід рухатися [8].

Другий підхід полягає у тому, що бренд держави є одночасно і внутрішньо- і зовнішньоорієнтованим феноменом. «Національний брендінг є формою національного дискурсу у глобальному контексті. Державний бренд поширюється за допомогою логотипів, слоганів, через інформаційні кампанії, проте цього замало. Важливою є його сприйняття (та прийняття) й постійна ретрансляція громадянами усіх верств суспільства», — зазначає М. Арончик [9].

Беззаперечним є той факт, що передумовою відтворення бренду держави громадянами є його внутрішня комунікативна присутність.

Варто приділити першочергову увагу брендінгу США і Великої Британії як провідних політичних акторів світу, функціональні характеристики державного брендінгу Японії.

Компаративний аналіз практики державного брендінгу вищезазначених політичних акторів дає підстави обґрунтувати висновки про те, що ідеологія державного брендінгу в умовах трансформаційних зрушень набуває як форм підтримки політичного діалогу, так і форм пропаганди переваг тієї чи іншої політичної, економічної та соціальної системи, а також відо-

бражає просування певного світогляду, політико-культурних цінностей та способу життєдіяльності у сучасному світі.

На основі аналізу програмних документів урядових інституцій та зовнішньополітичних відомств провідних політичних акторів світу щодо ефективності державного брендингу доведено, що політика державного брендингу США реалізується через стратегію американської політичної гегемонії та «м'якого» впливу, які сповідують різні підходи, проте спрямовані на однаковий політичний результат — домінування американських цінностей та політичної культури США у системі міждержавних відносин, зокрема, для забезпечення підтримки американської зовнішньої та внутрішньої політики світовою та національною спільнотою.

Культурно-політичні засади державного брендингу Японії сприяють просуванню національних інтересів країни на регіональному, субрегіональному та світовому рівнях політичної діяльності, зокрема, акцентуванням на культурній самобутності нації та багатій історичній спадщині держави.

Аналіз ідеології державного брендингу пострадянських країн, а саме, Російської Федерації, Естонської Республіки та Республіки Білорусь засвідчив, що уряди цих держав усвідомлюють важливість розробки і реалізації стратегії державного брендингу і розглядають її як складову політичної культури суспільства. Інструментами досягнення цілей державного брендингу пострадянських країн вважається брендування та іміджування культурного, туристичного, економічного, інвестиційного, політичного, інтелектуального та управлінського потенціалу країни.

Державний брендинг зумовлює забезпечення національних інтересів шляхом реалізації різних його моделей у міждержавній взаємодії, а створення і підтримка брендів держави дозволяє адекватно оцінити політичні альтернативи, сприяти формуванню політичної ідентифікації, тобто ступеня залучення суспільства до політичної діяльності держави. З'ясовано, що особливістю державного брендингу транзитивних суспільств є асиметричність концепцій і програм та реальної політичної практики.

Таким чином, розгляд політико-інформаційних аспектів національної практики державного брендингу на сучасному етапі політичного розвитку свідчить про суттєві відмінності концептуальних, доктринальних та прикладних підходів до позиціонування національних інтересів держави у світовій політичній системі, що зумовлюються відповідними політичними традиціями, різними типами політичної культури та різним рівнем політичних зрушень. Очевидно, що брендинг держави — це не тільки гарний логотип, але в ньому закладені більш глибокі цілі: позиціонування країни таким чином, щоб вона могла здобути максимум користі в міжнародній економічній системі, включаючи здобуття максимального світового

визнання та впливу, укріпити партнерські відносини, покращити стан туристичної індустрії, тощо. Завданням брендингу держави є формування та підтримка позитивних асоціацій про державу, її громадян та товари.

Тож, слід враховувати, що бренди держав конкуруватимуть не тільки між собою а й з іншими супербрендами, такими як EU, CNN, Microsoft та Римська католицька церква.

На цій переповненій арені держави, яким бракує якісного бренду, не виживуть [10].

Іншими словами: суб'єкти (держави, організації, люди) та об'єкти (товари та послуги), що не є брендами — відсутні на ментальній карті світу, а відтак їх вплив та можливості у реальному житті будуть постійно зменшуватися.

Аналіз процесу брендинга держав та сучасних суспільно-політичних умов в Україні уможливив формування таких висновків: бренд держави має як внутрішній, так і зовнішній вимір, причому перший з них є передумовою успішності другого; бренд держави та національна ідея є пов'язаними феноменами; національна ідея становить програмну основу бренда, бренд виступає комунікативним виміром національної ідеї; бренд держави складається з ядра (державної системи та низки національних компонентів) та атрибутів, й передбачає наявність носіїв (громадян, уряду, мас-медіа, бізнесу, іноземців-споживачів національних товарів й туристів).

Дедалі більшого значення у діяльності дипломатичних служб набувають методи та засоби паблік рілейшнз, у т. ч. міжнародний та електронний PR. Важливо зазначити, що дослівно з англійської PR перекладається як суспільні відносини, але в більшості випадків ми можемо зустріти інший переклад — «зв'язки з громадськістю». На сьогодні існує велика кількість визначень цього поняття — більше ніж п'ятсот. У найширшому плані Public Relations є формою організації комунікації або способом «управління всіма відносинами, які представляють важливість для організації» [11, с. 21].

Одне з визначень, яке найчастіше цитується в науковій літературі, належить Інституту Public Relations: «PR — це сплановані зусилля щодо встановлення та збереження високої репутації та взаєморозуміння між організацією й групами громадськості» [12, с. 20].

Сьогодні існує безліч визначень PR, проте, як влучно зазначив Г. Мехлер, «залежно від цілей використання можна давати і досить різні визначення PR» [13, с. 17]. Отже, з урахуванням вищезазначеного положення під PR будемо розуміти комунікативну діяльність, спрямовану на створення, впровадження та підтримку іміджу особи, організації чи соціального інституту (наприклад, країни) серед громадськості.

Зупинимося більш докладно на проблемі зовнішнього, а точніше, міжнародного PR. Цей термін використовується для позначення комунікативної діяльності, яка проводиться поза країною походження. С. Блек пов'язує цей вид PR зі спробою «досягнути взаєморозуміння шляхом зближення географічних, культурних і мовних відмінностей — або всіх їх одночасно» [14, с. 216]. О. Шевченко підкреслює, що «під міжнародним PR розуміють комунікації зі світовою громадськістю, що відбуваються в мультикультурному середовищі та спрямовані на гармонізацію відносин між різними суб'єктами міжнародних відносин» [15, с. 175]. Необхідно також зазначити, що загальна стратегія PR-діяльності суб'єктів політичного управління в міжнародних відносинах має бути чіткою та дуже жорсткою пов'язана зі зовнішньополітичними цілями держави.

Крім міжнародного PR, іноді використовують термін «державний PR». Він може бути також спрямований як на громадян країни, так і на міжнародну спільноту. В останньому випадку говорять про управління іміджем, репутацією країни, управління нематеріальними активами, які збільшують, зрештою, матеріальні активи [12]. А. Караулова виділяє основні компоненти такого виду PR: розвиток держави: політична та економічна система, інвестиційне середовище, законодавство, безпека, екологія, освіта, охорона здоров'я, сервіс; зовнішня привабливість міст: архітектура, чистота, транспорт, плани розвитку; інфраструктура: житло, енергетика, дороги, комунікації, у тому числі для організації міжнародних зустрічей, конгресів; унікальні історичні, географічні, культурні особливості країни: природа, історія, відомі люди, культура, спорт, розваги, події; громадяни країни, їх образне сприйняття [16].

Процеси поширення новітніх інформаційних технологій та глобалізація комунікацій, розширення кола активних учасників міжнародних відносин впливають на методи та засоби взаємодії держави із зовнішнім світом. На важливість цих проблем першими звернули увагу у розвинених країнах.

Зовнішньополітичні відомства застосовують різні стратегії традиційної, мережевої, іміджевої та медіадипломатії для виконання своїх політичних завдань. Як відзначає Є. Макаренко, практичний досвід Держдепартаменту США та його інформаційних установ на засадах нових технологій набуває все більшого значення для методики збирання та узагальнення необхідної для прийняття політичних рішень інформації, для методології представлення позиції американського уряду щодо подій у світі та окремих країнах, для інформування світової громадськості про основні пріоритети та напрями зовнішньої політики, проведення іміджевих акцій зовнішньополітичного впливу в міжнародних інформаційних потоках і забезпечення зворотного зв'язку [12, с. 26–27].

Формування іміджу будь-якого об'єкта, у т. ч. й держави, здійснюється за допомогою відповідних комунікативних заходів, які одержали назву іміджевих комунікацій. Для ефективного здійснення іміджевих зовнішньополітичних комунікацій необхідно комплексно застосовувати всі можливі канали, серед яких одним із важливих та перспективних є використання інформаційно-комунікаційних можливостей мережі Інтернет, зокрема, засобів електронного PR. Паблік рилейшнз у зовнішній політиці — це функція державного управління, яка вивчає та оцінює настрої й ставлення міжнародної спільноти (уряди, бізнес, неурядові організації, ЗМІ), розробляє та реалізує програму дій, спрямовану на досягнення кращого розуміння міжнародною спільнотою та позитивного ставлення до акцій держави на міжнародній арені.

Тактика пропаганди в контексті формування привабливого іміджу держави передбачає цілеспрямоване розповсюдження тематичної інформації через комунікаційні канали такі як: кіно; витвори мистецтва, музику, культурні надбання, створення пропагандистських плакатів, тощо. Пропаганда в англійському тлумаченні означає «розповсюджувати інформацію на користь якої-небудь справи». Перші відомості про використання терміну датуються 1622 роком. Враховуючи досвід використання в політичній історії пропагандистських методик та технологій, можна виділити декілька базових функцій: управління подіями, практична активізація свідомості, боротьба з ідейними противниками, відповідь на випадки політичного противника [2].

Отже, основними комунікативними засобами формування привабливого іміджу держави є: публічна дипломатія, брендинг, міжнародний PR та пропаганда. Економічне становище країни, іміджеві стратегічні цілі та очікуваний результат є факторами вибору однієї із тактик. Публічна дипломатія потребує широкомасштабних ресурсів, але формує комплексний позитивний імідж держави. Вона є сферою державного регулювання та реалізації. Брендинг за своїми характеристиками більше націлений на формування іміджу-бренду в економічній сфері. Міжнародний PR ефективно просуває позитивні іміджі у політичній сфері. Пропаганда панує в сфері ідеологічного впливу. Вона є однаково ефективною у формуванні привабливого культурного та політичного іміджу держави. Однозначним є те, що ці основні тактики нероздільні між собою і у сукупності можуть давати найбільш ефективний результат. Саме ці тактики є основою формування та успішної реалізації державної іміджевої політики.

Література:

1. Fisher A. Options for influence [Text]/Ali Fisher, Aurelie Brockerhoff. — London: Counterpoint, 2008. — 62 p.

2. Качинська Н. О. Комунікативні тактики формування привабливого міжнародного іміджу держави/Надія Олександрівна Качинська/Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. — К.: ВІР УАН, 2010. — № 36. — С. 318–329.
3. Манжулина О. А. Публичная дипломатия США (<http://www.lib.ua-gu.net/diss/cont/126454.html>).
4. Цатуриян С. Общественная дипломатия США в новом информационном столетии. «США — Канада. Экономика, политика, культура». — № 8, Август 2010 — С. 105–115.
5. Цветкова Н. А. Программы WEB 2.0. в публичной дипломатии США // США и Канада: политика, экономика и культура. — 2011. — № 3. — С. 109–122.
6. Джозеф С. Най-молодший. Нова публічна дипломатія <http://www.day.kiev.ua/292343>
7. Kunczik M. Smages of nations and international public relations [Text]/Michael Kunczik. — New Jersey Lawrence Erlbaum Associates, 1997. — 337p.
8. S. Anholt Brand new justice: why brands count//Simon Anholt. — CAP Print, Autumn-winter, 2003. — P. 10–40.
9. P. van Ham. The Rise of the Brand State: The Postmodern Politics of Image and Reputation//Foreign Affairs. — 2001. — Vol 80. — № 5. — P. 2–6.
10. Aronczyk M. «Living the Brand»: Nationality, Globality and the Identity Strategies of Nation Branding Consultants//International Journal of Communication. — 2008. — № 2. — P. 43–54.
11. Слісаренко І. Ю. Паблік рилейшнз у системі комунікацій та управління: навч. посіб./І. Ю. Слісаренко. — К.: МАУП, 2001. — 104 с.
12. Оливер С. Стратегия в паблік рилейшнз: пер. с англ./С. Оливер; под. ред. А. Н. Андреевой. — СПб.: Нева, 2003. — 160 с.
13. Мехлер Г. Власть и магия PR: пер. с нем./Г. Мехлер. — СПб.: Питер, 2004. — 174 с.
14. Блэк С. Паблік рилейшнз. Что это такое?/С. Блэк. — М.: Агентство печати «Новости», 1990. — 239 с.
15. Шевченко О. В. PR-технології формування міжнародного іміджу держави/О. В. Шевченко//PR в органах державної влади та місцевого самоврядування: монографія/[за заг. ред. В. М. Бебика, С. В. Куніцина]. — К. — Сімферополь: МАУП, 2003. — С. 174–193.
16. Караулова А. Выстраивать сложные интеллектуальные стратегии нужно параллельно установке урн для мусора [Электронный ресурс]/А. Караулова. — Режим доступа: <http://www.prclub.kz/articles/article008.htm>

17. Публичная дипломатия относится к сфере нацбезопасности США//РИА Новости-Политика.

18. Макаренко Є. А. Трансформація сучасної дипломатії II Аналітика, експертиза, прогнозування: Монографія. — К.: Наша культура і наука, 2003. — С. 21–34/

Волк Е. Ю. Способы реализации государственной имиджевой политики в международной практике

Рассматриваются основные современные тактики формирования имиджа государства такие, как общественная дипломатия, брендинг, международный PR и пропаганда, а также представлен их детальный анализ.

Ключевые слова: *имидж государства, государственная имиджевая политика, имиджевые стратегии, брендинг, международный PR, пропаганда.*

Volik K. Means of image policy of the state in international practice

Describes the basic tactics of modern positive image of the state such as: public diplomacy, branding, international PR and propaganda, and gives their detailed analysis.

Keywords: *image of the state, image policy of the state, public diplomacy, branding, international PR, propaganda.*

УДК 323:321 (477)

ЛЕГІТИМНІСТЬ ПОЛІТИЧНОЇ ВЛАДИ

Хилько М. І.[©]

*Доктор філософських наук, професор кафедри політології
Київського національного університету імені Тараса
Шевченка*

Розкривається сутність та види легітимності політичної влади.

Ключові слова: *політична влада, легітимність, держава, громадянське суспільства, панування.*

«Легітимність (від лат. *Legitimus* — законний, правомірний, належний, справедливий) — здатність того чи іншого політичного режиму досягти суспільного визнання та виправдання обраного політичного курсу, прийнятих ним політичних рішень, кадрових або функціональних змін у структурах влади» [1, с. 314]. Категорія «легітимність» увійшла до понятійного апарату політичної науки завдяки працям М. Вебера, який запозичив цей термін із галузі правознавства з метою типологізації названих названих видів панування.

Разом з тим, легітимність явищ політичного життя ще не означає їх законності, що оформлена юридично, але відзначається фактичною значущістю для життя керованих соціальних мас і реально позначається на їх поведінці. Легітимність політики, влади, політичних заходів не збігається з нормативною «легітимністю, яка характеризується формальною відповідністю закону країни» (легальністю). «Здобуття легітимності (легітимація) передбачає з боку влади заходи щодо пояснення загального контексту політичних рішень та дій, пропаганди їх привабливості, правильності та фактичної безальтернативності, отримання довіри населення до існуючого режиму, підтримки й участі у генерованому цим режимом політичному процесі. Легітимність досягається шляхом аргументованого звернення правлячих кіл, які пояснюють чи виправдовують свою політику (а також форму власної організації та функціонування), до якихось змістовних цінностей морального або матеріального порядку, традицій та звичаїв, правових норм, справжніх або надуманих інтересів народу, мотивів афектації тощо» [2, с. 428]. Отже, легітимність — засіб узаконення певного типу панування, що засновується на вірі у фактичну та юридичну «правильність» дій існуючого режиму.

Легітимність — широке та складне явище, яке виражає зв'язок інтересів з внутрішньою оцінкою людей, яка залежить від їх стверджень, світосприйняття та повсякденного життя. Легітимність може бути частковою

та навіть неузгодженою, оскільки в суспільстві існують різні прошарки населення з різними інтересами. Протягом усього розвитку суспільства люди по-різному розуміли саме значення легітимності та поняття про ідеальну державу. Однак легітимність завжди мала вирішальне значення для держави, бо від цього залежало майбутнє існуючого режиму.

Проблема легітимності влади завжди була однією з найважливіших у світовій політичній історії. Способи її досягнення дуже різноманітні. Найпростіший і водночас найважчий полягав у забезпеченні прямого доступу людей до здійснення влади. У такому разі прямих зв'язок між громадянами і владою давав змогу позбутися сумнівів щодо компетентності та авторитету влади, адже її здійснення відбувалося за прямої участі самих підлеглих. З іншого боку, такий механізм за своєю суттю був дуже обмежений для застосування, оскільки передбачав невелику кількість населення і невелику територію для свого втілення в життя. Прикладом такого вирішення проблеми є давньогрецькі міста-поліси. Проте в цьому разі ціною прямої легітимації влади була експлуатація рабів та позбавлення громадянських прав жінок і іноземців.

Не вдаючись до детального аналізу способів легітимації влади, хотілося б наголосити на найбільш поширеному нині на теренах держав Західної Європи та Америки, витоки якого криються ще у XVIII столітті. Він полягав у запровадженні інституту прямих виборів до органів влади. Переоцінити ідею прямих виборів та її втілення в життя практично неможливо. У свій час вони стали потужним засобом легітимації європейських держав та дали змогу уникнути революційного повалення влади. Лояльність населення тієї чи іншої держави, яка перебувала у значній кризі під час розпаду династичних монархій та істотного зниження ролі релігії, значною мірою була збережена саме завдяки поступовому запровадженню інституту виборів. Усвідомлення населенням того, що саме воно формує владу і є її джерелом, стало міцною запорукою достатнього рівня легітимності влади в багатьох країнах і найяскравіше проявило себе у XX столітті. Тривалий час цей інструмент легітимності повністю себе виправдовував.

Проте вже наприкінці XX — початку XXI століття цей засіб легітимації влади та збереження зв'язку між населенням і владою почав зазнавати кризи. Поширене в країнах Західної Європи та Америки явище абсентеїзму (низький відсоток явки громадян на загальнонаціональні вибори) є одним з яскравих свідчень цього процесу. Очевидно, що такі тенденції починають проникати і в Україну, хоча про їхні масштаби й перспективи говорити однозначно досить важко. Однак зрозуміло, що розчарування населення Європи, і України в тому числі, має під собою надто серйозне підґрунтя, щоб не брати його до уваги. Воно напряму веде до втрати зв'язку між

владою і населенням і, зрештою, до зниження рівня легітимності влади [3].

Основними джерелами легітимності, як правило, виступають три основні суб'єкти: населення, уряд і зовнішньополітичні структури. Різні можливості політичних суб'єктів підтримувати певну систему правління передбачають різні типи легітимності влади.

Класичний аналіз легітимності здійснив М. Вебер. За його класифікацією існує три види легітимності:

— традиційний, який спирається на віру в святість усталених традицій, звичаїв, норм культури і право володарювати тих, хто одержав владу за цією традицією;

— харизматичний (грец. *charisma* — милість, благодать, божий дар, винятковий талант), оснований на вірі в надприродну святість, героїзм чи інші виняткові чесноти володаря і створеної або отриманої ним влади, тобто емоційно-вольова та емоційно-містична складова;

— раціональний (легальний), що ґрунтується на вірі в законність існуючого порядку, професіоналізм владних структур, на апеляції до чинних законів, які з формального погляду являють собою нормативне відображення розумних міркувань [4].

У сучасних умовах»жоден з цих видів сам собою не може задовольнити вимог повноцінного розвитку політичного процесу» [2, с. 428]. Легітимність має властивість змінювати характер і ступінь підтримки влади та її інститутів. У зв'язку з цим можна говорити про кризи легітимності. Криза легітимності — це зниження реальної підтримки органів державної влади чи правлячого режиму в цілому, яке впливає на якісні зміни їхніх ролей і функцій.

У сучасних умовах суспільно-політичного розвитку кризи легітимності спричинені нездатністю органів влади здійснювати свої функції, нелегітимних формами насилля над людьми, неспроможністю уряду адаптуватися до динамічної зміни умов суспільного розвитку, руйнуванням конституційного порядку, розривом між конституційними нормами та практикою їхнього втілення, відсутністю серйозних структурних змін.

Парадигма легітимності, сформована М. Вебером, передбачає, що влада ґрунтується здебільшого на довірі підданих або громадян до неї. Ця довіра або ступінь визнання суспільством законної влади може бути раціональною або нераціональною.

Якщо М. Вебер виділяв три типи легітимності, то в сучасній політичній науці їх виділяють сім: традиційна, харизматична, правничо-раціональна, раціонально-цільова, соціально-евдемонічна і національно-патріотична.

Традиційна легітимність ґрунтується на визнанні тих політичних дій, що відповідають цінностям і нормам традиційної політичної культури.

У сучасних умовах в більшості країн традиції мають порівняно невелике значення для легітимності державної влади, але це не означає, що вони не використовуються для її зміцнення та створення уявлень про її законність, обґрунтованість. Традиційні способи легітимності державної влади пов'язані з особливою роллю релігії. В мусульманських та в деяких європейських країнах існує державна релігія. Проте, в європейських країнах існування та особливий статус державної церкви не обмежує свободи віросповідання, але державна церква отримує субсидії з державного бюджету. Голова держави, монарх, повинен відноситися до державної церкви. Така позиція монарха надає йому додаткової легітимності в уявленні віруючих, особливо приверненців державної релігії.

Харизматична легітимність передбачає визнання виняткових рис і здібностей політичного лідера; вона найбільш нестабільна через такі обставини: виникає проблема спадкоємності влади, оскільки немає ким замінити хоризматичного лідера; збереження хоризми вимагає від політичного лідера поєднання двох несумісних принципів — уникнути «косності» і не втратити любові народу; зміна політичного лідера може призвести до зміни політичної системи країни.

На відміну від традиційної влади, носієм якої може бути і колектив, харизматична влада може бути тільки індивідуальною. Віра у надприроднього єгипетського фараона, харизма «доброго царя», зміцнювали їх владу. В сучасних умовах хоризматична влада зустрічається значно менше, ніж раніше, але вона можлива і в умовах диктатур, і за умов демократичної влади, буває в розвинутих країнах, проте, в основному зустрічається у відсталіх країнах, де існують залишки патріархально-общинних відносин. В демократичних країнах елементи хоризматичної влади властиві керівнику держави, а там, де він не має істотних повноважень — прем'єр-міністру. Однак елемент хоризми не є головним у владі лідера демократичної країни. Значну роль хоризма має в тоталітарних державах. Іноді харизма пов'язана з тривалістю перебування на чолі держави. Для зміцнення хоризматичної влади в багатьох країнах використовуються різноманітні паради, демонстрації та інші заходи.

Правничо-раціональна легітимність впливає з визнання суспільством політичних дій у рамках існуючої системи права.

Раціонально-цільова легітимність виходить з переконання, що політична система лише тоді є сприятливою і гідною підтримки, коли вона забезпечує виконання поставлених цілей. Цей тип є найбільш поширеним в сучасному світі, особливо в демократичних країнах. Населення підтримує або не підтримує існуючу владу, спираючись на власне оцінювання заходів цієї влади. Не лозунги та обіцянки, а практична робота органів державної влади є основою раціонально-цільової легітимності.

Визнано декілька засобів раціональної легітимності. Важливим способом легітимності є референдум — голосування громадян з приводу певного питання. Існує декілька види референдумів, однак для легітимності має значення лише вирішальний та консультативний референдуми. Щоб бути легітимним, референдум в більшості країн передбачає участь більшості населення. Велике значення також мають вибори уряду чи керівника держави. Існують й інші засоби легітимації державної влади: суспільна незалежна експертиза, конституціональний договір та ін. Усі ці заходи роблять державну владу відкритою для народу. Незалежно від засобу раціонально-цільової легітимності головне значення має змістовна сторона. Легітимність влади, насамперед, залежить від її практичної діяльності та її внутрішньої та зовнішньої політики.

Соціально-евдемонічна легітимність полягає у здатності політичної системи забезпечити населенню високий рівень життя і створити ілюзію її піклування про добробут народу.

Національно-патриотична легітимність визначає національні символи, ритуали, міфи, успадковані від попередніх національно-державних утворень.

Легітимність на засадах участі передбачає обґрунтування ідеологією і практикою існуючої політичної системи, необхідності широкої участі громадян у діяльності політичних інститутів і їхню віру в можливість впливати на владу.

Існують й інші способи легітимації і, відповідно, типи легітимності. Один з них — ідеологічна легітимність влади. Її суть у виправданні і утвердженні влади з допомогою ідеології, що вноситься в свідомість людей, мас. Політична ідеологія — сукупність переважно систематизованих уявлень тієї або іншої соціальної спільності, групи громадян, що відображає і покликана захищати їх інтереси і мету за допомогою політичної влади або впливу на неї. Відповідність політичної влади інтересам народу, нації, класу і забезпечує політична ідеологія. Ідеологічна легітимність влади може бути або класовою, демократичною, або націоналістичною в залежності від того, до кого апелює ідеологія і які ідеї вона використовує, яку мету реалізує.

Тривалий період в Україні та інших країнах, де існувала командно-адміністративна система влади управління державою, широко використовувалась класова легітимність. У другій половині ХХ ст. в Україні, та й в багатьох молодих країнах Співдружності незалежних держав, в спробах добитися визнання і підтримки населенням формування заново створюваних форм політичної влади вдавались до посилення націоналістичної легітимності влади. В сучасних умовах націоналістична діяльність, легітимність влади більш-менш властива всім державам Заходу

і Сходу. Спеціально створеною системою ідеологічної індокримації, тобто насильного нав'язування, насадження особі (верствами народу) цінностей, мети, ідеології тими або іншими суб'єктами або владними структурами в тоталітарних державах здійснюється націоналістична легітимність влади. В демократичних державах механізм соціалізації діє стихійно у вигляді повсякденного засвоєння людиною панівних в суспільстві політичних норм і цінностей, і цілеспрямовано за допомогою системи загальної політичної освіти, а також через засоби масової інформації. В основі політичної ідеології лежать інтереси певної соціальної спільності людей (класу, нації, соціальної верстви), а також політична мета, що не зводиться до інтересів соціально або етнічно сформованих спільностей населення. Саме впливом (за допомогою переконання, усвідомлення) на свідомість і підсвідомість людей базується ідеологічна легітимність влади. Проте на відміну від раціонально-правової легітимності, розрахованій на свідомість, розум людей, ідеологічна легітимність влади — односпрямований процес, що не передбачає зворотних зв'язків, активної участі громадян у формуванні ідеології.

Проте, жодна легітимна система не ґрунтується на якомусь одному виді легітимності, а поєднує, як правило, декілька. Підкреслюючи важливу роль легітимності у забезпеченні функціонування влади, треба зазначити, що сучасні тоталітарні режими зберігали владу не на підставі легітимності, а на підставі тотальної ідеології та поліцейського терору. Деякі режими, особливо в країнах третього світу, тримаються на кланових зв'язках керівників і керованих.

Сучасні типи легітимності переважно ґрунтуються на раціональних основах, тобто у масовій свідомості домінують ті, які передбачають визнання влади в силу конституцій і законів, а також в її здатності виконувати свої функції й віру в те, що характер влади і соціальні наслідки її управлінського впливу цілком залежать від громадян. З позиції парадигми суспільної угоди, яка представлена ліберальними, і неоліберальними концепціями, влада розглядається в плюралістичному аспекті як множинність владних суб'єктів, котрі в правових рамках розподіляють владу через узгодження правових інтересів. Три парадигми інтерпретації політичної влади показують, що вони органічно пов'язані між собою і домінування однієї з них завжди обумовлено типом політичного режиму, рівнем політичної культури, масштабом і темпами модернізаційних перетворень.

Щодо головної ознаки, критерію легітимності існують дві основні точки зору. Згідно з ліберально-демократичною позицією легітимною потрібно визнавати тільки ту владу, яка сформована в результаті демократичних процедур. Влада, встановлена насильним шляхом, не визнається легітимною. Згідно з позицією політичного реалізму легітимність влади

полягає не стільки у законності й демократизмі її встановлення, скільки в її здатності оволодіти складною ситуацією в країні, підтримувати в суспільстві стабільність. А це означає, що встановлена незаконним шляхом, наприклад у результаті революції чи воєнного перевороту, влада внаслідок її ефективності з часом може бути визнана громадянами та світовим співтовариством правомірною, тобто стати легітимною (Бразилія, Чилі). Й навпаки, встановлена демократичним шляхом державна влада з часом може втратити підтримку громадян і стати нелегітимною.

Серед головних причин делегітимізації влади можна виділити такі: суперечність між пануючими в суспільстві універсальними цінностями та егоїстичними інтересами правлячої еліти; суперечність між популярною в суспільстві ідеєю демократії й недемократичною соціально-політичною практикою; відсутність у політичній системі механізмів реального захисту інтересів народних мас та їх впливу на владу; бюрократизація та корумпованість державного апарату; дезінтеграція правлячої еліти й державної влади, протистояння і зіткнення різних гілок влади; нездатність влади вирішити існуючі в суспільстві нагальні соціально-економічні проблеми тощо. Стабільність соціально-економічної і політичної системи в конкретній країні є важливою ознакою легітимності влади. Підсумок про легітимність влади, тобто про наявність у громадян переконання в її правомірності, можна зробити на основі вільного вираження громадянами своєї волі щодо влади — на виборах чи референдумах; рівня примусу, який застосовується у здійсненні влади; наявності спроб скинення уряду чи лідера; масовості демонстрацій на підтримку чи проти влади тощо.

Отже, легітимність — ознака цивілізованої влади, визнання громадянським суспільством її правомірності. Якщо в країні визнається право носія влади диктувати норми поведінки іншим індивідам, то така влада фактично є легітимною. Легітимність політичної влади є результатом відповідної еволюції суспільства. У нестабільних, перехідних суспільствах, де норми поведінки громадян нестійкі, легітимність недостатя або неможлива.

Література:

1. Філософія політики: Короткий енцикл. Словник/Авт.-упоряд.: Андрущенко В. П. та ін. — К.: Знання України, 2002. 670 с.
2. Політологічний словник: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл./За ред. М. Ф. Головатого та О. В. Антонюка, — К.: МАУП, 2005, — 792 с.
3. Сидорчук О. Легітимність влади в Україні: дві тенденції сучасності «Дзеркало тижня». — № 41. — 01 листопада 2008.
4. Вебер М. Соціологія. Загально-історичні аналізи. Політика. — К., 1998.

Хилько Н. И. Легитимность политической власти

Раскрывается сущность и виды легитимности политической власти

Ключевые слова: *политическая власть, легитимность, государство, гражданское общество.*

Hilko N. I. Legitimacy of political power

The essence and the types of legitimacy of political power

Keywords: *political power, the legitimacy of the state, civil society.*

УДК 342.8:32

ВИБОРЧИЙ БАР'ЄР ЯК ВИКЛИК ПАРЛАМЕНТСЬКОЇ КАМПАНІЇ 2012 РОКУ

Примуш М. В. ©

Доктор політичних наук, професор Донецького національного університету

Клюжев О. В. ©

Аспірант кафедри політології Донецького національного університету

Висвітлюється проблема застосування виборчого бар'єру в у різних електоральних системах, досліджуються можливі ефекти від підвищення виборчого бар'єру на парламентських виборах в Україні 2012 року.

Ключові слова: *виборчий бар'єр, парламентські вибори, виборче законодавство, ефект втрати голосів.*

Виборчий бар'єр є мінімальною кількістю голосів виборців, яку необхідно набрати політичним партіям для участі в розподілі депутатських мандатів. З точки зору свого функціонального призначення, виборчий бар'єр спрямовується на попередження надмірної фрагментації депутатського корпусу, а також створює умови для структуризації суспільних інтересів в межах впливових політичних сил. Виборчий бар'єр, який здебільшого є результатом політичного компромісу, має враховувати актуальні задачі розвитку парламентаризму та партійної системи в конкретних політико-правових умовах.

У світовій практиці величина виборчого бар'єру визнається такою нормою, що належить до сфери політичної доцільності. Політична доцільність виборчого бар'єру базується на національних правових звичаях та сучасних потребах розвитку політичних інститутів. Європейський суд по правам людини відхилив скарги від громадян та політичних суб'єктів щодо величини виборчого бар'єру, оскільки жодна виборча система не може уникнути ефекту втрати голосів виборців [1]. Але, міжнародна спільнота має також багато прикладів, коли ключові питання становлення виборчої системи вирішувались на загальнонаціональних референдумах (Італія, Ірландія, Нова Зеландія), що урівнювало політичні та суспільні інтереси в цьому питанні.

По різних країнах фіксуються значні відхилення величини виборчого бар'єру. Наприклад, у 2011 році на парламентських виборах бар'єр складав: Данія- 2%; Латвія-5%, Турція-10%, Польща –5% (партії) та 8% (блоки) тощо. На парламентських виборах 2009 р. в Ізраїлі виборчий бар'єр складав 2% (на попередніх виборах-1% та 1,5%). Парламентські вибори у Ліхтенштейні проходять за 8% виборчим бар'єром (2009 р.) [2].

Європейські політичні інституції намагаються досягнути певного консенсусу щодо засад демократичного регулювання виборчого бар'єру. Зокрема, у резолюції ПАРЕ (1547/2007) наявна рекомендація щодо обмеження величини виборчого бар'єру на рівні 3% голосів виборців, а суттєве підвищення виборчого бар'єру визнається фактором, що може створювати проблеми для вільного вираження політичних позицій [3]. Тобто, виборчий бар'єр встановлюється саме для стабілізації та удосконалення парламентської структури, а не консервації поточних політичних інтересів. Тут показовим є приклад Турції, яка вже багато років піддається міжнародній критиці за надмірно високий виборчий бар'єр, що встановлений національним законом на парламентських виборах.

ЗУ «Про вибори народних депутатів України» передбачає, що право на участь у розподілі депутатських мандатів набувають політичні партії, які отримали п'ять та більше відсотків голосів виборців, у відношенні до сумарної кількості голосів, поданих за усі виборчі списки партій. У порівнянні з парламентськими виборами 2007 та 2006 рр. виборчий бар'єр планується підвищити на 2% голосів виборців. Порівняно з виборами 1998 та 2002 року виборчий бар'єр має зрости на 1% голосів виборців.

Міжнародні організації та національні експерти неодноразово висловлювали серйозне занепокоєння щодо можливого підвищення виборчого бар'єру на парламентських виборах 2012 року. Ця позиція базується на відсутності громадського та політичного обговорення даного питання, що мало би бути забезпечено українською владою. Підвищення виборчого бар'єру без урахування позицій громадськості, парламентської меншості та позапарламентських сил не відповідає практикам демократичного політичного процесу.

Аргументація правлячих груп, стосовно власних намірів в ультимативний спосіб підвищити виборчий бар'єр, хоча й була прогнозованою, але не витримує жодної критики. Ініціатори підвищення бар'єру апелюють до необхідності структуризації депутатського корпусу, підвищення прогнозованості та відповідальності парламентської діяльності. Така аргументація є далекою від реальності, оскільки синтез пропорційної системи та мажоритарної відносної більшості жодним чином не можна пов'язати із завданнями політичної структуризації українського парла-

менту. Відтворення досвіду «змішаних» виборів у сучасних умовах навряд чи призведе до якісно інших наслідків, ніж це було у 1998–2002 рр.

У провладному законопроекті мова скоріше йде про створення умов для штучної концентрації депутатських мандатів у межах одного політичного центру.

Адміністративне домінування в мажоритарних округах дозволить компенсувати рейтингові втрати партії влади на національному рівні, а підвищений бар'єр обмежить політичну конкуренцію за пропорційною складовою виборів. Звуження можливостей для реальної конкуренції стосується не тільки опозиційних партій, а й політичних сил, які є політичними союзниками Партії регіонів. Ініціатива про підвищення виборчого бар'єру співпала із активізацією процесу злиття окремих політичних сил з Партією регіонів, що яскраво демонструє можливі наслідки від її практичного впровадження.

Згідно з усталеною в Україні практикою, кількість депутатських мандатів політичних партій, що подолали виборчий бар'єр, визначається у три етапи.

На першому етапі визначаються політичні партії, які подолали виборчий бар'єр, у співвідношенні до сумарної кількості голосів відданих за усіх виборчих конкурентів.

До другого етапу належать процедури зі встановлення виборчої квоти, що необхідна для отримання одного депутатського мандата партіями, які подолали бар'єр. Виборча квота визначається шляхом ділення сумарної кількості голосів виборців, відданих за виборчі списки партій, які подолали бар'єр, на кількість депутатських мандатів.

До третього етапу належать процедури зі встановлення кількості депутатських місць для кожної політичної партії. Ця кількість обчислюється шляхом ділення виборчої квоти на кількість голосів, відданих за політичну партію, яка подолала бар'єр.

Застосування зазначеного вище алгоритму розподілу депутатських мандатів в умовах підвищення виборчого бар'єру призведе до подальшого зниження легітимності виборів. Причиною цього буде зростання кількості виборців, які не матимуть представництва в українському парламенті.

Підвищення виборчого бар'єру до 5% на парламентських виборах може створити ситуацію, коли майже половина виборців проголосує за партії, які не наберуть встановлену законом мінімальну кількість голосів. Чинниками цього явища можуть стати велика кількість учасників виборів та розпорошення електоральних симпатій між «старими» та «новими» політичними проектами.

Таблиця 1.

Кількість голосів виборців, відданих за політичні партії, що не подолали виборчий бар'єр (складено автором за даними ЦВК)

Рік виборів	Кількість голосів виборців, відданих за політичні партії, які не подолали виборчий бар'єр	Відсоток (%) голосів виборців, які були віддані за політичні партії, що не подолали виборчий бар'єр (від загальної кількості)	Кількість учасників виборів	Кількість мандатів у загальнодержавному окрузі
1998	6 млн. 871 тис. 389 голосів	39,3%	30	225
2002	4 млн. 684 тис. 78 голосів	23,9%	33	225
2006	4 млн. 695 тис. 939 голосів	19,2%	45	450
2007	1 млн. 639 тис. 170 голосів	7,4%	20	450

ЗУ «Про вибори народних депутатів України» не містить механізмів корекції ситуації із потенційним зростанням кількості голосів виборців, які були віддані за політичні партії, що не подолали виборчий бар'єр. Хоча у тій самій Російській Федерації, досвід якої часто відтворюють українські законодавці, на федеральному та регіональному рівнях наявна норма щодо «змінного» виборчого бар'єру. «Змінний» виборчий бар'єр застосовується у випадках, коли списки кандидатів, які подолали встановлений законом бар'єр, у своїй сукупності набрали менше 50% загальної кількості голосів виборців. Тоді до розподілення депутатських мандатів за порядком зменшення залучаються інші виборчі списки.

Таблиця 2.

Якби найближчим часом знову відбувалися вибори до Верховної Ради України, за яку партію чи виборчий блок Ви проголосували б? (опитування Центру Разумкова, травень 2011 р.)

Політичні сили	%
Блок Юлії Тимошенко	13.4
Всеукраїнське об'єднання «Свобода» (О. Тягнибок)	3.6
Комуністична партія України (П.Симоненко)	3.1
Партія регіонів	16.5
Партія «УДАР» Віталія Кличка	3.1
«Сильна Україна» (С. Тігіпко)	5.3
«Фронт змін» (А. Яценюк)	7.0
Проти всіх	9.8
Не брав би участі в голосуванні	10.9
Важко відповісти	18.4

Підвищення виборчого бар'єру має дискримінаційний характер для політичних партій, які за результатами соціологічних опитувань 2011 р. знаходяться на межі бар'єру у 3%. Проблема подібних політичних сил загострюється тим, що змішана виборча система передбачає зростання у два рази виборчої квоти для отримання мандатів у загальнодержавному окрузі (кількість голосів виборців вже буде ділитись на 225, а не на 450 мандатів, як це було у 2006–2007 рр.). Якщо у мажоритарних одномандатних округах

не буде забезпечено рівних умов для усіх політичних партій, то підвищення виборчого бар'єру у загальнодержавному окрузі зіграє фатальну роль для перспектив парламентського представництва багатьох з них.

Соціологічні опитування 2011 року засвідчують, що підвищення виборчого бар'єру до 5% може штучно підштовхувати Україну до специфічної двопартійності. Специфічність такої системи визначатиметься тим, що електоральні переваги матимуть «партія влади» та «партія опозиції», але реальні парламентські впливи розподілятимуться в межах домовленостей провладної партії з декількома маловпливовими та нестабільними політичними силами. Такий різновид «двopартійної системи плюс» дозволить українській владі продемонструвати міжнародним партнерам конкурентність виборів та збереження впливу провідною опозиційною силою, але надасть також можливість домінувати в політичному процесі.

Підвищення виборчого бар'єру найбільше обмежує парламентські перспективи КПУ, партії «Удар» В. Кличка, ВО «Свобода», в зоні ризику також знаходиться партія «Сильна Україна». Ці політичні сили за календарний рік мають значно наростити власні електоральні ресурси.

Таким чином, за умов відсутності громадського та політичного консенсусу ініціатива щодо підвищення виборчого бар'єру не може стати ефективним механізмом зміцнення українського парламентаризму. Збільшення виборчого бар'єру, яке поєднується з мажоритарною системою відносної більшості, не сприятиме якісній структуризації українського парламенту. Норма щодо підвищення виборчого бар'єру спрямовується на штучне обмеження оновлення політичного спектру, а також інтенсифікує процеси політичної інтеграції навколо Партії регіонів;

Підвищення виборчого бар'єру знизить рівень політичної легітимності українського парламенту. Кількість виборців, яка не матиме представництва в українському парламенті, може різко зрости у 2012 році; Законодавчі ініціативи провладної більшості мають дискримінаційний характер щодо політичних сил, які знаходяться на межі проходження до Верховної Ради України.

Література:

1. Европейский суд по правам человека. Дело «Юмак и Садак против Турции»//<http://docs.pravo.ru/document/view/20760035/?mode=full>
2. Європейський демократичний доробок у галузі виборчого права: Матеріали Венеціанської Комісії, Парламентської Асамблеї, Комітету Міністрів, Конгресу місцевих і регіональних влад Ради Європи: пер. з англ./за ред. Ю. Ключковського. — Вид. 2-е, випр. і доповн. — К., 2009. — 500 с.

3. Резолюция Парламентской ассамблеи Совета Европы. О состоянии прав человека и демократии в Европе//http://www.coe.int/T/r/Parliamentary_Assembly/%5BRussian_documents%5D/%5B2007%5D/%5BApr2007%5D/Res1547_rus.asp
4. ЗУ «Про вибори народних депутатів України»//<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4061-vi>

Примуш Н. В., Ключев О. В. Избирательный барьер как вызов парламентской кампании 2012 года

Освещена проблема применения избирательного барьера в разных электоральных системах, исследуются возможные эффекты от повышения избирательного барьера на парламентских выборах 2012 года.

Ключевые слова: *избирательный барьер, парламентские выборы, избирательное законодательство, эффект утраты голосов.*

Primysh M., Kliuzhev O. Electoral threshold as the factor of parliamentary campaign of 2012

In article the problem of application of a electoral threshold in different electoral systems is shined, possible effects from increase of a electoral threshold on parliamentary elections of 2012 are investigated.

Keywords: *electoral threshold, parliamentary elections, effect of loss of votes, electoral law.*

УДК: 324 (477)

РЕФЕРЕНДУМ В УКРАЇНІ: МИНУЛЕ І СУЧАСНІСТЬ

Дмитренко О. С.[©]

Кандидат політичних наук, доцент кафедри політології та державного управління НПУ імені М. П. Драгоманова

Досліджуються історія становлення та проблеми функціонування інституту референдуму в сучасній Україні.

Ключові слова: Україна, пряма демократія, загальнодержавний референдум, місцевий референдум, плебісцит, проект закону про референдум.

Незважаючи на успіхи демократизації, у сучасному світі є певне незадоволення функціонуванням самої демократії. У багатьох країнах зі сталими демократичними режимами можна спостерігати невдоволення виборців тим, як функціонує демократія. Громадяни цих країн мають відчуття політичного безладу і висловлюють слабку довіру до здатності існуючих політичних інститутів упоратися із проблемами. У пошуках шляхів подолання цих відчуттів останнім часом приділяється значно більше уваги політичним інституціям, які часто асоціюються з раннім, простішим баченням демократії. Особливої популярності нині набув референдум — давно винайдений, але не достатньо використовуваний метод прийняття рішень у важливих та суперечливих політичних питаннях.

Вивченню проблем історії виникнення та функціонування референдуму присвячена низка праць таких зарубіжних та вітчизняних дослідників як Ю. Дмитрієв, В. Маклаков, Т. Матвєєва, І. Павленко, В. Погорілко, А. Матвієнко, Л. Кривенко тощо.

Референдум є однією із найбільш реальних форм участі громадян у політичному управлінні та прийнятті конкретних рішень. І хоча механізм референдумів, на думку багатьох спостерігачів, не може вирішити усіх проблем демократії, що постають у сучасних демократичних суспільствах, проте кількість проведених референдумів у світі як на загальнонаціональному, так і місцевому рівнях постійно зростає. У той же час, в Україні, за 20 років Незалежності було проведено лише два загальнодержавних референдуми, а місцеві референдуми якщо і проводились, то результати їх рішень не були реалізовані. Тож метою даної статті є вивчення проблем становлення інституту референдуму в Україні, а також з'ясування причин його неієднатності.

Батьківщиною референдуму є Швейцарія. У цій країні інститут референдуму базувався на традиціях народного законодавства, яке затвердилось

наприкінці XIII ст., за часів становлення Швейцарського Союзу. Перший достовірно відомий референдум було проведено в 1439 р. у Швейцарському кантоні Берн. На ньому вирішувалася проблема фінансового становища цього кантону, а саме затвердження збору в розмірі 1 ангетера на тиждень для погашення військового боргу кантону [1, с. 19–22].

Національні традиції народоправства властиві українцям ще з найдавніших часів. Ще у VI ст. візантійський історик Прокопій Кесарійський писав у своїй праці «Війна з готами»: «Ці племена, слов'яни і анти, не управляються однією людиною, а віддавна живуть у народоправстві (демократії), і тому у них щастя і нещастя в житті вважається спільною справою» [1, с. 10]. Наприкінці X- поч. XI ст. у Київській Русі закріпився особливий різновид пізньої військової демократії — так звана вічова демократія. Вічова демократія була більш прогресивним явищем, ніж тогочасні демократії германців та франків, оскільки правом участі у народних зборах — вічах, були наділені не тільки дружинники, а й глави сімейств та господарі подвір'їв. Віча давніх слов'ян мали багато спільного з народними зборами давніх швейцарців. Проте подальший розвиток народовладдя в Київській Русі не отримав свого логічного завершення, оскільки був перерваний татаро-монгольською навалою. І хоча в подальшому прояви елементів представницької та безпосередньої демократії були притаманні Україні на всіх етапах її історичного розвитку, на думку Н. Григор'єва, «через вороже оточення України, втрати здобутків визвольної війни 1648–1654 рр., відсутність справжніх союзників у боротьбі спочатку з польською, а згодом і російською експансіями, чвари серед козацької верхівки та соціальну неоднорідність українського суспільства не відбулося становлення національної державності» [1, с. 11].

На початку XX ст. в Україні об'єктивно не існувало реальних інститутів прямої демократії, які б відповідали сучасним європейським зразкам. Державна ідеологія російського царату не передбачала можливості правового закріплення безпосередніх форм реалізації народного суверенітету. Одним з перших українських конституційних проєктів, що передбачав закріплення на загальнодержавному рівні інституту безпосередньої демократії, був Основний закон «Самостійної України» Спілки народу українського, розроблений у 1905 р. Українською народною партією. Зокрема, ст. 32 цього проєкту передбачала народну законодавчу ініціативу на вимогу не менше як 25 тисяч осіб, а ст. 63 закріплювала плебісцит як вибори усім українським народом президента України. Проте, серед позитивних положень цього документу не передбачалося проведення референдумів.

Лютнева революція 1917 р. створила реальні передумови для розбудови національної державності. Діяльність Центральної Ради, зокрема проголошення нею III-го та IV-го Універсалів, а також прийняття Конституції

Української Народної Республіки в 1918 р., мали доленосне значення для проголошення суверенної Української держави. Однак, Конституція УНР 1918 р. визначаючи народний суверенітет єдиним джерелом влади, все ж таки передавала його парламентові — Українським Установчим зборам. Конституція України визначала можливість дострокового розпуску Всенародних зборів за письмовою вимогою не менше ніж 3 млн. виборців. Про референдум Основний Закон України навіть не згадував.

Після створення Радянського Союзу та утвердження адміністративно-командних способів управління суб'єкти СРСР у тому числі й Українська РСР, формально не були позбавлені державного суверенітету, але конституційні акти союзних і автономних республік повинні були повністю відтворювати положення союзного законодавства. За Конституцією СРСР 1936 р. народ узагалі не визначався прямим суб'єктом державної влади, ст. 3 Основного закону говорить, що «Вся влада в СРСР належить трудящим міста та села в особі Рад депутатів трудящих» [2, с. 3]. Тотожні норми було відтворено у відповідних республіканських актах, у тому числі й у ст. 3 Конституції УРСР. Радянські конституції за своєю суттю виключали можливість проведення референдумів як на місцевому, так і на загальнодержавному рівнях. Конституція СРСР 1936 р. тлумачила референдум, по суті, як всенародне опитування.

Термінологічна казуїстика щодо поняття референдуму була виправлена лише в Конституції 1977 р. Її ст. 5 закріплювала дві форми безпосередньої демократії — всенародне обговорення та всенародне голосування (референдум СРСР): «Найбільш важливі питання державного життя виносяться на всенародне обговорення, а також ставляться на всенародне голосування [3, с. 5]. Проте законодавство СРСР не створило механізму організації і проведення референдуму, оскільки її конституційна інституалізація була суто декларативною. У добу «перебудови» значно зросла національна самосвідомість у союзних і автономних республіках. Вирішення політичних та соціально-економічних проблем у державі, які пропонувалися союзними органами, дедалі частіше не знаходили підтримки в регіонах. Більшість радянських республік у 1989–1991 рр. проголосила декларації про державний суверенітет. Питання щодо виходу союзних і автономних республік зі складу СРСР назріло й мало бути вирішено остаточно лише через проведення республіканських референдумів. Перший закон про референдум був прийнятий у Литовський РСР 3 листопада 1989 р., а 16 жовтня 1990 р. подібний закон з'явився у Росії. Загальносоюзний закон про референдум СРСР було прийнято 27 грудня 1990 р. з'їздом народних депутатів СРСР.

Ще перебуваючи у складі СРСР, прибалтійські республіки провели загальнодержавний референдум щодо відновлення своєї незалежності та виходу зі складу радянської федерації. На цих референдумах переважна

більшість населення Литви, Латвії та Естонії підтримала положення референдуму.

Єдиним способом зберегти територіальну цілісність СРСР та запобігти проведенню загальнонаціональних референдумів щодо проголошення незалежності суб'єктами радянської федерації міг бути всесоюзний референдум з питань збереження СРСР. Тому 24 грудня 1990 р. на 3'їзді народних депутатів СРСР М. С. Горбачов виступив із законодавчою ініціативою проведення референдуму СРСР про збереження в оновленому вигляді Радянської федерації. 3'їзд підтримав ініціативу Горбачова і прийняв постанову про збереження та оновлення Союзу як спільноти рівноправних суверенних держав. Верховна Рада СРСР, виконуючи постанову 3'їзду народних депутатів СРСР від 16 січня 1991 р., призначила дату проведення референдуму СРСР на 17 березня 1991 року. Пункт 4 статті 4 Закону СРСР «Про всенародне голосування (референдум СРСР)» визначав цей референдум як «виявлення громадської думки», а його результати за ст. 29 цього Закону не мали імперативної сили і повинні були лише враховуватися при прийнятті рішень відповідними державними органами. Це давало змогу ініціаторам проведення референдуму в разі будь-яких його наслідків маніпулювати його результатами на свій розсуд.

Паралельно з всесоюзним референдумом на підставі Постанови Верховної Ради УРСР від 27 лютого 1991 р. в Україні було вирішено провести опитування громадської думки населення Української РСР з питання: «Чи згодні ви з тим, що Україна має бути у складі Союзу Радянських суверенних держав, на засадах Декларації про державний суверенітет України?». Підсумки загальносоюзного референдуму і всеукраїнського опитування виявилися парадоксальними. Зокрема за збереження СРСР проголосувало більшість громадян союзних та автономних республік — 76,4%, але в той же час 80,2% висловилося за входження УРСР до складу Союзу Радянських суверенних держав на засадах Декларації про державний суверенітет України.

Перший в історії України загальнонаціональний референдум було проведено 1 грудня 1991 р. на підставі Закону Української РСР «Про всеукраїнський та місцеві референдуми» від 3 липня 1991 р. У результаті голосування 90,3% громадян Української РСР підтвердили чинність Акту проголошення незалежності України. Всеукраїнський референдум 1 грудня 1991 р. надав вищої юридичної сили Акту проголошення незалежності України і, по суті став формою національного державотворення [1, с. 15–16].

Наступний референдум в історії України відбувся 16 квітня 2000 р. Конституція України 1996 р., зробила суттєвий крок у створенні конституційних гарантій права громадян вирішувати головні питання суспільного

та державного життя шляхом референдуму. Так, ст. 38 Основного Закону закріпила право громадян брати участь у всеукраїнському та місцевих референдумах; ст. 69 визначає референдум разом з виборами основними формами безпосередньої демократії; ст. 70 говорить, що право голосу на референдумі мають громадяни України, які досягли на день їх проведення 18 років; ст. 72 обумовлює проголошення референдуму за народною ініціативою [4, с. 12–19]. Наведені конституційні положення дають широкі можливості для прийняття рішень безпосередньо народом, використовуючи референдуми, які б віддзеркалювали інтереси людей та відображали їх очікування. Однак, при підготовці та проведенні референдуму мали місце численні порушення, що дали змогу ініціаторам проведення голосування отримати бажані результати. Так, усі шість запропонованих питань референдуму: 1) про недовіру нинішньому складу парламенту та можливість його розпуску у зв'язку з недовірою; 2) про закріплення Президентом права розпуску Верховної Ради в разі не сформування останньою депутатської більшості чи не ухвалення бюджету; 3) про обмеження депутатської недоторканості; 4) про зменшення кількісного складу депутатського корпусу до 300; 5) про запровадження двопалатного парламенту, одна з палат якого представляла б інтереси регіонів України; 6) про можливість ухвалення на референдумі всього тексту конституції — не мали чіткого юридичного формулювання, що передбачало множинність відповідей на них. Крім цього, два з шести питань, включених главою держави до бюлетенів для таємного голосування, рішенням Конституційного Суду України були визнані такими, що не відповідають Конституції України. Це перше питання (про недовіру Верховній Раді України, висловлену шляхом референдуму, що дає підстави Президенту для розпуску Верховної Ради) і шосте (про прийняття Конституції шляхом всеукраїнського референдуму) [5, с. 89]. Також були зафіксовані численні порушення при збиранні підписів громадян за проведення референдуму. Так, наприклад, про такі порушення спостерігачам від ПАРЄ повідомляв член парламентської делегації України в ПАРЄ Л. Стрижко. Зокрема, постановою ЦВК від 11 січня 2000 року було зареєстровано п'ять ініціативних груп з Харківської області, в тому числі й одна з м. Харкова (за адресою: вул. 17 партз'їзду 10-А) в складі 21 особи. Вже через день 13 січня ця група передала до міськвиконкому 4066 підписних листів з 69120 підписами. Таким чином, за добу кожен член цієї групи збирав 3291 підпис, тобто при цілодобовій роботі, без перерви на сон і на їжу, він повинен був би витратити на один підпис не більше 26 секунд [6, с. 7]. Однак, ЦВК не звернула увагу на ці цифри і Президент підписав указ про проведення всеукраїнського референдуму за народною ініціативою. Можливість владі повністю контролювати ситуацію дав і досить тривалий термін — 10 днів для дострокового голосування.

Всі наведені дані говорять про те, що досвід проведення референдуму 2000 р. був негативним і під виглядом народного волевиявлення в Україні відбувся не референдум, а плебісцит.

Слід зазначити, що серед дослідників, що займаються проблемами державотворення не має єдності, що до розмежування таких понять як «референдум» і «плебісцит». Так, наприклад, Ф. Сафаров вважає, що термін «плебісцит» і «референдум» означає одне й теж саме. В. Кобишев відмічає, що плебісцит — це інститут міжнародного права і в цьому його різниця від референдуму [7, с. 41]. При дослідженні питання проведення плебісциту в Україні, авторка спиралась на думку таких російських дослідників як В. Маклаков, Ю. Дмитрієв, В. Комаров, які вважають, що «плебісцит — голосування формально з приводу певного законопроекту, а фактично за довіру до особистості чи до політики, яку вона проводить» [108, с. 19]. Інколи на таких голосуваннях переслідуються особисті цілі, котрі не мають нічого спільного з запропонованим на розгляд текстом. Проблема полягає в тому, що формально і юридично важко розмежувати референдум і плебісцит. Різниця полягає в цілях, які намагаються досягти за допомогою голосування. Плебісцит, крім головних, має ще і побічні цілі. Як правило вирішується не конкретне питання, а політика того чи іншого інституту держави, яка втілюється конкретною особою. Успіх плебісциту значно збільшує повноваження ініціаторів проведення голосування стосовно діючих формальних положень закону.

Окрім загальноукраїнських референдумів Конституція 1996 р. передбачає проведення та місцевих референдумів. Забезпечення проведення місцевих референдумів та реалізації їх рішень згідно зі ст. 143 Основного Закону покладено на територіальні громади села, селища, міста безпосередньо або через утворені ними органи місцевого самоврядування [4, с. 46–47]. Проте, за всю історію незалежної України можна навести лише декілька прикладів проведеного місцевого референдуму.

Так, наприклад, 16 листопада 2008 р. у Шевченківському районі м. Києва відбувся референдум відносно збереження Шевченківського району як адміністративної одиниці. Переважна більшість мешканців району — 117, 2 тис., або 97,8% проголосували за збереження Шевченківського району, тоді як його ліквідацію підтримали лише 1884 чоловік, або 1,5% громадян [5]. На превеликий жаль, це поки що чи не єдиний проведений в Україні місцевий референдум, рішення якого було втілено життя. Цей позитивний досвід проведення місцевого референдуму не допоміг реалізувати результати наступного референдуму в Шевченківському районі м. Києва, що відбувся 17 травня 2009 р. Усі три питання, що виносилися на референдум, були підтримані мешканцями району: 1) проведення загальноміського референдуму про недовіру нинішньому міському голові

столиці Л. Черновецькому — 91,93% тих, хто прийшов на вибори; 2) проти введення платної медицини — 90,93%; 3) проти підвищення тарифів на комунальні послуги без відповідного підвищення їхньої якості — 91,15%. Загальна явка виборців була 58,8%, що складає 105,8 тис. жителів району. Результати народного волевиявлення були передані Президенту України В. Ющенку, Верховній Раді, прем'єр-міністру Ю. Тимошенко, лідерам політичних сил, але так і залишилися без належної уваги.

На противагу Україні, у Швейцарії місцеві та загальнодержавні референдуми проводяться досить часто. В середньому тільки загальнонаціональні референдуми відбуваються тричі на місяць. І це зауваження особливо справедливе, якщо пригадати і референдуми місцевого значення. Про їх популярність свідчить той факт, що в кантоні Во, наприклад, протягом року проводиться в середньому десяток референдумів, а то й більше [10, с. 89].

Загалом, на сьогодні, на думку І. Павленка, за оцінками експертів та багатьох політиків перспективи проведення в Україні легітимних референдумів є досить примарними, насамперед, через застаріле законодавство. Досі в Україні діє Законом України «Про всеукраїнський та місцевий референдуми», прийнятий ще у 1991 р. Істотні розбіжності, що існують між Основним законом (1996) і Закон України «Про всеукраїнський та місцевий референдуми» (1991), не дають змоги провести референдум без порушення закону. Зокрема, Закон України «Про всеукраїнський та місцеві референдуми» має розбіжності із нормами Конституції України у таких питаннях:

— визначення предмету проведення референдуму. Так, у Конституції України не зазначено в переліку причин дострокового припинення повноважень Верховної Ради України та Президента України рішення референдуму. У статті 13 Закону «Про всеукраїнський та місцеві референдуми» серед питань, за якими Верховна Рада України призначає проведення всеукраїнського референдуму, вказані питання щодо «дострокового припинення повноважень Верховної Ради України, Президента України, якщо цього вимагають не менш як три мільйони громадян України, які мають право брати участь у референдумі». Крім того, закон оперує таким поняттям, як скасування Конституції та інших законодавчих актів, а Конституція ні.

— визначення суб'єктів ініціювання проведення всеукраїнського референдуму. У Законі, з усіх питань, які можуть розглядатися на референдумі, передбачено два суб'єкти ініціювання проведення всеукраїнського референдуму: громадяни України або народні депутати України. У Конституції — фактично один: народ України («Всеукраїнський референдум проголошується за народною ініціативою на вимогу не менш як трьох мільйонів громадян України, які мають право голосу, за умови, що

підписи щодо призначення референдуму зібрано не менш як у двох третинах областей і не менш як по сто тисяч підписів у кожній області» стаття 72). Винятком призначення проведення референдуму Верховною Радою України з питань про зміну території України (стаття 73);

— визначення суб'єктів призначення (проголошення) проведення всеукраїнського референдуму. У Конституції України їх передбачено два: Президент України та Верховна Рада України. У Законі лише один Верховна Рада України;

— визначення різних категорій референдумів. Зокрема, у Законі згадується окрема категорія референдумів дорадче опитування громадян України. У Конституції цього немає.

Існують також розбіжності у використанні деяких визначень. Зокрема, джерелом фінансування підготовки та проведення референдумів є державний бюджет України (конституційне визначення). Проте в Законі України «Про всеукраїнський та місцеві референдуми» він називається «республіканський бюджет», хоча в той же час у Законі під «республікою» розуміється виключно Республіка Крим. Зустрічаються також у законі формулювання ще радянських часів: «питання, віднесені Конституцією України до відання України». Незрозумілим залишилося питання щодо імперативності (обов'язковості) рішень, прийнятих на референдумі [11].

Протягом 2008 р. народними депутатами було зроблено спробу подолати ці розбіжності, зокрема на розгляд Верховної Ради України виносилися два проекти Закону України «Про всеукраїнський референдум» (О. Лавриновича та Ю. Ключковського), два законопроекти про внесення змін та доповнень до Закону України «Про всеукраїнський та місцеві референдуми» (Л. Бірюка) та проект Закону України «Про територіальну організацію виборів та референдумів в Україні» (Ю. Ключковського та С. Подгорного). Проте всі ці проекти мали ряд недоліків і, в результаті, не були розглянуті Верховною Радою України. Наступна спроба прийняти Закон України «Про всеукраїнський референдум» (О. Лавриновича) від 18.01. 2008 р. № 1374 відбулася п'ятого липня 2009 р. Однак президент вотивав прийнятий Верховною Радою Закон України «Про всеукраїнський референдум» внісши до нього ряд поправок. 17 листопада 2009 р. Верховна Рада України відхилила Закон України «Про всеукраїнський референдум» разом із поправками президента.

19 березня 2011 р. Парламент України прийняв за основу новий проект Закону «Про місцевий референдум». За відповідний законопроект № 7082, внесений Кабінетом Міністрів України, проголосувало 235 народних депутатів України. Розробка проекту Закону обумовлена необхідністю законодавчого удосконалення механізму безпосередньої участі громадян у вирішенні питань місцевого значення шляхом проведення місцевого рефе-

рендуму та можливістю адекватного приведення законодавства України про референдуми, що було прийняте ще у радянський період, до положень Конституції України та міжнародно-правових документів.

Отож, на сьогодні в Україні все ще залишається в дії Закон України «Про всеукраїнський та місцевий референдуми», що був прийнятий 3 липня 1991 р., який є застарілим, бо приймався на базі Конституції 1978 р. і не відповідає нормам Основного закону 1996 р. Україна нині залишається чи не єдиною європейською державою, де норми Конституції передбачають проведення референдуму, тим часом як закон про референдум залишається фактично не діючим.

Чи буде прийнятий Верховною Радою новий закон про загальнодержавний референдум, а також результати його впровадження в практику стануть подальшими перспективами розвідок у цьому напрямку.

Література:

1. Погорілко В. Ф. Референдум в Україні: історія та сучасність/В. Ф. Погорілко, В. Л. Федоренко: [Монографія]. — К.: Ін-т держави і права НАН України, 2000. — 248 с.
2. Конституция (Основной Закон) Союза Советских Социалистических Республик. С изменениями и дополнениями принятыми на второй сессии Верховного Совета СССР пятого созыва. Изд-во «Известия Советов Депутатов трудящихся». — М., 1959. — 30 с.
3. Конституция (Основной Закон) Союза Советских Социалистических Республик. Издательство «Известия Советов Народных депутатов СССР». — М., 1978. — 48 с.
4. Конституція України. К.: Вид-во «Україна». — 1996. — 54 с.
5. Кривенко Л. Конституційні основи референдуму. Проблеми демократизації/Л. Кривенко//Віче. — 2001. — № 2. — С. 78–95.
6. Матвієнко А. С. Референдум 2000. Причини і наслідки фальсифікації та фальсифікатори/А. С. Матвієнко, В. П. Войтенко. — К, 2000. — 28 с.
7. Дмитриев Ю. А. Референдум в системе народовластия /Ю. А. Дмитриев, В. В. Комарова. — М.: Манускрипт, 1995. — 323 с.
8. Маклаков В. В. Референдум в странах — членов Европейского Союза/В. В. Маклаков. — М., 1997. — 70 с.
9. Пилипишин В. Киеву следует менять идеологию управления [Электронный ресурс]/В. Пилипишин — Режим доступа: <http://vp.kiev.ua/media-publ/?start=18>.
10. Матвеева Т. Референдум — образ жизни швейцарцев /Т. Матвеева//Международная жизнь. — 1995. — № 5. — С. 86–91.

11. Павленко І. Інститут всеукраїнського референдуму: досвід проведення та перспективи реформування. Анотація [Електронний ресурс]/І. Павленко. –Режим доступу: [hsttp://www.nis.gov.ua/monitor/october08/8/htm](http://www.nis.gov.ua/monitor/october08/8/htm).

Дмитренко О. С. Референдум в Україні: прошлое и настоящее
Исследуются история становления и проблемы функционирования института референдума в современной Украине.
Ключевые слова: *Украина, прямая демократия, общенациональный референдум, местный референдум, плебисцит, проект закона о референдуме.*

Dmitrenko O. S. Referendum in Ukraine: past and simple
Investigated history of becoming and problems of functioning of institut of referendum in modern Ukraine.
Keywords: *Ukraine, direct democracy, national referendum, local referendum, plebiscite, project of law on a referendum.*

УДК 323:321 (477)

ДЕФІНІЦІЯ «МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ» У РОЗРОБКАХ СУЧАСНИХ ВІТЧИЗНЯНИХ НАУКОВЦІВ

Батрименко В. І. ©

*Викладач Прилуцького гуманітарного педагогічного коледжу
імені І. Я. Франка*

Шляхом детального аналізу визначається стан та перспективи розвитку місцевого самоврядування у сучасній Україні. Значна увага приділяється вітчизняним концепціям місцевого самоврядування.

Ключові слова: *самоврядування, місцеве самоврядування, громадянське суспільство.*

Будучи самостійним явищем громадського життя та інститутом громадянського суспільства, місцеве самоврядування існувало як обцинне самоуправління ще до державно-організованого суспільства, пройшовши етапи античного світу, середніх віків та нового часу. Постійним об'єктом теоретичного наукового осмислення місцеве самоврядування стає в кінці XIX століття. З цього ж часу цей чинник активно використовується при проведенні правових, політичних та адміністративних реформ.

Поглиблене вивчення місцевого самоврядування як одного з найважливіших елементів розвитку демократії в Україні спостерігається переважно з боку соціологічних, економічних, юридичних і політичних наук. І хоча за останні роки кількість робіт правознавців значно зросла, більшості з них притаманний дескриптивний рівень аналізу, що зрештою не знімає, а навпаки, загострює проблему концептуалізації комплексного дослідження громадянського суспільства і місцевого самоврядування.

Спочатку в Україні зміст місцевого самоврядування був своєрідним відображенням організації життєдіяльності населення на конкретній території, тобто відповідав практичним потребам населення. Звичайно, він вимагав наукового переосмислення, виваженого теоретичного підґрунтя. Ось чому за дуже короткий час «місцеве самоврядування» стало фундаментальною проблемою у багатьох наукових дослідженнях.

З середини 90-х років юридична наука і політологія в Україні почали ґрунтовно досліджувати тему місцевого самоврядування. Це була відповідна реакція на появу інституту місцевого самоврядування, закріплення його на конституційному рівні. Актуалізація проблематики місцевого самоврядування зумовила написання цілого ряду наукових і публіцистичних

праць вітчизняних та зарубіжних науковців, які започаткували формування сучасних поглядів на інститут місцевого самоврядування, провели науковий аналіз політико-правової природи місцевого самоврядування.

Подібна проблематика посідає чільне місце у працях таких дослідників як Мягченко М., Погорілко В.Ф., Шаповал В.М., Кампо В.М., Корпань О.В., Чапала Г.В., Любченко П.М., Куйбіда В.С., Коваленко А.А., Корпань О.В., Борденюк В.І. та ін. Відповідно, у сучасній науці існує кілька підходів до поняття місцевого самоврядування, які розглянуті в даній статті.

Але все ж таки загальний рух до демократії в Україні та становлення місцевого самоврядування позбавлені систематичного характеру, бракує теоретичного узагальнення, виражених методологічних підходів, які будувалися б на сучасних засадах пошуків політології. Переважає використання в наукових розробках емпіричних підходів.

Теоретичне дослідження місцевого самоврядування обумовлене нагальними потребами ринкових відносин і повсякденної практики.

Виступаючи як окремих спосіб здійснення народом належної йому влади, як форма народовладдя, місцеве самоврядування є однією з підвалин сучасної демократичної системи управління, вагомим засобом оптимізації державного управління, забезпечуючи можливість самостійного функціонування, без втручання органів державної влади, спираючись на самоорганізацію і самофінансування.

"Місцеве самоврядування — це не лише публічна влада, а складніший за внутрішньою структурою феномен, чим і пояснюється його цінність як необхідного елементу громадянського суспільства, з одного боку, й інструмента для розвитку та вдосконалення самого громадянського суспільства — з іншого» [1; с. 18].

Погорілко В.Ф. вважає, що місцеве самоврядування опосередковує собою відносно самостійний вид влади в системі народовладдя — місцеву, муніципальну владу як владу територіальних спільнот [2, с. 7].

Шаповал В.М., аналізуючи сутність місцевого самоврядування, доходить висновку, що природа місцевого самоврядування випливає з природи більш широкого явища — державного володарювання. Різновидом державного володарювання є зокрема державне управління, здійснюване спеціально призначеними для цього органами. Місцеве самоврядування по своїй природі є децентралізованою формою державного управління [3; с. 32]. Справді, як децентралізована форма державного управління місцеве самоврядування протидіє державному централізму, коли рішення приймаються децентралізовано, самостійно на місцях, що припускає можливість правоустановлення.

На думку Кампо В. М., місцеве самоврядування виступає специфічною формою реалізації публічної влади, що відрізняється від влади державної [4, с. 4].

Подібної позиції дотримується Корпань О. В., який вважає, що самоврядування передувало виникненню держави і було її основою, але вже в умовах централізованої держави було знищене і згодом почало відроджуватися як форма децентралізації державної влади, яскравим прикладом чого є Магдебурзьке право [5, с. 28].

Одним зі спільних недоліків є протиставлення в межах всіх розглянутих визначень місцевого самоврядування і держави, в той час як фактично деякі автори мають на увазі виконавчу владу та її місцеві органи.

Висуваються тези про те, що громада здійснює повноваження від свого імені та під свою відповідальність, оскільки всі органи держави здійснюють державні функції як відповідальні юридичні особи, в той час як держава, як така, не виконує жодних чинностей сама, а виконує їх через свої органи. Ці органи, в свою чергу, покликає до життя закон. Суди також є незалежними від інших гілок влади й мають таку структуру, що вища інстанція контролює нижчу, але безпосередньо не наказує, і ніхто не протиставляє суди державі. Різниця таким чином, полягає у формальному боці, тобто в організації цих органів.

Протириччя в розумінні сутності місцевого самоврядування існують значною мірою через різне визначення в науковій літературі категорії «публічна влада» і переліку суб'єктів, що її здійснюють; відсутня єдність серед науковців і щодо поняття «громадянське суспільство», його співвідношення з державою, місцевим самоврядуванням, іншими інституціями, людиною та громадянином. Цілісна характеристика місцевого самоврядування можлива лише при всебічному аналізі його багатоманітних зв'язків із соціальною дійсністю.

В науковій літературі аналіз місцевого самоврядування переважно здійснюється як системи органів публічної влади, тобто дослідники обмежуються владними характеристиками, які відображають лише окремі його сутнісні характеристики. Неодноразово зазначається, що при самоврядуванні відбувається організаційний збіг суб'єкта й об'єкта регулятивних відносин, існує діалектично взаємопов'язана єдність суб'єктно-об'єктних регулятивних функцій соціального утворення.

Так, наприклад, Чапала Г. В. в праці «Місьцеве самоврядування в системі публічної влади» характеризує місцеве самоврядування як підсистему публічної влади. В суспільстві, визначається Конституцією України, місцеве самоврядування як відносно автономний вид влади, самостійний конституційно-правовий інститут, однак комплексний загальнотеоретичний підхід до визначення сутності місцевого самоврядування відсутній [6; с. 3].

Акти чинного законодавства про місцеве самоврядування ґрунтуються на різних ідеологіях, прийняті в різний час.

Дослідник аналізує співвідношення державної та самоініціативної форм управління в системі суспільної регуляції. Відмічається те, «що недостатньо існує аргументів для твердження, що управління за магдебурзьким правом є історично першою формою місцевого самоврядування». Існували лише обмежені форми реалізації самоврядного потенціалу [6, с. 40].

Феномен самоврядування утворює оптимальне співвідношення між напрямками діяльності суб'єкта управління та сутністю інтересів керованого суб'єкта. Але це можливо лише в межах простих соціальних організацій.

Визначення автора сформульоване наступним чином: «місцеве самоврядування є формою публічно-владного регулювання соціальною спільнотою (групою індивідів, об'єднаних рядом спільних інтересів, завдяки компактному проживанню на певній території) окремих сфер життєдіяльності, що на відміну від централізованого державного управління в цій сфері здатне забезпечити найбільш повне виявлення й реалізацію інтересів такої спільноти» [6, с. 83]. Категорія самоврядування характеризує стан реалізованості належності влади її носію.

Проводиться розмежування терміна самоврядування і демократія як різних форм здійснення народовладдя (різниця — поєднання суб'єкта і об'єкта управління). Самоврядування сумістило елементи як прямої, так і представницької демократії з делегуванням управлінських повноважень і спеціалізацією управлінських функцій.

Вітчизняний дослідник місцевого самоврядування Любченко П. М. відзначає, що активізації процесу демократизації суспільства сприятиме оптимальна система місцевого самоврядування, яка у сучасному світі сприймається як єдино можлива демократична раціональна модель влади на місцях [7]. В найзагальнішому вигляді під самоврядуванням автор розуміє відносно автономне функціонування певного колективу (організації) людей, що забезпечується самостійним прийняттям членами цього колективу норм та рішень, які стосуються його життєдіяльності, відсутністю в колективі розриву між суб'єктом і об'єктом управління.

Любченко П. М. констатує, що місцеве самоврядування в науковій літературі розглядається як:

1. Один із фундаментальних принципів конституційного ладу.
2. Одна з форм народовладдя.
3. Специфічна підсистема публічної влади.
4. Як форма залучення громадян до участі у вирішенні питань місцевого значення [7, с. 264].

Автор не отожднює категорії місцеве самоврядування і муніципальна влада, а говорить, що місцеве самоврядування є більш загальним поняттям і повинно розглядатися як специфічна форма реалізації публічної влади. Як різновид організації публічної влади місцеве самоврядування має забезпечити належний рівень керованості соціальної системи відповідного рівня.

Місцеве самоврядування як форма самоорганізації населення проявляється у таких соціальних характеристиках як самоуправління, самодіяльність, саморегулювання, самоконтроль.

«Як форма громадянської самоорганізації соціуму місцеве самоврядування об'єктивно підвищує рівень керованості в суспільстві і престиж влади» [7, с. 119].

Методологічну обмеженість аналізу місцевого самоврядування як публічно-правового інституту вбачає в тому, що він спрямований виключно на публічні інтереси і не завжди враховує самостійне значення особи в системі місцевого самоврядування. Людині відводиться роль «учасника» самоврядування в основному через колективні інститути муніципальної демократії. Водночас участь громадянина у самоврядуванні передбачає і реалізацію його власних прав і свобод, тому місцеве самоврядування і структуру громадянського суспільства в цілому потрібно розглядати в органічній єдності з правовим статусом особи як суб'єкта самоврядних відносин.

На його думку, лише оптимальне поєднання на рівні місцевого самоврядування влади і свободи, зовнішнього управління і самоорганізації населення забезпечить переконання в демократичності системи влади. Держава і місцеве самоврядування за такого підходу розглядаються як конкуренти. Але в органів місцевого самоврядування значно менший потенціал арсенал засобів впливу.

Куйбіда В. С. відмічає, що під самоврядуванням розуміють автономне функціонування системи, по-друге, управління справами територіальної спільноти, організації чи колективу, яке самостійно здійснюється їх членами або через виборні органи, або безпосередньо [8].

«При формуванні поля місцевого самоврядування в Україні використано ідейний багаж концепції муніципального дуалізму» [9, с. 89].

На нашу думку, вибір було здійснено на користь громадівської теорії місцевого самоврядування, хоча ряд положень Конституції України написано в дусі державницької теорії.

Конституційна модель місцевого самоврядування не позбавлена недоліків колишньої радянської системи організації влади на місцях. Функції і повноваження районних і обласних рад як органів місцевого самоврядування ніяк не розмежовані між собою, тобто побудовані за принципом так званої «матрьошки», що аж ніяк не узгоджується з принципами право-

вої, організаційної та фінансової автономії, проголошеними Європейською Хартією місцевого самоврядування [10; с. 39].

На думку Борденюка В. І., влада органів місцевого самоврядування є похідною від влади державної, а не від вигаданої муніципальної. Водночас він не заперечує існування влади, джерелом якої є територіальна громада, але в даному разі влада громади на відміну від влади об'єднань громадян трансформується, по суті, в державну [11, с. 25]. Науковець вважає негативними ідеї про роздвоєння державної і муніципальної влад, джерелом яких є народ [12, с. 7]. Тому питання місцевого значення об'єктивно є державними справами.

«Замість пошуку реального місця місцевого самоврядування в системі управління державними справами, був обраний курс на його протиставлення явищу державного управління, яке здійснюється в процесі реалізації державної влади, єдиним джерелом якої є народ. Наслідком такого протиставлення стало створення внутрішньо суперечливої системи територіальної організації влади на місцях, яка не відповідає сучасним європейським стандартам...» [12, с. 7].

Чинне законодавство України настільки суперечливе і непослідовне, що прихильники усіх концепцій мають змогу посилатися на відповідні норми для підтвердження правильності своїх позицій. Посилення тенденції поєднання в інституті місцевого самоврядування громадівської і державницької концепцій, по суті, стало наслідком реалізації законодавцем намагання закріпити загальносоціальну (громадівську) цінність місцевого самоврядування не шляхом самоусвідомлення та самоорганізації територіальних громад, а шляхом адміністрування державою.

Для аналізу сутнісної природи місцевої влади істотне значення має не номінальний, формально-юридичний критерій віднесення місцевого органу до відповідного виду публічної влади, а його фактичні, компетенційні характеристики в поєднанні з оцінкою реальних можливостей громадян самостійно вирішувати питання місцевого значення. В основі такого підходу лежить розуміння сутності місцевого самоврядування як вираження єдності влади і свободи населення, що на політико-правовому рівні повинно отримувати свою реалізацію в поєднанні інститутів публічної влади (владних можливостей вирішувати питання місцевого значення) з інститутами індивідуальних і колективних прав громадян на місцеве самоврядування.

На нашу думку, більш концептуально вивіреною є позиція, що трактує місцеве самоврядування як основоположний інститут громадянського суспільства, недержавну за своєю природою самостійну форму здійснення народом публічної влади. Не погоджуйтесь з позиціями одних науковців і

підтримуючи висловлювання інших, вважаємо за необхідне сформулювати ряд висновків щодо сутності і природи місцевого самоврядування:

- 1) влада місцевого самоврядування має публічний характер;
- 2) органи і посадові особи місцевого самоврядування мають особливий порядок формування — обираються громадянами України, які проживають у відповідних адміністративно-територіальних одиницях, тобто повинні бути їх уповноваженими агентами;
- 3) місцеве самоврядування є інститутом громадянського суспільства, що заперечує протиставлення держави і громадянського суспільства та улагоджує конфліктну ситуацію між ними;
- 4) урегульованість суспільних відносин у сфері місцевого самоврядування правом не позбавляє його самостійності, а лише певним чином підпорядковує його системі суб'єктів державної влади.

Отже, сучасне розуміння місцевого самоврядування формувалося протягом багатьох років у теоретичних конструкціях наукових праць. Набуваючи сучасного конституційно-правового змісту, воно еволюціонувало, відповідно відображаючись у положеннях нормативно-правових актів. І хоча законодавець кожної держави намагався закріпити окремі особливості свого розуміння поняття «місьцеве самоврядування», незмінною залишалась основна його ідея в усіх визначеннях — територіальна спільнота безпосередньо або через свої виборні органи самостійно вирішує питання, що виникають на місцевому рівні.

Література:

1. Мягченко М. Загальнотеоретичні засади діяльності органів самоорганізації населення в системі місцевого самоврядування в Україні//Право України. — 2000. — № 7. — С. 18–20.
2. Погорілко В. Ф. Основи конституційного ладу України Текст/В. Ф., Погорілко. — К.: Ін. Юре., 1997. — 40 с.
3. Шаповал В. М. Сутнісні характеристики місцевого самоврядування/В. М. Шаповал//Право України. — 2001. — № 12.
4. Кампо В. М. Місьцеве самоврядування в Україні/В. М. Кампо. — К.: — 1997. — С. 40.
5. Корпань О. В. Правові проблеми організації самоврядування в Україні/О. В. Корпань, В. Ф. Сіренко (ред.). — К.: Оріяни. — 2001. — 144 с.
6. Чапала Г. В., Місьцеве самоврядування в системі публічної влади: теоретико-правовий аналіз/Академія правових наук України; НДІ держ. будівництва та місцевого самоврядування. — Х.: Право, 2006. — 219 с.

7. Любченко П. М. Конституційно-правові основи розвитку місцевого самоврядування як інституту громадянського суспільства/Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. — Х.: Одиссей, 2006. — 352 с.
8. Куйбіда В. С. Місцеве самоврядування України в контексті розвитку місцевої демократії: [монографія]/В. С. Куйбіда, М. С. Куйбіда, О. О. Бабінова. — Хмельницький: Вид-во ХУУП. — 2008. — 467 с.
9. Коваленко А. А. Теорія і практика місцевого самоврядування в Україні/А. А. Коваленко//Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. — К., — 2002. — 461 с.
10. Корпань О. В. Правові проблеми організації самоврядування в Україні/О. В. Корпань, В. Ф. Сіренко (ред.). — К.: Оріяни. — 2001. — 144 с.
11. Борденюк В. І. Децентралізація державної влади і місцеве самоврядування: поняття, суть та форми (види)//Право України. — 2005. — № 1. — С. 21–25.
12. Борденюк В. І. Місцеве самоврядування та державне управління: конституційно-правові основи співвідношення та взаємодії /В. І. Борденюк. — К.: Парламентське видавництво. — 2007. — 576с.

Батрименко В. І. Дефиниция местного самоуправления в работах современных отечественных ученых

Путем детального анализа определяется состояние и перспектива развития местного самоуправления в современной Украине. Значительное внимание уделяется отечественным концепциям местного самоуправления.

Ключевые слова: *самоуправление, местное самоуправление, гражданское общество.*

Batrimenko V. I. The definition of local government in the works of contemporary local scientists

This article analyzes and determine the status and perspective of development of local government in modern Ukraine. Considerable attention is paid to national concepts of local government.

Keywords: *governement, local governement, civil society.*

УДК 316. 322

РЕПУТАЦІЯ ПОЛІТИЧНОЇ ПАРТІЇ ЯК СОЦІАЛЬНИЙ ФЕНОМЕН

Толстоухова І. О. ©

Магістр журналістики Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Репутацію розглядається як соціально-політична категорія, яка сприяє формуванню позитивного або негативного відношення до тієї, або іншої політичної партії.

Ключові слова: *політична репутація, політична партія, політичний імідж.*

До репутації політичної партії в останні десятиліття виник підвищений інтерес з боку громадян України. Це, по-перше пов'язано із великою кількістю політичних партій. В Україні за даними Міністерства юстиції, станом на грудень 2011 р. зареєстровано 195 політичних партій [1]. Але якщо проаналізувати їх програми, то зрозуміло, що реально різних політичних ідеологій вони не пропонують, якщо взагалі не говорити про те, що більшість партій власної ідеології просто не має.

По-друге, закон про вибори на пропорційній основі (2004 р.) фактично зробив політичну партію найважливішою ланкою, яка опосередкує відносини громадян і суспільства. Тому громадянин, ухвалюючи рішення про співпрацю з якою-небудь політичною партією, особливо в передвиборчий період, почав у багатьох випадках керуватися саме інформацією про репутацію політичної партії.

По-третє, репутація стає, з одного боку, важливою категорією, яка характеризує громадську думку про політичну партію, а з іншою, що вельми показово — одним з найважливіших активів самої партії, оскільки процес формування цього активу відбувається в умовах взаємодії суспільства і організації.

Відповідно до класифікації соціальних процесів Р. Парка і Е. Берджеса [2], що в цілому підходить і для політичної партії, найбільш ефективною формою взаємодії організації і суспільства є процес кооперації, коли громадяни і організація готові співробітничати заради досягнення сумісних цілей: для суспільства — внесок організації в соціальний розвиток, для організації — поліпшення громадської думки щодо організації, підвищення лояльності з боку різних суспільних груп. Отже, репутація є тим ресурсом взаємодії політичної партії і громадян, який здатний надати першій додат-

кові переваги. Але щоб володіти ресурсом репутації, потрібно вивчити природу її походження і механізми її функціонування.

З іншого боку, вивчення механізмів формування й дії репутації дозволяє поглибити розуміння закономірностей політичного вибору, формування довіри і недовіри до суб'єктів влади, оцінки ефективності і на-дійності влади. Так, перехід світової цивілізації в інформаційне суспільство супроводжується появою нового суб'єкта в соціальній комунікації — інституту засобів масової інформації (ЗМІ), який значно інтенсифікує і наповнює новим змістом взаємодію традиційних політичних суб'єктів. Можна сказати, що феномен репутації в його сучасному вигляді визначається сучасним рівнем розвитку засобів і можливостей масової комунікації, їх особливостями.

У інформаційному середовищі сприйняття політичної партії визначається багато в чому не стільки індивідуальними особливостями, реальними досягненнями, скільки способами і якістю їх презентації в ЗМІ. Звідси виникає проблема визначення ефективного механізму формування репутації політичної партії.

Результати опитування підтвердили, що вплив повідомлень в ЗМІ (особливо на телебаченні) на вибір українців був досить значним. Зокрема, серед виборців, які вже визначились, за кого голосуватимуть, 30,2% зазначили, що на їхнє рішення найбільшою мірою вплинули випуски телевізійних новин; вплив на своє рішення публікацій у газетах визнали 19,3% опитаних; вплив рекламних роликів на телебаченні — 15,9%; вплив інформації, розміщеної в Інтернеті — 6,7% опитаних. Таким чином, більш, ніж 72% опитаних у своєму виборі орієнтувалися на повідомлення ЗМІ [3].

У цьому плані репутацію цілком можна розглядати як соціально політичну категорію, оскільки вона сприяє формуванню позитивного або негативного відношення до тієї, або іншої політичної партії.

Як ні дивно, серед системних дослідників репутації організації (політичної партії) можна виділити порівняно не велику кількість учених. Наприклад, в російських наукових колах тема формування репутації на даному етапі не отримала системного розвитку. В основному, російські учені — соціологи, визнаючи важливість цього соціального феномена, зупиняються лише на невеликих фрагментах (складових) репутації організації: або на економічних показниках, або на добродійності, або на людських ресурсах (даний процес більше всього характерний для учених-психологів).

Більшість учених, що працюють над проблемами формування репутації організації, — це учені — практики. Серед них можна виділити А. Ситникова, Г. Ханова, В. Пахомова, Д. Бородіна, І. Кузьменкова, А. Шмарова, Ю. Полуніна. Також серед дослідників репутації велика

кількість фахівців, які працюють з транснаціональними корпораціями і упроваджують західні стандарти формування репутації.

У вітчизняній політичній науці в даний час інтерес до поглибленого вивчення політичної репутації як такої, тільки з'являється. Звідси і недостатня кількість монографічних досліджень, що освітлюють цю проблему. Специфіка вивчення даної проблематики полягає, з одного боку, в наявності великої кількості аналітичних робіт, присвячених «паблік рилейшнз», іміджології, суспільним комунікаціям, в яких зустрічаються окремі аспекти тематики репутації, з іншого боку, у відсутності цілісних концептуальних досліджень самого феномену репутації.

В окрему групу можна виділити роботи, присвячені вивченню політичного іміджу. Серед них праці С. Бульбенюк, І. Варзара, В. Горбатенка, Г. Зеленько, В. Корнієнка, О. Лісничука, М. Михальченка, Ф. Рудича, Л. Губерсько, В. Андрущенко, в яких розкрито проблеми теорії і методології політичної діяльності, влади, культури політико-правового стану особистості. В Україні до питань іміджології зверталися також Д. Видрін, А. Гуцал, В. Королько, В. Моїсєєв, С. Недбаєвський, В. Полохало, С. Телешун. З точки зору дослідження, цікавими є наукові роботи Н. Гурської, Т. Джиги, Н. Лікарчук, О. Курта, Ю. Падафета, О. Порфімович та інших дослідників стосовно формування іміджу в процесі виборчої кампанії, побудови корпоративного іміджу на рівнях ідеологем, виявлення різноманітних форм його існування. На особливу увагу заслуговують дисертаційне дослідження С. Денисюк [4], у якому розроблено системологічну концепцію формування іміджу політичного лідера, визначаються ефективні засади механізму створення іміджу політика в контексті впливу на вибір громадян.

Проте проведений аналіз теоретичних робіт, приводять нас до необхідності здійснення дослідження феномена політичної організації сам через призму розуміння феномену репутації. Власне, це й визначило мету наявної наукової статті.

Поняття «репутація» (від лат. «reputatio» — обмірковування, роздум) розуміється як загальна думка про достоїнства та недоліки, яка склалась про кого-небудь чи що-небудь [5, с. 243; 6, с. 239; 7, с. 312–313]. Іншими словами, репутація — це суспільна оцінка.

В якості гіпотези наявного дослідження виступає припущення, що репутація політичної партії, як форма залученості, в соціальний процес ґрунтується на взаємодії внутрішніх цінностей цієї організації й зовнішніх цінностей суспільства, а її формування є необхідною умовою соціальної інтеграції громадянина і організації.

Даючи загальну характеристику взаємовідносин політичної організації і суспільства в цілому, необхідно виходити з таких реалій, що політична ефективність складає основу успішної діяльності політичної партії. Отже, вона

постійно знаходиться в центрі уваги конкуруючих партій. Політична партія, що програє в ефективності, істотно ускладнює своє положення. Спочатку вона починає втрачати позиції серед виборців і ускладнює своє положення, а потім, якщо ситуація не покращується, достатньо швидко наближається до межі, за якою стає неспроможною і зникає з політичної сцени.

Прикладом тому може служити Народно-демократична партія України (НДП). В політологічній літературі 1996–2000 рр. НДП взагалі називалася взірцем «партії влади» в пострадянському суспільстві [8]. У парламентських виборах 1998 р. партія отримала 1 331 460 голосів (5,01 %), зайнявши 5-е місце з 300-т учасників і отримала 17 депутатських місць. У одномандатних округах із зареєстрованих 108 кандидатів вибрано 6 представників НДП. Проте в дострокових парламентських виборах 2007 р. партія брала участь у складі Виборчого блоку Людмили Супрун-Український регіональний актив (УРА). За наслідками виборів Блок отримав всього лише 80 944 голосів (0,34 %) і фактично сьогодні вже зійшла з політичної сцени.

У останні десятиліття механізм конкуренції, в рамках якого знаходить свій вираз політична ефективність, зазнав відому модифікацію, викликану формуванням інформаційного суспільства, що стало основою зростання уваги політичних партій, перш за все, до соціальних аспектів.

Починаючи з позачергових виборів 2007 р. достатньо яскраво виявилось змагання обіцянок, які іноді з'являлися перед виборцями в досить кумедних формах. Зокрема, в темі соціальних виплат щодо народження дитини. Якщо раніше популізм виявлявся в соціальних питаннях, то на виборах 2007 р. ми бачимо багато суто політичного популізму. На жаль, до цього схиляються практично всі політичні сили, іноді просто втрачається здоровий глузд в підході до таких питань.

Так, у передвиборній програмі 2007 р. Партії регіонів «Стабільність і добробут» це питання — гідних стандартів життя — представлено як «основа національної ідеї, яка об'єднає громадян» [9]. Отже, з одного боку, соціальні обіцянки, які іноді перевершують соціальні ініціативи Президента й «українські прориви» Тимошенко разом узяті, з іншого — ідея єднання на противагу політичним чварам і географічному роз'єднанню.

Робочі місця зважилися гарантувати тільки ПР і КПУ. Назвати розмір мінімальної зарплати в 2008 році вирішили НУ–НС і КПУ. 600 і 792 гривні відповідно. А ось про своєчасну виплату зарплат і пенсій пригадали тільки комуністи [10].

Зате в СПУ винайшли прекрасне формулювання: «зростання добробуту кожної сім'ї за рахунок створення умов (правових, організаційних, технологічних, кредитно-фінансових) для реалізації потенціалу кожної сім'ї» [11]. Очевидно, в перекладі з чиновницько-бюрократичної мови це повинно звучати так: «що відхапав — те твоє». А ще у Мороза незрозуміло

з чого обі-цяють людям переділ 50% ВВП через бюджет, називаючи це соціальною по-літикою.

Все більш значущим критерієм вибору на політичному ринку стає те, що інтегрувалося в свідомості виборців стереотипна думка про рівень респектабельності й ексклюзивності, про ступінь суспільної пошани до конкретної політичної сили.

Тому на перший план в інструментарії боротьби за отримання конкурентних переваг почали висуватися саме чинники репутації. Наступив час активного «споживання» репутації політичної партії. Затребуваність репутації пов'язана з емоційною компенсацією відчуття власної уразливості і відчуття невпевненості в майбутньому. Репутація формує відношення до реальності на основі образної віри без докладних логічних і фактологічних доказів. Тому для виборця використання репутації політичної партії — це альтернатива тривалому процесу збору, обробки і аналізу інформації про об'єкт ухвалення рішення.

Відзначимо також, що репутація існує для того, щоб регулювати поведінку людей в умовах, коли їм не вистачає об'єктивної інформації, що стосується можливих вигод і втрат, або в умовах, коли вони не відчувають себе досить компетентними для оцінки доступних їх відомостей. Хороша репутація політичної партії формується, перш за все, довготривалим позитивним підтвердженням її сукупних дій в суспільстві. Найнадійніша і стійкіша репутація — та, яка спирається на об'єктивну інформацію про поведінку організації в попередній період і прогностичну гіпотезу про те, що так само вона поводитиметься і в осяжному майбутньому.

Таким чином, цілком логічно визначити репутацію політичної партії, як її відповідність прийнятим в суспільстві нормам відповідальності перед зацікавленими в її діяльності організаційними аудиторіями.

Поняття репутації є досить близьким до поняття іміджу і в багатьох випадках тотожним, оскільки до репутації, як і до іміджу, можна застосовувати якісні оцінки (наприклад, «позитивна репутація» та «позитивний імідж»). Водночас між цими поняттями є й певна розбіжність: так, О. Запорожець доводить, що репутація є наслідком реальної діяльності об'єкта, тоді як імідж створюється спеціальними зусиллями, направленними на його формування [11, с. 23]. Деякі дослідники вважають, що фактичним синонімом до поняття «репутація» — є поняття «реноме» (від фр. *renommée*), враховуючи те, що це поняття традиційно застосовується лише до осіб, рідше — до організацій, і практично ніколи — до держав. Поняття «реноме» розуміється як репутація, популярність, стала думка про що-небудь.

На ефективність діяльності політичної партії безпосередньо впливають її місія і організаційна культура. Під місією або баченням розуміється

образ майбутнього (країни, регіону) і засоби його досягнення. Вона відображає пізнання політичної партії, визначає, як вона розуміє успіх, головні риси її політичної стратегії, її розуміння цінностей і поведінки. В цілому це можна назвати організаційною філософією, кредо.

Наприклад, передвиборча програма БЮТ під назвою «Український Прорив» представляє собою кольорову презентацію на сорока двох сторінках. Та одразу кидається у вічі майже повна відсутність конкретики у вигляді цифр і термінів реалізації. В цифровому еквіваленті описані лише виплати при народженні дитини, виплати на догляд за дитиною, стипендія та відсоток зниження вартості кредитів [12].

Партія регіонів просто виступила за «поглиблення» політреформи без подальших пояснень. Соціалісти її пообіцяли — чи то у такому вигляді, як реформа існує зараз, чи то в якомусь іншому — зрозуміти неможливо. Проте комуністи пообіцяли ліквідувати недоторканність не тільки депутатів, але і суддів, і Президента...

Нажаль, велика частка партій не усвідомлює, хто їхні виборці, на кого має бути орієнтовано їхні повідомлення, чого ті очікують і т. д. Така ситуація дезорієнтує партії, особливо ті з них, що розраховують на проходження до органів влади виключно в силу достатньо низького (3%) прохідного бар'єра. Ігнорування партією потреби у вивченні особливостей та інтересів цільової електоральної групи (верстви тощо), не ведення постійної систематичної ґрунтовної роботи з модернізації ідеологічних засад відповідно до рівня суспільно-політичного та економічного розвитку країни призводить до того, що партія втрачає відчуття часу, відмежовується і віддаляється від виборців, що в наслідку тягне за собою втрату електоральних і далі, відповідно, владних позицій.

Але буквально одиниці з політичних партій чітко усвідомлюють процеси, що спричиняють до зміни соціальної структури українського суспільства, відстежують динаміку демографічних процесів, зрушення в рівні привабливості різних цінностей і перевагах того чи іншого способу життя, що відбуваються у свідомості різних соціальних груп тощо, щоб зрештою визначатися зі способами роботи з окремими цільовими групами. Та попри начебто сформованість електорального поля провідних партій, найбільш ласим шматком є голоси тих виборців, які підтримали партії та блоки, що не потрапили до парламенту. Яскравий приклад — проходження в результаті перевиборів 2007 р. до парламенту блоку Литвина. В цілому ж, на наш погляд, слід погодитися із В. Грисюком в тому, що «електоральне поле в Україні перенасичене партіями-дублікатами, з їх плагіаторськими популістськими гаслами. Такі структури не лише не мають чіткого ідеологічного забарвлення, але й не мають своїх ідейних прихильників» [13].

Задля свого виживання і процвітання будь-яка політична партія повинна бути здатною адаптуватися до постійно змінних умов зовнішнього середовища, добиватися виконання поставлених нею цілей, інтегрувати свої частини в єдине ціле, і, нарешті, бути визнаною людьми і іншими організаціями. Якщо цінності, що культивуються політичною партією, допомагають їй адаптуватися, досягти цілей, об'єднатися і довести свою корисність людям, то, очевидно, політична партія забезпечить собі високу репутацію. Культурні зразки, прийняті і засвоєні в даній організації, здійснюють значний вплив на різні сторони діяльності політичної організації і, зокрема, на владні відносини і відносини контролю, відносини із зовнішнім оточенням, а також на технології, мотивацію тощо.

Як видається, з метою покращення власної репутації політичні партії повинні здійснювати низку загальних заходів, які, безумовно, за способом їх здійснення будуть визначати специфіку кожної окремої політичної організації.

Перше — це розширення видів комунікації партії із виборцями, насамперед, як форма реалізації політичного інтересу. Розуміння форм і видів комунікації неможливе без розуміння мети кожної партії, яка усвідомлює себе як дійову особу політичного поля, що прагне влади.

Друге — це способи донесення до виборця свого повідомлення і справи вагомий вплив на свідомість виборця та його електоральну поведінку. Це одне із нагальних завдань кожної з партій, що прагне бути ефективною, — визначити способи донесення до виборця.

Третє — розробка партіями та покращення стану стратегічних програмних документів.

Четверте — посилення мас-медійного потенціалу українських партій.

Таким чином, можна стверджувати, що як нова область знань, сфера вивчення інтеграції виборця і політичної організації на основі репутації дуже перспективна і має важливе прикладне значення. Отже, позначені проблеми свідчать про їх актуальність, що зумовлює й необхідність подальших наукових розвідок в цьому напрямі.

Література:

1. Єдиний реєстр громадських формувань [Електронний ресурс]. — 12.12.2011. — Режим доступу: <http://www.minjust.gov.ua/parties>. — Назва з екрану.
2. Burgess E, Park R., McKenzie R. The city. — Chicago, 1926. — P.124.
3. Никифорова Н. Роль ЗМІ у політичній комунікації під час президентської кампанії 2009 року в Україні/Н. Никифорова//Грані. — № 4 (72). — 2010. — С. 106–111.

4. Денисюк С. Г. Імідж політичного лідера в контексті розвитку української політичної культури: дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.03 «Політична культура та ідеологія»/Денисюк Світлана Георгіївна; Нац. педагог. університет ім. М. П. Драгоманова. — К., 2007. — 210 с.
5. Политология: Словарь-справочник/М. А. Василик, М. С. Вершинин и др. — М.: Гардарики, 2001. — 328 с.
6. Соціологія: словник термінів і понять/За ред. Є. А. Біленького, М. А. Козловця. — К.: Кондор, 2006. — 372 с.
7. Тихомирова Є. Б. Зв'язки з громадськістю: Навчальний посібник/Є. Б. Тихомирова. — К.: НМЦВО, 2001. — 560 с.
8. Народно-демократична партія (Україна) [Електронний ресурс]//Вікіпедія. — Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org>. — Назва з екрану.
9. Передвиборча програма Партії регіонів «Стабільність та добробут» [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.partyofregions.org.ua>. — Назва з екрану.
10. Передвиборна програма КПУ — Владу і власність — трудовому народові!//Голос України — 2006. — 18 березня.
11. Запорожець О. Ю. Кризовий менеджмент у сфері міжнародних відносин: Монографія/О. Ю. Запорожець. — К.: ІМВ, 2006. — 102 с.
12. Програма стратегічного розвитку України «Український прорив. До справедливої і конкурентоспроможної країни» [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.tymoshenko.com.ua>. — Назва з екрану.
13. Грисюк В. Це ще не наш час/В. Грисюк // Хай Вей: політика. — 2007. — 23 квітня. — С. 13.

Толстоухова И. О. Репутация политической партии как социальный феномен

Репутация рассматривается как социально-политическая категория, которая способствует формированию позитивного или негативного отношения к той, или другой политической партии.

Ключевые слова: *политическая репутация, политическая партия, политический имидж.*

Tolstoukhova I. O. Reputation of political party as social phenomenon

Reputation is examined as a socio-political category which is instrumental in forming of positive or negative attitude toward that, or to other political party.

Keywords: *political reputation, political party, political image.*

УДК 061.2:316.3

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ВИЗНАЧЕННЯ ТА МОДЕЛІ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Матвійчук А. В. ©

Старший науковий співробітник Національної бібліотети України імені В. І. Вернадського

Виокремлено моделі функціонування та та шляхи впливу громадських організацій на державну політику.

Ключові слова: *громадянське суспільство, громадська організація, третій сектор, неурядова організація, державна політика.*

Україна є державою, де відбувається становлення громадянського суспільства, яке знаходиться в постійному безперервному розвитку, у тому числі за рахунок чисельного росту й активності неурядових організацій. Професор А. Арато, виступаючи на 14-м конгресі Міжнародної асоціації політичних наук у Берліні в 1994 р., розглядав «громадянське суспільство як рух і як інститут...», розрізняючи «неформальні соціальні зв'язки, солідарні співтовариства і взаємини більш формалізованих й інституціоналізованих структур...» [1, с. 30].

Багато в чому погоджуючись з цим твердженням вважаю за необхідне уточнити даний термін. На нашу думку, під категорією «громадянське суспільство» варто розуміти процес добровільної самоорганізації суспільства, що виникає й ефективно функціонує без державного тиску, у рамках правових норм і положень. Крім того, громадянське суспільство являє собою інститут юридично незалежних від держави груп інтересів, зі статусом суспільних об'єднань, взаємодіючих і здійснюючих тиск на інститут держави.

У принципі такої ж думки дотримуються й українські дослідники В. Білецький [2], О. Винников [3] А. Галич [4], А. Ткачук [5], вважаючи, що мова йде насамперед про налагодження роботи некомерційних недержавних організацій, що виражають і реалізують інтереси локальних, професійних, етнічних, гендерних, вікових та інших спільностей. Такими є професійні асоціації і союзи, громадські рухи, церковні громади, земляцтва.

Демократизація українського суспільства з всією очевидністю оголила проблему партиципатії, тобто участі (безпосередньо або опосередковано) громадян у політичному житті, управлінському процесі, контролі влади з боку всього суспільства. Ідеї політичної участі, соціальної активності людей звучали з часів античності, але завжди ставали особливо актуальними в періоди великих суспільних змін, потрясінь, революційних ситуацій,

у фазах, які можна охарактеризувати як перехідний стан. Звучали і звучать як оптимістичні, так і песимістичні нотки щодо реальної можливості громадськості впливати на владу в інтересах населення. Скепсис виправданий певною мірою тим, що фактичною владою володіє політична еліта як меншість, якій більшість довірили право керувати. І ця меншість неминуха відокремлюється у своєму інтересі від інтересу більшості, прикриваючись при цьому статусом легітимності. Оптимізм же підживлюється тим, що в суспільстві складаються горизонтальні структури, асоціації, неурядові організації, які автономні у своїй діяльності і здійснюють вплив на владу в інтересах тих або інших груп, у різній ступені ефективності.

Демократизація неминуче активізує «дрімавші» до неї в умовах авторитаризму і тоталітаризму різні соціальні верстви гаселення і виводить їх на арену політичної активності, боротьби, формуючи і виявляючи в них якості соціальних акторів. Демократизація закономірно стимулює процес формування громадянського суспільства як співтовариства асоціацій громадян (груп інтересів, партій, рухів), що діють досить автономно, на засадах самоврядування. Слід зазначити, що це загальне твердження щодо громадянського суспільства може бути конкретизовано, більш глибоко осмислено і представлено за допомогою аналізу і порівняння різних підходів, точок зору, як в історичному, так і в сучасному аспектах.

Підкреслимо, що за останнє десятиліття пішла друга хвиля актуалізації проблем громадянського суспільства. Перший сплеск уваги до них довівся на кінець 80-х початок 90-х рр. і виявився скоріше політично-лозунговим, чим науково осмисленим. Це була емоційна критика «тоталітаризму радянської епохи» плюс ейфоричні сподівання на рятівний характер демократичних перетворень, що почалися, і цілющість структур громадянського суспільства, еталоном яких вважалися суспільні підвалини розвинених країн Західної Європи і Північної Америки.

На жаль, далі абстрактних замилювань достоїнствами громадянського суспільства і поверхневих описів цього феномена справа тоді не пішла. Глибоких теоретичних розробок даної проблеми в ті роки не з'явилось, це були в основному огляди наявних моделей, концепцій [6]. Друга хвиля інтересу до проблеми громадянського суспільства пов'язана з тим, що таке суспільство почало реально проявлятися, зокрема і в Україні. У заявах громадських форумів, конференцій і круглих столів [7] міститься констатація, що громадянське суспільство в Україні існує і розвивається, що його «надзадачу» можна сформулювати так: зробити Державу зрозумілішою і доступнішою Громадянинуві [8].

Громадянське суспільство — історична категорія, що виникла на відповідному етапі еволюції людських співтовариств. Це відбито в працях багатьох мислителів і політичних діячів: Н. Макіавеллі, Т. Гоббса, Д. Локка,

А. Фергюсона, Г. -Ф. Гегеля, Л. Фейербаха, К. Маркса і Ф. Енгельса, М. Вебера, К. Поппера, А. Тойнбі, А. Грамши й ін. Їх ідеї про природне право, приватний інтерес, волю, правах і обов'язках громадянина, приватну власність як основу автономності, самодостатності особистості, обмеження війни всіх проти всіх (закону джунглів), асоціативне суспільство, обмеження втручання держави в економіку, функціонування суспільних структур — партій, рухів і т. д. стали цеглинками в фундаменті сучасних уявлень про громадянське суспільство, у його базових характеристиках, механізмі функціонування [9].

Але мислителі минулого відобразили досвід і специфіку західного шляху розвитку, однієї зі світових цивілізацій, і притім на відповідному історичному етапі еволюції суспільства — у буржуазній системі суспільних відносин. Гегель і Маркс використовували термін «Bürgerliche Gesellschaft», що переводиться і як «громадянське суспільство», і як «буржуазне суспільство». У той же час істотні відмінності типів суспільства можна вичленувати за основними вимірами суспільних систем — як формаційному, так і цивілізаційному (тобто як «по Марксу», так і «по Тойнбі»). Нині становлення громадянського суспільства є складова частина загальносвітового процесу модернізації, переходу від традиційного до сучасного, від аграрного до індустріального суспільства [10].

У політичному дискурсі сучасного Заходу і Сходу особливо яскраво виражені три основних аспекти у використанні поняття громадянське суспільство:

- як політичне гасло з метою критики відповідної урядової політики;
- як аналітичну концепцію для опису й інтерпретації відповідних соціальних феноменів, способів соціальної організації на макрорівні або ж для характеристики їхньої взаємодії з нижчими рівнями;
- у якості філософської нормативної концепції, етичного ідеалу, бачення соціального порядку, що передбачає не стільки опис благого життя, скільки розпорядження щодо відповідних принципів поведінки.

Українські вчені піднімали питання про «громадянське»: про приватну власність, формування правових основ суспільства, релігію, свободу (В. Авер'янов, Є. Бистрицький, О. Вінніков, В. Головенько, Г. Зеленько, А. Колодій, В. Кравченко, І. Кресіна, М. Михальченко, О. Палій, М. Пашков, В. Погорілко, В. Ребало, Ф. Рудич, В. Скурагівський, М. Ставнійчук, А. Ткачук, В. Цвих, В. Чалий, М. Шевченко, Ю. Шемшученко та ін.). Про встановлення народовладдя, про введення місцевого самоврядування, правох і свободах у різних конституційних проектах писали Є. Базовкін, О. Ващук, Л. Кормич, В. Кравчук, В. Кремень, О. Сунгуров, О. Ярош та ін.

З 1990 року в Україні досліджувалися три аспекти громадянського суспільства: його діалектичний взаємозв'язок із правовою державою [11]

громадянське суспільство і демократичний режим громадянське суспільство і суспільні інститути [11]. У наукових працях, відзначається, що українське громадянське суспільство відрізняється від західного як по типу, так і по генезису. По генезі — оскільки воно не створювалося протягом тривалого історичного періоду. По типу — оскільки воно формується в іншому соціокультурному контексті, в інших історичних традиціях.

У той же час, не будучи копією західного, громадянське суспільство в Україні має подібні з ним тенденції в його розвитку. Так, Ф. Рудич, Р. Балабан, Ю. Ганжуров, В. Сіренко, В. Тимошенко, Т. Ковальчук, С. Рева доводять, що це суспільство є закономірним етапом у розвитку соціуму. Однак час якщо на Заході становлення публічної сфери завершило формування стійкого громадянського суспільства, забезпечивши його засобами інтеграції і вираження політичних інтересів, то в Україні ця сфера виявилася першим і основним фактором формування громадянського суспільства. Можливо, що саме такий зворотний порядок формування громадянського суспільства може дати ключ до розуміння слабості і нестабільності українського громадянського суспільства.

Незважаючи на наявність деякої історичної традиції і чималу кількість сучасних публікацій, питання щодо сутності громадянського суспільства, його історичної долі залишається дискусійним. Поняття громадянського суспільства можливо глибше і повніше осягти тільки в порівнянні з такими поняттями, як політика, держава, право, демократія, політична система, партії, недержавні організації й ін., оскільки тільки при такому підході виявляються його наступні характеристики: недержавне, асоціативне, у меншій мірі політизоване буття, горизонтальні зв'язки і т. д.

У даний час не існує єдиного, загальноприйнятого визначення громадянського суспільства, а виділяються ті або інші його сторони, елементи, прояви, наприклад, соціальний порядок, суспільний устрій, сприятливий для розвитку людської особистості і самодіяльних суспільних асоціацій, специфічний процес комунікації між державою і громадянином. Можна вважати, що громадянське суспільство, до того ж, являє собою мережу горизонтальних і вертикальних зв'язків між інститутом держави і сектором громадських ініціатив. Власне інституціоналізація цих відносин і дозволяє вести мову про правову державу.

Поточна ситуація характеризується тим, що громадський сектор потрібен владі як легітимація самої влади, як елемент управління соціумом. Відношення ж громадського сектора до держави інше, вона розуміється більше як пряма зацікавленість в інституціоналізації горизонтальних і вертикальних зв'язків. Тим самим влада і громадський сектор діють як би на рівнобіжних курсах. Але існує й інша точка зору, яка розглядає грома-

дянське суспільство як співтовариство некомерційних організацій (НКО), або «третій сектор» як сектор «добровільної активності».

Для всіх подібних організацій характерна діяльність заради суспільного благополуччя. У секторі неурядових і неполітизованих організацій бачиться ядро громадянського суспільства. Класифікація цих організацій по ознаці їх «фокусних груп» (тобто з врахуванням того, на які контингенти і відповідно на якого роду проблеми націлена їхня діяльність) важлива для розуміння їхньої ролі як елементів громадянського суспільства.

Перш за все виділяють клас тих співтовариств некомерційних організацій, чії фокусні групи складають самі їхні члени. Такі організації, у свою чергу, можна розбити на два підкласи: 1) «НКО взаємодопомоги», що поєднують людей за принципом загальних злигоднів або інших проблеми; 2) «НКО клубного типу», що включають різноманітні групи самовдосконалення, клуби за інтересами.

До другого класу можна віднести організації, націлені на вирішення проблем, безпосередньо не пов'язаних з життєвими інтересами самих їхніх членів. Тут також проглядаються два підкласи; а) «НКО соціальної спрямованості», або благодійні, орієнтовані на вирішення людських, гуманітарно-соціальних проблем; б) НКО «екологічної» спрямованості, якщо під «екологічною діяльністю» розуміти захист навколишнього середовища в широкому змісті, тобто діяльність по охороні не тільки природи, але і пам'ятників культури і т. д.

До третього класу відносяться правозахисні організації, що здійснюють нагляд за діяльністю виконавчої влади, зокрема її каральних структур, за дотриманням запропонованої законом процедури в ході виборчих кампаній і самих виборів і т. д.

Четвертий клас складається з виникаючих і що поступово утверджуються в суспільному житті лише останнім часом «інфраструктурних» НКО, тих, чия місія — сприяння діяльності інших НКО в самому широкому розумінні. До цього класу відносяться і ті НКО (їх можна умовно назвати організаціями громадських ініціатив), що ставлять за мету сприяння становленню громадянського суспільства в регіоні або партнерських відносинах суспільства і влади.

Дискусійним залишається питання і про умови, фактори, механізми формування громадянського суспільства. Історично умови, що сприяють формуванню такого суспільства, стали складатися ще в епоху ранньобуржуазних революцій у Західній Європі — Англії, Франції та інших країн. Наступний розвиток привів до чіткого розуміння умов, без яких таке суспільство не сформується, а саме:

— наявність у суспільстві свобод для прояву самостійної активності особистості і діяльності створюваних громадянами автономних від держави організацій;

— наявність у суспільстві різноманітних інтересів, каналів і механізмів їхнього савираження, обгрунтування і захисту;

— наявність у членів суспільства, здатних до самоорганізації і самоврядування, потреб у «вільній самодіяльності» і одночасно почуття громадянської відповідальності, відчуття себе частиною єдиного цілого — держави і суспільства;

— наявність сильної правової демократичної держави, що, з одного боку, обмежує себе стосовно громадянського суспільства, а з іншого боку — взаємодіє з ним у вирішенні хвилюючих громадян проблем і питань, забезпечує дієвість і охорону прав людини.

Перераховані умови скоріше являють собою якісь ідеально-типові характеристики, що важко застосовні навіть до самих передових країн світу. Однак вони є орієнтиром і метою руху вперед, «критерієм ступеня розвитку» громадянського суспільства у відповідний відрізок часу [4]. За основними елементами це суспільство є сукупністю суб'єктів недержавної сфери життєдіяльності, недержавних суспільних відносин [13].

Цілком очевидно, що в різних країнах ступінь розвитку громадянського суспільства, так само як і його тип, можуть бути істотно відмінні. Найбільш повного розвитку громадянське суспільство досягло в країнах з давніми і міцними традиціями демократії і ринкової економіки, високою правовою культурою громадян.

Суть і роль громадянського суспільства усвідомлюються повніше через його функції:

— вираження і захист у взаємодії з державою інтересів кожного члена суспільства, невід'ємних прав і свобод людини і громадянина;

— забезпечення вільного розвитку особистості на основі різноманітних форм власності, ринкової економіки, правової держави;

— формування середовища для вільної взаємодії громадян, конкуренції й узгодження інтересів, у якій люди законним шляхом задовольняють свої потреби і розвивають свою індивідуальність;

— створення умов для усвідомлення кожним членом суспільства високої цінності об'єднаних (групових, колективних) зусиль і суспільної солідарності;

— формування (продукування) норм і цінностей, що згодом закріплюються в законах держави;

— забезпечення соціалізації і виховання громадян, а також дотримання ними без участі держави загальноприйнятих норм за допомогою засобів і санкцій, які є у розпорядженні громадянського суспільства.

Окрім того, суттю і роллю громадянського суспільства стає:

— самоорганізація громадян і широке самоврядування у всіх сферах і на всіх рівнях громадського життя;

— розв'язання конфліктів і досягнення загальногромадянського консенсусу шляхом врахування і координації безлічі інтересів;

— захист інтересів і потреб громадян, їхніх об'єднань від незаконного втручання в їхню життєдіяльність держави і його органів;

— посередництво між особистістю і державою, функція об'єднання соціуму на основі по'єднання приватних і спільних інтересів;

— будучи базою суспільного і державного ладу, громадянське суспільство сприяє формуванню органів держави, зміцненню і розвитку правової держави, демократичному розвитку всієї політичної системи суспільства.

Головне ж призначення громадянського суспільства — у забезпеченні умов для найбільш повного задоволення різноманітних інтересів і потреб членів суспільства в процесі їхньої вільної самодіяльності і самоорганізації. І це правильно, адже влада тільки програє, якщо її партнером буде підневільне суспільство. Тому, непродуктивно створювати громадянське суспільство «зверху», по чийсь указівці; воно виросте самостійно, адже має власну кореневу базу і живиться духом свободи [14]. Виходячи з викладеного, і не претендуючи на вичерпну повноту викладу, можна охарактеризувати громадянське суспільство як систему позадержавних суспільних відносин, інститутів, що формується на основі реалізації принципів індивідуальної свободи, правової рівності громадян, їхньої самодіяльності і самоорганізації, досягає найбільше повного розвитку в демократичних правових державах.

Громадянське суспільство втілюється у всіх сферах життєдіяльності суспільства в трьох основних формах:

- 1) вільної самодіяльності громадян;
- 2) добровільного об'єднання громадян у різноманітні недержавні організації;

3) недержавних (тобто встановлених поза і крім безпосередньої участі держави) суспільних відносин — сімейних, економічних, політичних, соціальних, духовних, культурних й ін. Громадянське суспільство спрямоване на забезпечення умов для найбільш повного задоволення різноманітних інтересів і потреб членів суспільства. Як слідує з визначення, структура громадянського суспільства включає автономну активність громадян, діяльність утворених ними організацій і об'єднань, а також відносини, що встановлені між зазначеними суб'єктами громадянського суспільства і носіями різноманітних інтересів у всіх сферах громадського життя.

Аналізуючи структуру громадянського суспільства, як правило, виділяють три основні сфери: економічну, соціально-політичну і духовну.

В економічній сфері елементами громадянського суспільства є: індивідуальні форми економічної активності; колективні господарства, кооперативи, приватні підприємства й акціонерні товариства (промислові,

торгівельні, фінансові й ін.); галузеві союзи й асоціації (союзи нафтовиків, газовиків, промисловців і підприємців, асоціація банків і ін.). Іншими словами, усі форми і види підприємств і організацій, що створені громадянами у сфері господарсько-економічної діяльності на основі добровільного об'єднання, за власною ініціативою, без участі держави. Відносини конкуренції, балансу й інтеграції інтересів устанавлюються на основі дії законів ринкової економіки [14].

Економічні відносини, у свою чергу, обумовлюються відносинами власності. Розвиток її приватних форм багато в чому визначає рівень і стан громадянського суспільства, оскільки встановлюються і впроваджуються ринкові відносини. Існують різні форми співвідношення впливу держави і громадянського суспільства на економічні відносини. Так, у соціально-політичних системах з високорозвиненою ринковою економікою переважає непряме втручання держави в неї. Воно лише визначає умови діяльності недержавних економічних структур, що займають домінуюче положення в громадянському суспільстві. У соціально-політичних системах зі слабо-розвиненими ринковими відносинами домінує пряме державне втручання в економіку, що знижує потенціал розвитку громадянського суспільства.

Соціально-політична сфера громадянського суспільства включає: різні форми суспільно-політичної активності громадян (мітинги, збори, демонстрації); громадські, політичні організації і рухи (профспілки, товариства для надання сприяння соціально незахищеним і малозабезпеченим верствам населення, партії й ін.); органи громадського (місцевого) самоврядування; недержавні засоби масової інформації, асоціації громадян і т. д.

Політичні партії і рухи, виконуючи функції агрегування (вираження, презентації) інтересів, сприяють трансформації економічних, соціальних, духовних інтересів і потреб членів суспільства в політичні вимоги і програми, створюють демократичні механізми формування державної влади. Партія як політична організація повинна розглядатися в системі відносин «громадянське суспільство — партія — держава». І вона залишається самим значимим механізмом, що забезпечує чутливість держави до суспільних інтересів. Партія — це політичне утворення, у зв'язку з яким (якими) держава, є скоріше адміністративним, а не політичним органом. Концентрація політичного в партіях робить їх потужним виразником волі до публічного і зацікавленого обміну політичним капіталом. Сучасна демократія залишається партійною демократією при всій множині її ідеальних типів і реальних моделей. Саме ця демократія пов'язана з ліберальними уявленнями про владу і механізми її формування.

Криза партій і партійної демократії, що мала місце, пов'язаний з їх організаційною відсталістю при виконанні своїх функцій, але не з ерозією останніх. Криза вразила старий тип партій — масову партію. Радикальна

критика пов'язує партійну кризу з вичерпністю потенціалу масових політичних партій. Прихильники масових демократичних рухів, груп інтересів (корпоративізм), антиполітичних партій виступають проти традиційних партій політичного істеблішменту. Основна ж причина бачиться в вичерпності форм демократії, пов'язаних із традиційними партіями, побудованими на масовому членстві, репрезентації соціальних інтересів, досить жорсткій організаційній структурі й ідеологічній ідентифікації. Але і ті, котрі прийшли їм на зміну — «усеохватні», «картельні» партії також оцінюються неоднозначно — як прояв процесу занепаду ліберальної демократії.

«Картельні партії», нерозрізнені за політичними програмами і являються співтовариствами «державних діячів», передбачають консенсусну демократію, тобто такий набір правил політичної гри, який би визнавався всіма і де б усі були згодні щодо деяких висхідних суспільних цінностей, типу справедливості, свободи, ринку, прав особистості і т. д. Зауважимо, що «картельні партії» діють в умовах нового типу громадянського суспільства, яке можна позначити як мережне. Громадянське суспільство, описане через категорію «мережа» являє собою безліч суспільних мереж, зв'язки усередині яких виникають у результаті ресурсної взаємозалежності між складовими їхніми соціальними утвореннями і які формуються для вирішення відповідних кооперативних задач.

На відміну від плюралістичного громадянського суспільства з мозаїчною структурою щодо незалежних громадських асоціацій, мережне громадянське суспільство містить у собі безліч громадських мережних структур, що взаємодіють між собою і є принципово відкритими для такої взаємодії. Політичні партії в цих умовах з їх орієнтацією на передвиборну боротьбу і на урядову політику взаємодіють з мережними структурами громадянського суспільства, скоріше будучи агентом держави.

Проблема легітимації політики партій саме і виникають у силу того, що політичні партії формують особливе політичне суспільство поряд з громадянським суспільством. Звичайно, той або інший тип мережі громадянського суспільства модифікує роль і призначення політичних партій, але в цілому слід визнати, що мережна структура громадянського суспільства змінює сам принцип демократичних зв'язків, змушуючи політичні партії, еліти й інші об'єднання знаходити нові канали руху до державної влади.

У духовній сфері до елементів громадянського суспільства слід віднести наявність таких найважливіших прав і свобод, як свобода думки, совісті, слова. Їхня реалізація виражається насамперед у творчій самодіяльності, саморозвитку окремих людей, їхньої реальної можливості розвивати власні ідеї і концепції, привселюдно висловлювати свою думку і відстоювати свої переконання. Ця сфера включає також діяльність самостійних і незалежних від політичної влади і надмірного контролю з боку

державних органів творчих, наукових, культурних, духовних, освітніх і інших організацій, об'єднань, союзів, асоціацій, співтовариств (наприклад, союзи письменників, художників, композиторів; наукові співтовариства; культурні і просвітительські організації; недержавні освітні установи; церква, релігійні організації і духовні рухи).

Хоча структура громадянського суспільства несе на собі відбиток основних сфер діяльності людей і існуючого соціально-класового розподілу суспільства, сама по собі вона складається в результаті взаємодії вільних (суверенних, автономних) суб'єктів громадянського суспільства. Громадянське суспільство засноване на балансі їхніх інтересів, тому першорядне значення при характеристиці його структури має функціональний (а не субстанціальний або субстратний) аналіз, що у змозі розкрити зазначений характер об'єднання людей у співтовариства, характер їхнього членства в такій специфічній людській спільності як громадянське суспільство, яке переважно має горизонтальний характер.

У нашій країні вже створені деякі правові передумови формування громадянського суспільства. Так, Конституція України закріплює діяльність ряду соціальних і економічних інститутів поза рамками держави, незалежних від нього: органів місцевого самоврядування, політичних партій, громадських і релігійних об'єднань, недержавних засобів масової інформації, підприємницької діяльності, недержавного сектора економіки, що стали переважними.

Разом з тим становленню громадянського суспільства в Україні заважають політична нестабільність, соціальна напруженість, конфліктність на національному, політичному і релігійному ґрунті, висока злочинність, низький рівень життя значного числа громадян як наслідок глибокої економічної кризи, політичний екстремізм і ін. До принципових питань становлення громадянського суспільства можна віднести проблему взаємин між державою і громадськими асоціаціями.

Література:

1. Арато Е., Коен Дж. Відродження, занепад і реконструкція концепції громадянського суспільства/Е. Арато, Дж. Коен//Політична думка. — 1996. — № 1. — С. 25–31.
2. Білецький В. Громадські організації та їх роль у житті суспільства/В. Білецький//Схід. — 1997. — № 8. — С. 16–19.
3. Винников О. Ю. Неприбуткові організації: ресурси та оподаткування/Винников О. Ю. — К.: Центр інновацій та розвитку, 2002. — 176 с.
4. Галич А. «Грантоїди» чи цеглинки громадянського суспільства?: [Дослідження процесу розвитку гром. організацій (некомерційні)]

- в Україні, сучасний стан та проблемні сторони, світова практика розвитку]//Дзеркало тижня. — 2006. — № 5. — С. 19.
5. Настільна книга неприбуткових організацій/[ред. А. Ткачук]. — К.: Ін-т громадянського суспільства, 2000. — 274 с.
6. Настільна книга неприбуткових організацій/[ред. А. Ткачук]. — К.: Ін-т громадянського суспільства, 2000. — 274 с.
7. Відносини між державою і громадянським суспільством: матеріали «круглого столу», 19 листопада 2003 р./Нац. ін-т стратег. дослідж.; [Редкол.: В. Ю. Барков та ін.]. — К., 2003. — 114 с.
8. Аристотель. Политика. Афинская полития/Аристотель. — М.: Мысль, 1997. — 458 с.
9. Войтенко Т. О. Громадянське суспільство в Україні: аналіз соціального конструювання: наук. збірка/Т. О. Войтенко, О. С. Гончарук, Ю. О. Привалов; відп. ред. Ю. Саєнко. — К.: Стило, 2002. — С. 5.
10. Кроки до громадянського суспільства: Постмайданове громадянське суспільство України: уроки для країни та світу: Наук. альм./Укр. всесвіт. координац. рада. Ін-т місцевої демократії. — К. — Вип. 2. — 2006. — 302 с.
11. Веб-сторінка Нормативних актів України: <http://www.nau.kiev.ua>
12. Білецький В. «Третій сектор» як основа громадянського суспільства/В. Білецький//Збірник наукових праць «Громадянське суспільство як здійснення свободи». — Львів: Львівський національний університет. — 2006. — № 3
13. Локк Дж. Два трактата о правлении//Соч.: В 3 т. — М.: Мысль, 1988. —Т. 3. — 668 с.
14. Локк Дж. Два трактата о правлении//Соч.: В 3 т. — М.: Мысль, 1988. —Т. 3. — 668 с.

Матвийчук А. А. Концептуальные основания определения и модели гражданского общества

Выделено модели функционирования и пути влияния гражданских организаций на государственную политику.

Ключевые слова: *гражданское общество, общественная организация, третий сектор, неправительственная организация, государственная политика.*

Matviychuk A. V. Conceptual Foundations of definition and model of civil society

Allocated operating model and how the influence of civil society organizations in the gosudarstvennyyu policy.

Keywords: *civil society, NGO, third sector, non-governmental organization, public policy.*

УДК 316.377.858 (043.5)

ОСНОВНІ ЕТАПИ СТАНОВЛЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ УКРАЇНЦІВ

Шандор Ф. Ф.[©]

Кандидат соціологічних наук, доцент (м. Ужгород)

Основні етапи становлення національної свідомості українців розглядаються з огляду на наявні суперечності демократичного розвитку країни.

Ключові слова: *національна свідомість, національна самосвідомість, історична пам'ять, культура, освіта, виховання.*

Динаміка сучасного політичного життя висуває проблему відповідності нинішньої національно-політичної свідомості таким нагальним характеристикам політичного часу, як особливості виборчого процесу, переходу країни від президентсько-парламентської до парламентсько-президентської форми державного устрою, здійснення адміністративно-територіальної реформи тощо. Постає перед Україною і низка непростих ментальних, духовних, світоглядних проблем. Серед них одна з найголовніших — формування реального громадянського суспільства. Без високого рівня національної свідомості досягнення цієї мети видається неможливим [7, с. 45–51].

Після розпаду СРСР, краху так званої соціалістичної системи, усі посткомуністичні суспільства пережили потужний культурно-духовний шок, наслідки якого відчутні дотепер. Цей шок є результатом складного зіткнення трьох неоднозначних культурних векторів:

а) нової системи цінностей, що разом з ринковими моделями господарювання щоразу сильніше імпортується з країн західної цивілізації, Америки;

б) старої радянської системи цінностей і відповідних поведінкових стереотипів;

в) традиційної національної системи цінностей.

Об'єктивно, усі ці вектори є впливовими і часто протирічать один одному, особливо з позиції формування психології молодого покоління. Перший потребує прискіпливого, навіть державницького впливу на те, щоб імпорт так званої масової, рудиментарної культури в Україну було призупинено. Стара радянська система цінностей може остаточно зникнути лише з часом, оскільки це пов'язано з конкретними її носіями. І, врешті, традиційна національна система цінностей, що вкрай необхідна, затребована як основа національного державотворення, потребує куди більшої політичної

волі і державницького підходу до її відродження та зміцнення, підкреслимо, — у принципово інших суспільно-політичних умовах. Тобто влада, держава мають однозначно вибрати, який культурний, духовний вектор має в Україні домінувати зараз [3, с. 16–20].

Тоталітарне ярмо, в якому перебувала Україна понад 70 років за радянської доби, наклало свій гіркий відбиток на національну свідомість українців. Водночас, як засвідчує історія, питання національної свідомості на різних етапах залишалося одним із найбільш гострих і болючих у міжнародних відносинах. За тоталітарного режиму про національну самосвідомість взагалі не прийнято було говорити. Це було настільки небезпечно, що багато наших співвітчизників поплатилися за це життям [2, с. 144–157].

Послугуючись терміном «національна самосвідомість», слід відрізнити його від поняття «національна свідомість», знаючи про те, що свідомість взагалі — це розуміння чи, точніше, усвідомлення людиною себе як суб'єкта власних дій, потреб, інтересів, почуттів, думок, мотивів поведінки й ідеалів, свого становища в природному й соціальному середовищах. Національна свідомість вказує на спільність національного походження, спільну належність до рідного краю, на неослабний інтерес у ставленні до історичного минулого й сучасності, до рідної мови й культури. Безумовно, національна свідомість — це сукупність рис індивіда, групи або спільноти, які виникли в процесі спілкування з представниками інших національних спільнот.

В теорії існує низка основних чинників впливу на формування національної свідомості. Умовно їх можна поділити на три великі групи: об'єктивні, практично-духовні, технологічні. Останні, на нашу думку, мають найголовніше значення для формування сучасної національно-політичної свідомості громадян.

До першої умовної групи чинників входить весь комплекс суспільно-історичних реалій, об'єктивно сформований спосіб життя тієї чи іншої нації. Вплив цієї групи факторів суттєвий, можливо й фундаментальний, але не абсолютний.

До другої групи слід зарахувати властиві нації стереотипи (традиції, звичаї, особливі риси характеру і поведінки, народні промисли, розваги, ігри тощо), історичну пам'ять, усталену символіку, національні святині. Всі вони реально впливають на формування національної свідомості, жодного не можна ігнорувати. Але технологічні чинники формування підсвідомого потребують аналізу через їх специфіку, яка актуалізується сучасним політичним життям України [7, с. 45–51].

Історична колективна пам'ять, завжди обумовлена зацікавленістю. Як стверджує російська дослідниця Л. Рєпіна, люди завжди пам'ятають те, що

їм потрібно пам'ятати, проте часто-густо забувають події з власного життя, якщо не надають їм належного значення. Саме зацікавленість визначає ті ключові моменти в історії, які згуртовують націю навколо спільної трагедії, поразки чи успіху. Вдалим прикладом до ілюстрації «зацікавленості» може бути пам'ять про Голокост для євреїв чи геноцид для українців, що згуртовує націю навколо спільної трагедії, живить національну свідомість почуттям співпричетності. Як зауважив Е. Ренан, у національних споминах смуток має більше значення, ніж тріумф: смуток накладає обов'язки, смуток спонукає до спільних зусиль.

Важливим аспектом національної свідомості є її пов'язаність із багатьма іншими сферами та проявами колективного життя. Адже не лише етнічна, а передовсім і національна тотожність перебуває в тісній взаємозалежності з народним мистецтвом, пісню, побутом чи становими традиціями. Безперечно, одним із головних чинників тут є релігія. Сама релігійна свідомість, особливо у західних областях України, нерозривно поєднана з національною, до того ж так, що цю конфігурацію слід відзначити як ще одну форму національного самовизначення. Якщо й справді існує різниця в інтенсивності національного почуття жителів східних і західних областей, то це можна пояснити певною мірою тією неоднаковою роллю, яку відігравала релігія в тих регіонах [2, с. 144–157].

Водночас в Україні багато робилося задля того, щоб заперечити існування української національної свідомості в минулому, а отже, таким чином заперечити існування нації, звести українців до такої собі навіть не етнічної, а проти-етнічної аморфної маси. Робилося це, на думку відомого дослідника Я. Дашкевича, такими методами і прийомами:

1. Механічне перенесення засобів сучасної етносоціології та етнопсихології (з переважанням методів опитування) на минулі століття з метою пошуку відповідей на уявну соціологічну анкету, а оскільки здобути такі відповіді неможливо, — зробити висновок, що дослідження підтвердило відсутність національної свідомості.

2. Перенесення методики і критеріїв західноєвропейської науки на дослідження українців як нації, хоча народи західноєвропейських країн своєю етнічною історією кардинально відрізняються від українського, який формувався на теренах Великого степового кордону між Європою і Азією, що й наклало дуже специфічний відбиток на етнічну історію українців.

3. Пошуки велися за писаними програмними документами типу національних декларацій, цілковито ігнорувалося національно-визвольне мотивування політичних дій.

4. Зведення свідомості тільки до етнічної, фіксування уваги лише на її ознаках з одночасним замовчуванням того, що, за наявності національної

свідомості, етнічна свідомість — це її органічна складова частина, фундамент, на якому зростає національна свідомість.

5. Намагання розглядати національну свідомість у межах окремих соціальних станів чи класів, автоматично виключаючи поза їх межі так звану чернь, яка апіорі до жодного рівня певної свідомості не могла піднятися, адже стани і класи, мовляв, завжди антагоністичні — і на цій підставі заперечувати можливість формування єдиної понадкласової національної свідомості.

6. Заперечення ролі історичної традиції, тому що, за москвоцентричною системою історичних поглядів, княжа доба історії України — це «древнерусское» і «общерусское наследие», яке не могло — знову ж таки апіорі — мати жодного значення для нібито новоствореного українського народу.

7. Виведення за межі досліджень усіх інших, окрім українсько-польських, бар'єрних відносин, а отже, ігнорування українсько-тюркських по лінії Великого степового кордону й особливо українсько-російських, бо там нібито національних антагонізмів, а zarazом і диференціації національної свідомості не було.

8. Заперечення національного змісту релігійних рухів.

9. Конструювання в позанауковий спосіб кількох недостатньо обґрунтованих етно– та націогенних гіпотез, проблема етнонаціональної свідомості в яких так чи інакше мусить займати кардинальне місце [4, с. 67–69].

Як бачимо, усе це свідомо спрямовувалось на те, щоб дискредитувати українську націю, деформувати її минуле, знищити традиції народу, викривити його історичну пам'ять. А поміж тим етнічна історія українців, як і всі інші проблеми нації, потребує деміфологізації з безпосереднім звертанням до історичних джерел та з урахуванням сучасних наукових уявлень про шляхи становлення української нації, про роль етнонаціональної свідомості у цих процесах. Нам потрібно рішуче звільнитися від баласту, продиктованого і силоміць нав'язаного москвоцентризмом, вульгарним соціологізмом у вигляді «марксистської теорії нації», тим паче, що етнос і нація — це не тільки соціально-економічні, а й етнополітичні категорії.

А втім, національна свідомість, як і національна гідність, є складовою суспільної свідомості, суттєвим компонентом духовного життя нації. Перші наукові тлумачення національної самосвідомості з'явилися в зарубіжній літературі, зокрема в працях Й. Гардера, О. Бауера та ін. В їхніх дослідженнях були досить ґрунтовно розроблені проблеми національної самосвідомості.

Практика суспільно-політичного життя України переконує, що державотворчий поступ був би більш результативним, коли б потужніше здійснювалася багатопланова робота із формування національної самосві-

домості громадян. Така самосвідомість за багатьох об'єктивних обставин не змогла сформуватися століттями, починаючи від часів Володимира Великого. І все ж вона була і є. Нині її вимагають реалії часу, і не тільки в Україні, а скрізь, де є українці.

Переважає більшість країн світу — багатонаціональні, в яких проживають не десятки, а сотні народів. Лише деякі держави (Бангладеш, Корея, Японія, Португалія тощо) — однонаціональні. Багато народів, зокрема й українці, проживають в багатьох державах. Тисячоліття потужного розшарування, силового розпорощення українства зробили свою негативну справу. Нині в Росії українська діаспора (третя за чисельністю нація після росіян і татар) становить близько 10 млн. осіб, в США — 2 млн., в Канаді — 800 тис., в Молдові — 800 тис., Казахстані — 500 тис., Бразилії — 500 тис., Португалії — 300 тис. Перелік можна продовжити. Важливіше, однак, інше.

В Україні, та особливо поза її межами, українці проживають в різних умовах, природних, соціально-політичних, культурних. І все ж їм усім значною мірою притаманні такі основні якісні характеристики: мова (бодай у сфері сімейного побуту); специфічні елементи матеріальної та духовної культури (обряди, звичаї, релігія, традиції, стереотипи поведінки), етнічна самосвідомість. Сюди додаються прагнення зберігати і розвивати національну освіту і культуру, не поривати зв'язків з історичною батьківщиною.

Друге, принципове явище, пов'язане з національною самосвідомістю, а відтак і державотворенням. У національній державі завжди є домінуюча, титульна нація, що переважає за історичною генезою, чисельністю, соціально-економічним, духовним та іншими потенціями. А відтак:

а) саме вона є основним джерелом політичної влади;

б) кожна нація потребує (прагне) максимально повного самовираження і автономії;

в) кожна нація потребує (прагне) бути максимально вільною, а індивід має належати до конкретної нації.

І третє, як соціальний, історичний результат. Україна мала б постати як найбагатша і найсвятіша з усіх земель, бо ж лише за своїм природо-ресурсним потенціалом вона входить до п'ятірки найпотужніших країн світу. Та поки що Україна за рівнем розвитку пасе задніх. Тут є певна закономірність щодо історичної детермінації. Бідні країни для свого розвитку завжди мобілізують розум, знання; багаті — експлуатують природні ресурси. Ми, в Україні, не повинні, очевидно, повторювати цієї помилки, оскільки і розумом не обділені, і ресурси маємо великі і потужні, однак нині на порядку денному було і залишається питання про те, як привести

до влади в Україні розум, а найперше — розумну, національну за своєю свідомістю еліту, спроможну змінити суспільну свідомість [3, с. 16–20].

В Україні ж до недавнього часу тільки одне згадування про національну самосвідомість вважалося виявом «буржуазного націоналізму» і розцінювалося офіційною владою як сепаратизм з усіма наслідками, що випливали з цього.

«Керівна і спрямовуюча» правляча партія не тільки забороняла все те, що стосується національної свідомості, а й постійно контролювала думки людей, вперто прагнула їх русифікувати, та все ж величезні маси українства залишилися такими, якими й були, — українськими. З цього приводу В. Винниченко висловлювався так: «Ми всі хотіли сепаруватись від насильства, від самодержавної руки, від ганебної смерті в петлі всеросійської шибениці. Нам закидали брак патріотизму. В ім'я чого ми мали бити в бубни і литаври, гасати в дикому танкові й горлати славу?.. Коли за одну належність до української нації садовили людей в тюрми, гнали в скотячих вагонах у заслання, мордували місяцями в страшних «участках», коли одверто й цинічно заявлялося, що нарешті настав час остаточної загибелі українства, й ту загибель усі реакційні течії Росії провадили в життя з потиранням рук, коли нас обкидувалось болотом, інсинуаціями, прокльонами й коли за нас не чулось майже ні одного голосу, — цілком натурально, що ми тоді найбільше, найвиразніше почували себе чужими, ворожими цій проклятій «тюрмі народів» [1, с. 37].

Етнокультурна ситуація — явище досить стійке. Зміна етнокультурних ситуацій відбувається повільно. Нова ситуація входить у гострий конфлікт не лише з особистістю, а й державою, і особливо тоді, коли розбудова держави здійснюється на принципово інших ідейних, духовних засадах. Стара етнокультурна ситуація стає гальмом процесу державотворення. Цьому, до речі сприяє стара еліта, що є реальним носієм такої ситуації. «Психологія «гомо советікуса», — пише український історик В. Сулько, — міцно тримає у своїх пазурах старше і середнє покоління людей на всьому пострадянському просторі. В Україні немає своєї Синайської пустелі, щоб можна було 40 років водити люд і виростити нове покоління повноцінного, вільного українця. І досі майбутнє своїх дітей і онуків обирають здебільшого їхні дідуся і бабусі, які окрім «щасливого» радянського рабства нічого не бачили і не знають, нав'язуючи молоді своє втрачене минуле» [8].

Виникає також конфлікт між державою і етнокультурною ситуацією, що є закономірним, оскільки більш як трьохсотлітнє перебування у складі Російської царської імперії, а далі — під радянським тоталітаризмом, характеризувалося небувалым пригніченням, знуцанням над людиною, особистістю. Столітній синдром ненависті до чиновника, держави значною мірою успадкувало і нинішнє покоління людей, якому взагалі важко пові-

рити, що держава може бути чесною і справедливою у ставленні до своїх громадян [3, с. 16–20].

Цю зневагу до держави в Україні потужно підсилює низький рівень державницької свідомості еліти, бюрократії, чиновників усіх рівнів, внаслідок низьких духовних і професійних якостей яких формальну владу не поважає народ, вона по суті є нелегітимною. А коли так, то досить проблематичними є будь-які позитивні трансформації суспільства. «Як засвідчує історія, — пише український філософ В. Кремінь, — спроби трансформувати основи економічного, соціального та культурного життя в нашій країні без зміни культури, як «духовного генетичного коду» життєдіяльності переважної більшості її населення зазвичай призводили до соціокультурного відторгнення реформ, як тільки вони створювали ситуацію невпевненості, хаосу і дискомфорту. Відбувалася криза легітимності політичної влади (вона не знаходила виправдання своїм діям з боку переважаючих соціальних груп суспільства) і закінчувалася контрреформами «згори» або, ще гірше, революціями чи бунтами «знизу» [5].

Конфлікт етнокультурної ситуації і держави в Україні нині особливо відчутно дається взнаки з тієї причини, що домінуючою є не національна етнічна еліта як провідник етнокультури. До 1991 р. по-іншому бути не могло. Дослідники зазначають, що період від 1917 до 1986 р. можна поділити на чотири півперіоди, які характеризуються не просто різними формами державної влади, а й її номенклатурою.

Перший — ленінський (пошуковий характер державного працевлаштування).

Другий — сталінський (тоталітарний, номенклатурний).

Третій — хрущовський (короткочасна демократизація, спроби вийти з кризи управління народним господарством).

Четвертий — брежнєвський (люмпенізація і цілковита деградація номенклатурного політичного режиму) [6, с. 295].

Цю періодизацію можна екстраполувати і на Україну, що була складовою великої імперії — СРСР, все ж принципово важливим є інше — справжня національна еліта від 1991 р. до сьогодні все ще тільки робить спроби прийти до реальної (вищі ешелони, регіональний рівень) політичної влади.

Література:

1. Винниченко В. К. Відродження нації. — К.: Політвидав України. — 1990. — Ч. 1. — 348 с.
2. Вівчарик М. М., Капелюшний В. П. Українська нація: витоки, становлення і сьогодення. Навч. посібник: — К.: Олан. — 2003. — 280 с.

3. Головатий М. Національна самосвідомість як засаднича умова формування державності//Персонал. — 2007. — № 11. — С. 16–20.
4. Дашкевич Я. Національна свідомість українців на зламі XVI–XVII ст.//Сучасність. — 1992. — № 3. — С. 65–74.
5. Кремень В. Феномен «предательства» в отношениях народа и власти//Зеркало недели. — 2006. — № 9 (588). — С. 27–31.
6. Основы политической элитологии: учеб.пособие/Г.К. Ашин, А.В. Понеделков, В.Г. Игнатов, А.М. Старостин. — М.: ПРИОР. — 1999. — 302 с.
7. Паніч Ю. Національна свідомість українських громадян в сучасних умовах//Український науковий журнал. — К.: Український центр політичного менеджменту. — 2006. — № 6. — С. 45–51.
8. Сулько В. Геноцид українців: розлам свідомості//Мандрівець. — 2006. — 1 (60). — Січ.-лют. — С. 3–7.

Шандор Ф. Ф. Основные этапы становления национальной сознания украинцев

Основные этапы становления национального сознания украинцев рассматриваются в направлении вопреки демократического развития страны.

Ключевые слова: *национальное сознание, национальное самосознание, историческая память, культура, образование, воспитание.*

Shandor F.F. Main stages of formation of national consciousness of Ukrainians

Main stages of formation of national consciousness of Ukrainians are considered in a view of available contradictions of democratic development of the country.

Key words: *national consciousness, national self-consciousness, historical memory, culture, education, upbringing.*

УДК 316.273 = 008 + [321.02]

ЕТНОСОЦІАЛЬНІ СУБ'ЄКТИ ФОРМУВАННЯ ДЕМОКРАТИЧНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

Дмитренко С. П.©

Кандидат політичних наук, доцент кафедри політології та державного управління НПУ імені М. П. Драгоманова.

Розглянуто етносоціальні суб'єкти, які впливають на формування базових засад політичної культури у сучасній Україні. Запропоновано основні характеристики цих суб'єктів, особливості їх впливів на політико-культурні процеси.

Ключові слова: *етносоціальний суб'єкт, політична культура.*

Політичний розвиток тієї чи іншої етнічної спільноти не обов'язково призводить до формування політичної культури, яка дає можливість повністю усвідомлювати та осмислювати проблеми, що стоять перед політичним середовищем країн які розбудовують свою державність. Внутрішні, суб'єктивні особливості функціонування етнічних спільнот як етносоціальних суб'єктів значною мірою впливають на характер та зміни в самій політичній культурі. Ці зміни відбуваються в межах однієї політичної системи на основі регіонального розміщення, проживання етнічних спільнот, їх релігійної приналежності, особливостей статусу в країні у цілому та у певному регіоні.

Теоретичну основу дослідження етносоціальних суб'єктів складають наукові розробки зарубіжних учених: У. Альтермата, Р. Брюейкера, Е. Валерстайна, Е. Гобсбаума, Дж. Ротшильда, Е. Сміта, Д. Шнаппер та ін.

Серед наукових розвідок українських науковців, які започаткували дослідження етносоціальних суб'єктів у етнополітичній, культурологічній та політико-культурній сфері, важливими є роботи В. Старосольського, О. Бочковського, Л. Ребета, та праці сучасних українських вчених таких як: В. Андрущенко, О. Антонюк, В. Бебик, О. Бабкіна, І. Варзар, М. Головатий, В. Євтух, Є. Головаха, О. Картунов, І. Курас, І. Кресіна, В. Лісовий, Л. Нагорна, Ю. Римаренко, О. Проскуріна та ін.

Однак конкретизація етносоціальних феноменів як суб'єктів формування сучасної політичної культури в Україні не втратила своєї актуальності. З огляду на це, метою цієї статті визначаємо необхідність виокремлення основних характеристик етносоціальних суб'єктів формування демократичної політичної культури у сучасній Україні.

Як країна з полі етнічною суспільною організацією, зі складним комплексом міжетнічних та міжкультурних взаємодій, Україна від початку своєї незалежності і до сьогодні формує свою політичну культуру та власне політичне середовище, рухається у напрямку творення складної моделі власного націєтворення намагаючись створити для цих явищ загальноприйнятне громадянське і політичне підґрунтя. Однак «Обернена в минуле доктрина «націєтворення» зберігала свій об'єднуючий потенціал лише на короткому етапі крутої ломки старих, успадкованих від радянського минулого цінностей. Надалі вона безкінечно повторювалася (і повторюється донині) як заклінання, але навряд чи когось надихала всерйоз» [1, с. 151].

Справа тут не в самій ідеї, а у вчасному чи невчасному її запровадженні, змістовному втіленні у практичній політиці. Для України в цьому аспекті характерна певна формалізованість, офіційність, поведінкова обов'язковість у її, начебто реалізації. «Довголітнє придушення державою свободи думки, волевиявлення та й взагалі будь-якої, окрім запланованої і дозволеної поведінки громадян, привели до повного нерозуміння суті демократичного суспільства і самого поняття демократії» [2, с. 329]. Поряд із цим, необхідними атрибутами офіційного політикуму вже давно стали необхідність «любити Україну», «вболівати за її минуле» (важке, трагічне, бездержавне, колонізоване і таке інше), вшановувати її «героїв», бажано своїх, залежно від політичного спрямування, сприймати всіх громадян держави як «українців» і т. д.

Політична культура населення значною мірою залежить від політичних умов її формування та впливів на неї з боку інтелектуального, ідеологічного, релігійного та іншого середовища. Тому, на думку багатьох дослідників, після руйнування адміністративно-командної системи ми отримали не плюралізм, а різнобій думок [3, с. 15]. Попри це, окремі параметри політичної культури новостворених держав, і України в тому числі, після розпаду СРСР є доволі близькими. «Серед них: відчуження більшості населення від участі в політичних процесах, політико-правова неграмотність, постійне зростання незадоволення соціально-економічними умовами життя, великі надії на нового лідера, здатного змінити існуючий стан речей на інший. Разом з тим, постійно зростає політизація масової свідомості, все більше людей приймає участь у обговоренні політичних питань, а це не завжди сприяє виробленню політичної культури, бо, як показують дослідження, проста людина більш здатна до прийняття швидких рішень з очікуванням позитивних результатів» [4, с. 12].

Роздоріжжя у формуванні сучасної політичної культури в Україні ускладнюються значними зовнішніми впливами на українську дійсність від початку незалежності і до сьогодні. «Характерною особливістю політичної культури України на початку демократичних перетворень були риси

політичної культури підданців, особливостями якої, вважаємо, в наших умовах були:

— орієнтація людей на політичні інститути за відсутності будь-якої відповідальності за політичний вибір (оскільки його просто не було);

— домінування почуттів в оцінці політичних явищ;

— міфологічне мислення (політичні міфи відображають бажання людей і допомагають організувати діяльність мас), яскрава ідеологізація й політизація життя суспільства;

— нездатність колективно розв'язувати проблеми (директиви зверху, є думка тощо);

— пріоритет групової справедливості перед принципами індивідуальної свободи особистості;

— непохитна впевненість у правоті своїх принципів у поєднанні з великою кількістю орієнтирів громадян, що не припускають компромісу;

— низький громадянський статус особистості» [5, с. 70–71].

На цьому тлі, група українських авторів у колективній монографії «Етнос. Нація. Держава. Україна в контексті світового етнодержавницького досвіду» звертає увагу на три групи чинників, які активізують політичні настрої, поведінку та дії етнічних спільнот. До них відносять: а) домінування — цей чинник може діяти тільки для титульної нації; б) компенсація — це намагання меншинних етнічних спільнот, груп вийти зі стану підпорядкування на провідні позиції в економічній, політичній, політико-культурній та інших площинах; в) укоріненість на певній території. Те, наскільки дієвими є ці чинники, залежить від структури та характеру етнічних спільнот, умов і специфіки їх співжиття.

Однак доволі часто певні характеристики етнічного, а частіше етносоціального суб'єкта постають на заваді або не можуть служити ґрунтом для політико-культурних процесів. Щодо вітчизняного досвіду, фрагментарність політичної свідомості та відсутність політичної єднальної структури, як правило, пояснюється тривалою бездержавністю української нації, насиллям над нею чужинської влади. «Постійне відчуття національної образи з боку сильних сусідів та власні національні слабості — притаманна українству розчуженість і схильність до анархії — не могли бути підґрунтям політичної культури» [4, с. 15]. Чи не тому за невеликий час формування української державності, конкуруючі в нашому суспільстві субкультури прагнули і прагнуть використати силу держави в абсолютно різних напрямках, вигідних для себе або своїх політичних еліт.

Тут проявлялася не тільки сутнісна, але й рольова спрямованість етносоціальних суб'єктів у формуванні основних засад політичної культури в Україні. Якщо вважати, що етносоціальний суб'єкт є однією з рушійних сил у формуванні політичної культури, то його можна визначити як

реально існуючий потенціал розвитку етнічної спільноти, її здатність впливати на політичні, соціальні чи політико-культурні процеси. З огляду на складність полі етнічної структури українського суспільства та відмінність ціннісних та культурних настанов, що домінують у середовищі етнічних спільнот і визначають їх пріоритети у політичній культурі, у нас активно підживлюються ліберальна, демократична, консервативна та інші пропозиції розвитку життя в Україні.

До цього додається проблема віднесеності себе великої кількості людей, до членів професійної групи, регіону, громадян держави, а вже потім етнічної спільноти. Тож етнічна складова етносоціальної структури українського суспільства продовжує «ховатися» за соціальною, а етнічні пріоритети не займають перше місце у системі ідентифікації людей.

Така ідентифікаційна ситуація існує на фоні досить великої кількості представників неукраїнських етнічних спільнот в українському суспільстві. Вони виступають вагомими умовами і факторами, рушіями і причинами процесів формування етносоціального простору та політичної культури в Україні. Регіонально у культурному і політико-культурному, а не тільки кількісному аспекті домінують: на всеукраїнському рівні — українські і російські етносоціальні суб'єкти; у південному — російські (у Криму — кримськотатарські); у західному — українські та значні впливи угорського, румунського, словацького впливів; у східному — російська етнічність беззаперечно домінує над українською чи грецькою та іншими етносоціальними суб'єктами.

Оскільки соціальні, культурні, політико-культурні, політичні, інноваційні зміни у сучасних умовах проходять доволі динамічно, а впливи на етносоціальні суб'єкти у формуванні політичної культури є вкрай різнобічними, пропонуємо виділити кілька їх визначальних характеристик. Ці характеристики можуть бути: відносно стабільні (ті, які найбільш повільно, або найбільш важко змінюються) — самі етнічні спільноти як етнічні та культурні феномени, їх менталітет, географічне розташування, економічна участь, соціальна структурованість та інше. Нестабільні (більш рухливі під впливом полікультурного, політичного або інших процесів, та ті, що більш помітно, активно впливають на ці ж процеси) — це етнічна самосвідомість, історичний досвід, як мінімум — сприйняття його змісту та спрямованості (наприклад, для значної частини етнічних українців від сприйняття себе як молодшого брата російської етнічної спільноти, до народу з європейськими коренями, який творив підґрунтя культурним традиціям Європи, пройшло небагато часу). Змінні (ті що зазнають постійних впливів оточуючого середовища, і через які етнічна спільнота найбільш активно відповідає на ці впливи) — це світогляд, стан і динаміка політико-культурних впливів,

бачення перспектив власного та спільного розвитку в політиці, політичній культурі, економічних трансформаціях та ін.

Водночас не варто забувати про різномірне соціоцивілізаційну і політико-культурну зрілість, а тому готовність етнічних спільнот українського суспільства бути впливовими суб'єктами формування політичної культури і політичного життя. В Україні це, наприклад, гагаузи які перебувають на стадії народності, караїми — племінна стадія соціоцивілізації або цигани з їх родоплемінною самоорганізацією. У такій ситуації від титульної (української) етнічної спільноти вимагають великої толерантності, політичної відповідальності та достатньої компетентності у справі визначення для етнічних та національних меншин пропозицій щодо форми, принципів та рівнів їх політичної участі у політико-культурних та державотворчих справах. «З огляду на це процес формування політичної культури є набуттям суспільними суб'єктами українських національно-етнічних якостей і рис. Це творення чи повернення до життя українських національних цінностей та пов'язаних з політичною сферою етнічних компонентів культури, що передбачає як українську етнізацію — оволодіння українською мовою, культурою, звичаями зі збереженням простору для розвитку етнічних рис, так і націоналізацію — сприйняття ідеї української національної держави, національних символів, що стали державними, інших загальнодержавних символів» [6, с. 78]. З іншого боку це призводить до деетнізації не чітко само ідентифікованої української спільноти. Тож позиція української держави щодо необхідності творення загальноукраїнського політичного і політико-культурного простору на основі етнічних складових тільки української етнічної спільноти, насамперед деетнізує її саму, а вже потім або сприймається, або не сприймається іншими етнічними спільнотами.

Оскільки політична культура є похідною від процесів, які відбуваються у суспільстві, для перехідних суспільств пропонують застосовувати так званий «проміжний» тип культури і політичної культури в тому числі. Для них характерним є акумулявання рудиментів старої етнічної і політичної культур та тенденцій нових політико-культурних, соціокультурних явищ та змін. Прихильно ставлячись до цього підходу, український вчений В. Бортніков висловлює припущення про те, що у суспільстві об'єднаному спільною національною ідеєю (якщо вона є), де більшість громадян сповідує однакові або близькі цінності та прагне спільної політичної мети, є всі підстави говорити про існування національної політичної культури. Інша справа, що формування такої політичної культури може затягнутися в часі.

На подібні тенденції ще у 1922 році звертав увагу американський дослідник У. Огборн. Він запропонував теорію «культурного лагу», або культурного запізнення. Вона передбачала процес нерівномірного розви-

тку суспільства, коли зміни в економіці, політиці, соціальному середовищі, промислових технологіях можуть випереджати зміни в соціокультурній сфері. Суспільство не буде встигати за розвитком власного технологічного потенціалу, забезпечення його технологічного розвитку може блокуватися відставанням юридичних, політичних, культурних, а тому і політико-культурних принципів і норм. В. Бортніков зауважує, що «Ральф Дарендорф, в свою чергу, стверджував, що для проведення політичних реформ достатньо 6 місяців, економічні реформи можна здійснити за 6 років, але процес зміни менталітету, життєвих стилів може потребувати декількох поколінь» [7, с. 316–317].

Політичні та політико-культурні трансформації в Україні відбуваються у рухливому міжнародному політичному, інформаційному, культурному просторах. Відкритість та доступність інформації, великий спектр вибору можливих моделей розвитку суспільства, нові, часто незрозумілі пересічним громадянам пропозиції та моделі розвитку з боку політичної влади в Україні накладаються на вже згадуване відставання певної частини населення та й етнічних спільнот у сприйнятті сучасних реалій. До прикладу — в українському суспільстві загалом, як показують соціологічні дослідження, не залежно від етнічної приналежності громадяни виступають за демократичний розвиток держави і суспільства, за встановлення норм загальноприйнятих суспільних цінностей далекого, «не нашого», західного громадянського суспільства. Але, як тільки мова заходить про вивчення тих цінностей, або про їх втілення, одразу починають виникати зовсім протилежні тенденції, виходять на поверхню всі «українські особливості», які ще раз нагадують про неготовність українського соціуму до справжнього сприйняття всіх умов західної демократії. Це сумна констатація, адже: «Сучасні реалії внутрішнього і міжнародного життя владно вимагають нової самоідентифікації України, яка стане основою її стратегії включення в глобалізацію, що враховує національні особливості країни та відповідатиме її національним інтересам» [5, с. 70].

Тож у підсумку маємо зазначити, що етнічні спільноти України усвідомлюють себе і суть процесу своєї політичної діяльності під час самого процесу діяльності, а усвідомлення напряму і змісту своїх ролей у політичній культурі відбувається під час здійснення цих ролей.

Автором запропоновано характеристики етносоціальних суб'єктів, які суттєво впливають на формування політичної культури в Україні. Ці характеристики можуть бути:

— відносно стабільні (ті, які найбільш повільно або найбільш важко змінюються) — самі етнічні спільноти як етнічні та культурні феномени, їх менталітет, географічне розташування, чисельність, економічна участь, соціальна структурованість та ін.;

— нестабільні (більш рухливі під впливом полікультурного, політичного інших процесів та ті, що більш помітно, активно впливають та ті ж процеси) — етнічна самосвідомість, між поколінний зв'язок, історичний досвід, як мінімум сприйняття його змісту та спрямованості (наприклад для значної частини етнічних українців від сприйняття себе як молодого брата російської етнічності до народу з європейськими коренями, який творив підґрунтя культурних традицій тієї ж Європи, пройшло небагато часу);

— змінні (ті, які зазнають постійних впливів з боку оточуючого середовища і через які етнічна спільнота найбільш активно відповідає на ці впливи) — світогляд, стан і динаміка політико-культурних впливів, поведінка, бачення перспектив власного та спільного розвитку в політиці, політичній культурі, економічних трансформаціях та ін.

Для України характерним є поєднання рудиментів старої етнічної і політичної культури та тенденцій нових політико-культурних, соціокультурних явищ та змін. Політична нечіткість, не сформованість соціальних та культурних пропозицій щодо умов розвитку з боку політико-владного середовища, накладаються на різнорівневу соціоцивілізаційну та політико-культурну зрілість етнічних спільнот українського суспільства, значною мірою зумовлюючи їх фактичну готовність/неготовність та консолідовану здатність/нездатність до реалізації своїх ролей у формуванні сучасних політико-культурних реалій.

Тож розмаїття функціонування у політичному просторі етнічних спільнот як суб'єктів політичної культури, навіть беручи до уваги їх різнорівневу політико-культурну зрілість, може бути ґрунтом та реальною основою для подальших наукових досліджень українського соціуму у його русі до формування власної моделі національної політичної культури.

Література:

1. Нагорна Л. П. Національна ідентичність в Україні/Л. П. Нагорна. — К.: ІПіЕНД, 2002. — 272 с.
2. Кужелюк Ю. Влада, народ і громадянське суспільство/Ю. Кужелюк//Громадянське суспільство як здійснення свободи: центрально-східноєвропейський досвід/[за ред. А. Карася]. — Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 1999. — 384 с.
3. Василик М. А. Политический плюрализм: социальные основы, критерии и гарантии/М. А. Василик, А. В. Хлюев. — СПб., 1992. — 26 с.
4. Бебик В. М. Політична культура сучасної молоді/В. М. Бебик, М. Ф. Головатий, В. А. Ребкало. — К.: А. Л. Д., 1996. — 112 с.

5. Проскуріна О. О. Політична культура інформаційного суспільства: [Монографія]/О. О. Проскуріна. — Держ. Закл. «Луганський національний університет ім. Тараса Шевченка», 2008. — 352 с.
6. Дмитренко М. А. Формування політичної культури суспільства у трансформаційний період: [Монографія]/М. А. Дмитренко. — К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2006. — 192 с.
7. Бортніков В. І. Політична участь і демократія: українські реалії: [Монографія]/В. І. Бортніков. — Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2007. — 524 с.

Дмитренко С. П. Этносоциальные субъекты формирования демократической политической культуры в современной Украине

Рассмотрены этносоциальные субъекты, которые влияют на формирование базовых характеристик политической культуры в современной Украине. Предложены основные характеристики этих субъектов, особенности их влияния на политические и культурные процессы.

Ключевые слова: *этносоциальный субъект, политическая культура.*

Dmitrenko S. P. Ethnosocial subjects of forming of democratic political culture in modern Ukraine

Ethnosocial subjects that influence on forming of base principles of political culture in modern Ukraine have been considered. Basic characteristics of these subjects, feature of their influences on political-cultural process have been proposed.

Keywords: *ethnosocial subject, political culture.*

УДК 351:007 (477)

ІНФОРМАЦІЙНА ДЕТЕРМІНАНТА ЗАГАЛЬНО-НАЦІОНАЛЬНОГО СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО РОЗВИТКУ

Сащук Г. М.[©]

*Кандидат політичних наук, доцент Інституту
журналістики Київського національного університету імені
Тараса Шевченка*

Розглядаються проблеми формування інформаційного суспільства.

Ключові слова: *інформація, інформатизація, інформаційне суспільство, інформаційні технології, культура інформаційного суспільства.*

Актуальність теми. Сучасний етап розвитку цивілізації характеризується збільшеною потужністю інформаційних і комунікаційних технологій, що є глобальною інформаційною революцією, яка за своїм масштабом і наслідкам у багато разів перевершує промислову революцію XIX в. і науково-технічну революцію середини XX в. Під впливом процесів інформатизації, що відбуваються в суспільстві, зазнають зміни всі сфери життєдіяльності. Для людини прийдешнього інформаційного суспільства єдність світу виявляється вже не ідеологічною абстракцією, а фактом повсякденного життя.

У даний час у всьому світі домінантами суспільного розвитку стають знання й інформаційні технології, а інформаційний потенціал нації визначає її соціально-економічне становище в світовій спільноті. Не випадково останнє десятиліття XX ст. і початок XXI ст. пов'язують з інформатизацією і формуванням інформаційного суспільства, розглядаючи їх як процес ефективного освоєння накопичених людством інформаційних ресурсів.

Традиційно концепція інформаційного суспільства досягає розвитку, перш за все, в розвинених країнах світу і досліджується такими соціологами, як І. Масуда, І. Кішида (Японія); В. Дайзард, Дж. Пелтон, Дж. Мартін, Т. Беккер, Д. Мур (США); Г. Краух, Р. Брейтенштейн (Німеччина); М. Понятовські (Франція) та ін.

Феномен інформаційної культури вивчають П.І. Браславський, В. А. Віноградові і Л. У. Шпаків, Н. І. Гендіна, Ю. П. Горохів, А. А. Гречихин, Л. Н. Зеленова, Э. П. Семенюк, І. Р. Хангельдієва, Э. І. Хитарова, В. А. Шанців, А. Г. Шейкин і ін.

Культурологічний підхід до вивчення проблем інформаційного суспільства представлений роботами С.Р. Антонової, А.І. Арнольдова, Н.П. Ващекина, І.І. Горловий, Н.І. Дубракова, Ю.М. Лотмана, І.А. Негодаєва і ін.

В Україні загальну проблематику інформаційного суспільства розроблюють: Будя О.П., Дзьобань О.П., Лях ВВ., Нечитайло В.М., Журба С., Пазенок В.С., Любивий Я.В., Райда К.Ю., Федорченко В.К., Йосипенко О.М., Соболев О.М., Фоменко Н.А., та інші.

Метою дослідження є культурологічний аналіз процесу формування культури інформаційного суспільства в сучасній Україні, в результаті якого концептуалізуються його доміанти і основні детермінанти.

Виклад основного матеріалу. Інформатизація суспільства, без сумніву, є проривом людської цивілізації. Важливість цього процесу була усвідомлена у всіх розвинених країнах, в яких інформатизація стає пріоритетною метою, її досягненню підкоряються основні ресурси, засоби й зусилля суспільства. З об'єкта теоретичного аналізу вчених інформатизація перетворилася на критерій оцінки могутності держави, вона стала найважливішим чинником у боротьбі тієї або іншої країни за економічну, політичну, культурну і військову перевагу, а також чинником виживання всього людства в цілому. Інформатизація все більше виявляє свою суть як об'єктивна закономірність розвитку суспільства.

Насамперед, необхідно відзначити, що зрозуміти сутність інформаційного суспільства неможливо без аналізу смислоутворювальної категорії даного поняття — категорії «інформація». Сьогодні не існує якого-небудь універсального поняття «інформація». З погляду теорії семіотики інформація — це міра ліквідації невизначеності знання одержувача повідомлення про стан об'єкта чи певну подію. «Це документовані або публічно оголошені повідомлення, відомості про події та явища в суспільстві, державі, навколишньому світі, які людина сприймає безпосередньо або за допомогою спеціальних пристроїв, зокрема через мережі мовлення та зв'язку, пресу» [1, с. 341]. Інформація (від лат. *Informatio* — роз'яснення, виклад) — «одна з трьох основних, поряд з матерією та енергією, субстанцій, що утворюють природний світ, у якому живе людина» [2, с. 266].

При визначенні інформації існують два основних підходи: атрибутивний і функціональний. Атрибутивний підхід розглядає інформацію як об'єктивну властивість усіх матеріальних об'єктів, функціональний же стверджує, що інформація є умовою і результатом активної діяльності і можлива тільки на соціальному рівні. Крім того, інформація розглядається як усі відомості, знання, повідомлення, що допомагають у вирішенні тієї чи іншої задачі. Інформація в даному дослідженні розуміється широко і містить у собі всі аспекти наведених вище визначень, так само як ауді-

овізуальну, видовищну інформацію і бази даних зі спеціалізованими відомостями (вузьке розуміння інформації). Інформація стає основою соціального й інформаційного розвитку, основним ресурсом соціальних і економічних відносин.

Д. Робертсон, спираючись на ідею взаємозумовленості цивілізаційного й інформаційного процесів, висунув формулу «цивілізація — це інформація». Використовуючи кількісні міри математичної теорії інформації, учений ранжирує історію цивілізації за критерієм кількості виробленої інформації, виділяючи такі рівні: нульовий рівень — інформаційна ємність мозку окремої людини — 107 біт; перший рівень — усне спілкування усередині громади, села чи племені — кількість циркулюючої інформації — 109 біт; другий рівень — письмова культура, мірою інформованості суспільства служить Александрійська бібліотека, що мала 532800 сувоїв, у яких містилося 1011 біт інформації; третій рівень — книжкова культура: є сотні бібліотек, випускаються десятки тисяч книг, газет, журналів, сукупна ємність яких оцінюється в 1017 біт; четвертий рівень — інформаційне суспільство з електронною обробкою інформації обсягом 1025 біт [3, с. 10–11].

На думку О. Дзьобаня, — інформація разом з речовиною й енергією є основою всесвіту. Саме вона виявляється найважливішим чинником розвитку біологічних і соціотехнічних систем [3, с. 21]. Перш за все, інформація робить народи людством, цивілізацією. Проте, розвиток цього поняття в науці ХХ століття пішов, як відомо, таким шляхом, що сьогодні вчені-гуманітарії, охочі використовувати його достатньо строгим чином, опинилися в надзвичайно заплутаній ситуації.

Так, зокрема, в словнику С. Ожегова читаємо, що інформація — це відомості про навколишній світ і протікаючі в ньому процеси, які сприймаються людиною або спеціальним пристроєм [4]. Інакше кажучи, вже допускається й мовознавцями, що «спеціальні пристрої» теж можуть сприймати «відомості», разом з людиною. У свою чергу, «відомості», за словником С. Ожегова, це 1) пізнання в якійсь галузі, знання, уявлення про що-небудь і 2) звістка, повідомлення. «Спеціальні пристрої», отже, можуть, згідно з цим визначенням, одержувати «пізнання» й «уявлення» про щось, а також «відомості, повідомлення» тощо.

Таким чином, свідомо або мимоволі, але всі ці поспішні й погано продумані узагальнення, поширювані про інформацію й інформаційні процеси представниками точних наук, призвели до того, що в сучасній свідомості, у міркуваннях про інформацію, багато в чому вже стирається принципова грань між людиною й тваринами (і навіть машинами), що, як мінімум, є передчасним.

Щоб звільнитися від усієї цієї некоректності, привнесеної в теорію інформації вченими-природниками, гуманітарна наука повинна, на нашу

думку, перш за все знову відновити принципову грань між людиною й безрозсудною природою, так поспішно і самовпевнено стерту природознавством ХХ століття, і повернути поняттю інформації її первинний і дуже глибокий зміст, який природничо-науковим дисциплінам поки що недоступний.

Як справедливо відзначають російські дослідники В. Пушкін та А. Урсул, в сучасній науці можна виділити наступні основні значення поняття інформації:

1) традиційне, «донаукове» розуміння інформації — повідомлення, інформування про положення справ, відомості про що-небудь, які передаються людьми;

2) розуміння інформації, яке прийшло із математичної теорії зв'язку й праць К. Шеннона — зменшувана невизначеність, що знімається в результаті отримання повідомлень;

3) розуміння інформації, яке прийшло з кібернетики й праць Н. Вінера — повідомлення, нерозривно пов'язане з управлінням;

4) розуміння інформації, яке прийшло з семіотики й праць Ч. Морріса й Ч. Пірса — сигнали в єдності синтаксичних, семантичних і прагматичних характеристик;

5) розуміння інформації, яке прийшло з праць У. Ешбі — передача, відображення різноманітності в будь-яких процесах і об'єктах [5].

Отже й на даний час ще не вироблено єдиного й загально визнаного загального визначення поняття інформації, а разом з наведеними вживаються ще сотні дефініцій, часто суперечливих і взаємовиключних один одного. Деякі вчені на цій підставі закликають навіть взагалі відмовитися від спроб дійти якого-небудь вирішення проблем, пов'язаних з розумінням феномена інформації.

Основною причиною складнощів, що виникли з розумінням феномена інформації (як це видно із наведеного вище переліку основних його визначень), з'явилося несподіване вторгнення в цю царину досліджень в другій половині ХХ століття представників так званих точних наук — математиків, фізиків, інженерів і т. д., які привнесли сюди свої власні підходи й термінологію, що радикально відрізнялися від тих філософсько-гуманітарних концепцій, що склалися тут раніше. Математизовані й технізовані теорії інформації продовжують і сьогодні вельми інтенсивно розвиватися й множитися, вносячи в розуміння сучасних інформаційних процесів не тільки притаманну їм точність і строгість, але й величезну смислову плутанину.

Інформація, — писав свого часу Н. Вінер — це позначення змісту, одержаного із зовнішнього світу в процесі нашого пристосування до нього [6]. У цьому визначенні, як ми бачимо, людина розглядається як: а) приймач і носій інформації (відображення) про зовнішній світ і б) її користувач.

Джерелом же інформації тут приймається тільки сам зовнішній світ. У такому розумінні, інформація — це те, що міститься, правда, у нас «в голові», але те, що одержано, все-таки, «із зовнішнього світу». Звідси, при певному складі і установках розуму, тільки один крок до висновку про те, що все це, одержане нами ззовні, «зміст» якимсь чином існує в зовнішньому світі і до того, як ми його звідти «одержали».

Як приклад крайнього (і навіть позамежного, такого, що граничить вже зі свідомим або несвідомим шарлатанством) «суперсучасного» підходу до визначення феномена інформації, можна навести наступне, яке активно просувається з середини 90-х І. Юзвішиним і його послідовниками. Інформація, згідно з їх роз'ясненням — це фундаментальний генералізаційно-єдиний беззавданно-нескінченний законопроцес резонансно-стільникового, частотно-квантового й нульсингулярного самовідношення, самовідображення, відношення, взаємодії, взаємоперетворення, взаємозбереження (у просторі та часі) енергії й руху на основі матеріалізації й дематеріалізації у вакуумосферах і матеріосферах Всесвіту [7].

Інформаціологи-уфологи В. Ажажа й Г. Белімов сьогодні також серйозно обговорюють можливість свідомості індивіда прочитувати нову інформацію з глобального інформаційного поля Всесвіту, яке містить в своєму інформаційному банку всі мислимі знання і процеси [].

При такому розумінні стає ясне джерело своерідної ілюзії, що виникає у представників «природничо-наукової» концепції інформації. Інформація, — писав свого часу В. Глушков, — у найзагальнішому її розумінні представляє собою міру неоднорідності розподілу матерії й енергії у просторі й у часі, міру змін, якими супроводжуються всі протікаючі в світі процеси [9].

Але навіть і після виключення з розгляду подібних ідей, що заохочуються сьогодні деякими фізиками, біологами й математиками, що оперують поняттям інформації, ситуація з розумінням цього все більш загадкового феномена в сучасній науці залишається, як і раніше, надзвичайно заплутаною й суперечливою.

Власне, можна виділити наступні чотири основні види інформаційних продуктів нашої свідомості, що принципово відрізняються один від одного як за технологією свого отримання, так і по своєму призначенню і характеру використання. Це, по-перше, наукові (теоретичні) інформаційні продукти; по-друге, технічні (інноваційні) інформаційні продукти; по-третє, нормативні (ідеологічно-правові) інформаційні продукти; і, по-четверте, художні інформаційні продукти. Виробництвом цих продуктів в суспільстві зайняті, відповідно, наука (емпірично-експериментальна і теоретична), техніка (інженерія), ідеологія (вся нормативно-правова сфера) і мистецтво (у всіх його жанрах і формах). При цьому очевидно, що якщо

перші два види інформаційного виробництва, у принципі, мають сенс і для окремого індивіда, що розглядається безвідносно до його соціального оточення, то другі два види його інформаційної творчості (ідеологія і мистецтво) поза суспільством втрачають будь-який сенс і, отже, є соціальними по своїй внутрішній природі.

Отже, людина (як окремий індивід) є найбільш складним і досконалим 1) приймачем і носієм, 2) користувачем і 3) джерелом (автором) теоретичної, практичної і художньої інформації, що в сукупності складає її другу природу — особисту культуру. Людина спочатку розвивалася в ході еволюції як істота, найбільш пристосована до сприйняття, зберігання й використання інформації, як зовнішньої, так і ще більшою мірою внутрішньої, такої, що виробляється самою людською свідомістю.

Починаючи з середини XX століття в світі значно зростають обсяги інформації. Наростання суперечностей між обмеженими можливостями людини зі сприйняття й переробки інформації й існуючими могутніми потоками і масивами інформації, що зберігається, призвело до інформаційної кризи. Інформаційна криза полягає в тому, що в світі накопичений величезний обсяг інформації, але суспільство не може ним скористатися повною мірою через обмеженість своїх можливостей. Інформаційна криза поставила суспільство перед необхідністю пошуку шляхів виходу з ситуації, що створилася.

Застосування комп'ютерів, сучасних методів отримання, обробки, передачі, зберігання й використання інформації виявилось підставою використання такого терміна як «інформатизація». Відзначимо, що інформатизація суспільства — це глобальний соціальний процес виробництва і повсюдного використання інформації як суспільного ресурсу, що забезпечує інтенсифікацію економіки, прискорення науково-технічного прогресу країни, процесів демократизації й інтелектуалізації суспільства.

Інформатизація передбачає масове впровадження методів і засобів збору, обробки, передачі і збереження інформації на базі засобів мікропроцесорної й обчислювальної техніки. Інформатизація виступає інтелектуально-гуманістичною перебудовою життєдіяльності людей з метою створення нового суспільного устрою, а інформація стає найважливішим фактором соціального прогресу. Інформатизація, таким чином, є соціотехнічним і соціокультурним процесом зміни життєдіяльності всього суспільства, його підсистем і структур за рахунок різкого підвищення ефективності продукування, збереження і поширення усіх видів інформації і знань.

Важливо відзначити, що цей термін не є тотожним комп'ютеризації. При комп'ютеризації суспільства основна увага приділяється розвитку і впровадженню технічної бази комп'ютерів, що забезпечують оперативне

одержання результатів переробки і накопичення інформації. При інформатизації ж суспільства основна увага приділяється комплексу заходів, спрямованих на забезпечення повного використання своєчасного знання в усіх видах людської діяльності.

Очевидно, з філософських позицій інформатизація — це процес все більш повного оволодіння суспільством інформацією як ресурсом розвитку за допомогою засобів інформатики з метою кардинального підвищення інтелектуального потенціалу цивілізації і на цій основі гуманістичної перебудови всієї життєдіяльності людини, створення інформаційного суспільства і становлення подальших ступенів ноосфери. Інформатизація розглядається, перш за все, як соціальний процес, який сприяє розвитку людини, а разом з ним — і суспільства.

Процес інформатизації суспільства є закономірним глобальним процесом розвитку цивілізації, який обумовлений цілим рядом чинників. Найважливішими з них є:

- 1) швидке збільшення обсягів інформації, доступної для людини;
- 2) зростання складності суспільного устрою. Сучасне державне управління ґрунтується на отриманні, обробці, оцінці, розповсюдженні і використанні інформації;
- 3) збільшення складності штучно створюваного людиною середовища свого існування — техносфери, внаслідок чого відбувається зменшення її надійності;
- 4) виснаження природних ресурсів планети, внаслідок чого виникла необхідність відмови від пануючої в даний час парадигми екстенсивного розвитку цивілізації і пошуку шляхів інтенсивного розвитку;
- 5) зростання екологічної небезпеки і, як наслідок, необхідність пошуку рішення найактуальнішої і найскладнішої проблеми сучасності — проблеми виживання і подальшого розвитку людства як біологічного виду.

Процес інформатизації здійснюється паралельно з іншим цивілізаційним процесом — переходом до моделі стійкого розвитку суспільства. Стійкий розвиток може бути визначений як стратегія керованого, підтримуваного, регульованого розвитку, що не руйнує навколишнє природне середовище і забезпечує безперервний суспільний прогрес.

У цьому контексті актуальним є виділення О. Дзьобанем таких позитивних цивілізаційних тенденцій інформатизації, які відповідають принципам стійкого розвитку і збережуться в моделі стійкого розвитку.

По-перше, — зростання інформаційних потреб людини і суспільства. В процесі інформатизації необхідно цілеспрямовано формувати і розвивати інформаційні потреби суспільства, що припускає створення таких умов, при яких у людини в процесі її життєдіяльності виникає необхідність і інтерес до підвищення свого рівня інформованості й інформаційної

культури. Ці умови можуть бути як економічними, так і соціальними. Без цілеспрямованого розвитку інформаційних потреб суспільства не можна розраховувати на успіх інформатизації, оскільки в цьому випадку результати інформатизації можуть виявитися просто незатребуваними [3, с. 23].

Інформатизація, з одного боку, сприяє найбільш ефективному задоволенню інформаційних потреб, а, з іншого — вона породжує нові інформаційні потреби. Наявність інформаційних потреб дозволяє говорити про інформацію як про ресурс, що задовольняє ці потреби. Відзначимо, що зростання інформаційних потреб сприяє інтелектуалізації й духовному розвитку як окремої людини, так і суспільства в цілому. Це особливо важливо при переході до стійкого розвитку, необхідною умовою якого є заміна екстенсивного шляху розвитку людства на інтенсивний на основі зростання його інтелектуалізації.

По-друге, — перетворення інформації в ресурс, що визначає розвиток цивілізації. Успішне вирішення проблем соціально-економічного розвитку суспільства багато в чому визначається тим, наскільки ефективно використовується інформація як ресурс у всіх сферах діяльності, наскільки широко застосовуються сучасні інформаційні технології як засіб використання інформаційного ресурсу. Інформатизація дає можливість масового використання інформаційних технологій у всіх сферах діяльності людини, створення автоматизованих інформаційних систем, що ефективно підтримують функціонування економічних, організаційних і соціально-культурних структур (наукова і освітня діяльність, промислове виробництво, фінансова діяльність, охорона здоров'я, торгівля, діяльність різних органів влади і т. д.).

Сучасні інформаційні технології дають можливість створювати моделі, що дозволяють прогнозувати наслідки безрозсудної діяльності людини (наприклад, модель глобальної термоядерної катастрофи, яка була розроблена вченими США і СРСР К. Саганом і Н. Моїсеєвим) [3, с. 24]. Результати цих прогнозів є могутнім стимулом для екологізації суспільної свідомості і швидкого переходу на шлях стійкого розвитку. Можливості створення моделей і прогнозування майбутнього за допомогою сучасних інформаційних технологій мають принципове значення для стійкого розвитку цивілізації як цілеспрямованого розвитку.

Обробка й застосування інформаційного ресурсу за допомогою сучасних інформаційних технологій сприяє підвищенню ефективності використання і економії трудових, речовинно-енергетичних, фінансових ресурсів. В цілому відбувається фундаментальна зміна структури ресурсів, необхідних для життєдіяльності суспільства, і на передній план висувуються саме інформаційні ресурси. Широке використання інформаційного ресурсу дозволяє направити економічний розвиток по інтенсивному шляху.

Інтенсивний шлях розвитку разом з розвитком високопродуктивних наукоємних технологій і виробництв, впровадженням на цій основі якісно нових механізмів виробничого процесу повинен бути в максимальному ступені природоохоронним, орієнтованим на мало- і безвідходні технології, економію речовинно-енергетичних ресурсів, тобто бути гранично екологізованим. Таким чином, інформація все більшою мірою використовується як ресурс розвитку держави і найважливіший якісний чинник переходу на шлях екологобезпечного стійкого розвитку суспільства.

По-третє, — системність інформатизації. Інформатизація опирається на використання всіх засобів традиційної й сучасної інформаційної технології, яка включає не тільки комп'ютери, але й телекомунікації, візуально-акустичні пристрої, інтегровані інформаційні мережі різноманітних типів тощо. Уже тільки перераховане дозволяє зробити висновок про системний характер процесу інформатизації. Все потроху включається до діалогу людина-довкілля, все набуває активного інтерфейсу, дружнього до користувача. Вже більше сторіччя тому — у 1851 році — Натаніел Готорн, американський фантаст і натхненник розвитку телеграфу, зауважив, що електрика перетворила матеріальний світ на величезну нервову систему. Земна куля стала величезним мозком з чуттям і розумом.

Ця системність інформатизації виявляє себе ще й у тому, що суміжні інформаційні галузі: зв'язок, теле- й радіомовлення, журнально-газетна й книговидавнича справа, фото-, відео- й аудіоіндустрія все в більшій мірі поєднуються з усіма прошарками електронно-обчислювально-програмної промисловості. Інформатизація дозволяє системно на базі інформаційних технологій зв'язати воєдино всі інформаційні послуги. Так, можливості комп'ютерів, об'єднаних в мережу, — це не просто сума можливостей кожного з елементів. Збільшення відбувається астрономічне. Вже тепер симулювати таку складну хаотичну систему як, скажімо, вірус СНІДу чи екологічний баланс, не забере багато часу. Плюс забезпечується доступ до роботи над цим практично необмеженої кількості фахівців. Саме злиття когнітивних, соціокультурних і техніко-технологічних процесів найбільш адекватно характеризує процес інформатизації [3, с. 25].

Інформаційні технології диктують сьогодні дедалі більшій кількості економік, корпорацій, окремих підприємців і споживачів, яким саме чином здійснювати економічні взаємодії всіх рівнів, що є головним ресурсом і цінністю, яким чином формується додаткова вартість продукту. Тож завдяки поширенню глобальної інформатизації нині активно йде формування так званої «мережевої економіки», основною характеристикою якої є громадсько-мережева форма управління. Ця економічна схема вже була колись задіяна — проте її витіснили капіталістичні відносини, що характеризувалися іншими, ринковими й ієрархічними формами управ-

ління. Ймовірно, що останні виникли, якщо слідувати логіці, у відповідь на нездатність громадської (мережевої) форми управління забезпечити ефективне обслуговування системи розподілу праці, коли ця система почала виходити за рамки громади.

Причиною цього були обмежені можливості тогочасних засобів комунікації та систем обміну інформацією. Вони вже не встигали забезпечити розширюваному колу людей той рівень обміну інформацією, який необхідний для нормальної роботи громадської економіки.

По-четверте, — інтелектуалізація й віртуалізація суспільства. Для використання інформації як пріоритетного ресурсу розвитку суспільства необхідне підвищення інтелектуального рівня перш за все окремої людини. Інформація може бути ресурсом тільки для людини, що досягла певного рівня інтелектуального розвитку, яка зможе використовувати інформацію саме як ресурс, інакше інформація стає інформаційним шумом, який тільки збільшує ентропію даної системи, тобто суспільства. Тому інтелектуалізація суспільства пов'язана, перш за все, з розвитком освіти, підвищенням якості підготовки фахівців, досягненням високого рівня інформаційної культури і т. д. Розвиток процесу інформатизації суспільства і подальше становлення інформаційного суспільства приводить до необхідності постійно вчитися, підвищувати кваліфікацію, а іноді й перекваліфіковуватися. Таким чином, процес освіти стає безперервним протягом всього життя людини. У зв'язку з цим, особливої важливості набуває віртуалізація освіти, яка виявляється в створенні систем дистанційного навчання, систем відкритої освіти, що дають можливість формувати індивідуальні програми для навчання [3, с. 26].

По-п'яте, — становлення інфосфери. В даний час все частіше рівень розвитку того або іншого суспільства оцінюється за рівнем розвитку його інформаційної сфери. Разом з техносферою створюється інфосфера як планетарна інфраструктура, об'єднуюча інтелектуальні комп'ютерні системи і глобальні телекомунікаційні мережі. На основі створеної інфосфери суспільство опановує процеси виробництва і розумного використання інформації, долає інформаційну кризу і якнайповніше реалізує право доступу кожної людини до інформації.

О. Дзьобань вважає, що в майбутньому інфосфера дозволить здійснити безперервний моніторинг стану навколишнього середовища з метою збору інформації для запобігання негативним впливам людини на природу і вживання дієвих заходів для захисту людини від природних явищ, що завдають збитку її здоров'ю, матеріальному і соціальному стану. Створення такого моніторингу матиме велике значення для стійкого екологобезпечного розвитку цивілізації, оскільки забезпечить цей розвиток необхідною інформацією про біосферу в цілому і про реакції біосфери на дії людини.

Адже неповнота інформації про стан біосфери, незнання того, що може відбутися в майбутньому, є причиною більшості техногенних аварій і катастроф [3, с. 27].

По-шосте, — забезпечення інформаційної безпеки. Розвиток процесу інформатизації привів до необхідності виділення нової складової національної безпеки — інформаційної безпеки. Велике значення інфосфери для життєдіяльності всього суспільства зробило проблему інформаційної безпеки надзвичайно актуальною й пріоритетною.

По-сьоме, — формування глобального банку знань і інтегрального інтелекту людства. Розвиток інформаційних технологій приводить до появи глобальних інформаційних мереж (таких як мережа Інтернет). Глобальні інформаційні мережі, роблячи інформацію загальнодоступною, формують нові типи людського спілкування, багато в чому трансформують колишні цінності і пропонують нові, такі як відкритість суспільства й людини, пріоритетний розвиток пізнавальної здатності людей, їх духовності.

Нарешті, по восьме, — становлення інформаційного суспільства. Найважливішою тенденцією сучасного процесу інформатизації є становлення інформаційного суспільства спочатку в країнах-лідерах інформатизації, а в перспективі — глобального інформаційного суспільства, що не виключає різноманіття в окремих країнах і регіонах. У інформаційному суспільстві широке застосування інформаційного ресурсу кардинальним чином змінює всю структуру соціальної діяльності. Основу соціальної динаміки в інформаційному суспільстві складуть не традиційні матеріальні, а інформаційні, інтелектуальні ресурси — знання, наука, організаційні чинники, інтелектуальні здібності людей, їх ініціатива, творчість [3, 27–29].

Література:

1. Політологічний словник: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл./За ред. М. Ф. Головатого та О. В. Антонюка. — К.: МАУП, 2005. — 792 с.
2. Філософія політики: Короткий енцикл. Словник/Авт.-упоряд.: Андрущенко В. П. та ін. — К.: Знання України, 2002. — 670 с.
3. Дзьобань О. П. Інформаційне насильство безпека у проблемному полі соціокультурної реальності [Монографія]. — Харків: Майдан, 2011. — 260 с.
4. Ожегов С. И. Словарь русского языка/Под ред. Н. Ю. Шведовой. — М., 1991.
5. Пушкин В. Г., Урсул А. Д. Информатика, кибернетика, интеллект, Философские очерки. — Кишинев, 1989. — 341 с.
6. Винер Н. Кибернетика или Управление и связь в животном и машине. — М.: Наука, 1983. — 344 с.

7. Юзвшин И. И. Основы информациологии. — М.: Высш. школа, 2000. — 518 с.
8. Ажажа В. Г., Белимов Г. С. К вопросу об информационной первооснове микро-и-макромиров Вселенной//Философские науки. — 2000. — № 1.
9. Глушков В. М. Мышление и кибернетика//Вопрсы философии. — 1963. — № 1.

Сауук Г. М. Информационная детерминанта общенационального общественно-политического развития

Рассматриваются проблемы формирования информационного общества.

Ключевые слова: информация, информатизация, информационное общество, информационные технологии, культура информационного общества.

Sashchuk G. M. Informational determinant of the national socio-political development

The problems of the formation of information society are considered.

Keywords: *information, informatization, information society, information technology, culture of information society.*

УДК 323 (55)+327.82

ВНУТРІШНЬОПОЛІТИЧНІ ПЕРЕТВОРЕННЯ В ІРАНІ У КОНТЕКСТІ ПОЛІТИКИ МІЖНАРОДНОЇ ІЗОЛЯЦІЇ ДЕРЖАВИ

Седляр Ю. О.[©]

*Кандидат політичних наук, доцент, докторант Інституту
міжнародних відносин Київського національного
університету імені Тараса Шевченка*

З'ясовується вплив внутрішньополітичних процесів в Ірані на політику міжнародних санкцій проти держави.

Ключові слова: *міжнародна ізоляція, санкції, Іран, Організація Об'єднаних Націй, політична система.*

Як засвідчувала практика ООН із застосування міжнародних санкцій у 1990-х рр., зокрема іракський та югославський епізоди, навіть при завданні великих матеріальних збитків цільовій країні, колективні примусові заходи ООН невоєнного характеру нечасто дозволяли досягти поставлених політичних цілей. Останнє підштовхнуло міжнародне співтовариство у черговий раз переглянути умови успішності реалізації санкційних режимів ООН. У результаті проведеного аналізу було встановлено, що при запровадженні санкційних заходів не враховувалась важлива обставина, яка визначає ефективність санкцій ООН, а саме — роль політичного середовища у державі-об'єкті санкцій. Б. Бутрос-Галі у «Доповненні до порядку денного для миру» підкреслив, що «санкції можуть призводити до результатів, які йдуть у розріз до поставленої цілі, породжуючи викликане патріотичними почуттями негативне ставлення до міжнародного співтовариства в обличчі ООН, і об'єднуючи населення на підтримку керівників, поведінку яких санкції і повинні були змінити» [1].

Дослідження окресленої проблематики продовжив і Кофі Аннан, який прийшов до висновку, що у недемократичних державах у населення немає реальних важелів впливу на внутрішньополітичну ситуацію, що знижує ефективність колективних дій ООН і здатне, подовжуючи термін дії санкційних режимів, привести до прямо протилежних політичних результатів. Генеральний секретар ООН у своїй доповіді «Ми народи: роль ООН у XXI ст.» змушений був констатувати, що «санкції не завжди приводили до дотримання рішень Ради Безпеки». Генеральний секретар відзначив: «Коли жорсткі, всеохоплюючі економічні санкції застосовуються проти авторитарних режимів, виникає інша проблема. У даному випадку зазви-

чай потерпає населення, а не політична еліта, поведінка якої і спровокувала введення санкцій. Більше того, як це не ганебно, але можновладці часто навіть отримують користь від таких примусових дій, оскільки вони допомагають їм керувати «чорним ринком» і отримувати більший прибуток... Санкції також слугують приводом для ліквідації внутрішньої опозиції» [2, с. 45]. У світлі вище вказаного стає очевидною доцільність аналізу внутрішньополітичної ситуації в Ісламській Республіці Іран, аби виявити характер її впливу на політику міжнародної ізоляції Тегерану через впровадження жорстких санкційних дій ООН.

Відзначаючи важливість предмету дослідження, підкреслимо недостатню його розробленість у вітчизняній політології міжнародних відносин. Адже, попри наявність фундаментальних праць, присвячених іранському ядерному питанню, його впливу на міжнародний режим ядерного нерозповсюдження, архітектуру близькосхідного співробітництва, провідні українські вчені-міжнародники, зокрема С. Галака, О. Коппель, В. Манжол, Г. Перепелиця, Ю. Скороход по суті не приділяють належної уваги проблемі спроможності його ефективного розв'язання шляхом запровадження колективних примусових заходів. З іншого боку, американська та європейська школи міжнародно-політичної науки по мірі загострення ситуації навколо ядерних технологій Тегерану, дедалі більше зміщують акценти на вивчення успішності санкцій як засобу протидії глобальним викликам сучасності. У цьому контексті не можна не відзначити праці П. Валенстіна, Й. Галтунга, Д. Кортрайта, Дж. Лопеза, К. Портелі, Б. Тейлора, А. Черрон. Тож, спробуємо у даній статті дещо заповнити ту прогалину, яка спостерігається на ниві української науки.

Перш за все, необхідно відзначити, що релігійно-політична еліта Ісламської Республіки Іран, як скидається на перший погляд, прагне забезпечити широке партійне представництво на політичній арені країни. Так, наприклад, якщо у 2001 р. в Ірані функціонувало 130 партій і рухів, то наприкінці 2000-х рр. їх кількість зросла до 200, тим самим ніби демонструючи відданість іранського керівництва демократичним ідеалам і ліберальним цінностям. Однак, чи дійсно в Ісламській Республіці існує багатопартійна система, що може забезпечити легітимний шлях передачі влади до опозиції через демократичні і прозорі вибори? Аби відповісти на це питання, розглянемо механізм становлення багатопартійності, котрий і визначає, як видається, політичний ландшафт держави.

Витоки формування багатопартійної системи в Ірані сягають 1989 р., адже саме у липні цього року набув чинності «Закон про партії» [3, с. 31]. Відповідно до вказаного нормативного акту, всі політичні партії, об'єднання і рухи, котрі прагнуть здійснювати масову політичну діяльність, повинні отримати спеціальний дозвіл МВС Ірану після надання

програмних і статутних документів. МВС, зі свого боку, перевіряє їх на лояльність до релігійної доктрини хомейнізму, через що всі існуючі партії у тій чи іншій ступені автоматично стають приналежними до групи правлячого шіїтського духовенства. Як справедливо підкреслює експерт ІСЕМВ РАН В. Надеїн-Раєвський: «для Ірану характерна повна відсутність чисто світських опозиційних течій і будь-які опозиційні сили у тій чи іншій ступені спираються на авторитет релігійних лідерів» [4].

Крім того, особливістю партійної системи ІРІ є відсутність у ній партій західного зразка — з конкретними програмами та позиціями. Абсолютна більшість організацій, які вважаються в Ірані політичними партіями, являють собою по суті політичні рухи, котрим не властива чітка організація, постійні партійні структури та інститут постійного членства.

Через це всі політичні партії і рухи в Ірані згідно із розстановкою внутрішніх сил в країні належать до двох основних таборів найвищого клерикального духовенства, між якими відбувається міжфракційна боротьба — консерваторів і реформаторів [3, с. 32]. Ці групи не є однорідними і консолідованими, у кожній із них спостерігаються внутрішньофракційні колізії, наявні й ідеологічні розбіжності. Умовно виділяється ще й третє крило центристів, які, увібравши в собі ідеї двох попередніх груп, готові приєднатися до тієї чи іншої сили залежно від кон'юнктури, що складається.

Консервативне політичне крило, у свою чергу, поділяється на два табори: поміркованих і радикальних консерваторів.

Поміркований консервативний рух прагне до проведення масштабних економічних реформ, котрі були б спроможні продемонструвати альтернативу ліберальним ідеям реформаторів. До даної ідейної платформи належать такі великі партії, як «Вільна коаліція молоді Ірану», «Товариство послідовників лінії імаму і рахбару». Головні програмні установки даної політичної сили у царині внутрішньої і зовнішньої політики у цілому можна звести до наступного: фактичне встановлення в Ірані влади великого капіталу, інтелігенції і технократів; забезпечення незалежності прагматичного зовнішньополітичного курсу; недопущення підкорення Ірану зовнішнім силам, насамперед, США; відмова від ідеї «експорту ісламської революції», що дозволить Тегерану вести конструктивний діалог зі своїми арабськими сусідами; стримування в Ірані розвитку ліберальних ідей і демократичної системи цінностей. При цьому ідеологія поміркованих консерваторів пов'язана з ідеями іранського державного націоналізму, що слугує бар'єром у діалозі з Заходом [5]. Кінцевою метою діяльності партії відповідно до програмних документів є здобуття Іраном регіонального впливу, модернізація його економіки. Партії даного крила у цілому підтримують ідею набуття Тегераном ядерного статусу.

Зі свого боку, радикально-консервативний рух пропагує зміцнення традиційних консервативних установок, сформованих після ісламської революції. Організаційною та ідейною платформою консервативної течії є група «Товариство духовенства, що бореться», яке формально пішло з політичної арени у 1997 р., але й донині об'єднує представників клерикальної еліти [6]. Іншим важливим координуючим центром правого консервативного табору є «Коаліція сил ісламської революції». До лідерів даної партії слід віднести А. Натера-Нурі, А. Джанаті і представника Ради експертів аятолу А. Мешкіні. Основу даного крила консервативного духовенства складають представники теологічної школи м. Кум — «мозковий центр» шіїзму, переважна більшість членів Ради експертів, КСІР, «Басиджу». Для прибічників даної течії притаманні жорсткі і недипломатичні оцінки регіональної ситуації на Близькому Сході, непримиренна критика політики міжнародної ізоляції Ірану по лінії ООН, відстоювання ідеї нуклеаризації держави. Так, наприклад, бригадний генерал Мохаммад Банер Зулькадр на зібранні представників КСІР і «Басиджу» провінції Хузестан 10 січня 2005 р. заявив, що «прагнення до контролю над нафтовими родовищами пояснює присутність США на Близькому Сході», і підкреслив: «Ісламський Іран не терпітиме американської присутності у регіоні і розглядатиме останнє як загрозу своїм національним інтересам» [7]. До партій даного напрямку зараховують «Партію служителів ісламської революції» («Хизб-е каргозаран-е енгеляб-е ісламі»), «Рух прибічників партії Аллаха» («Ансаре-Хезболла»), «Партію Ісламська Батьківщина» («Хизб-е михан-е ісламі»), Жіноче товариство «Зейнаб» («Джаме-е Зейнаб»), рух «Добробут» («Рефах»), а також з певною умовністю — «Товариство ісламської коаліції» («Джамийат-е моатальяфе-йе ісламі»), котре останнім часом тяжіє до поміркованих кіл. До ключових ідейних установок радикальних консерваторів можна віднести: відданість ісламським цінностям; підтримка шіїтського теократичного режиму; рішуче неприйняття проникнення в іранське життя західної культури та ідеології; державне управління економікою і недопущення її лібералізації; збереження закритості Ірану для світового співтовариства при наданні пріоритетів у зовнішній політиці розбудові тісних відносин з ісламськими державами. Дана впливова політична група через це по суті зацікавлена в міжнародних санкціях проти Тегерану, котрі дозволяють їм використовувати лише у розрізі об'єднання іранського народу проти «іноземних окупантів» [3, с. 34].

Реформаторське крило іранського духовенства представлене двома впливовими політичними течіями — поміркованих і радикальних реформаторів. Лідери поміркованих реформаторів — С.М. Хатамі і М. Каррубі пропагують перетворення соціально-економічного життя країни за ліберальними цінностями. У зовнішній політиці помірковані реформатори

відстоюють висунуту С. М. Хатамі концепцію діалогу цивілізацій, висловлюються за відмову від ядерної програми й нормалізацію відносин з США і Євросоюзом. Оскільки своїм ключовим завданням представники даної течії вбачають інтегрування Ірану у систему міжнародного співробітництва, світові фінансові установи, то дана політична сила незацікавлена в ізоляції Ісламської республіки і готова у разі приходу до влади задовольнити вимоги санкційних резолюцій Ради Безпеки ООН. У програмній промові у Тегерані С. М. Хатамі заявив, зокрема таке: «На світовій арені наша нація з її революційною історією і створеною політичною системою відстоює зниження міжнародної напруги і встановлення миру. Ми не робимо брехливих заяв, коли проголошуємо це як принцип» [8].

Радикально-реформаторський рух у більшості представлений не професійними політиками, а малодосвідченими функціонерами. Проблема радикальних реформаторів полягає у відсутності консолідації, а також чіткої програми дій, за допомогою якої вони реалізують поставлені завдання. А проголошені ними ідеї на тлі іранської політичної реальності дійсно виглядають революційними і малодосяжними. Зокрема, прибічники даної ідеологічної платформи висувають гасла демократизації і лібералізації політики й економіки, досягнення західних соціальних стандартів. Опорою даного політичного руху є молодь, насамперед, студентство, жінки й інтелігенція. Серед лідерів даної політичної сили варто назвати брата колишнього президента М. Р. Хатамі, колишнього голову комісії меджлису з зовнішньої політики і національної безпеки М. Мірдамі, М. Арміна і Е. Кулаї, у минулому депутатів парламенту, екс-міністра науки і освіти М. Моїна. Найбільшими партіями даного блоку виступають «Партія партнерства ісламського Ірану» («Хизб-е мошарекят-е Іран-е ісламі»), «Організація моджахедов ісламської революції» («Сазман-е моджахедін-е енгеляб-е ісламі»), «Партія солідарності ісламського Ірану» («Хизб-е хамбастегі-е Іран-е ісламі»), «Бюро зміцнення єдності» («Дафтар-е тахкім-е вахдат»). Таким чином, радикальні реформісти своїми головними завданнями у царині міжнародної політики вбачають: прискорення процесів урегулювання іранської ядерної програми; скасування політики міжнародної ізоляції Тегерану і налагодження повноправних взаємин з Вашингтоном і Брюсселем; створення громадського фронту спротиву релігійно-консервативним силам; витіснення шійтського духовенства із системи державного управління; перетворення Ірану на відкриту державу з ринковою економікою. На відміну від поміркованих, які прагнуть економічної лібералізації, радикали виступають за демократизацію політичного і суспільного життя у державі за західною моделлю.

Центристський рух, у свою чергу, намагається проводити компромісну політику і маневрує поміж іншими політичними гравцями, переслідуючи

мету потрапити до виконавчої гілки влади. Не маючи власних харизматичних лідерів, за своїми політичними переконаннями центристи тяжіють, з одного боку, до поміркованих консерваторів — А. Хашемі-Рафсанджані, а, з іншого — до поміркованих реформаторів М. Каррубі. Політична сила виступає за здійснення послідовних еволюційних реформ, лібералізацію суспільно-політичної сфери життя суспільства. Основу даної течії формують дві найбільші політичні партії «Партія поміркованості і розвитку» («Хизб-е есте даль ва тоусе»), «Партія служителів споглядання за Іраном» («Хизб-е каргозаран-е сазандеш-йе Іран»). Перша з них є більш консервативною, вона є «продуктом» діяльності А. Хашемі-Рафсанджані, інша — ідейно близька до реформаторів-технократів. Опорою центрстів є міська інтелігенція, дрібний і середній бізнес. Втім при всій своїй критиці влади, вище вказані політичні структури не виступають за повалення шіїтських основ у політичній системі держави [5, с. 18–19].

Прихід ж до влади у Тегерані консерваторів призвів до ескалації міжнародної напруги навколо ядерної програми країни, способом розблокування котрої стало й запровадження санкційних заходів проти ісламської республіки. Відразу після обрання президентом, розуміючи неминучість політико-економічного тиску з боку світового співтовариства, М. Ахмадінежад при підтримці духовного лідера, спрямував свої зусилля на повернення у політику ортодоксального хомейнізму, що було неможливо без ліквідації ліберально налаштованих політичних сил.

Виступи ж опозиції 2009 р. після перемоги М. Ахмадінежада у першому турі голосування наочно продемонстрували керівництву країни слабкі сторони створеної системи державного управління. У результаті, влада Ірану, усвідомлюючи неминучість прийняття нового пакету міжнародних санкцій, взяла курс на зміцнення своїх позицій і послаблення опозиції, в особливості тих сил, які виступали за зближення із Заходом і розглядалися США і Євросоюзом у тій чи іншій ступені як головний елемент у стратегії послаблення діючої влади у Тегерані. Варто підкреслити, що Вашингтон по мірі посилення тиску влади на опозицію Ірану здійснював ряд політико-економічних кроків на її підтримку, на що не змогли звернути увагу шіїтські клерикали.

Через це, у першу чергу, було розгорнуто боротьбу із вільнодумством і прибічниками «зеленого руху», яка виражалася в проведенні чисток серед державних службовців, викладацького складу вищих навчальних закладів (насамперед, Тегеранського державного університету) і студентства [9].

Наступним кроком стало посилення репресивно-карального державного апарату. Зокрема, у жовтні 2009 р. керівництво ІРІ оголосило про початок другого етапу структурного реформування КСІР і «Басиджу», спрямованого на розширення повноважень даних структур у боротьбі із

внутрішніми опонентами теократичного режиму. Справа у тім, що події 12 червня 2009 р. в ісламській республіці, посилили занепокоєння правлячої верхівки стосовно того, що основну загрозу для режиму становить не відкрита воєнна інтервенція, а цілеспрямована санкційна політика США та їх союзників, націлена на політичну підтримку опозиційних партій, що врешті-решт на фоні погіршення соціально-економічного становища в Ірані сприятиме їх консолідації задля повалення режиму зсередини. У результаті, додаткову підтримку з боку апарату Верховного лідера і президента отримав план реструктуризації КСІР, який реалізується з 2008 р. Його виконання, за задумом можновладців ІРІ, мало допомогти змістити акценти у військовій доктрині Корпусу з протистояння відкритому зовнішньому вторгненню на боротьбу з можливими «кольоровими революціями» (або, як вони офіційно визначаються «м'якими загрозами»). Головними елементами цієї програми є: (1) децентралізація управління Корпусом із зміщенням уваги керівництва КСІР на політичну ситуацію у провінціях, (2) злиття провоєнної організації «Басиджу» з КСІР [9].

У рамках першого етапу реалізації цього плану влітку 2008 р. в іранських провінціях на базі розміщених там бригад Корпусу було сформовано 29 обласних командувань КСІР, які несли повну відповідальність за розвиток ситуації у підконтрольних їм районах. Ще дві групи КСІР (Сейєд аш-Шохада і Мохаммад Росул Алла) було розгорнуто у провінції Тегеран. Одночасно новоствореним структурам передавались під контроль розміщені в районах їх відповідальності підрозділи «Басиджу», які за необхідності, мали першими розпочинати придушення антиурядових демонстрацій. Більшій злагоженості у реагуванні на масові заворушення мало слугувати й призначення командирів провінційних сил «Басиджу» на посади заступників командирів підрозділів КСІР у провінціях.

Однак, як засвідчили події 2009 р., цієї реформи виявилось недостатньо для підвищення ефективності роботи КСІР і «Басиджу» у нівелюванні внутрішніх загроз. Недоглядом в організації діяльності «Басиджу», наприклад, називалась її громіздкість, розпорошеність повноважень, які зосереджувались у воєнній, ідеологічній, політичній і культурній сферах. Зрештою, у липні 2009 р. голова поліції Тегерану А. Раджабзад повідомив ЗМІ про плани створення в столиці п'ятдесятитисячного резервного підрозділу «молодих поліцейських чинів» з числа добровольців, які, у разі необхідності, надаватимуть підтримку основним правоохоронним силам. Фактично цим кроком у надрах поліції було запущено процес формування нової допоміжної силової структури, покликаної замінити загони народного опору «Басиджу», котрі продемонстрували свою професійну непридатність під час президентської кампанії 2009 р. Однак, і цих заходів іранському політичному істеблїшменту виявилось замало. Вже

у жовтні 2009 р. на найвищому політичному рівні було прийняте рішення про подальшу реорганізацію «Басиджу», на базі якого мають утворитися окремі структури: «Організація знедолених басиджів», що виконуватиме культурно-просвітницькі та ідеологічні функції, а також Сухопутні сили опору, що успадкували військові обов'язки «Басиджу» у боротьбі з контрреволюцією і підпорядковуються КСІР. Командувачем реформованого «Басиджу» став Могаммад Реза Нагді. Варто підкреслити, що ще у 1993 р. А. Хаменеї призначив М. Нагді заступником директора сил спеціального призначення «Кодс», відділу КСІР, що відповідає за міжнародні операції. Пізніше М. Нагді очолив розвідувальне управління тегеранської поліції й у 1997 і 1998 рр. зіграв не останню роль в ув'язненні колишнього мера Тегерану Г. Карбаші та його найближчого оточення, катуванні політичних в'язнів, насамперед, чільників опозиційної партії колишнього президента А. Рафсанджані. Крім того, М. Нагді виконував ключову роль в організації та фінансуванні ополчення «Ансар-е-Хезболла», що в 1999 р. організувало напад на студентські гуртожитки Тегеранського університету. Інцидент відбувся на тлі масштабнішого урядового наступу на студентів; члени «Анзар» увірвалися посеред ночі і вбили одного зі студентів, викинувши його з вікна [10]. Таким чином, вибір аятоли Хаменеї призначити таку постать головою «Басиджу», надзвичайно активного у студентському середовищі, може означати лише одне, а саме ліквідувати протестні настрої серед студентства, яке формує активне крило дисидентського руху.

Втім, керівництво ІРІ залишилося незадоволеним і діями самого Корпусу, якому закидали неспроможність завчасно спрогнозувати і запобігти «м'яким загрозам». Через це в окрему і незалежну структуру під керівництвом колишнього голови контррозвідки Міністерства інформації Г. Тайєба була виділена розвідка КСІР, котра опікуватиметься «м'якими загрозами» та організацією антиурядових виступів. Призначення Г. Тайєба, колишнього командувача «Басиджу» одним із головних чиновників не залишило байдужою іранську опозицію, котра вбачає у даному вчинку влади спробу посилити диктатуру М. Ахмадінежада і посяяти страх серед опозиціонерів. За словами колишнього суперника президента М. Каррубі, Г. Тайєб причетний до гвалтувань і тортур демонстрантів, які відбували термін ув'язнення [10].

У цілому, структурні зміни у КСІР були закономірними. Режим, відчуваючи в суспільстві революційний потенціал, зрозумів урок, винесений з виступів 2009 р. і доклав всіх зусиль на вдосконалення ефективності застосування карального апарату. У той же час викликає побоювання активний процес зміщення акцентів в оборонній доктрині з готовності відобразити відкрите військове вторгнення на придушення внутрішнього вільнодумства, чому має послугувати перетворення КСІР із військової в поліцейську

організацію, що посилило мілітаризацію державного управління і перетворило його на дієвий інструмент придушення демократії.

Вибух політичної активності, який мав місце після виборів 2009 р., також дозволив М. Ахмадінежаду виявити політичних опонентів у рядах високопосадовців, відповідальних за прийняття рішень у галузі економіки, і провести чистку у профільних міністерствах. У першу чергу, це стосувалося міністерства нафтової промисловості. Зокрема, руками голови Національної іранської нафтової компанії (НІНК) С. Джашнсаза у 2009 р. відправлено у відставку заступника міністра з питань планування А. Торкана, голову пенсійного фонду нафтовиків Карбасіян, директора спеціальної енергетичної зони «Південний Парс» А. Разаві, директора Національної бурильної компанії Рафії, фінансового директора НІНК Х. Аллахада, директора з питань геологічної розвідки НІНК С. М. Мохдата. Більшість з зазначених осіб не лише належали до числа опонентів зовнішньополітичного курсу М. Ахмадінежада, але й були членами зорієнтованої на поглиблену співпрацю із Заходом політичної опозиції, що виступала за доцільність виконання санкційних резолюцій Ради Безпеки ООН, які вимагають згорання ядерної програми Тегерану. Вказані особи не могли зберегти свої посади, адже саме на них робили ставку США і держави ЄС у спробі послабити правлячий режим, запроваджуючи більш жорсткі економічні санкції резолюцією Ради Безпеки ООН 19299 червня 2010 р. За менш оптимістичним сценарієм вище згадані політики могли б вплинути на погляди іранського керівництва у ядерному питанні.

Чергового серйозного удару іранська опозиція зазнала у березні 2011 р. після проведення масштабних антиурядових демонстрацій на хвилі революційних подій на Близькому Сході. Результатом цього стало усунення А. Хашемі-Рафсанджані з посади Ради експертів. Виведення політика з даної структури значно обмежило його можливості впливати на соціальні і політичні процеси у державі. Як відзначають європейські фахівці, головним мотивом такого кадрового рішення стала критика А. Хашемі-Рафсанджані ядерної програми ІРІ. Після президентських виборів 2009 р. экс-голова держави все частіше виступав із жорсткими заявами на адресу М. Ахмадінежада, ставлячи у вину останньому міжнародну ізоляцію Тегерану. Опозиційний політик, у зв'язку із цим відверто сказав, що держава сплачує зависоку ціну за ядерну програму, котра поглиблює конфронтацію із світовим співтовариством. За словами А. Хашемі-Рафсанджані: «Атомна програма обходиться занадто дорого, адже запроваджені санкції і воєнна істерія... вимагають від нас більших видатків, котрі мають політичний вимір» [11].

У результаті, весь вище зазначений комплекс заходів призвів до того, що позиції іранського керівництва в середині країни напередодні при-

йняття міжнародних санкцій ООН і потому виявилися значно зміцнілими: голос опозиції було придушено, а всі гілки влади зрештою продемонстрували консолідований підхід у баченні ситуації навколо ядерної програми, а отже і наслідків санкційних заходів, запроваджених по лінії Організації Об'єднаних Націй.

Література:

1. Дополнение к повестке дня для мира: позиционный документ Генерального секретаря по случаю пятидесятой годовщины ООН [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N95/080/97/PDF/N9508097.pdf?OpenElement>
2. Доклад Генерального секретаря «Мы народы: роль ООН в XXI в.» — Нью-Йорк, 2000.
3. Вартанян А. О перспективах либерального движения в Иране. Материалы сборника статей Института Ближнего Востока/А. Вартанян. — М., 2006.
4. Сотников В. Внутриполитическое развитие в Иране и ядерная программа страны [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://journal-neo.com/?q=ru/node/7650>
5. Юхневич П. Основные направления развития политических движений в ИРИ/П. Юхневич//Третий взгляд. — 1999. — № 24 (сентябрь).
6. Иранское информационное агентство ИРНА/Islamic Republic News Agency (IRNA) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: www.irna.ir/ru1312.1997
7. Iran Report. — 2005. — Volume 8. — № 3. — 17 January [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.rferl.org>
8. The Elimination of Tension: a Basic Tenet of Iran's Foreign Policy from the Meeting Heads of Diplomatic Missions to Tehran February 10, 1998 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: www.president.ir/outlooks/issues/ses.htm
9. Cohen R., Pothier F., Sadjadpour K. Iran: After the Sanctions, What Next?/R. Cohen, F. Pothier, K. Sadjadpour [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.carnegieendowment.org/events/index.cfm?fa=eventDetail&id=3027>
10. Abdo G. The Rise of the Iranian Dictatorship/G. Abdo//Foreign Policy. — 2009. — 7 October [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.foreignpolicy.com/articles/2009/10/07/the_rise_of_the_Iranian_dictatorship?page=0,1

11. Месамед В. Иран: почему «ушли» Хашеми-Рафсанджани/В. Месамед [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.elections-ices.org/russian/publications/textid:9934/>

Седляр Ю. А. Внутривполитические преобразования в Иране в контексте политики международной изоляции государства

Освещается влияние внутривполитических процессов в Иране на политику международных санкций против государства.

Ключевые слова: *международная изоляция, санкции, Иран, Организация Объединенных Наций, политическая система.*

Sedlyar Y. O. Internal political reforms in Iran in the context of international isolation of the state

Opens the impact of the Iranian political processes on the policy of international sanctions against Tehran

Key words: *international isolation, sanctions, Iran, UN, political system.*

УДК: 327 (438): (4-11)+ (4-191.2)

ВИКОРИСТАННЯ ЗОВНІШНЬОЇ ДОПОМОГИ У ПОЛІТИЦІ ЄС СТОСОВНО ДЕРЖАВ, ЩО РОЗВИВАЮТЬСЯ

Корюкалов М. В. ©

Асистент кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Проведено аналіз політики Європейського Союзу із надання зовнішньої допомоги державам, що розвиваються. У порівнянні цієї політики із політикою надання допомоги кандидатам на вступ до ЄС та його сусідам з'ясовано політичні пріоритети ЄС, цілі та методи надання зовнішньої допомоги країнам, що розвиваються, визначено роль інструменту допомоги у досягненні зовнішньополітичних пріоритетів ЄС.

Ключові слова: *зовнішня допомога для розвитку, ефективність допомоги, зовнішня політика ЄС, держави, що розвиваються.*

Зовнішня допомога для розвитку — це передача ресурсів від донора до держави-реципієнта з метою підтримки її економічного, соціального і політичного розвитку. Європейський Союз (разом із своїми державами-членами) є найбільшим донором зовнішньої допомоги для розвитку (ЗДР) у світі. ЄС використовує свою зовнішню допомогу в якості інструмента досягнення своїх зовнішньополітичних цілей.

Зовнішню допомогу, яку надає ЄС, доцільно класифікувати не за географічним чи історичним принципом, а за політичними мотивами. Навіть окремо взятий регіональний критерій не дозволяє провести цю класифікацію, бо допомога, яку ЄС надавав своїм сусідам (держavam ЦСЄ) у 1990-х рр., відрізняється від допомоги сусідам у другій половині 2000-них рр. (після розширення). Отже, є три категорії ЗДР, яку надає ЄС:

- 1) кандидатам та потенційним кандидатам на членство,
- 2) країнам-сусідам ЄС,
- 3) країнам, що розвиваються.

Мета цієї статті полягає у визначенні цілей та методів політики ЄС щодо надання зовнішньої допомоги державам, що розвиваються, ролі цієї допомоги у досягненні зовнішньополітичних цілей ЄС.

Ступінь розробки теми зовнішньої допомоги для розвитку як інструменту зовнішньої політики ЄС не є високим, але її окремим аспектам присвячено ряд досліджень у вітчизняній та західній науці. Так, серед

останніх українських праць слід приділити увагу дисертації М. Васильєвої [1]. У цій роботі проаналізовано цілі США у наданні допомоги всім країнам світу, в тому числі країнам, що розвиваються, а також досліджено концепцію зовнішньої допомоги в рамках моделі позиціонування лівих і правих політичних сил.

Теоретичні аспекти зовнішньої допомоги, яка надається країнам, що розвиваються, представлено у дослідженнях Р. Канбура [2] та Ф. Тарпа [3], які визначають макроекономічні аспекти зовнішньої допомоги для розвитку, фокусуються на питаннях її неефективності і пропонують ув'язувати зовнішню допомогу із повноцінним включенням держав-реципієнтів до світової економічної системи.

М. Колінз, С. Мілчер та Б. Слей [4] досліджують ефективність зовнішньої допомоги, яку надає ЄС, в першу чергу допомоги державам-сусідам. Вони визначають, що допомога мало сприяє економічному розвитку та наближенню країн-сусідів до стандартів ЄС та пропонують рекомендації щодо її покращення.

С. Бут і С. Герберт [5] та експерти дослідницького центру Оксфам (Велика Британія) [6] аналізують кореляцію між зовнішньою допомогою ЄС та темпами розвитку країн-реципієнтів, зростанням їхнього ВВП. Вони визначають проблеми, пов'язані із координацією зовнішньої допомоги між державами-членами та інституціями ЄС та використанням допомоги у країнах-реципієнтах. Ці дослідження містять широку фактологічну базу для обґрунтування своїх висновків.

Незважаючи на значну кількість досліджень, присвячених окремим аспектам зовнішньої допомоги для розвитку, яку ЄС надає країнам, що розвиваються, автор хоче відзначити, що вони фокусуються переважно на питаннях доцільності цієї допомоги та на тому, чи досягає допомога тих країн, які її потребують. Ці дослідження не приділяють значної уваги мотивам ЄС у наданні цієї допомоги, приймаючи за свій предмет саме ефективність допомоги.

Отже, завданнями цього дослідження є проаналізувати політику із надання зовнішньої допомоги державам, що розвиваються, порівняти її із політикою надання зовнішньої допомоги кандидатам на вступ до ЄС, потенційним кандидатам та сусідам ЄС, з'ясувати політичні пріоритети ЄС стосовно надання зовнішньої допомоги для розвитку, визначити її цілі та методи, а також роль (функції), яку цей інструмент відіграє у зовнішній політиці ЄС.

ЄС надає допомогу всім державам, що розвиваються. Це майже всі країни Африки, Азії, Океанії та Латинської Америки. Наданням своєї зовнішньої допомоги країнам з усіх частин світу ЄС підтверджує свій статус глобального гравця. Концепція «ЄС як глобальний гравець» з'являється ще

у середині 2000-них рр. [7, р.11], а у 2007 р. вона зафіксована у документах ЄС — у документі про спільний бюджет ЄС на 2007–2013 рр. Із 864 млрд. 169 млн. євро (загальний бюджет ЄС на цей період) 49 млрд. 463 млн. передбачалося на здійснення спільної зовнішньої політики та політики безпеки та на посилення статусу ЄС як глобального гравця. Загалом, ЄС зобов'язується виділяти близько 14 млрд. євро на зовнішню допомогу щорічно (зі спільного бюджету) [8].

Політика ЄС щодо надання ЗДР країнам, що розвиваються, відрізняється від допомоги кандидатам, потенційним кандидатам і країнам-сусідам. В першу чергу, ця політика є менш політизованою. Є тільки один мотив надання ЗДР, який лежить у політичній площині — це надання допомоги колишнім колоніям та заморським територіям держав-членів ЄС. Зв'язки із колишніми колоніями є важливим фактором у визначенні напрямків та обсягів ЗДР, яку надає ЄС. Тобто, колишні імперії, які тепер стали державами-членами ЄС, намагаються досягти того, щоб спільний бюджет ЄС на ЗДР направлявся саме у їхні колишні колонії.

У наданні ЗДР державам, що розвиваються, ЄС не може використовувати всі функції, якими володіє цей інструмент. Так, за рахунок цієї допомоги ЄС не може використовувати «нормативну силу». ЄС не ставить собі за мету створення політичних союзів у регіонах, з якими він не межує. Тому політика ЄС у наданні такої ЗДР базується на таких політичних пріоритетах:

- 1) посилення ролі ЄС як глобального гравця,
- 2) створення позитивного іміджу ЄС у державах, що розвиваються, у міжнародних організаціях та у третіх країнах,
- 3) підтримка політичного впливу та економічних зв'язків із колишніми колоніями,
- 4) забезпечення безпеки та попередження міграції до ЄС,
- 5) вирішення глобальних проблем, в тому числі екологічної,
- 6) забезпечення економічного розвитку країн, що розвиваються, та посилення економічних зв'язків із цими країнами.

Для того, щоб досягти цих цілей, ЄС необхідно фокусуватися на питанні ефективності допомоги. Ефективність допомоги зумовлює те, що ЄС досягає своїх пріоритетів. Крім того, вона є важливою передумовою покращення політичного іміджу донора (ЄС та окремих держав-донорів). Зовнішня допомога часто сприймається як нав'язування пріоритетів від донора до реципієнтів, і таке нав'язування не сприяє покращенню іміджу. Для того, щоб забезпечити ефективність допомоги, необхідно виконувати принципи надання ЗДР, передбачені у Паризькій декларації 2005 р. А ключовим принципом цієї декларації є принцип відповідальності уряду реципієнта за визначення пріоритетних сфер, на які має бути направлена

ЗДР [4, р.235]. Зважаючи на те, що цю декларацію підписали і донори, і реципієнти, фокусування на ефективності автоматично означає готовність донорів відмовитися від практики нав'язування пріоритетів розвитку у наданні ЗДР. А це, у свою чергу, дозволяє покращити політичний імідж ЄС як донора.

Саме тому ефективність стає другим за важливістю аспектом (після колишніх колоніальних зв'язків) політики ЄС із надання ЗДР країнам, що розвиваються. Такий підхід зумовлює більш тісну співпрацю між ЄС та міжнародними організаціями, в першу чергу ООН та її агенціями у наданні допомоги країнам, що розвиваються. Якщо у країнах-кандидатах та сусідах ЄС ООН фокусується на підтримці євроінтеграційних процесів у наданні своєї допомоги, то у допомозі іншим країнам вже ЄС готовий підтримувати загальний курс ООН щодо розвитку. Цей курс формалізовано у Цілях Розвитку Тисячоліття ООН.

Для забезпечення ефективності допомоги ЄС використовує децентралізовану структуру своїх органів, які надають допомогу (Служби зовнішніх зносин та EuforeAid). Це означає, що двоє з трьох штатних співробітників Європейської Комісії, задіяних у проектах з надання допомоги, працюють безпосередньо на місці реалізації проекту. Саме тому основна частина роботи з підготовки та виконання проектів здійснюється через представництва Європейського Союзу у відповідних країнах [9, с.27].

У наданні своєї ЗДР ЄС фокусується на таких сферах, як подолання бідності, голоду, стан довкілля, дотримання прав людини, здоров'я, освіта та цифрова нерівність. ЄС також реалізує програми та проекти в країнах по всьому світу, що сприяють належному врядуванню, розвитку людських ресурсів та соціальному розвитку, безпеці, міграції, охороні довкілля тощо.

Крім ЗДР, ЄС є найбільшим донором гуманітарної допомоги у світі. Протягом 2006–2009 рр. ЄС щорічно витрачав близько 900 млн. євро на гуманітарну допомогу [8].

Дослідження відзначають, що ефективність допомоги ЄС країнам, що розвиваються, є нижчою за ефективність допомоги окремих-держав-членів ЄС. Так, адміністративні видатки на програми ЗДР, які ЄС надає країнам Африки, Карибського басейну та Азійсько-Тихоокеанського регіону, складають 8,6 %, в той час як видатки Великої Британії не перевищують 4 % [6, р.12].

С. Бут і С. Герберт ставлять під сумнів необхідність того, щоб ЄС був «28-тим донором» [5, р.8] у ЄС у допомозі країнам, що розвиваються. Тобто, активна роль Єврокомісії у наданні зовнішньої допомоги для розширення та країнам-сусідам не дискутується. Науковці поділяють думку, що у цій діяльності є серйозні політичні мотиви, характерні саме для ЄС

як окремого актора [4, р.118]. Але у тому, що стосується допомоги третім країнам, пропонується, щоб ЄС взяв на себе функцію координації допомоги країн-членів. Ця думка підкріплюється тим, що спільний бюджет на допомогу фактично наповнюється прямими внесками держав-членів, а не відрахуваннями від загального бюджету ЄС. Ці внески є обов'язковими для кожної держави, тому вони підіймають питання стосовно доцільності виділення своїх коштів до Єврокомісії тоді, коли вони могли б надавати цю допомогу безпосередньо від себе. Ця ситуація ускладнюється ще й тим, що приблизно 15 % зовнішньої допомоги, яку ЄС надає країнам, що розвиваються, передається ООН, представництвам ООН у країнах-реципієнтах та навіть представництвам держав-членів ЄС [10]. Це означає збільшення витрат на адміністрування цих трансферів.

Наступною проблемою є нерівномірність допомоги різним країнам. Так, автор уже вище відзначав важливість колишніх колоніальних зв'язків у питанні виділення допомоги тим чи інших країнам. До цього ж, ЄС виділяє значну допомогу заокеанським територіям держав-членів ЄС, причому ця допомога вважається зовнішньою допомогою для розвитку. Від цієї ситуації найбільше виграють Велика Британія та Франція.

Так, зовнішню допомогу від ЄС отримують Фолклендські острови, ВВП на душу населення яких складає близько 40 000 євро [5, р.14], в той час як середній ВВП на душу населення країн-членів ЄС не перевищує 25 000 євро. Дослідники визначають цю проблему таким чином: політика ЄС із надання ЗДР не акцентується на підтримці найбідніших країн, як це передбачено документами ООН та самим Консенсусом ЄС щодо зовнішньої допомоги 2005 р. Так, європейські країни-кандидати та сусіди отримують в середньому по 10,5 дол. допомоги на кожного жителя, країни Африки на південь від Сахари — 4 дол., тихоокеанські країни — 7,7 дол., а країни Центральної та Південної Азії — 0,46 дол. [11]. У випадку з європейськими країнами це пояснюється географічною близькістю та особливими планами ЄС щодо цього регіону. Досить великі цифри допомоги країнам АТР пояснюються колоніальними зв'язками та малим населенням цих країн. Лише 46 % допомоги ЄС надається державам з низьким рівнем доходу, в той час як цей показник у британської допомоги складає 74 %, в середньому у країн-членів ЄС — 58 %, у США — 56 %. Найбільшим реципієнтом зовнішньої допомоги ЄС взагалі є Туреччина (787 млн. дол. допомоги у 2009 р.), на другому місці — Косово (316 млн. дол.), на третьому — Сербія (293 млн. дол.) [11]. Косово і Сербія є країнами, де відбувається пост-конфліктне врегулювання, а величезні обсяги допомоги Туреччині зумовлені бажанням ЄС компенсувати цій країні ту обережність, з якою ЄС йде на наближення з нею.

Наступною проблемою є надмірна надія на бюджетну підтримку, яка все більше замінює технічну допомогу у політиці ЄС щодо країн, які розвиваються. Бюджетна підтримка передбачає, що донорські кошти будуть передаватися безпосередньо до бюджетів країн-реципієнтів за умови, що ті будуть їх використовувати саме таким чином, як було домовлено із донором. Ця новація запроваджується з 2007 р. (у всіх інструментах допомоги, які використовуються ЄС починаючи з цього часу). Це є реакцією ЄС на вимоги Паризької декларації 2005 р. та «донорського руху» взагалі. Вже у 2009 р. бюджетна підтримка ЄС складає 72 % загального обсягу ЗДР в рамках Європейського інструменту сусідства і партнерства [10].

Проблема полягає у тому, що це підвищує ризик корупції, тобто, зростання безвідповідальності уряду, не призводить до посилення демократії та утвердження верховенства права — це прямо протилежить декларованим цілям допомоги. Тобто, держави-реципієнти та треті сторони вже не сприймають допомогу як виключне благо, а це погіршує імідж донора. Тому С. Бут і С. Герберт радять ЄС та іншим донорам збільшити акцент на моніторингу допомоги. Автор погоджується із цією тезою, оскільки саме моніторинг дозволяє покращити ефективність допомоги у випадку країн-кандидатів та потенційних кандидатів та — меншою мірою — країн-сусідів ЄС.

Нарешті, для підвищення ефективності допомоги країнам, що розвиваються, потрібно задіяти інші інструменти співпраці, особливо інвестиції, лібералізацію режиму торгівлі, зняття обмеження щодо руху «товарів, людей та ідей» [5, р.11] з ЄС до держав-реципієнтів та навпаки. Залучення інших напрямків політики та їх краща координація із політикою надання допомоги ефективно спрацювала у країнах-кандидатах, тепер її включають у плани підтримки країн-сусідів. Але необхідно розширити такий підхід і на інші країни — країни, що розвиваються. Щоправда, з огляду на обмеженість ресурсів ЄС доцільніше буде спочатку сфокусуватися на тому, щоб повноцінно задіяти такий підхід у політиці стосовно країн-сусідів, і на основі цього досвіду екстраполювати його на політику щодо третіх країн у стратегічній перспективі.

Отже, політика ЄС щодо надання зовнішньої допомоги дуже сильно відрізняється в залежності від статусу реципієнтів, на яких вона направлена. Можна виділити три групи таких реципієнтів.

Так, допомога ЄС кандидатам на вступ та потенційним кандидатам є політичним пріоритетом ЄС, вона безпосередньо сприяє розширенню. Допомога країнам-сусідам ЄС пов'язана із підвищенням рівня безпеки, в першу чергу гуманітарної, із посиленням свого впливу на структурування політичного простору навколо своїх кордонів та підтримку

держав-реципієнтів у вирішенні проблем їхнього соціально-економічного розвитку.

Допомога, яку надає ЄС державам, що розвиваються, є найменш політизованою. Єдиним суттєвим політичним моментом є зв'язки із колишніми колоніями впливових держав-членів ЄС. Саме колишні їхні колонії отримують найбільші обсяги допомоги. ЄС використовує цю допомогу як засіб покращення свого політичного іміджу, вирішення глобальних проблем, попередження впливу окремих проблем на сам ЄС та для посилення економічних зв'язків із країнами, що розвиваються. Надаючи зовнішню допомогу більшості держав світу, ЄС закріплює свій статус як глобального гравця на світовій арені.

У наданні допомоги державам, що розвиваються, ЄС активно використовує партнерство із ООН та іншими міжнародними організаціями. З огляду на невисоку політизацію цієї ЗДР, основним питанням стає ефективність цієї допомоги. Основними причинами неефективності цієї допомоги є великі операційні видатки, слабка координація між допомогою ЄС та допомогою окремих держав-членів, відсутність акценту на допомозі найбільш біднішим країнам (нерівномірний розподіл допомоги), завелика надія на бюджетну підтримку, слабкість системи моніторингу допомоги та непов'язаність політики допомоги із іншими напрямками зовнішньої політики. Тобто, цей вид допомоги є найменш ефективним, але ЄС докладає зусиль до трансформації своєї моделі надання такої допомоги з використанням позитивного досвіду моделей надання допомоги кандидатам на вступ та сусідам ЄС.

Література:

1. Васильєва М. Зарубіжна допомога у системі пріоритетів зовнішньої політики США. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук. — К., 2011.
2. Kanbur R. The Economics of International Aid. In Handbook on The Economics of Giving, Reciprocity and Altruism. Edited by Serge Christophe-Kolm and Jean Mercier-Ythier, North-Holland, 2003. — P. 145–179.
3. Tarp F. and Hjertholm P. Foreign Aid and Development: Lessons Learnt and Directions for the Future. Routledge, 2000. — 512 p.
4. Milcher S., Slay B. and Collins M. The Economic Rationale of the 'European Neighborhood Policy'/Anders Aaslund, ed., Europe After Enlargement. — Cambridge University Press. — 2006. — 318 p.
5. Booth S. and Herbert S. EU Exteral Aid: Who is it for? — London: OpenEurope. — 2011. — 26 p.
6. Oxfam. UK multilateral aid review. — London. — 2010. — 15 p.

7. Bretherton C. and Vogler J. The European Union as a Global Actor. — Routledge. — 2005. — 288 p.
8. EU financial framework 2007–2013 in figures. — 2007//http://ec.europa.eu/budget/figures/fin_fwk0713/fwk0713_en.cfm.
9. Представництво Європейської Комісії в Україні. Програми допомоги Європейського Союзу та співпраця України з ЄС. — К.: ТОВ «МЕКС». — 2009. — 36 с.
10. UKAid. Department for International Development. Statistics on international development 2005/6–2009/10. — London. — 2010. — 147 p.
11. OECD DAC Database. Figures on Official Development Aid. — 2010//<http://stats.oecd.org/index.aspx>.

Корюкалов М. В. Использование внешней помощи в политике ЕС по отношению к развивающимся странам

Проведён анализ политики Европейского Союза по предоставлению внешней помощи развивающимся странам. В сравнении этой политики с политикой предоставления помощи кандидатам на вступление в ЕС и соседям ЕС определены политические приоритеты, цели и методы предоставления внешней помощи развивающимся странам, установлена роль инструмента помощи в достижении внешнеполитических приоритетов ЕС.

Ключевые слова: *внешняя помощь для развития, эффективность внешней помощи, внешняя политика ЕС, развивающиеся страны.*

Koryukalov M. Foreign aid in EU policy towards developing countries

The EU policy on providing foreign aid to the developing countries is analyzed in comparison to the aid given to candidates for EU membership and its neighbours. The political priorities, goals and methods of providing foreign aid to developing countries are identified. The role of aid as an instrument of achieving foreign policy aims is outlined.

Keywordse: *foreign development aid, aid efficiency, EU foreign policy, developing countries.*

ДО ВІДОМА АВТОРІВ!

Збірник наукових праць «Політологічний вісник» є фаховим виданням з політичних та філософських наук (Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 4631 згідно з постановою президії ВАК України від 13. 12. 2000 р. – № 1 – 01/10)

1. До друку приймаються наукові статті, які відповідають вимогам ВАК України (постанова Президії ВАК України № 7-05/1 від 15. 01. 2003). Наукова стаття має містити такі необхідні елементи:

постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями;

- аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано вирішення даної проблеми і на які спирається автор;
- виокремлення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
- формулювання цілей статті (постановка завдання);
- виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок.
- Зазначені елементи можуть бути відокремлені рубриками (як підрозділи) або не виділятися в тексті.

2. Стаття подається в одному екземплярі українською мовою з підписом автора на останній сторінці. До рукопису статті додається електронний варіант на дискеті 3, 5 у форматі *. doc або *. rtf, набрана шрифтом Times New Roman (кегль 14) через 1,5 інтервала (29-30 рядків на сторінці).

3. Стаття оформляється за таким зразком:

УДК;

- назва статті;
- під назвою через 1, 5 інтервала прізвище та ініціали автора;
- через 1,5 інтервала вказати вчений ступінь, вчене звання, посаду та місце роботи;
- анотація до статті українською,;
- перелік ключових слів;
- в кінці, після літератури – анотації та ключові слова російською і англійською мовами.
- Формат сторінки – А4.
- Не потрібно самостійно оформляти текст!

Звертаємо Вашу увагу, що таблиці, графіки, схеми, діаграми є ілюстративними матеріалами, які мають відповідати формату нашого видання (148×210 мм), а не формату А4! Відповідно всі такого роду ілюстративні

елементи мають бути подані окремо в додатках до статті в адаптованому до вказаного формату.

4. Література дається наприкінці статті з нумерацією у стовпчик з повними атрибутами (автор, назва праці, місце видання, назва видавництва, рік, загальна кількість сторінок).

Нумерація посилання на джерельну базу послідовна (наприклад, № 1, 2, 3 і т. д.) або в алфавітному порядку. Якщо назва праці вже вживалась у тексті їй дається той же номер, що був даний перший раз.

Посилання робиться у квадратних дужках, наприклад [2, с. 17].

Обсяг статті не повинен перевищувати 0, 5 д. а. (12 сторінок або 20 тис. друкованих знаків).

5. Для здобувачів і аспірантів рекомендація наукового керівника та кафедри обов'язкова.

6. За достовірність даних відповідальність несуть автори.

7. При поданні статті обов'язково залишіть номер телефону, за яким можливо буде уточнити з Вами ті чи ті відомості.

Адреса редколегії: 03017 м. Київ, вул. Володимирська, 60;
кімн. 308 а, тел 239-33-83

Наукове видання

ПОЛІТОЛОГІЧНИЙ ВІСНИК

Збірник наукових праць

Випуск 58

Адреса редакційної колегії:
м. Київ, вул. Володимирська, 64, к. 308-А
Телефон: (044) 239 33 83

Відповідальність за достовірність фактів, цитат, власних імен та інших даних несуть автори.

Розповсюдження та тиражування матеріалів збірника без офіційного дозволу видавництва заборонено.
Редактор *Хилько М. І.*

Підписано до друку 28. 12. 2011 р. Формат 60x84/16.

Папір офс. Друк офс. Ум. друк арк. 32,5.
Гарнітура Times New Roman.
Наклад прим. 300.
Відруковано в друкарні фірми «Інтас»

04050, вул. Білоруська, 26. Тел. (044) 483 39 05